

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gángó Gábor: Báró Eötvös József és Békés megye

Gábori Kovács József: „Kinyilatkoztatatom előre, hogy a' régi eretnek vagyok ma is”. A centralisták önállósága és integrálódása az 1847-es országgyűlésre való készülődéskor

Deák Ágnes: „...Optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás”
Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején

Hermann Róbert: Eötvös József három levele

Urbán Aladár: Vasvári Pál kritikai életrajzához. Források és tanulmányok Vasvári Pálról

Demmel József: „Magyarország fölvidéke Magyarország szívéhez még jobban csatolva lesz”. A magyar politikai elit, a szlovák politikai gondolkodók és a szlovák–magyar viszony 1860–1861-ben

Gaucsik István: A cseh szövetkezetek fejlődése (1867–1918)

Papp Júlia: Régiség- és ritkasággyűjtés a 18. századi Erdélyben
Laurentius Weidenfelder szász evangélikus lelkész gyűjtői kapcsolati hálója

Farkas Katalin: Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei és korlátai a kiegyezést követő években

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

147. ÉVFOLYAM 2013. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁ-
BOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOL-
TÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

KÉTSZÁZ ÉVE SZÜLETETT EÖTVÖS JÓZSEF

<i>Gángó Gábor:</i> Báró Eötvös József és Békés megye	1079
<i>Gábori Kovács József:</i> „Kinyilatkoztatom előre, hogy a' régi eretnek vagyok ma is”. A centralisták önállósága és integrálódása az 1847-es országgyűlésre való készülődéskor	1093
<i>Deák Ágnes:</i> „...Optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás” Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején	1137
<i>Hermann Róbert:</i> Eötvös József három levele	1149

TANULMÁNYOK

<i>Urbán Aladár:</i> Vasvári Pál kritikai életrajzához. Források és tanulmányok Vasvári Pálról	1159
<i>Demmel József:</i> „Magyarország fölvidéke Magyarország szívéhez még jobban csatolva lesz”. A magyar politikai elit, a szlovák politikai gondolkodók és a szlovák-magyar viszony 1860–1861-ben	1221
<i>Gaucsík István:</i> A cseh szövetkezetek fejlődése (1867–1918)	1255

**MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT**

MÚHELY

Papp Júlia: Régiség- és ritkasággyűjtés a 18. századi Erdélyben.

Laurentius Weidenfelder szász evangélikus lelkész gyűjtői kapcsolati hálójának 1269

Farkas Katalin: Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei

és korlátai a kiegyezést követő években 1293

TÖRTÉNETI IRODALOM

Farkas Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok (Ism.: *Zsoldos Endre*) 1333

Gerhard Ammerer: Das Ende für Schwert und Galgen? Legislativer Prozess

und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen

Verfahren unter Joseph II. (1781–1787) (Ism.: *Szántay Antal*) 1335

Csikány Tamás – Eötvös Péter – Németh Balázs: A szabadságharc kézi lőfegyverei

(1848–1849) (Ism.: *Kemény Krisztián*) 1339

Fehér György: Darányi Ignác pályája (1849–1899) (Ism.: *Kozári Mónika*) 1342

Der Deutsche Zollverein. Ökonomie und Nation im 19. Jahrhundert

(Ism.: *Gyarmati Enikő*) 1344

E számunk megjelenését támogatta a

Nemzeti Kulturális Alap

Gángó Gábor

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS BÉKÉS MEGYE

Eötvös József Borsod megyei karrierjének a család csődje vetett véget az 1840-es évek elején: ezután Békés megyében próbált szerencsét, ahol politikai jelenlétének lehetőségét megyei birtokossága teremtette meg, amely Rosty Ágnessel 1842 őszén kötött házasságával járt együtt. Eötvös Békés megyei gazdálkodói és közeleti tevékenysége elválaszthatatlanul összefonódik Trefort Ágostonéval, hiszen barátja és centralista munkatársa 1847-ben feleségül vette az Ágnesnél egy évvel fiatalabb Rosty-lányt, Ilonát. A jelen tanulmány Eötvös József életének Békés megyei vonatkozásait tekinti át, levéltári forrásokra és a helytörténet e tekintetben még fel nem használt eredményeire is támaszkodva, az életrajzi irodalom kritikájának és kiegészítésének az igényével.¹

A magánélet és a politika eseményei egymással összhangban tagolják a tárgyat három korszakra. Az első 1842-től 1847-ig tart, melynek során Eötvös József apósának, Rosty Albertnak a segítségével megpróbált képviselőséghez jutni a megyében. Az időszakot Trefortnak a családba való benősülése, Rosty Albert 1847-ben bekövetkezett halála és a rendi Magyarország történeti múlttá válása zárják le.

A második kronológiai egységet a neoabszolutizmus korának évtizede képezi. Az 1850-es évek elején, miután Eötvös és Trefort hazaérkeztek az emigrációból, és a harmadik Rosty-lány, Anna is férjhez ment, megtörtént a birtokok felosztása, és a két barát és rokon a maga lábára állva kezdte meg, a magánéletbe visszavonulva, a gazdálkodást Békés megyében.

A harmadik korszak a provizóriummal veszi kezdetét, amikor is mindketten szerepet vállaltak az újrainduló megyei gazdasági-politikai közéletben, mégpedig az Alföld–fiumei vasút, a Békés megyei Gazdasági Egylet és az 1863. évi aszály kárenyhítése körül. Trefort Ágoston számára az 1865-ben bekövetkezett gazdasági csőd vetett véget Békés megyei életének, míg Eötvös Józsefet a

¹ Győry Vilmos: Báró Eötvös József egy alföldi magánya. *Reform* 2. évf. 78. sz. (1871. március 19.) 1–2.; [Győry Vilmos:] A szenttornyai puszta. *Fővárosi Lapok* 8. évf. 66. sz. (1871. március 21.) 302–303.; Dr. Horváth Dezső: Eötvös Békésvármegyében. *Nemzeti Kultúra*. Szerk. Dr. Horváth Dezső. 3. (1913), 364–367.; Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp. 1982. 47–67.; Elek László: A pusztaszenttornyai udvarház nemeslelkű humanistája: Eötvös József. In: *Uő: Művelődés és irodalom Békés megyében II. A XIX. század derekától az 1880-as évekig*. (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 13. Sorozatszerk. Szabó Ferenc.), Békéscsaba 1988. 206–235., *Elek László: A 175 éve született Eötvös József és Békés megye*. In: *Körösök vidéke. Honismereti füzet* 1988. Gyula 1988. 21–24., *Devescovi Balázs: Eötvös József (1813–1871)*. (Magyarok emlékezete. Sorozatszerk. Margócsy István és Szörényi László.) Pozsony 2007. 232–243.

nagypolitika egyre fokozódó mértékben vette igénybe, és így a halála előtti években alföldi látogatásai nagyon megritkultak.

1842–1847

A kezdet nem állt kedvező csillagzat alatt, mivel apósának, a leköszönt Rosty Albert alispánnak számos ellenlábasa volt a megyében.² Eötvös József és Rosty Ágnes házassága megosztotta a megyei közvéleményt. Tartani lehetett tőle, hogy „a demokrácia lelkes híveként”³ számon tartott megyei potentát újra megerősíti pozícióit. Rosty 1826. július 10-én kérte felmentését másodalispáni tiszteből, de csak nehézségek árán tudott leköszönni.⁴ 1844-ben lemondott adómentességéről, és örökváltsági szerződést kötött tótkomlói jobbágyaival.⁵ Arra kérte a közgyűlést (így idézi a szerzőt Zsilinszky Mihály), hogy „engem [...] életem fogytaig az adózók sorába igtatni méltóztassék”, ám ugyanakkor fenntartotta magának „az általa fizetendő össze alapjául szolgáló kulcs kidolgozását.”⁶ Rosty végül nem önkéntesen adózott, hanem a megye egy bizottságot állított fel, amely eldöntötte az adója mértékét.⁷

Eötvös József érkezését megelőzte atyja bukásának híre: a megye 1841. december 9-én iktatta ifj. Eötvös Ignác felmentését udvari és országos tisztségeiből.⁸ Fiát, az esetleges hivatali előmenetel első lépéseként, 1842. május 17-én nevezte ki gr. Károlyi György, főispáni beiktatásakor, táblabírónak.⁹

Eötvös az 1843. április 3-tól 8-ig tartó évnegyedes közgyűlésen jelent meg a megyében, és letette az esküt. A közgyűlési jegyzőkönyv tanúsága szerint „e’ megyei ülnök urak dísz koszorújába sorozott ’s éppen jelenlévő báró Eötvös József úr, hogy a’ [!] minőségbe helyt foglalva a’ tanácskozásokba részt vehessen, előljáróban is meghiteltetendő lenne, minek folytában a tisztelt tábla bíró úr a’ szokott bírói hitet elmondván; harsány „éljenekben” nyilvánult egyetemes üdvözlét kíséretében helyt foglalt”.¹⁰ Ugyanerre az eseményre, ugyanerre a hivatatra utal Zsilinszky Mihály, amikor arról ír, hogy „1843-ban br. Eötvös József mint megyei ülnök letette az esküt”.¹¹

² *Elek L.*: 175 éve i. m. 21.

³ *Elek L.*: Pusztaszenttornyai i. m. 206.

⁴ *Héjja Julianna Erika*: Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. Gyula 2002. 173.

⁵ *Scherer Ferenc*: Békés vármegye társadalma 1695–1848. (Gyulai dolgozatok. Szerk. Implom József. 3.) Gyula 1941. 41.

⁶ *Zsilinszky Mihály*: Békés vármegyét illető jegyzetek gr. Károlyi György főispánsága idejéből. In: *A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyve*. 1883/84. 10. kötet. Szerk. Zsilinszky Mihály. B.-Gyulán 1884. 119–167. 132.

⁷ *Héjja J. E.*: Archontológia i. m. 173–174.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára. Közgyűlési Jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: BéMLt. Kgy. Jk.) 1841: 846. (2647. sz.) A levéltári kutatásban nyújtott szíves segítségét Héjja Julianna Erikának ezúton köszönöm.

⁹ BéMLt. Kgy. Jk. 1842: 858. Héjja Julianna Erikának köszönöm, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

¹⁰ BéMLt. Kgy. Jk. 1843: 2. (1. sz.)

¹¹ *Zsilinszky M.*: Jegyzetek i. m. 121.

A további közgyűléseken abban az évben már nem jelent meg.¹² Így nem volt jelen az 1843. április 19-i közgyűlésen sem, amikor közfelkiáltással, vállra emeléssel választották meg br. Wenckheim Bélát és Szent Györgyi Horváth Antal táblabírákat követekül.¹³ Őket hamarosan Szombathelyi Antal és Tomcsányi József váltották fel, miután az előbbieik „családi ügyeik miatt”¹⁴ még 1843-ban lemondtak.

Három év múlva Szombathelyi és Tomcsányi tovább emelkedtek egészen az alispánságig.¹⁵ Héjja Julianna Erika írja: „[a]z 1846. július 27-re kiírt tisztválasztáson [...] — a rá leadott 646 vokssal — Szombathelyi nyerte el az első alispáni méltóságot. A másik két jelölt közül Németh Antalra 418-an, Lehoczky Lajosra mindössze négyen szavaztak”.¹⁶ Ugyanebben a tisztújításban, ahogy Karácsonyi János fogalmaz, „azon Tormás[s]ly Jánost választották meg főjegyzőül, kit 10 évvel azelőtt fölségsértés miatt elfogtak, s kinek kiszabadításán meggyénk rendei annyit fáradoztak”¹⁷ — vagyis a Kossuthtal együtt letartóztatott és perbe fogott országgyűlési ifjat.¹⁸ Tomcsányi József is kapcsolatban állt Kossuthtal, 1836-ban tudósította őt az októberi-novemberi békési közgyűlésről.¹⁹

Karácsonyi továbbá arról is beszámol, hogy 1846-ban „[a]z 1843-ban megyei táblabíróvá kinevezett Eötvös József is megkísérlette, vajjon elnyerhetné-e az alispánságot, de csak keveset tudott maga köré gyűjteni.”²⁰ Arra nézve nincs adat a jegyzőkönyvekben, hogy 1846-ban alispán szeretett volna lenni: az évnegyedes közgyűlések jelenléti íveinek tanúsága szerint csupán egyszer, 1845. október 6-án jelent meg Gyulán 1847 nyaráig bezárólag.²¹ Mindazonáltal Eötvös nevét, ahogy az 1847-es követválasztás testimoniumai mutatják, nem alaptalanul lehetett összefüggésbe hozni az egyik leszavazott párttal, mégpedig minden jel szerint a Lehoczkyéval. Az 1843-ban és 1846-ban „befutott” nevek alkották annak a pártnak a vezérkarát, amelyik 1847-ben is diadalmaskodott Eötvös József ellenében.

Eötvös 1847 júliusában részt vett az 5–9-éig tartó közgyűlésen,²² feltehetően a családi birtokokat érintő ügy miatt is: Rosty Albert táblabíró az alkalommal kívánta szenttornyai birtoka egy részét vadászati tilalom alá vétetni.²³ Az

¹² BéMLt. Kgy. Jk. 1843: 255., 297., 331., 317–318. és az 1843. július 3., július 18., október 2., december 11-i jegyzőkönyv-fogalmazványok: a jegyzőkönyv sérült.

¹³ BéMLt. Kgy. Jk. 1843: 977.

¹⁴ Zsilinszky M.: Jegyzetek i. m. 128.

¹⁵ Dr. Karácsonyi János: Békésvármegye története. I–II. H. n. [Gyula] 1896. I. 473.

¹⁶ Héjja J. E.: Archontológia i. m. 190.

¹⁷ Karácsonyi J.: Békésvármegye i. m. I. 374.

¹⁸ Kossuth Lajos: Iratai 1837. május – 1840. december. Hütlenségi per, fogság, útkeresés. (Kossuth Lajos összes munkái VII.) S. a. r. Pajkossy Gábor. Bp. 1989. 81., 116., 547. és passim.

¹⁹ Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. (Kossuth Lajos összes munkái VI.) (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.) S. a. r. Barta István. H. n. [Bp.] 1966. 897., 29. sz. j. Idézi Héjja J. E.: Archontológia i. m. 207., 701. sz. j.

²⁰ Karácsonyi J.: Békésvármegye i. m. I. 374.

²¹ BéMLt. Kgy. Jk. 1845: 561. Vö. 1844: 1., 356., 649., 946.; 1845: 1., 7., 298., 794.; 1846: 1., 278., 535., 846.; az 1847-es Jk. jelenléti ív nélkül, szöveg között indul.

²² BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 381.

²³ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 1548. sz.

1847. augusztus 30-án kezdődő közgyűlésen viszont nem volt jelen.²⁴ Ferenczi Zoltán úgy tudja, hogy 1847 nyarán részt vett a követutasításokat kidolgozó választmány munkájában, szeptember elején Békés megyébe utazott, 14-én a megye küldötteként üdvözölte István főherceget Aradon, majd a hónap második felében részt vett a követutasítás megfogalmazásában.²⁵

Ugyanakkor elutazott Gyulára az október 4. és 11. közötti közgyűlésre, amely a követekről döntött.²⁶ Eötvös szándékaira nézve Csengery Antal az elbeszélő forrásunk csupán néhány (jóllehet korszakok közti szakadékot nyitó) év távolából. „Az 1847-ben megnyitott pozsonyi országgyűlésre” — ahogy írja az *Ujabb kori ismeretek tárában* — „Eötvös mint alsóházi tag, mint képviselő akart fölmenni. Azonban Békésmegyében, hol birtokos, nem mutatkoztak kilátások, hogy meg fog választatni. A' tartományi, megyei érdekek igen élesen léptek volna föl az országos ember ellen [...]. Eötvös korán észrevevén a' körülményeket, visszalépett, 's megelégedett azzal, hogy személye helyett szellemét küldeté föl az utasításokban, miknek készítésében tetemes részt vőn.”²⁷

A dolog úgy történt, hogy a közgyűlésen felolvasták az országgyűlést összehívó királyi leiratot²⁸, majd iktatták a követutasítást kidolgozó bizottság jelentését és a követutasítást.²⁹ Az Eötvöst leginkább érdeklő ügyben, a városokra nézve fenntartották az 1843/44-es javaslatot (16 szavazatra), azzal a kiegészítéssel, hogy e szám a tizenhat legnagyobb várost illesse, a többi pedig a megyére küldjön képviselőt, s így azokat a megye közvetve képviselje.³⁰ 1847. október 11-én zajlott le a választás gr. Károlyi György főispán megnyitó beszéde után: „[m]elly megnyitó beszédet a RR. Nagy tetszéssel fogadván, főispán ő méltósága által az alkotmányos szabad választásra ujjal felhivatván, minden jel, — minden hang *Tomcsányi Josef* megyei másod alispánt, és *Tormássy János* megyei főjegyzőt jelelé, 's az öröm kitörő nyilvánításai között a lelkesült választók által felemeltetvén, szűnni nem akaró éljenzések között vállakon tartották. — Melly lelkesedést látva 's tapasztalva az elnök fő ispán a választás eredményét kifejezé e szavakban 'nem a többséget, hanem az egybegyűlt KK és RR-nek osztatlanul [!] közbizodalmát, és egyező akarátát nyilvánítom, midőn Országgyűlési követekül *Tomcsányi Josef* II. d alispánt, és *Tormássy János* főjegyzőt, mindketten megyei érdemteltjes tisztviselőket mondom ki elválasztottaknak’.”³¹ Ezek után a két követ megköszönte a bizalmat.

Azt, hogy van összefüggés az 1846-os tisztújítás és az 1847-es követválasztás között (melynek kimenetelét Eötvös már nem várta be), gr. Károlyi György

²⁴ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 668.

²⁵ *Ferenczi Zoltán*: Báró Eötvös József 1813–1871. Bp. 1903. 158. Ferenczi közlése szerint Eötvös a városok helyzetének rendezéséről írott cikksorozatában hivatkozik a saját Békés megyei munkálataira — *Ferenczi Z.*: Eötvös i. m. 158–159.

²⁶ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 673.

²⁷ *Csengery Antal*: Eötvös. In: *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopaediája*. Pest 1851. III. 58–74. 68.

²⁸ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 1968. sz.

²⁹ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 1969. sz.

³⁰ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 692.

³¹ BéMLt. Kgy. Jk. 1847: 1021. (2799. sz.)

főispánnak 1847. okt. 11-én gr. Apponyi György udvari főkancellárhoz intézett jelentése bizonyítja, melyet Zsilinszky Mihály közlésében idézek: „[h]ogy b. Eötvös József úr, mint a közelebbi tisztujítás alkalmával megbukott töredéknek jelöltje, magát Békés megye követéül fellépendőül jelentette; miután azonban a döntő többség támogatására nem számíthatott, idejekorán visszalépve, a választás előtti napon a megyéből elutazott. Kissebbségben levő pártja ekként visszavonulván a nemesség többsége közakarattal *Tomcsányi József* másodalispánt és *Tormássy János* főjegyzőt országgyűlési követekül megválasztotta”.³² Az idézett szövegrész „megbukott” és „töredék” szavai arra utalnak, Eötvös valószínűleg Lehoczky pártjához tartozott. Lehoczky Lajos (megh. 1855³³) 1825-ben, Rosty Albert másodalispánsága idején másodszolgabíró volt.³⁴ Az 1846-os tisztujítás másik, ám korántsem „töredék” szavazatokat kapott vesztese, Németh Antal (megh. 1874³⁵) ezzel szemben a Rosty-korszakban háttérbe szorult tisztviselőként, és 1843-ban választották meg másodalispánnak. Az 1847-es választás tehát az 1843-ban és 1846-ban diadalmaskodó párt újabb győzelmét hozta. Br. Wenckheim Béla kijelentését, miszerint „Eötvös Jozsit nem akarjuk”, gr. Széchenyi István 1847. augusztus 16-i naplóbejegyzésében idézi,³⁶ tehát jóval korábról, semmint hogy Eötvös bejelentette volna tervét, így a követi ambíció nyilván közbeszéd tárgya volt.

Mindezek után nem meglepő, hogy Eötvös a rendi Magyarország utolsó békési közgyűlésén, 1848. február 7-én nem vett részt.³⁷

Birtokviszonyok

„Csabacsúd hajdan Szentandrással, Szenttornyával, Csabával egy uradalmat képezett, s népes falu volt” – írja Haan Lajos *Békés vármegye hajdana* című munkájában.³⁸ Ez az állapot művének megjelenésekor, 1870-ben már rég a múlté lett. Békésszentandrás mint a 18. század első harmadától új birtokosokkal újraterelített helység Haan és Eötvös korára többszörös elaprózódáson ment keresztül. Eötvös és Trefort a maguk kb. 2500–2500 vagy 2700–2700³⁹ holdjával nem voltak sem egyedüli, sem legjelentősebb birtokosai Szenttornyának, illetve Csabacsúdnek.

Az aprózódás Száraz György földesúr halálával kezdődött, majd Paksy Miklós számos örököse, „úgy mint szentgyörgyi Horváth, báró Rudnyánszky, báró Mondbach, Rosty, Cseh, Kürthy, Szalai, Csabai, Tótváradaljai, Kornis és a Daróczy családok”⁴⁰ között tovább osztódott a birtok. A felsorolásból kitetszően

³² Zsilinszky M.: Jegyzetek i. m. 137.

³³ Héjja J. E.: Archontológia i. m. 206., 697. sz. j.

³⁴ Héjja J. E.: Archontológia i. m. 28.

³⁵ Életrajzát l. Héjja J. E.: Archontológia i. m. 155–157.

³⁶ Gróf Széchenyi István: Naplói. VI. kötet (1844–1848). Szerk., bev. Dr. Viszota Gyula. (Magyarország újkori történetének forrásai.) Bp. 1939. 614. Idézi: Elek L.: Pusztaszentornyai i. m. 211.

³⁷ BéMLt. Kgy. Jk. 1848: 1.

³⁸ Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest 1870. 146.

³⁹ Elek L.: 175 éve i. m. 22.

⁴⁰ Dr. Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba 1960. 97. Csabacsúdról Fényes Elek is úgy tudja, „a Paksi örökösök bírják” – *Fényes Elek*: Magyarország

Rosty Albert egyike volt a Paksy örökösöknek. Sokadmagával volt birtokos Szentendrason (ahová Csabacsúd tartozott).⁴¹

A Rosty-família nem a török kor utáni első betelepülőkkel érkezett. Héjja Julianna Erika kutatásai szerint „[a] család a XVIII. század végén jutott a szentendrasi uradalom 392 $\frac{3}{4}$ /3024 részének birtokába. Rosthy Albert Békés vármegyébe költözött és magára vállalta a jószág igazgatását. 1816-ban Szentendrason 32 jobbággal és több zsellérrel bírt; 1825-ben pedig bizonyáglevelet kapott arról, hogy a csabacsúdi puszta és a Szentendrason lévő részek tulajdonosa, Komlósnak és Szentetornyának arendális birtokosa”.⁴² A 18. század végén megszerzett részbirtok kb. 3080 holdat tehetett ki, a számításhoz jobb híján az 1890-es adatokat véve alapul, amikor is Szentendrás Csabacsúddal együtt 23716 hold nagyságú volt (ebből Csabacsúd 1924-ben végbement kiválása után maradt 12088).⁴³ Rosty Albert a családi birtok gyarapítója volt.

A birtok felsztására a lányok között 1851-ben került sor.⁴⁴ Az Eötvös-házaspárnak jutott Szentetornya (amelynek neve az idővel Szenttornyára változott), más néven az annak elszórt portáiból 1858-ban létrehozott majdnem 16 ezer holdas⁴⁵ Puszta-Szenttornya egy része öt más birtokos földje mellett.⁴⁶ Az Eötvös-birtokok az Eötvös major, Eötvös-puszta nevet viselték még az 1930-as években is Szenttornyán.⁴⁷ A major 1852-ben 2469 hold és 468 négyszögöl nagyságú volt.⁴⁸

A Trefortéknak otthont adó, közigazgatásilag Békésszentandrásához tartozó⁴⁹ Csabacsúd határa 11628 holdat tett ki.⁵⁰ „A Rudnyánszky családnak itt levő birtokrésze”, ahogy Karácsonyi János írja, „házasság révén gróf Überacker Ottóra szállott; a Rosty család része pedig elébb Trefort Ágostonnak jutott, ki ezt báró Königswarter Mórícznak adta el.”⁵¹

geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik. I–IV. Pest 1851. I. 194.

⁴¹ *Erdei Aranka*: Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban. (Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 13. Szerk. Erdmann Gyula és Szabó Ferenc.) Gyula 1986. 102.

⁴² *Héjja J. E.*: Archontológia i. m. 171–172.

⁴³ *Maday P.*: Békés megye i. m. 97.

⁴⁴ *Héjja J. E.*: Archontológia i. m. 210.

⁴⁵ A hozzáférhető adatok: 15967 hold – Békés vármegye. Szerk. Márkus György. Bp. é. n. [1936]. 341.; illetve 15579 hold – *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i. m. II. 317. Puszta-Szenttornyán „[a] jegyzői teendőket először Farkas [Torkos?] Imre, néhai br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter főtisztja, a bírói teendőket pedig Székács József nagybirtokos vállalta magára” – *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i. m. II. 316.

⁴⁶ *Márkus Gy. (szerk.)*: Békés vármegye i. m. 344.

⁴⁷ *Márkus Gy. (szerk.)*: Békés vármegye i. m. 341.

⁴⁸ *Elek L.*: Pusztaszenttornyai i. m. 212., uitt a birtok megoszlása művelés szerint. Az Eötvös-birtok elhelyezkedéséhez lásd Puszta-Szenttornya kataszteri térképét, feltehetően az 1880-as évekből: Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára. Térképgyűjtemény, kataszteri térképek. BMK 38. Közl.: *Halmos Károly*: Családi kapitalizmus. (Habsburg történeti monográfiák 4. Sorozatszerk. Gerő András.) Bp. 2008. 56. Köszönöm Héjja Julianna Erikának, hogy a térképre és a műre felhívta a figyelmemet.

⁴⁹ *Márkus Gy. (szerk.)*: Békés vármegye i. m. 426.

⁵⁰ *Márkus Gy. (szerk.)*: Békés vármegye i. m. 425.

⁵¹ *Karácsonyi J.*: Békés vármegye i. m. II. 59.; vö. *Márkus Gy. (szerk.)*: Békés vármegye i. m. 426.

Eötvös és Trefort birtoka hasonló nagyságú volt, gazdálkodásuk módja azonban alapvetően különbözött. Trefort, akinek Békés megyei életéről viszonylag sokat tudunk⁵², házat épített, odaköltözött, és nagy nehézségekkel, de maga gazdálkodott.⁵³ A szenttornyai majort is ő kezdte építeni, és az ügyeket is ő vitte ott időnként.⁵⁴ 1864 végére Trefort anyagilag olyan helyzetbe került, hogy a csabacsüdi birtokot el kellett adnia.⁵⁵ „[S]ógorom mind inkább bajba bonyolít engem is” – írja Eötvös 1864. december 4-i naplóbejegyzésében⁵⁶, egy másik bejegyzésben utalva rá, hogy Trefort önhibájából került nehéz helyzetbe.⁵⁷ A nehézségeket jelzi, hogy Eötvös a Tolna megyei Gerján községet 1864. október 4-én eladta.⁵⁸ 1865-ben még mindig nem oldódtak meg az ügyek, és 1865. június 4-i naplóbejegyzésében így fakad ki, bizonyára párhuzamot vonva a Borsod és a Békés megyei tapasztalatok között: „[s]oha ember több bajba s kellemtelenségbe nem keveredett rokonai által, mint én”.⁵⁹

Trefort maga küszködött, Eötvös ellenben tisztartókkal jószágkormányzott: a 2500 holdból 1000 majorsági kezelésben volt, 1500 pedig haszonbérbe adva.⁶⁰ Így Eötvös még kétlakivá sem vált, hanem legtöbbször csak akkor utazott az Alföldre, amikor „gazdasága után nézett”.⁶¹ Ha a családjával érkezett, vagy a család nélküle érkezett Békésbe, akkor Csabacsúdon laktak.⁶² 1857. május 14. után Eötvös maga is egy hetet Trefortnál töltött Csabacsúdon.⁶³ Általában mégis ha egyedül érkezett, akkor Csabacsúd érintésével Szenttornyára utazott, ahol „magányában” időzött. E látogatásai legfeljebb egy hétig tartottak, viszont nem ritkán havi rendszerességgel ismétlődtek⁶⁴; „leghosszabb itt-mulatása” az a két hét volt 1865. szeptember 5-től kezdődően⁶⁵, amelynek során elkészítette Szalay Lászlóról írott emlékbeszédét.⁶⁶ Tisztartója Torkos Imre volt, nála étkezett, az ő családjának körében töltötte az estéket. Két szobája volt ugyanis a tiszt lakban, egy háló- és egy dolgozószoba.⁶⁷

⁵² *Trefort Ágoston: Önéletleírása.* Ford. Barsi János. (Kazinczy Könyvtár. Sorozatszerk. dr. Kovács Dániel. Szerk. dr. Csorba Csaba.) Sátoraljaújhely 1991; *Mann M.: Trefort i. m. 47–67.*

⁵³ *Trefort Á.: Önéletleírása i. m. 68–84.* A csabacsüdi ház képe: *Szász Károly: Trefort Ágoston. Élet- és jellemrajzi vázlat.* (Kortársaink. Életrajzi vázlatok. Szerk. Dr. Fésüs György.) Pozsony – Bp. é. n. [1886]. 15.

⁵⁴ *Trefort Á.: Önéletleírása i. m. 68., 71.*

⁵⁵ *Báró Eötvös József: Naplójegyzetek – gondolatok. 1864–1868.* S. a. r. Lukinich Imre. Bp. 1941. 90., 1. sz. j.

⁵⁶ *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 90.*

⁵⁷ *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 91.*

⁵⁸ *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 66.*

⁵⁹ *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 113.*

⁶⁰ *Győry V.: Alföldi magánya i. m. 1.; Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 73.* Egy kudarcos gazdasági próbálkozására, a selyemhernyó-tenyésztésre nézve van testimonium – *Győry V.: Alföldi magánya i. m. 2.*

⁶¹ *Győry V.: Szenttornyai i. m. 302.*

⁶² *Devescovi B.: Eötvös i. m. 128., 232., 238., 242.; Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 91.*

⁶³ *Trefort Á.: Önéletleírása i. m. 81.*

⁶⁴ *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 40–42., 69–74., 92–100., 104–110.*

⁶⁵ *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 144.*

⁶⁶ *Győry V.: Szenttornyai i. m. 302.* Amiből nem következik, hogy két álló héten keresztül csak azon kellett volna dolgoznia – vö. *Devescovi B.: Eötvös i. m. 241.*

⁶⁷ Kevésbé bizalmas viszonyról tanúskodik Eötvös és tisztartója között *Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 74.*

A tisztartóra és haszonbérllőkre alapozó jövedelemszerzéssel Eötvös az 1840-es években bevezetett gyakorlatát folytatta. Ebből az időszakból fennmaradt ugyanis egy levél, melyet parasztjaitól kapott, és amelyben azok panaszkodtak, hogy „zsarnok szívek nadályként szeretnék szívni az [...] igazán por népének utolsó csepp véré is. – Nagyságod Sz. Tornyai haszonbérllőit értjük mi itten”. Ezért ajánlkoztak, hogy a szentetornyai pusztát Eötvös ne a bérllőnek, hanem a folyamodóknak adná bérbe.⁶⁸ E levélből kiderül, hogy Eötvös már a forradalom előtt azon a földön gazdálkodott, amely az 1851-es osztálynál neki, illetve feleségének jutott.

Rá is volt szorulva a családos férfi arra, hogy Békés megyei birtokán termelni kezdjen. Szalay Lászlónak írja 1852. február 12-i levelében: „[k]érded talán, mért jöttem ide? felelet: gazdálkodni, s pedig mindazon erő megfeszítésével s komolysággal, mellyel négy gyermek apjához illik.”⁶⁹ E levél, s benne az alföldi paraszt dicsérete⁷⁰, a kezdeti lelkesedést tükrözi, s egyben mutatja, hogy írója az 1840-es években még nem érdeklődött birtokának lakói iránt, ha 1852-ben így rájuk csodálkozott.

Fiának írott egyik 1869-es levelében ugyanezt a képet festi birtokának a megélhetésükben betöltött jelentőségéről: „[i]smered vagyoni állásunkat, mely kizárólag anyád birtokának jövedelmeiből és abból áll, mit munkámmal szerzek, s így [...] mióta felnőttem s a leányok világba jönnek, úgyszólván mindig szorult helyzetben vagyok”.⁷¹ A birtok évi 12000 forintot jövedelmezett, és ugyanekkora összeget tett ki miniszteri fizetése is.⁷² Ennyi bevételt kezelt család pénzügyeinek intézője, Wodianer Móric bécsi bankár.⁷³

Treforttal ellentétben azonban Eötvös a nehézségek ellenére is megtartotta a szentetornyai birtokot. Fiához írott 1869-es levele éppúgy ezt bizonyítja, mint az adatok az 1860-as évek második feléből arra nézve, hogy ha ritkán is, de még megfordult Békésben.⁷⁴ Ezért írhatta Haan Lajos 1870-ben, hogy Szent-Tornyának az úrbéri váltság után „magánosok” kezében maradt részén „báró Eötvös József valóságos miniszter urnak ő excell. birtoka” lehet „említésre méltó”.⁷⁵

Egylet, vasút, aszály

A Békés megyei társadalmi és gazdasági terveket, amelyekben Eötvös József az 1860-as évek elején részt vállalt, a dolgok alakulása szorosan összekapcsolta egymással.

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára. Kérelem báró Eötvös József földbirtokoshoz, 1840-es évek. Az Orosháza – Szentetornya – Gyökeresi Szőlősgazdaság iratai 1830–1930.

⁶⁹ Eötvös József – Szalay Lászlóhoz, Sz-Tornya, 1852. február 12. *Eötvös József: Levelek*. Szerk., ford., előszó, jegyz. Oltványi Ambrus. Bp. 1976. 227.

⁷⁰ Barátom, mily nép! mily büszke s mégis mily nyájas, mily egyszerű szokásaiban, s mégis mily fogékony minden nemes érzés iránt, mennyire művelt lelkű durva subája alatt, s mi derült minden komolysága mellett – *Eötvös J.: Levelek* i. m. 228.

⁷¹ Eötvös József – Eötvös Lorándhoz, H. n., 1869. november 9. *Eötvös József: Levelei fiához*, Eötvös Lorándhoz. S. a. r. Benedek Mihály. Bp. 1988. 82.

⁷² *Eötvös J.: Levelei fiához* i. m. 99.

⁷³ *Eötvös J.: Levelei fiához* i. m. 147.

⁷⁴ Vö.: Eötvös József – Eötvös Lorándhoz, Szent-Tornya, 1866. március 28. *Eötvös J.: Levelei fiához* i. m. 5. Nem 1865 végén járt ott utoljára, ahogy *Devescovi B.*: Eötvös i. m. 241. írja.

⁷⁵ *Haan L.*: Békés vármegye i. m. 307–308.

1860. április 12-én Szarvason alakult meg a Békés megyei Gazdasági Egylet, amelyet Trefort Ágoston kezdeményezett és vezetett.⁷⁶ Eötvös azért szólalt fel az alakuló ülésben, amely gr. Széchenyi István temetésének napjára esett, hogy az akadémia döntésének mintájára Békés megye közönségének egy havi gyász viselését javasolja. „A meghatott közönség egyhangulag fogadta el az indítványt, s pár óra múlva, egy gyászoló várost láthattunk, mely gyász pár nap alatt országossá lön.”⁷⁷ 1860. május 15-én tagja lett a megnagyobbított választmánynak, ahová mint budai lakost jegyezték be egyetlen nem Békés megyei birtokosként, ami ugyancsak azt mutatja, hogy korántsem helyeződött úgy át életének súlypontja a megyébe, mint Trefortnak.⁷⁸

1860. július 16-án a választmány elhatározta, hogy az alapszabályt csak magyar nyelven, a szabályszerű német fordítást mellőzve terjeszti a Helytartótanács elé azzal az ürüggyel, hogy a kizárólag „*magyar tagokból álló választmány tagjai között nem találkozott egyén, ki az alapszabályokat gyorsan és tökéletesen német nyelvre áttenni ajánlkoznék*”.⁷⁹ A végül csak 1862 márciusában elfogadott kérelmet az 1847-es ellenfelek, Eötvös József és br. Wenckheim Béla alkotta küldöttség adta át.⁸⁰ Az egylet megalakulása után már nem vett részt annak munkájában⁸¹: mint a késő 1850-es, kora 1860-as évek megannyi hazafias vállalatában, kezdeményező, az udvar felé közvetítő és ott engedélyeket „kijáró” szerepet vállalt csupán.

Az Alföldet a tengerrel közvetlenül összekötő vasút gondolata nem Trefort fejében született meg. Amint Ujhely Géza írja, az ötlet „[a] Kossuth Lajos által propagált vukovár-fiumei vonaltervezettel kapcsolatosan megfordult már 1843-ban is az országgyűlés előtt”, illetve „[a] szeged-szabadka-eszéki vasutvonal ott szerepel az 1854-i, úgynevezett birodalmi vasúthálózati tervben is”.⁸² Az ún. „alföldi” vagy „Alföld–fiumei” vasútra Treforték 1862. szeptember 29-én kaptak előmunkálati engedélyt a Helytartótanáctól.⁸³ Trefort eredeti elgondolása azt volt, hogy vasút „az Alföldet a mohács-pécsi vonal által a kanizsai vonallal, tehát az adriai tengerrel kötné össze”.⁸⁴ A vasút Nagyváradtól Bihar, Békés, Csongrád és Bács megyéken keresztül a Dunáig húzódott volna, és a megyékben működő helyi bizottságok tevékenységét a 16 tagú, pesti székhelyű központi bizottság feladata volt a összefogni.⁸⁵ Eötvös

⁷⁶ Zsilinszky István: A Békésvármegyei Gazdasági Egylet története 1860–1896. H. é. n. [Békéscsaba 1896.] 17–18. Vö. Gaál Jenő: Békés megye. (Megyei monográfiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. Század végén. Közrebocsátja a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai és Nemzetgazdasági Bizottsága.) Bp. 1892. 21–22.

⁷⁷ Zsilinszky I.: Egylet i. m. 20.

⁷⁸ Zsilinszky I.: Egylet i. m. 23.

⁷⁹ Zsilinszky I.: Egylet i. m. 24. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁰ Zsilinszky I.: Egylet i. m. 25.

⁸¹ Zsilinszky I.: Egylet i. m. 39.

⁸² Ujhely Géza: A vasútügy története. Bp. 1910. 159.

⁸³ Szabó Ferenc: Az Alföld-fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete (1862–1871). Békési Élet 7 (1972/2.), 203–211. 204. A vállalkozás egészére nézve vö. még Szalai Béla: A fiumei vasút keletkezése. Bp. 1928.

⁸⁴ Trefort Ágoston: Az alföldi vaspálya. Pesti Napló 13. évf. 243. sz. (1862. október 22.) 1.

⁸⁵ Szathmáry Károly: Az alföldi vasút a létesülés küszöbén. Pesti Napló 13. évf. 271. sz. (1862. november 25.) 1–2.

1862 novemberében részt vett az alakuló ülésen, és elnökségi taggá választották, így újfent egy ügyet képviseltek a hajdani ellenfelek, br. Wenckheim Béla és Eötvös.⁸⁶ Eötvös az országos bizottmány mellett az 1862. november 20-án alakult Békés megyei Vasútépítési Bizottmány választmányában is helyet kapott.⁸⁷

A vasútert kifejtett fáradozása egybeesett az alföldi aszályt követő inség idejével, amely természeti csapás előmozdította a vasút ügyét.⁸⁸ A nincstelenek lázadásától való félelemben a Békés megyei Gazdasági Egylet a földmunkák (közmun-ka formájában megvalósuló) megkezdését javasolta.⁸⁹ Eötvös az aszályról írott, 1863 júniusában megjelent cikkében ugyanerre az álláspontra helyezkedve igyekezett a két ügyet összekapcsolni, és a gazdasági és humanitárius válság okán a vasút és annak osztársadalmi hasznossága mellett érvelni: „e vonalak munkába vétele által Bihar, Békés, Csongrád és Bács napszámos osztályai egy nagy részének jelen szükségéin segítve volna”. Ráadásul, Eötvös szerint, „e vonal létesítése által a birtoknak, melyen ez keresztülmegy, össze értéke oly összeggel növekednék, mely pénzben kifejezve valószínűleg sokkal nagyobb, mint az, mibe a vasút felépítése kerülni fog”.⁹⁰ E cikkében Eötvös egy komplex mentőprogramot vázolt fel (összefüggésben az alföldi vasút körüli elképzelésekkel), amelynek értelmében az alföldi nagybirtokot földhitel-intézeti hitel, a kisbirtokot kormánykölcson (előleg), míg a napszámos réteget közmunka mentheti meg a nehéz helyzetben. A közmunkához nyújtana kiváló munkalehetőséget a vasút. Ehhez tőke kell – jelzáloghitel, melynek kamatait a birtokosok fizetnék, akiknek a legtöbb hasznuk származna a vasútból is, és a munkaképességét és erkölcsi tartását így megőrző napszámos rétegből is. Az 1863-as cikk parasztság-rajza ily módon a novellakéhez és *A nővérekéhez* áll közel, és az akkori lázadás közeli helyzetben nagy távolságban van a valóságtól.

Szaplonczay Józsefhez intézett 1863. július 10-i levele is azt mutatja, hogy teljes készséggel igyekezett ebben az irányban előmozdítani az alföldi vasút ügyét. „[A]z Alföld jelen helyzetében”, írja, „nekünk, kik ott lakunk, minden időt s erőnket arra kell fordítanunk, hogy a fenyegető veszélyeket legalább némiképp elhárítsuk, s minthogy erre az Alföld nevezetes részében csak úgy lehet kilátásunk, ha a tervezett alföldi vasút munkába vétetik, nem hagyhatom el a várost [ti. Pestet], míg a lépések, melyeket a kormány nál ez ügyben tettünk, vagy sikerhez vezettek, vagy végképp nem hiúsultak meg.”⁹¹ 1863 augusztus végén Bécsben kilincselte „Ponciustól Pilátushoz” a vasút miatt⁹², hogy szeptember 12-én újra oda utazzon ez ügyben.⁹³ Az uralkodó szeptember 18-án fogadta Eötvöst, és a szívélyes hangulatú audiencián az alföldi inségről való érdeklődése mellett ígéretet tett, hogy intézkedni fog az Alföldi vasút számára jó-

⁸⁶ Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 85.; Mann M.: Trefort i. m. 56.

⁸⁷ Elek L.: Pusztaszentornyai i. m. 229.

⁸⁸ Szabó F.: Alföld-fiumei i. m. 205.

⁸⁹ Szabó F.: Alföld-fiumei i. m. 206.

⁹⁰ Eötvös József: Az alföldi inségről. In: *Uő: Reform és hazafiság*. S. a. r. Fenő István. I–III. Bp. 1978. III. 507–521. 518. A cikk címe a sajtó alá rendezőtől származik.

⁹¹ Eötvös József – Szaplonczay Józsefhez, Pest, 1863. július 10. *Eötvös J.: Levelek* i. m. 366.

⁹² Eötvös József – Vachott Sándornéhoz, [Pest], 1863. szeptember 3. *Eötvös J.: Levelek* i. m. 367.

⁹³ Eötvös József – Gyulai Pálhoz, [Pest], 1863. szeptember 12. *Eötvös J.: Levelek* i. m. 368.

váahagyott 750 ezer forintnyi előleg ügyében.⁹⁴ A csaba-szegedi vonalrész mély-építési munkálataira a társaság a kért összeget, Eötvös fáradozásának eredményeképpen, meg is kapta.⁹⁵

A pénzhez engedély is kellett, és az elhúzódozó eljárás miatt nagy árat kellett fizetni az előrelépésért. A földmunkák megindítását kérelmezők között ott szerepel Eötvös József neve is.⁹⁶ A közmunkákat a Helytartótanács végül 1863. október 23-án engedélyezte.⁹⁷ Az engedély későn, a pénz a napszámra még később érkezett, így nem lehetett megakadályozni az éhségmegmozdulásokat. 1864. január elején a munkát a fagyott föld miatt leállították.⁹⁸ 1864. március 7-én indultak újra, azok 1864. július 16-i befejezéséig és a pénz fogytaig.⁹⁹ Ezzel egy időben gr. Károlyi György, Trefort és Eötvös kérelmezték a Helytartótanácsnál annak folytatását, és a vonal meghosszabbítását Szabadkáról „Eszékre és onnan Sziszekre, hol a trieszti vonallal köttetnék össze, s Károlyvároson keresztül Fiumébe vezetne”.¹⁰⁰ Ami azt jelenti, hogy az eredeti tervet módosították, és immár nem a kanizsai vonalhoz akartak becsatlakozni. A társaság az „1864. évi május hó 3-án kelt engedélyokmányban kapott jognál fogva megkezdte az előmunkálatokat a Dunától Eszékeig és Eszéktől Fiuméig vezetendő vonalra”.¹⁰¹ Eötvös 1864. szeptember 24-én újabb folyamodványt adott be a Helytartótanácsnál, majd október 18-án és november 4-én is emez ügyben járt el.¹⁰² Az 1862–1863-ban lezajlott eljárást alapul véve feltételezhetjük, hogy Eötvös 1864 őszén a tényleges munkálatok megkezdésére kért engedélyt. Az építkezés azonban itt megakadt, és feltehetően e tény hathatósan közrejátszott abban, hogy Trefort Ágoston 1864 végén olyan döntéseket hozott, amelyek rövid úton vagyona elvesztéséhez vezettek. A szerszámokat, műszereket és efféléket eladták; a munkálatok 1868-ban külföldi tőke segítségével indultak újra, és jutottak el a megvalósulásig.¹⁰³

Az Alföldi-fiumei vasút tárgyában Eötvös József tehát csak az 1862–1864 közötti időszakban vetette latba befolyását a bécsi és helytartótanácsi engedélyek kijárásához. Legalább annyira érdekelte az ügyben a közvetlen társadalmi haszon, azaz a térség közrendjének fenntartása, mint a hosszú távú gazdasági érdek. Treforttal ellentétben a maga haszna nem foglalkoztatta, és a hatvanas évek második felében újrainduló munkálatoktól távol tartotta magát.¹⁰⁴

„Békés megyének nincs határa, mely csak tűrhető termést is ígérne. Minden természetnyé tönkre van téve” – írja Kelemen Mór 1863-as emlékiratá-

⁹⁴ Különfélék c. rovat. Pesti Napló 14. évf. 212. sz. (1863. szept. 18.); Különfélék c. rovat; Pesti Napló 14. évf. 213. sz. (1863. szept. 19.); Sürgöny 3. évf. 214. sz. (1863. szept. 20.) 1. Az adatokat ez-úton köszönöm Deák Ágnesnek.

⁹⁵ Ujhely G.: Vasútügy i. m. 159.

⁹⁶ Lederer E.: Ipari i. m. 87.

⁹⁷ Szabó F.: Alföld-fiumei i. m. 206.

⁹⁸ Szabó F.: Alföld-fiumei i. m. 207.

⁹⁹ Szabó F.: Alföld-fiumei i. m. 207.

¹⁰⁰ Idézi: Lederer E.: Ipari i. m. 95.

¹⁰¹ Ujhely G.: Vasútügy i. m. 159.

¹⁰² Eötvös J.: Naplójegyzetek i. m. 64., 74., 81. Vö. Elek L.: Pusztaszenttornyai i. m. 229.

¹⁰³ Szabó F.: Alföld-fiumei i. m. 208.

¹⁰⁴ Lederer E.: Ipari i. m. 96.

ban.¹⁰⁵ Az aszály előidézte mezőgazdasági krízis a gazdálkodásból élő Trefortot egzisztenciájának alapjában érintette.¹⁰⁶ Eötvös József az adományok gyűjtésében tevékenykedett, melyeknek szétesztásában Trefort vállalt szerepet a megyében. A humanitárius segély szükségességét Eötvös már az 1863 júniusi cikkben előre jelezte: „[b]ármit tegyünk, nem eszközölhetjük azt, hogy e sanyarú év alatt az Alföldön egyesek nagy szenvedéseken ne menjenek keresztül, melyeket csak az egyéni jótekonyság enyhíthet”.¹⁰⁷

A kérdés újrafelvételét a külföldről érkező adományokról feltárt levéltári források indokolják, hiszen a magyarországi gyűjtések vonatkozásában számos adattal rendelkezünk.¹⁰⁸ E források szerint Eötvös Orosházán adta át a Rósa Lajos által küldött, „Zürichből érkezett könyöradomány”-t Bor Mihály bírónak 1864. március 24-én 260 ft értékben, 1864. május 17-én pedig a szintén Zürichből, „több adakozó” által küldött 150 forintot.¹⁰⁹ Ezen kívül Eötvös Svájból Schindler-Escher Gáspár zürichi polgártól kapott 9000 frankot (4153 forintot osztrák értékben), amelyből 100 forintot az örkényieknek juttatott.¹¹⁰ Ugyanezen összegből 150 forintot adott Trefort Ágostonnak, aki abból 50–50-et továbbított Szentandrás és Öcsöd helységek ínségbizottmányának, és számukra ugyanannyit gr. Batthyány Lajosné 500 forintjából is. Másodjára Schindler-Escher úr 500-at küldött, melyből Trefort Szentandrásnak juttatott ötvenet.¹¹¹ Mindezen adatok alapján következtethetünk a többi adomány, például a császár négyezer forintjának szétesztási módjára Békésben. Eötvös ugyanakkora összeget, sőt kicsivel nagyobbat, kalapozott össze Svájcban, mint amekkorát az uralkodó adott, krízishelyzetben bizonyítva a *Pauperismus* című tanulmányában kifejtett magánjótekonyság-elméletének működőképességét. A hazai gyűjtések során, ezzel együtt is, nagyságrenddel kisebb összegek folytak be.¹¹²

Eötvös József elhárította a békésiek halálkodását a humanitárius segély körüli segítségért. „Mi engem illet”, írja Csatári Lajosnak, „egész érdmem abban

¹⁰⁵ *Kelemen Mór*: Emlékirat a magyarországi 1863-dik évi ínség tárgyában. MTA Könyvtára, Kézirattár. Ms 5079/10. 48. Újabb társadalomtörténeti áttekintések: *Boa Krisztina*: Társadalmi krízis és elhárítása az 1863–64. évi aszály és éhínség idején Békés megyében. In: Helytállás. Tanulmányok a XII. Eötvös Konferencia történeti üléséről. Szerk. László Gábor és Toronyi Alexandra. Bp. 2012. 345–366.; *Uő*: Az ínségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben. In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk. ifj. Bertényi Iván, Géra Eleonóra, Richly Gábor. Bp. 2012. 65–82. Köszönöm Héjja Julianna Erikának, hogy a tanulmányokra felhívta a figyelmemet.

¹⁰⁶ *Mann M.*: Trefort i. m. 53–54

¹⁰⁷ *Eötvös J.*: Ínség i. m. 521.

¹⁰⁸ *Elek L.*: Pusztaszenttornyai i. m. 227.

¹⁰⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára. Orosháza Községe Ínségügyi naplója, 201. sz., 289. sz.

¹¹⁰ Eötvös József – Csatári Lajosnak, Pest, 1864. április 30. *Eötvös J.*: Levelek i. m. 373.

¹¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára. Trefort Ágoston – Tisztelendő Zay Jánosnak, a Szt. András ínségi bizottmány elnökének, Csabacsúd, 1864. május 18. és Trefort Ágoston – Szt. András községe ínségi bizottmányának, Csabacsúd, 1864. június 16. és Ugyanaz – ugyanannak, Csabacsúd, 1864. június 28. Szentandrás község ínségbizottmánya; illetve Trefort Ágoston – Öcsöd helysége ínségi bizottmányának, Csabacsúd, 1864. május 18. és Ugyanaz – ugyanannak, Csabacsúd, 1864. június 28. Öcsöd község ínségbizottmánya 1863–1864.

¹¹² *Elek L.*: Pusztaszenttornyai i. m. 227.

áll, hogy a Svájcban lakó ismerőseimet hazánk állapotjára figyelmessé tevém, s jótékonyságoknál mint közvetítő szolgállok.”¹¹³ A legfelsőbb helyről érkező dicsérrel azonban nem tehette meg ugyanezt. 1864 végén I. Ferenc József kinyilvánította Eötvösnek „legmagasabb megelégedését”-t az 1863. évi aszály idején kifejtett tevékenységéért.¹¹⁴

Összegzés

A nagybirtokosokhoz¹¹⁵ és a kisbirtokosokhoz képest, arányaiban, Békés megyében a középbirtokosság volt a legkisebb számú réteg.¹¹⁶ Ennek figyelembe vételével ésszerű tervnek tarthatjuk, hogy Eötvös Békésben próbált meg középbirtokosként „a vármegyei közéletben résztvenni s a közügynek a nép előtt vezérkedve, szolgáltatokat tenni”.¹¹⁷ Ám e kis létszámú középnemesség még mindig elég erős volt ahhoz, hogy politikai ambícióinak gátat vessen. Békés megyei tervei, birtokai, családi viszonyai tisztán mutatják, hogy egy réteget lecsúszott a ranglétrán Borsod megyében elfoglalt, majd végérvényesen elvesztett társadalmi állásához képest. A megyében kisebb léptékben ugyanazon harcot kellett megvívnia, mint a nagypolitikában: Kossuthtal kapcsolatban álló ellenzéki jelöltekkel szemben maradt alul az 1847-es követválasztáskor.

Trefort Ágoston csabacsúdi lakosként sikeresen beilleszkedett a megye politikai életébe, amint azt 1860-ban első alispánná történt megválasztása is mutatja¹¹⁸, amely tisztségét 1861-ben a gyomai képviselőséggel cserélte fel.¹¹⁹ Számára a házasság társadalmi felemelkedést jelentett. A mezei gazdaság tekintetében Trefortnak Eötvössel szemben nem volt szerencséje a jószágigazgatókkal.¹²⁰ Maga gazdálkodott, de 1865-re csődbe ment, és el kellett adnia a birtokot. Kapcsolatai Békés megyével felesége 1870-ben bekövetkezett halála után szűntek meg végleg.¹²¹

Eötvös József számára a békési birtok elsősorban jövedelemforrás volt: egyrészt tisztartója gazdálkodott helyette, másrészt a haszonbérlet hozott jövedelmet. Földbirtokosi bevételeit egészítette ki műveinek honoráriuma, illetve 1867 után miniszteri fizetése. Így Eötvös anyagilag több lábon állt, szemben Treforttal, aki jóval ritkábban jelentkezett kisebb lélegzetű és igényű dolgozatokkal, és miniszteri hivatalához csak azután jutott hozzá, hogy birtokai elűsz-

¹¹³ Eötvös József – Csatári Lajosnak, Pest, 1864. április 30. *Eötvös J.*: Levelek i. m. 373.

¹¹⁴ Pálffy Móric helytartó – Eötvös Józsefhez, Buda, 1864. december 18. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 10.221/z.

¹¹⁵ *Gaál J.*: Békés megye i. m. 19. skk.

¹¹⁶ *Gaál J.*: Békés megye i. m. 21.

¹¹⁷ *Gaál J.*: Békés megye i. m. 21.

¹¹⁸ *Mann M.*: Trefort i. m. 50.

¹¹⁹ *Mann M.*: Trefort i. m. 51.

¹²⁰ *Trefort Á.*: Önéletrajza i. m. 68.; *Mann M.*: Trefort i. m. 48.

¹²¹ *Mann M.*: Trefort i. m. 66–67. 1863-ból, 1864-ből, sőt 1866-ból is vannak még Csabacsúdról keltezett levelei – *Varsányi Péter*: Trefort Ágoston és az alföldi vasút vásárhelyi munkálatai. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve. 1970. Közzéteszi dr. Grezsa Ferenc igazgató. Összeállította Földesi Ferenc tanár. Hódmezővásárhely 1970. 93–112. 104., 107., 109., 110. Tehát nem szűnt meg békési lakosnak lenni 1861-ben – vö. *Szabó F.*: Alföld-fiumei i. m. 205.

tak. Az 1860-as évek elején együtt léptek fel különféle vállalkozásokban, ahol Eötvösnek az udvarnál meglevő befolyása és Trefort helyi tekintélye kedvezően kiegészítették egymást mindaddig, mígnem az Alföld–fiumei vasút körüli nehézségek miatt együttműködésük Békés megyében véget ért.

BARON JÓZSEF EÖTVÖS AND THE COUNTY OF BÉKÉS

by Gábor Gángó
Summary

The study surveys the aspects of the life of Baron József Eötvös which were connected to the county of Békés, based on archival sources and the results of local history which have not been used so far in this respect. The first part explores the circumstances of the defeat he suffered in Békés in the course of the elections for the 1847 parliament. The second part reconstructs the estates held by Eötvös and his relative and friend, Ágoston Trefort, in the county of Békés in the 1850s, and their management. The third, final part examines the role that Eötvös and Trefort played in three major economic-social enterprises in the 1860s, namely in establishing and running the Economic Club of Békés County, in initiating and starting the construction of the railway connecting the Great Hungarian Plain and Fiume, and in alleviating the humanitarian crisis caused by the 1863 dearth on the Great Hungarian Plain.

Gábori Kovács József

„KINYILATKOZTATOM ELŐRE, HOGY A' RÉGI ERETNEK VAGYOK MA IS”

*A centralisták önállósága és integrálódása az 1847-es országgyűlésre
való készülődéskor*

1. Előzmények

Jelen tanulmányban amellet érvelek, hogy az 1847 januárjában eszméik ismer-
tetéséhez visszatérő centralisták jóval körültekintőbben érveltek elveik mellett, mint
1844–1845-ben, és több kérdésben is szorosan együttműködtek a reformellenzék zö-
mével. A parlamentnek felelős kormány eszméje pedig részben ennek is köszönhetően
került be az Ellenzéki Párt alapító dokumentumául szolgáló *Ellenzéki nyilatkozat*ba.

A munkám címében szereplő idézet is a centralisták eszméikhez való ra-
gaszkodását fejezi ki, és a csoport egyik fontos tagja, Szalay László 1847-es első
Pesti Hírlap-beli vezércikkében olvasható.¹ Szalaynak viszont vélhetően azért
kellett felhívnia elvhűségére olvasói figyelmét, mivel azok a Pesti Hírlapban en-
nek éppen az ellenkezőjét tapasztalhatták; a jogtudós ugyanis akkoriban több
ponton is a reformellenzék zöme által támogatott elvekhez igazodott.

A források arra engednek következtetni, hogy a centralisták Eötvös József
1845 novemberében kidolgozott tervének megfelelően már jó ideje készültek az
elveikhez való visszatérésre. Eötvös tervének megértéséhez fontos az előzmé-
nyek ismerete. Az 1843–44-es országgyűlésen a főrendi ellenzék tagjaként jelen
lévő Eötvös olyannyira reménytelennek ítélte a vitára bocsátott reformok hely-
zetét, hogy minden bizonnyal — később centralistának nevezett — társai és a
többi ellenzéki tudta nélkül emlékiratban fordult Metternich kancellárhoz. Eb-
ben az 1843 közepén keletkezett memorandumban — melynek szövege nem is-
mert — Eötvös a városok szavazatjogának kiterjesztéséről értekezett.² A me-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program
– Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése
országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Sz. L. [Szalay László]: Szót kérek!. Pesti Hírlap. (A továbbiakban PH.) 1847. január 3. 806. sz.
5–6.; *ua.* In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. I–II. (A Jogtudomány Magyar Klasszikusai.) Bp. II. 1988. 237–244.

² Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán. 1840–1843. In: Somogy megye múltjából.
(Levéltári Évkönyv 12.) Kaposvár. 1981. 155–195.; Gergely András: Liberalizmus és nemzet. Eötvös Jó-
zsef és a Habsburgok az 1840-es években. Világosság 31. (1990: 1.) 1–8.; Fenyő István: A centralisták. Egy
liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. 251–252.; Veliky János: Eötvös József bizonyta-
lan alkotmányos pozíciója – Metternichhez küldött politikai memorandumai 1843-ban. In: *Uő*: A válto-
zások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében. (Habsburg

morandumra adott válaszában Metternich kérte, hogy Eötvös más tárgyakról is ismertesse nézeteit a kormánnyal. Eötvös a kérésnek eleget téve még 1843. december 2-án újabb, általunk nem ismert szövegű emlékiratban foglalta össze reformelképzeléseit. Az ehhez mellékelte, ismert szövegű kísérlőlevelben a szerző kifejtette, hogy Magyarországon a törvényhozás adott berendezkedését figyelembe véve csak akkor kerülhet sor reformokra, ha azokat a kormány irányítja. Így, ha javaslatai megegyeznek a kormány elképzeléseivel, azok kivitelezésére felajánlja szolgálatát. Metternich nem fogadta el az ajánlatot, azonban úgy tűnik, Eötvös jelentkezését követően utasította Landerert, hogy provokálja ki Kossuth felmondását a Pesti Hirlapnál, majd az így megüresedett szerkesztői széket kínálja fel a már régóta lap után vágyakozó centralistáknak,³ személy szerint Szalay Lászlónak, aki 1844. január 2-án elfogadta a felkérést.

A Pesti Hírlapot 1844 júliusának elején kézhez kapó centralisták kezdetben hírlapi vitában kívánták legyőzni Kossuthot, és ezáltal elveiket is elfogadtatni a reformellenzék egészével.⁴ Eötvösök törekvése azonban nem járhatott sikerrel, hiszen Kossuth csak később jutott publikációs lehetőséghez.⁵ A centralisták így elveik helyességéről csak azok ismertetésével próbálhatták meggyőzni a reformellenzék megerendszert védelmező szárnyát. Eszméik azonban nem nyerték el az oppozíció zömének tetszését. Helyzetüket nehezítette, hogy a reformellenzék többségének vezetői sejtették, hogy Kossuthot Eötvösök miatt távolították el a Pesti Hírlap éléről.⁶ Maga Kossuth már utolsó cikkei egyikében megkezdte a liberális ellenzék zömének centralisták elleni támadásainak sorát: „Mint ki azon perczen van, hogy elváljon örökre kies honától, melyet parlagon vett át, s kietlenül és sok nehéz napot végigizzadtott, míg csemetéikkel beültetgeté; az elválás előtt végignézt ültetvényein [...] melyek most mind idegen kezekre mennek át, jót akarókra, becsületes s tudós kezekre, de melyek mégis idegen kezek, miket elődjök ültetvényihez nem csatol semmi emlékezet”.⁷ Ezt kö-

Történeti monográfiák 8.) Bp. 2009. 83–92. – Veliky megállapítása szerint Eötvös csak igen ritkán és akkor is csupán Metternich körén belül utalt memorandumaira. – Uo. 86.

³ Fenyő I.: A centralisták i. m., 252.

⁴ Lásd például Eötvös József Szalay Lászlónak. 1844. július 30. In: *Eötvös József: Levelek.* (Eötvös József Művei.) Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 1976. 149.; Eötvös József Széchenyi Istvánhoz. 1848. február 2. In: *Eötvös J.: Levelek* i. m. 180.; *Eötvös József: Reform.* In: *Új: Kelet Népe és Pesti Hírlap, Reform.* Bp. 1902. 89.

⁵ Kossuth ugyanis a Pesti Hirlaptól való eltávolítása után igyekezett új lapot szerezni, azonban próbálkozásait a kormányzat rendre megghiúsította. Először Budapesti Évlapok címen szeretett volna saját folyóiratot indítani, majd az engedély megtagadása után — és az udvarnál kapott utasításnak megfelelően — a már létező lapok jó részével tárgyalt (Jelenkor, Nemzeti Ujság, Hirnök, Mercur, Erdélyi Híradó), míg végül 1845-ben az Iparegyesület lapjánál, a Hetilapnál kapott publikációs lehetőséget, ahová azonban politikai témájú cikkeket nem írhatott. Bővebben lásd: A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György, Bp. 1979. (A továbbiakban: MST) 751–759. (A vonatkozó fejezetet Kosáry Domokos jegyzi.)

⁶ „[M]iután avval vádoltattunk hogy az ugy nevezett ellenzéket mi túrtuk ki a' lapbol jobban nem igazolhatjuk magunkat mind ha mindent elkövetünk hogy a' lap ismét az ő kezeikbe adassék vissza.” – Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november eleje. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. (Irodalomtörténeti Füzetek 55.) Bev. Nizsalovszky Endre. Kiad. Lukácsy Sándor. Bp. 1967. 157.

⁷ [Kossuth Lajos]: Partium 's Erdély. PH. 1844. június 27. 364. sz. 435.; ua. In: *Kossuth Lajos: Iratai.* XIII. Kiad. Kossuth Ferencz. Bp. 1911. 346.

vetően elmaradtak a korábban segítséget ígérő ellenzéki vezetők cikkei,⁸ valamint az előfizetők száma is mintegy a tizedére csökkent 1844 végére, ami mindennél inkább mutathatta Eötvösök számára, hogy az ellenzék túlnyomó része nem ért egyet elveikkel. Mindeközben a többi lap is megkezdte a polémiát a Pesti Hirlappal. A municipalisták vezetőinek centralisták elleni szóbeli támadásai Pajkossy Gábor szerint már 1845 elejétől sűrűsödtek,⁹ amiben kétségtelenül nagy szerepet játszott a megyék irányításának megszerzésére hivatott adminisztrátori rendszer bevezetése is,¹⁰ hiszen Kossuthéknak érthetően nem volt inyére, hogy a centralisták akkor támadják a megyerendszert, amikor a kormány is ezt teszi. Az előfizetők számának csökkenésével járó bevételkiesés pedig Landerer lapkiadót érinthette érzékenyen, aki ennek következtében valószínűsíthetően sürgette az egyre rosszabbra forduló helyzet megoldását. Mind ezen események együttes hatására a centralisták 1845 elejétől — Eötvös már 1844 nyaratól¹¹ — megegyezésre törekedtek a municipalistákkal, és többször is kimondták, hogy szükség van az ellenzék egységesülésére.¹² Véltetően a közeledési szándék motiválta Szalay Lászlót akkor is, mikor 1845. július 1-jén átengedte szerkesztői székét centralista társának, a szemben álló ellenzéki csoportok között később sikeresen közvetítő Csengery Antalnak. A közeledési kísérletek azonban az ellenzéki csoportok elvűsége miatt nem jártak sikerrel. A megegyezés elmaradásában vélhetően szerepet játszott az is, hogy egy elnyertelen kompromisszummal az ellenzéken belüli vezető szerepét egyik csoportosulás sem kívánta kockára tenni. Eötvös József ezért 1845 novemberében magához ragadta a centralista csoporton belüli irányítást, és új taktikát ajánlott eszméik municipalistákkal való elfogadtatására. Úgy gondolta, ha a centralisták fel-

⁸ Fenyő I.: A centralisták i. m. 321.

⁹ Pajkossy Gábor: A reformkor (1830–1848). In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 191–236. Különösen: 228.

¹⁰ Az adminisztrátori rendszerről lásd például Dénes Iván Zoltán: Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Bp. 1989. 87.; Pajkossy G.: A reformkor i. m. 225.; Czinege Szilvia: Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok. Kancellár és kancellária a reformkor végén. Századok 146. (2012) 609–652.

¹¹ Veliky J.: Eötvös József bizonytalan alkotmányos pozíciója i. m. 91. A cikk, melyből Veliky erre következtet: E. [Eötvös József]: Egység és bizodalom. PH. 1844. augusztus 22. 380. sz. 573–574.; ua. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek. (Báró Eötvös József Összes Munkái XVII.) Bp. 1903. 93–104.; ua. Egység és bizalom c. In: *Uő*: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. II. (Eötvös József Művei) Szerk. Fenyő István. Bp. 1978. 24–35.

¹² E. [Eötvös József]: Állásunk. PH. 1845. március 23. 441. sz. 189–190.; ua. A Pesti Hirlap állása c. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 147–156.; ua. Állásunk c. *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 105–114.; E. [Eötvös József]: Ügyünkben. IV. PH. 1845. július 6. 498. sz. 13–14.; ua. A centralisták vezéreszméiről 4. c. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 194–203.; ua. Ügyünkben. IV. c. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 162–171.; Sz. L. [Szalay László]: Tévedések. I. PH. 1845. július 13. 502. sz. 29.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 58–63. Ez idő tájt valamivel burkoltabban Csengery Antal is keresni kezdte a kapcsolatot a reformellenzék megyerendszert védelmező szárnyával: Csengery Antal: [Az olvasóhoz]. PH. 1845. július 1. 495. sz. 1. Mindeközben a lap a centralistákhoz eszméiben közel álló Szemere Bertalan több pártegységesülést sürgető beszédét is közölte. Ezek közül az első 1845. május 15-én a borsodi megyegyűlésen hangzott el: (Törvényhatósági dolgok. PH. 1845. június 27. 493. sz. 421–422.), míg a második 1845 szeptemberében egy fáklyás zene alkalmával □: Fővárosi Ujdonságok. PH. 1845. szeptember 28. 546. sz. 211.; A. n.: Szemere Bertalan' nézetei az ellenzék' jelen állásáról. PH. 1845. október 2. 548. sz. 219.)

ajánlják, hogy lemondanak a Pesti Hírlapról a municipalisták javára, a reform-ellenzék megerendszert védelmező szárnya be fogja látni, hogy Kossuth publikációtól való eltiltása nem Eötvösök miatt következett be. A lap ugyanakkor továbbra is a centralisták kezében fog maradni, hiszen Landerer nem fogja azt Kossuthéknak adni. A municipalisták viszont ezt követően írni fognak a centralisták kezén maradó lapba, melynek elveivel később várhatóan megbarátkoznak, és melyben így később Csengeryék visszatérhetnek a központosítás tárgyalásához.¹³ Eötvös vélhetően azért volt biztos abban, hogy a lap centralista kézben marad, mert sejtette, hogy azt a Metternichhez írott memorandumoknak köszönhetően kapták meg. Szalayék elfogadták Eötvös tervét, mely a források tanúsága szerint később pontról pontra megvalósult. A kompromisszum 1845 novemberében jött létre a két ellenzéki csoportosulás között. Az ekkor tartott konferencián a résztvevők többsége amellet foglalt állást, hogy az ellenzék erőit jobban össze kell fogni, és ennek érdekében a Pesti Hírlapnak újra az ellenzék közös lapjává kell válnia. A konferencia eltiltotta a lapot a centralista eszmék hirdetésétől, Eötvös és Trefort pedig megfogadta, hogy egyelőre nem írnak abba.¹⁴ Csengery a lap 1846-os újrakezdésében közös ellenzéki programot tett közzé és vállalta,¹⁵ hogy a fontosabb kérdésekben konzultál az ellenzék vezetőivel (Batthyány Lajossal, Kossuthal, Teleki Lászlóval, Szentkirályi Móriccal).¹⁶ Ezt követően Eötvös várákozásának megfelelően valóban enyhülhetett a viszony a két csoport között, hiszen az 1846. februári értekezlet feloldotta Eötvös és Trefort publikációs tilalmát. A municipalista vezetők elhatározták, hogy a Pesti Hírlapot szellemi tekintetben elősegítik, vagyis írhatnak bele, és rokon elvű barátaikat is kéri erre.¹⁷ Csengery így vélhetően sikeresen hajtotta végre az Eötvös által kidolgozott terv első lépéseit, hiszen a municipalisták elfogadták ellenzéken belüli erőnek a centralistákat, és még a Pesti Hírlap is Csengeryék kezén maradt.¹⁸

Úgy tűnik, 1846 márciusa és 1847. január 1-je között Eötvösök tevékenységét szigorú határok közé szorították az 1845. novemberi és 1846. februári ellenzéki tanácskozásokon hozott határozatok. 1846 májusában azonban a vámüggyel kapcsolatban vita zajlott Kossuth Lajos és Csengery között, melyből világossá vált, hogy Csengery feszegeti a kompromisszum adta kereteket. (Kos-

¹³ Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november eleje. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 155–159; Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november 15. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 163–166.

¹⁴ A konferencia eseményeire lásd például *Ferenczi Zoltán*: B. Eötvös József. Bp. 1903. 119–120.; Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 166–167.; *Schlett István*: Eötvös József. (Magyar História. Életrajzok.) Bp. 1987. 98–99.; *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. (Milleniumi Magyar Történelem. Életrajzok.) Bp. 2002. 353.

¹⁵ *Csengery Antal*: [Új program]. PH. 1846. január 1. 599. sz. 1.

¹⁶ Teleki László Wesselényi Miklóshoz. OSZK Kézirattár. Levelestár. 1846. február 19.

¹⁷ Az 1846. februári értekezletre lásd Teleki László Wesselényi Miklóshoz. OSZK Kézirattár. Levelestár. 1846. február 19.; *Ferenczi Z.*: Eötvös József i. m. 119–120.

¹⁸ Eötvös tervét, és a centralisták 1844. július és 1846. március közötti tevékenységét bővebben kifejti: *Gábori Kovács József*: A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében. *Századok* 146. (2012) 563–607.

suth a Hetilap hasábjain fejtette ki elképzeléseit.) A vita akörül folyt, hogy a Magyarország számára hátrányos kettős vámrendszert milyen módon reformálják meg. Kossuth és a reformellenzék zöme a Magyarország határain felállított védvámrendszer mellett foglalt állást. Ez a magyar ipart védte volna a külföldi — többek között az osztrák — versenytől.¹⁹ A centralisták azonban korábbi elveikhez visszanyúlva az osztrák örökös tartományokkal kötendő vámszövetség mellett álltak ki. Ennek egyik feltétele egy parlamentnek felelős magyar kormány felállítása lett volna, mely a vámokat az osztrák kormánnyal közösen szabályozta volna.²⁰ A helyzetet bonyolította, hogy ekkoriban a konzervatívok is a vámszövetség megalakítását sürgették.²¹ A Csengery és Kossuth között ezután kibontakozó vita végül kompromisszummal ért véget. A megegyezés alapján a Csengery egyik cikkének jegyzetében tett kijelentés szolgálhatott: „ha volna is kilátás, hogy némelly ágai iparunknak Ausztria’ ellenében védelmet nyerjenek, az csak különös egyezkedés’ útján, tehát a’ vámszövetség’ egy neme által lenne elérhető”.²² Kossuth erre válaszul fejthette ki 1846. június 26-án a Hetilapban, hogy a birodalmon belüli vámvonalat Ausztriával közösen kívánja szabályozni. Ezzel már elvben a vámszövetségi elv elfogadásához közeledett,

¹⁹ A vita idején keletkezett Kossuth-cikkek *Kossuth Lajos*: Vámügy. Hetilap. (A továbbiakban H.) 1846. május 22. 41. sz. 697–702.; *ua.* *Kossuth L.*: Iratai i. m. 454–462.; *Kossuth Lajos*: A Budapesti Híradó a vámkérdésben. H. 1846. június 26. 51. sz. 857–865.

²⁰ A vita idején keletkezett Csengery-cikkek [*Csengery Antal*]: Vámügy. PH. 1846. április 19. 660. sz. 263.; ○ [*Csengery Antal*]: Vámügy. PH. 1846. május 3. 668. sz. 301.; ○ [*Csengery Antal*]: Vámszövetség. PH. 1846. május 10. 672. sz. 319.; ○ [*Csengery Antal*]: Vámszövetség. PH. 1846. május 28. 682. sz. 361–362.; [*Csengery Antal*]: A’ B.[uda] P[esti] Híradó, Hetilap és mi a’ vámügyben. PH. 1846. július 2. 701. sz. 1. – A szakirodalom ezeket az írásokat korábban Trefort Ágostonnak tulajdonította. (*Mann Miklós*: Trefort Ágoston élete és működése. Bp. 1982. 38–39.; *Dénes I. Z.*: Közügyé emelt kiváltságörzés i. m. 121, 192. jegyzet; *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 326.) Véleményem szerint azonban Csengery tollából származnak. Az azonosításokat lásd: *Kovács József*: Egységtől egységig. Csengery Antal és a centralista Pesti Hírlap szerepe az Ellenzéki Párt megszervezésében. I–II. Miskolc. 2013. II. 649–651. 653–654. 684–685. [disszertáció kézirat]. (A disszertáció az interneten is elérhető: http://phd.lib.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/documents/document_15257_section_7768.pdf) A vámügyi vitát bővebben lásd: *Kovács J.*: Egységtől egységig i. m. 105–145.

²¹ Csengery és Kossuth fő konzervatív vitapartnerének, a Budapesti Híradónak ez idő tájt keletkezett, vámtörölést kívánó fontosabb írásai: y: Vám. I. Budapesti Híradó. (A továbbiakban BH.) 1845. január 21. 117. sz. 47.; A. n.: Vám. II–XII. BH. 1845. február 7. 127. sz. 91.; BH. 1845. március 21. 151. sz. 191–192.; BH. 1845. április 13. 163. sz. 249–250.; BH. 1845. július 8. 211. sz. 17–18.; BH. 1845. augusztus 10. 230. sz. 95.; BH. 1845. augusztus 28. 240. sz. 134.; BH. 1845. augusztus 29. 241. sz. 139–140.; BH. 1845. szeptember 21. 254. sz. 191.; BH. 1845. szeptember 30. 259. sz. 213.; BH. 1845. október 3. 261. sz. 223.; BH. 1845. november 2. 278. sz. 291.; A. n.: Vámügy. BH. 1845. szeptember 4. 244. sz. 149.; A. n.: Védvám mint divat. (Szózat egy kereskedőtől). BH. 1846. március 24. 358. sz. 193–194.; A. n.: Legujabb vámszabályozási rendelkezés Magyarország és az örökös tartományok közt. BH. 1846. április 17. 371. sz. 256.; A. n.: Vámügy és a Pesti Hírlap. BH. 1846. április 30. 378. sz. 288–289.; A. n.: Tandem aliquando!. BH. 1846. május 19. 389. sz. 335.; D. [*gr. Desseuffy Emil*]: Töredékeszmék a vámügyi eligazodás tárgyában. I–XII. BH. 1846. szeptember 11. 454. sz. 169–170.; BH. 1846. szeptember 18. 458. sz. 185.; BH. 1846. szeptember 22. 460. sz. 193.; BH. 1846. szeptember 25. 462. sz. 203.; BH. 1846. szeptember 27. 463. sz. 207.; BH. 1846. október 2. 466. sz. 219–220.; BH. 1846. október 6. 468. sz. 227–228.; BH. 1846. október 23. 478. sz. 269–270.; BH. 1846. november 1. 483. sz. 289–290.; BH. 1846. november 3. 484. sz. 293–294.; BH. 1846. november 8. 487. sz. 305–306.; BH. 1846. november 10. 488. sz. 309–310.; A. n.: Hetilapi statusgazdászati!. BH. 1846. október 30. 482. sz. 285.; A. n.: A védrendszer utolsó Mohikánja, t. i.: a Hetilap. BH. 1846. november 5. 485. sz. 297.

²² ○ [*Csengery Antal*]: Vámszövetség. PH. 1846. május 28. 682. sz. 361–362.

szóhasználatban azonban nem. Új, vámszövetséginek nevezhető tervezetét ugyanis védvámrendszeri fogalmakkal írta körül.²³ Ez arra utalhat, hogy ellenzéken belüli vezető szerepét nem akarta újabb vámügyi elvváltoztatással kockára tenni. Ez egyébként a kormány vámszövetségi tervei miatt sem lett volna tanácsos, mivel a konzervatív publicisták ezt saját győzelmükként tüntethették volna fel, ami sok ellenzékit állíthatott volna a kormány pártjára. Kossuth ugyanakkor eredeti tervén komoly módosításokat hajtott végre. Az új rendszer így már a centralisták számára is elfogadhatóvá vált, még azon az áron is, hogy e rendszert is védvámrendszernek nevezik. Ezzel ugyanis az ellenzék szélesebb tömegei előtt úgy tűntek fel, mintha ismét csak vereséget szenvedtek volna Kossuthéktól. Nem meglepő tehát, hogy július 2-ai cikkében Csengery felhívta a figyelmet arra, hogy Kossuth új tervezete valójában vámszövetségi rendezést takar.²⁴ Mindezek ismeretében kijelenthető: a vámszövetségi elvek hirdetésével, majd a Kossuth által június végén kínált vámügyi kompromisszum elfogadásával a centralisták is hozzájárultak ahhoz, hogy kialakuljon a közösen képviselendő ellenzéki program. Időközben pedig az is nyilvánvalóvá vált Kossuth számára, hogy felelős kormány nélkül nem lehetséges a vámügyi helyzet megváltoztatása. Vélhetően ennek is köszönhetően került be a kormányfelelősség elve az *Ellenzéki nyilatkozatba*.²⁵

A Kossuthal folytatott polémia arra kényszerítette Csengeryt, illetve azt a lehetőséget nyújtotta számára, hogy kijelölje csoportja politikai pozícióját. Politikai pozíció Reinhard Koselleck nyomán az egyes politikai csoportok tevékenységét meghatározó fogalmi kereteket értem.²⁶ Azokat a fogalmakat, melyekből elveik meghatározásakor kiindultak, és azokat is, melyek elfogadtatásáért és törvénybe iktatásáért küzdöttek. Az ezt körülölelő kontextusba tartoznak ugyanakkor azok a fogalmak, elméletek, kifejezések, melyekkel szemben saját elveiket meghatározták, így rendszerint e fogalmakat is vizsgálnom kell. A csoportok politikai erőterében elfoglalt helyét, vagyis a többi csoportosuláshoz való viszonyát és ezek közötti állását mindennek következtében politikai helyzetnek fogom nevezni.

²³ Kossuth Lajos: A Budapesti Híradó a vámkérdésben. H. 1846. június 26. 51. sz., 857–865.; Kossuth Lajos orsz. védegyleti igazgató értekezése a védegylet közgyűlésen 1846. Auguszt. 20.^{án} In: Magyar szözatok. Hamburg. 1847. 65–217.; Pest, 1847 augusztus vége. A pestmegyei követi utasítások elkészítésére kiküldött bizottmány jelentése. In: Kossuth Lajos Összes munkái. XI. Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Bev. Vál. Barta István, Bp. 1951. 168–191. (A továbbiakban KLÖM.) – Csengery 1846 augusztusában már a védvámrendszer mellett nyilatkozott: ** [Csengery Antal]: Vámügy. PH. 1846. augusztus 7., 722. sz., 85.; [Csengery Antal]: A' vámügy és dohánymonopolium. PH. 1846. augusztus 23. 731. sz. 123.

²⁴ [Csengery Antal]: A' B.[uda] P[esti] Híradó, Hetilap és mi a' vámügyben. PH. 1846. július 2. 701. sz. 1.

²⁵ Erről bővebben lásd: Kovács J.: Egységtől egységig i. m. 138–145.

²⁶ A politikai pozíciókijelölésekről lásd például Reinhard Koselleck: Fogalomtörténet és társadalomtörténet In: *Uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* (Circus Maximus.) Ford. Hidas Zoltán. Szeged. 2003. 121–147.; Reinhard Koselleck: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In: *Uő: Elmúlt jövő i. m. 401–430.* Koselleck módszerét magyar reformkori témákra főként Veliky János alkalmazta: Veliky János: A változások kora i. m.

Csengerynek 1846 tavaszán úgy kellett kijelölnie csoportja politikai pozícióját, hogy annak reformellenzéken belüli helyzetét ne veszélyeztesse. Önmeghatározása nemcsak magára, hanem minden centralistára is vonatkozott, hiszen írásában végig a csoportképviselési beszédmodot használta.²⁷ A csoportjának kívánt pozíciót jórészt a reformellenzékével azonosította, hiszen a centralistákat ennek a politikai erőnek a részeként mutatta be. Az általa kijelölt pozíció azonban nem fedte teljesen a reformellenzékét, hiszen ő több olyan elvet is említett az elérendők között, melyet az opposíció zöme elutasított. Az eltérések közül a felelős kormány eszméjét és az utasítások eltörlését említette meg. A kormányfelelősség eszméjét pedig nyíltan összekötötte a vámügyi rendezéssel, és kiemelte, hogy előbbi nélkül az utóbbi nem lehetséges. Mint írta: „nem hallgathatjuk el csodálkozásunkat, hogyan találkoznak statusférfiak, kik midőn egy részről az önálló felelős parlamenti kormányt — mert ez a 'centralisatio' lényege — az utopiák' sorába helyezik, az önálló kereskedési politikát, önálló védrendszert olly könnyen kivihetőnek tartják!”²⁸ A municipalistákkal 1845 novemberében kötött kompromisszumot tehát nyilvánvalóan nem tartotta tiszteletben.

Az eszmei különbségek sorába került az 1790. évi 10. törvénycikkkel ellenkező helyzet szükségessé váló elismerése is. E törvény szerint „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg [...] független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint [...] igazgatandó és kormányozandó ország”²⁹ Csengery szerint azonban, mint írta: „viszonyaink' természete zárja ki – a 'védrendszer' lehetőségét az örökös tartományok' irányában”. Ez egyben azt is jelentette, hogy a centralisták Magyarország érdekeit hajlandóak voltak alárendelni a birodalom egésze számára fontos intézkedéseknek. Erre vélhetően az orosz terjeszkedéstől való félelem készítette őket,³⁰ bár a cikkben erről nem esik szó. A centralisták ugyanakkor Magyarország birodalmon belüli önállóságát biztosítani kívánták például azáltal, hogy a magyar országgyűlésnek is beleszó-

²⁷ A csoportképviselési beszédmod kifejezést a Dávidházi Péter által alkalmazott nemzetképviselési beszédmodra alapozva használtam. Dávidházi szerint: „[a]z őseinktől kapott nyelvi kincsről beszélve Toldy [...] egyetlen szóba sűrítette a nemzetképviselési beszédmod három közösségugalló jellegzetességét: a többes szám első személyt, a (birtokosokat is összefogó) birtokviszonyt, valamint a genealógiai metaforát, s ezáltal ugyanazon történeti egységbe foglalta magát olvasóival.” – *Dávidházi Péter: Egy nemzeti tudomány születése*. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. (Irodalomtudomány és Kritika.) Bp. 2004. 129. – Úgy vélem, hogy a Dávidházi által felsorolt közösségugalló jellegzetességek közül az első kettő a csoportképviselési beszédmodra is jellemző, míg a genealógiai metafora helyett itt az ideológiai, vagy az egy intézményhez tartozást kifejező kerül előtérbe, például a „pártunk”, vagy a „lapunk” kifejezések használata esetében.

²⁸ © [Csengery Antal]: Vámszövettség. PH. 1846. május 28. 682. sz. 361–362.

²⁹ Magyar törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. (Magyar Törvénytár. 1000–1895. Milleniumi Emlékiadás.) Ford. Dr. Csiky Kálmán. Szerk. Jegyz. Dr. Márkus Dezső Bp. 1901. 159.

³⁰ Az orosz terjeszkedéstől való félelemre lásd például [Csengery Antal]: [Az ausztriai birodalom' kereskedési viszonyai XVI.] PH. 1846. július 28. 716. sz. 61; Deák Ferenc Oszterhuber Józsefhez. 1842. november 16-án In: *Sándor Pál*: Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből). Történelmi Szemle 22. (1979.) 262–282.; *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Politi-

lást kívántak adni a birodalmi vámszövetséget körülvevő védvámok meghatározásába.³¹ Ebből arra következtethetünk, hogy Magyarország érdekeinek csorbításába csak a legszükségesebb esetekben, például a birodalom biztonságát érintő kérdésekben egyeztek volna bele.

A centralisták ugyanakkor nem határolódtak el a kormánytól származó reformjavaslatoktól sem:³² „Nem kell-e az ellenzéknek készen lenni azon esetre, ha a' kormány a' vámvonal' megszüntetését initialná [...], – nem kell-e a' másik félt fölhívni, hogy kész törvényjavaslatok által bizonyítsa be, mikint a' vámsorompók' megszüntetésére nemcsak kész, hanem e' megszüntetés egy-szersmind lehetséges is? – Kérdjük, az illy fölhívás rossz tactica-e, ha valóban eredményt akarunk?” Csengery itt láthatóan törekedett reformellenzéken belüli helyzete megtartására. Csengery önmeghatározását, pontosabban csoportjának ellenzéken belülré helyezését hitelesítette, hogy Kossuthék ezt nem cáfolták. Ettől kezdve tehát a centralisták „legálisan” kezdhették meg az ellenzék velük szimpatizáló tagjainak maguk köré gyűjtését. Új munkatársaik közül a legnevesebb egyértelműen a korábban az Erdélyi Híradót szerkesztő Kemény Zsigmond volt,³³ de mellette számos, másodvonal-beli municipalista szerző lett a Pesti Hírlap munkatársa. Csak a felsorolás szintjén: Tóth Lőrinc,³⁴ Beöthy Zsigmond,³⁵ Josipovich Antal,³⁶ Záborszky Alajos,³⁷ gr. Zay Károly,³⁸ gr. Andrassy Gyula.³⁹ Az L.

kai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. 93–114.; *András Gergely*: Kossuth und die deutsche Einheit. (1841–1871.) In: Lajos Kossuth. (1802–1894.) Wirken – Rezeption – Kult. Hrsg. Holger Fischer. Stefanie Steifert. Hamburg, 2007. 75–95.; különösen 75–76.; *Dénes Iván Zoltán*: Szabadság – közösség. Programok és értelmezések. (Eszmetörténeti Könyvtár 9.) Bp. 2008. 60.

³¹ Lásd például ○ [*Csengery Antal*]: Vámszövetség. PH. 1846. május 10. 672. sz. 319.

³² Az 1847. június 7-én aláírt Ellenzéki Nyilatkozatban a reformellenzék sem zárkózott el a kormánytól származó reformjavaslatoktól. Pest, 1847. június 7. Az ellenzéki nyilatkozat Deák Ferenc által összefoglalt végleges szövege. In: KLÖM. XI. 152–157.

³³ *Rigó László*: A hírlapíró Kemény. (1837–1846). In: *Kemény Zsigmond*: Korkívánatok. Publicisztikai írások 1837–1846. (Kemény Zsigmond Művei.) Kiad. Rigó László. Bp. 1983. 481.

³⁴ Tóth Lőrinc, mint a Védegylet titkára már 1844 decemberétől írt cikkeket a Pesti Hírlapba. Későbbi szorosabb munkakapcsolata a centralistákkal innen eredhetett. 1846-ban mindössze egyszer találkozhatunk monogramjával a lapban (T. L. [*Tóth Lőrinc*]: Ügyvédi szózatok. VI. PH. 1846. január 25. 613. sz. 57.) de 1847-ben számos jogi tárgyú cikket publikált itt.

³⁵ A korábban a Kossuth-féle Pesti Hírlapba és később a Kossuth Hírlapjába is dolgozó Beöthy Zsigmondnak 1846-ban egy cikke jelent meg a centralista lapban. *Beöthy Zsigmond*: Magyar jogirodalom. PH. 1846. január 27. 614. sz. 63–64.

³⁶ A türmezei grófnak két cikke jelent meg a lapban 1846-ban. *Josipovich Antal*: Néhány szó egyszer mindenkorra a' B. P. Híradó' horvátügyi zajgásaira. PH. 1846. január 18. 609. sz. 41.; *Josipovich Antal*: A' zágrábi lapok. PH. 1846. szeptember 29. 752. sz. 213.

³⁷ Záborszky 1846-ban egy két részes cikket publikált a lapban: *Záborszky Alajos*: Az erdélyi unioról. I–II. PH. 1846. február 3. 618. sz. 77–78.; PH. 1846. február 5. 619. sz. 81.

³⁸ A főrendi ellenzék tagja az ágostai evangélikus egyház főfelügyelői minőségében írt a lapba. *Gróf Zay Károly*: Még egy válasz a' magyarhoni néhány ev. lelkész' panaszaira. PH. 1846. május 1. 667. sz. 297.; *Gróf Zay Károly*: Viszontválasz tiszántúli Melchizedech urnak. PH. 1846. június 12. 690. sz. 399–400.; *Gróf Zay Károly*: Pótléknyilatkozat. PH. 1846. július 24. 714. sz. 53.

³⁹ *Gróf Andrassy Gyula*: Észrevételek a' B–P Híradó': „legyünk őszinték!” című cikkeire. PH. 1846. május 21. 678. sz. 343.; *Gróf Andrassy Gyula*: Egy plebejus és elvei I–II. PH. 1846. szeptember 15. 744. sz. 179.; PH. 1846. október 6. 756. sz. 233.; *Gróf Andrassy Gyula*: Felelet a' plebejusnak „ egy aristocrata és modora” című cikkeire. PH. 1846. október 20. 764. sz. 265.

M-t. szignó vélhetően Lónyay Menyhértet,⁴⁰ míg a Sz. I. és az Sz. I-n. Szokolay Istvánt,⁴¹ a G. I. bizonyíthatóan Gorove Istvánt,⁴² az S. L. szignó és a Lódi álnév Szeberényi Andort takarja.⁴³

Csengerynek 1846-ban tehát sikerült végrehajtania az Eötvös József 1845. november eleji levelében kidolgozott terv első lépését. A centralistáknak ezt követően már csak azt kellett elérniük, hogy az ellenzék elfogadja eszméiket. Ennek érdekében 1847 elején vissza is tértek ezek ismertetéséhez a Pesti Hirlapban.

2. Visszatérés a centralista eszmékhez – Kísérlet a reformellenzék politikai pozíciójának befolyásolására

Korábban már Ferenczi Zoltán is rámutatott, hogy a centralisták 1847 elejétől újra saját elveik mentén publikáltak a Pesti Hirlapban.⁴⁴ E tény hang-

⁴⁰ Lónyaynak Szalay már a lap centralista kézbe kerülése előtt Trefort közvetítésével szavát vette, hogy ír a lapba, de végül Lónyay mégsem teljesítette ígéretét. 1845-ben azonban L. M. monogrammal jelentek meg cikkek a lapban. E cikkeket talán Lónyay írta. (L. M. [*Lónyay Menyhért?*]: Ipar. PH. 1845. április 8. 448. sz. 231.; L. M. [*Lónyay Menyhért?*]: Nehány szó a' tiszai birtokosokhoz. PH. 1845. április 17. 453. sz. 251–252.) Az 1846-ban aláírásul használt névbetűk már egyértelműbben utalnak Lónyayra. L. M-t. [*Lónyay Menyhért?*]: Tiszaszabályozás. I–III. 1846. január 27. 614. sz. 61.; PH. 1846. február 1. 617. sz. 73.; PH. 1846. február 8. 621. sz. 89.; L. M-t. [*Lónyay Menyhért?*]: A' gabonatorvény 's az az elleni szövetség. PH. 1846. február 10. 622. sz. 93–94.)

⁴¹ Szinnyei József adatai szerint Szokolay 1846 és 1848 között dolgozott a centralista lapba. (*Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* (A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése Utánnymomat Sorozata.) Bp. 1980–81. XIII. 1034–1036.) Arról azonban sem Szinnyei, sem az írói álnévlexikonok nem emlékeznek meg, hogy milyen szignót használt. Ha az Sz. I. monogramot takarja, akkor Szinnyei adatait ki kell egészíteni azzal, hogy Szokolay már 1845-ben is írt a lapba. (Sz. I. [*Szokolay István?*]: Helvetia és Magyarország. PH. 1845. július 8. 499. sz. 19–20.; Sz. I. [*Szokolay István?*]: A' közszellem. PH. 1846. április 28. 665. sz. 289–290.; Sz. I. [*Szokolay István?*]: Urbéri viszonyok. I–VI. PH. 1846. október 30. 770. sz. 289.; PH. 1846. november 1. 771. sz. 293.; PH. 1846. november 3. 772. sz. 297.; PH. 1846. december 1. 788. sz. 361.; PH. 1846. december 3. 789. sz. 365.; PH. 1846. december 6. 791. sz. 373.) Emellett Szokolay teljes névaláírással már 1845-től írt a lapba. (*Szokolay István: Védegylet és ellenei.* PH. 1845. február 9. 429. sz. 87–88.; *Szokolay István: Népvnevelés.* II–III. PH. 1845. október 17. 557. sz. 257–258.; PH. 1846. január 16. 608. sz. 40.; *Szokolay István: Censur.* I–IV. PH. 1846. április 12. 657. sz. 250.; PH. 1846. április 19. 660. sz. 265–266.; PH. 1846. április 21. 661. sz. 269–270.; PH. 1846. április 24. 663. sz. 279–280.) 1847-ben számos cikk jelent meg Sz. I-n névbetűkkel, ami szintén Szokolayra utaló szignó lehet.

⁴² Az 1846-ban a Védegylet igazgatójává avanszáló Gorove ugyanebben az évben monogramjával jelölte meg cikkeit a Pesti Hirlapban. (Sz. *Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnévlexikon.* Gulyás Pál lexikonának kiegészítése. Bp. 1992. 175.) Cikkei: G. I. [*Gorove István:* 66, 987 rendeltuli nap-szám Temesben. PH. 1846. június 12. 690. sz. 399.; G. I. [*Gorove István:* Elleneink és mi. I–II. PH. 1846. június 16. 692. sz. 407.; PH. 1846. június 18. 693. sz. 411.

⁴³ A Védegylet díjnokaként dolgozó evangélikus lelkész Lódi álnéven (Sz. *Debreczeni Kornélia: Magyar írói álnévlexikon* i. m. 290.) főleg a nemzetiségi ügygel kapcsolatban publikált a lapban. (Lódi [*Szeberényi Andor:* A' pozsonyi tót lap. I–III. PH. 1846. március 12. 639. sz. 169.; PH. 1846. március 20. 644. sz. 193.; PH. 1846. április 30. 666. sz. 291.; Lódi [*Szeberényi Andor:* A' pozsonyi tót lap. PH. 1846. augusztus 18. 728. sz. 111.; Lódi [*Szeberényi Andor:* A' pozsonyi tót lap. PH. 1846. szeptember 13. 743. sz. 175.; Lódi [*Szeberényi Andor:* Pozsonyi tót újság. PH. 1846. október 9. 758. sz. 241.; Lódi [*Szeberényi Andor:* Hübéri viszonyok és népnövelés. I. PH. 1846. október 16. 762. sz. 257–258.; Lódi [*Szeberényi Andor:* A' pozsonyi tót lap. PH. 1846. december 8. 792. sz. 377–378.) Az S. L. álneves cikkben egy korábbi Lódi-cikk szerzőjeként azonosítja magát. (S. L. [*Szeberényi Andor:* A' tót lap' egyik dolgozótársa. PH. 1846. október 29. 769. sz. 285. A szóban forgó Lódi-cikk: Lódi [*Szeberényi Andor:* A' pozsonyi tót lap. PH. 1846. szeptember 13. 743. sz. 175.)

⁴⁴ *Ferenczi Z.: Eötvös József* i. m. 155–157.

súlyozására legközelebb Fenyő István centralistákról szóló monográfiája vállalkozott.⁴⁵ Azt azonban, hogy e lépés egy már korábban elkészített terv része volna, mostanáig senki sem vetette fel. Fenyő szerint a centralisták fokozódó politikai aktivitása „[m]indenekelőtt a konzervatív párt nagy lendülettel kibontakozó szervezkedésének” volt köszönhető.⁴⁶ A konzervatívok ugyanis 1846. novemberi konferenciájukon aláírták a párttá szerveződésüket véglegesítő programot, melyben fő céljaikként a kormány támogatását és az ellenzék leszavazását tűzték ki. Az országgyűlési többség megszerzése érdekében pedig megkezdték pártjuk szervezését a megyékben is. Az ingadozók megnyerésére az ellenzék egyes kívánatainak átvételével belpolitikai reformokat hirdettek. Ráadásul 1847 januárjában Apponyi György kancellár is elkészítette saját programját. Ebben kijelölte az általa legfontosabbnak tartott kérdéseket, és részletes javaslatokat tett a magyarországi rend helyreállítására.⁴⁷ (A konzervatívok ezalatt a feudális rendszer megszilárdítását értették.) Széchenyi pedig *Politikai programm töredékek* című művében szólított fel a kormány támogatására.⁴⁸ Mindennek következtében az ellenzékiek száma folyamatosan csökkent.⁴⁹ Ugyanakkor a burgonyavész és a rossz termés következtében 1846–47-ben éhínség pusztított a hazai falvakban. Emiatt volt, aki attól tartott, hogy ha nem sikerül a következő országgyűlésen elfogadtatni az alapvető reformokat, Magyarországon is az 1846-os galíciai felkeléshez hasonló katasztrófák történhetnek.⁵⁰ Mindezen események együttes hatása elkerülhetetlenné tette a jó ideje már a centralisták és Kossuth által is sürgetett párttá szerveződést, aminek szükségességét az azt addig ellenző Deák is belátta.⁵¹ Az ennek következtében megsokszorozódó feladatokból pedig a centralistáknak is ki kellett venniük a részüket.

A politikai aktivitás fokozásának szükségessége azonban még nem indokolta volna, hogy a centralisták elszakadjanak a reformellenzék zöme által képviselt elvektől. Az eszmei elkülönülésre Eötvös 1845 novemberében Szalay Lászlóhoz írott levelei adhatnak magyarázatot,⁵² melyekből kiderül, hogy a

⁴⁵ Fenyő I.: A centralisták i. m. 343.

⁴⁶ Fenyő I.: A centralisták i. m. 343.

⁴⁷ 1847. január 8. – Bécs. Gróf Apponyi György magyar kancellár az uralkodóhoz: a legközelebbi országgyűlésen tárgyalandó legfontosabb kérdések. In: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. Szerk. Bev. Andics Erzsébet. Bp. 1981. 218–250. Apponyi tervezetéről lásd még *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 271–275.; *Dénes I. Z.*: Közügyvé emelt kiváltságörzés i. m. 135–136.

⁴⁸ *Széchenyi István*: Politikai programm töredékek. Pest, 1847.

⁴⁹ Lásd például Fenyő I.: A centralisták i. m. 343.

⁵⁰ Lásd például [Csengery Antal]: [Az olvasóhoz.] PH. 1847. január 1. 805. sz. 1.; *Kossuth Lajos*: Adó. In: *Ellenőr*. Politicai zsebkönyv. Szerk. Bajza József, Németország. 1847. 448–572.

⁵¹ Lásd például *Molnár András*: Deák Ferenc és az Ellenzéki nyilatkozat. In: *Az Ellenzéki nyilatkozat és a kortársak*. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg. 1997. június 7. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg. 1998. 15–25.; *Kosáry D.*: Kossuth Lajos i. m. 368.; *Molnár András*: Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig. Bp. 2007. 231–232.; *Deák Ágnes–Molnár András*: Deák Ferenc. (Tudomány–Egyetem). Bp. 2003. 65–69.

⁵² Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november eleje. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 155–159; Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november 15. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 163–166.

centralisták már a kompromisszum megkötése előtt elhatározták, mihelyt lehet, újra saját elveik alapján fognak írni. Csengery 1846-ban már meg is próbált a vámügy kapcsán a centralista eszmékhez visszatérni, azonban ekkor még a felek a két csoport közötti nézetkülönbséget kompromisszummal hidalták át. Azt, hogy a centralisták nem adták fel elveiket, jól mutatja, hogy Eötvös Csengery segítségével már 1845-ben hozzákezdett a Pesti Hírlapban megjelent cikkei könyvvé formálásához.⁵³ A *Reform* előszava 1846. május 1-jén kelt,⁵⁴ és Ferenczi Zoltán szerint 1846. november elején már Pesten is kapható volt.⁵⁵ Megjelenésének ideje tehát nem sokkal előzte meg Csengery 1847-es beköszönő cikkét, melyben a szerkesztő jelezte, hogy csoportja visszatér korábbi elveinek hirdetéséhez. Időközben Szalay egy, kora általa legnagyobbnak tartott angol és francia államférfiaktól bemutató kötetben dolgozott, amivel célja szintén a centralizáció eszméjének terjesztése volt.⁵⁶ Eötvös 1845. november eleji levele mellett tehát egész 1846-os tevékenysége — és Szalayé valamint Csengeryé is — azt mutatja, hogy a centralisták elveik hirdetésével csak ideiglenesen és a Pesti Hírlapon belül hagytak fel, és mindvégig arra vártak, hogy eljőjön a megfelelő alkalom, az azokhoz való visszatérésre. A konzervatívok fokozódó politikai tevékenysége így csak lehetőséget nyújtott a központosítás eszméjének 1847 eleji elővételéhez. A reformellenzék zöme pedig ezúttal már korántsem támadta olyan élesen Eötvösöket ezért, mint 1844–45-ben, vagy 1846-ban a vámügyi vita idején. Ennek okát egyrészt abban kell keresnünk, hogy a centralisták ezúttal óvatosabban tárgyalták elveiket, és a meggyerendszert sem bírálták olyan éles hangnemben, mint korábban. Másrészt pedig Szalayékat eddigre elfogadták ellenzéken belüli erőnek, és egyre többen látták be a felelős kormány szükségességét.⁵⁷ (A centralisták reformellenzék zöme általi elfogadását mutatja, hogy Szalay több beszéde is megjelent az *Ellenzéki nyilatkozatot* is tartalmazó zsebkönyvben, az *Ellenőrben*.)⁵⁸ Harmadrészt pedig az országgyűlés közeledtével vélhetően a municipalisták is egyre inkább hajlottak arra, hogy az egység érdekében engedményeket tegyenek a centralistáknak.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nem ismeretes arra vonatkozó adat, hogy Trefort is készült-e a visszatérésre 1846-ban. A szakirodalom által korábban neki tulajdonított 1846-os vámügyi cikkekről ugyanis disszertációmban valószínűsítettem, hogy szerzőjük Csengery volt.⁵⁹ Trefort monográfiája szerint a

⁵³ Csengery segítségére nézve lásd Ferenczi Z.: Eötvös József i. m. 143.

⁵⁴ Bárány Eötvös József: Előszó az első kiadáshoz. In: *Uő: Reform*. In: *Uő: Kelet népe és Pesti Hírlap, Reform* i. m. 89–91.

⁵⁵ Ferenczi Z.: Eötvös József i. m. 143.

⁵⁶ Szalay László: Státusférfiak és szónokok könyve. I–III. Pest, 1846.

⁵⁷ Erről bővebben lásd: Kovács József: Egységtől egységig i. m. 138–145.

⁵⁸ Szalay László: Vallásügy. Országgyűlési beszédek. I–II. In: *Ellenőr*. Politikai zsebkönyv. i. m. 86–92. – A beszédek az állam és az egyház elválasztásáról, illetve a vegyes házasságokról szóltak. Az *Ellenőr* megjelenési körülményeit hosszasan elemzi Hermann Róbert: Az „Ellenőr” – Egy ellenzéki zsebkönyv születése. Századok. 144. (2010) 505–528. Szalay beszédeire e munkában lásd 516. A beszédekről lásd még Antalffy György: Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp. 1983. 93–95.

⁵⁹ Kovács J.: Egységtől egységig i. m. 649–651. 653–654. 684–685.

közgazdász 1845 novemberében elhatározta, hogy megírja az angol alkotmány és az angol forradalom történetét, és az anyaggyűjtést még ekkor megkezdte. A könyv írásához aztán 1846 tavaszán látott hozzá. 1846 szeptembere és novembere között külföldön tartózkodott. Hazatérése után nem sokkal kérte meg későbbi felesége kezét. Mindebből úgy tűnik, hogy 1846 folyamán nem sok időt fordíthatott közéleti tevékenységre. A politikai szerepvállalását bizonyító egyetlen momentum, hogy részt vett az ellenzék 1846. júniusi tanácskozásán.⁶⁰

Ferenczi Zoltán azt is kimutatta, hogy 1847-ben Eötvös újra fontos szerepet vállalt a Pest és Békés megyei gyűléseken is.⁶¹ Az általa hozott adatokból azonban az is kiderül, hogy e fórumokon Eötvös csak az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása — 1847. június 7.⁶² — után aktivizálta magát. Eötvös tevékenységének megértéséhez tudni kell, hogy a dokumentum elkészítése előtt az ellenzék 1847. márciusi konferenciáján a résztvevők több tervezetet is benyújtottak. Ezek mindegyike azt a politikai pozíciót jelölte ki, melynek megszerzésére kidolgozója szerint az ellenzéknek törekednie kellett. A *Nyilatkozat* végül e tervek összedolgozásával született meg, és egyesítette magában minden irányzat főbb reformkívánatait, olyan politikai pozíciót jelölve ki, mely révén egyetlen irányzat sem záródott ki a pártból. A korábban közös kíváнатként jelentkező reformpontokat azonban sokszor más-más megfontolásból szerették volna életbe léptetni, aminek következtében a megvalósítás módját is máshogy képzelték el. Ezt a *Nyilatkozat* érthető módon nem jelezte, a párton belüli viták azonban ennek következtében ezután is folytatódtak. Jellegük azonban alapvető változáson ment át, hiszen most már jobbra az alapidokumentumban foglalt eszmék konkrét megvalósítási formái körül folyt a polémia. Ezen eszmék közé a centralisták tevékenységének köszönhetően a felelős kormány is bekerült, így Eötvösök helyzete a *Nyilatkozat* aláírásának pillanatában minden korábbinál kedvezőbbnek tűnt. (Ez még akkor is igaz, ha Ferenczi szerint Eötvösnek rosszul esett, hogy a végleges változatban „kissé általánosabban” volt kifejezve a felelős kormány eszméje, mint az 1847. márciusi konferencián elfogadottban.⁶³) Szalayék ugyanis ezt követően legálisan fordíthatták minden erejüket a *Nyilatkozat*ban lefektetett alapelvek centralista irányú megvalósításának elfogadtatására. A dokumentum így a centralisták tevékenységének is fontos állomása, hiszen ennek aláírása után már nem kérdőjelezhetette meg senki ellenzékhez tartozásukat. Eötvös ennek tudatában aktivizálta magát a megyegyűléseken, és kezdte meg — társaival együtt — a centralista eszmék minden addiginál nyíltabb tárgyalását a Pesti Hirlapban. E tevékenység azonban újra felszínre hozta az ellenzéki csoportosulások addig háttérbe szorított ellentéteit és elvi különbségeit. Az oppozíció csoportjainak eltávolodása egymástól később olyan mértékűvé vált, hogy a színpalak mögött a centralisták 1848 elején összefogtak

⁶⁰ Mann M.: Trefort Ágoston élete i. m. 41.

⁶¹ Ferenczi Z.: Eötvös József i. m. 155–159.

⁶² Pest, 1847. június 7. Az ellenzéki nyilatkozat Deák Ferenc által összefoglalt végleges szövege. In: KLÖM. XI. 152–157.

⁶³ Ferenczi Z.: Eötvös József i. m. 122.

Széchenyivel Kossuth megbuktatására.⁶⁴ Mindez egyben azt is jelenti, hogy a centralisták kapcsolata a reformellenzék zömének vezetőivel az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírásakor érte el csúcspontját. 1847. június 7. tehát a centralisták szemszögéből nézve több szempontból is korszakhatárnak tekinthető. Ez már csak azért is igaz, mert az ekkor létrejött egység a korábbinál sokkal magasabb szerveződési szintet jelentett, hiszen ekkor született meg az egyik első, modern értelemben vett politikai párt Magyarországon.

A továbbiakban Eötvösöknek a *Nyilatkozat* aláírását megelőző tevékenységét vizsgálom. Elsőként a centralisták által 1847 januárjában maguknak kijelölt politikai pozícióról ejtek szót, miközben azt is be kívánom mutatni, hogy milyen módszerekkel éltek ennek a reformellenzékkel való elfogadtatása érdekében. Eszméiket a korábbiaknál jóval óvatosabban fogalmazva fejtették ki, miközben a főleg a municipalisták által használt alkotmányos nemzet politikai nyelvének több ízben is nagyobb hangsúlyt adtak, mint addig, és elveiket gyakran a municipalista vezetők érvelésével is alátámasztották. Ha véleményük megegyezett a reformellenzék zöme által képviselttel, az ő publicistáikkal karöltve mutatták be elképzeléseiket. A korteskedés ügyében írt cikksorozatában Kemény Zsigmond egyenesen egy municipalista irányultságú cikkekre építve fejtette ki centralista alapú elgondolását. Mindennek hatására az általuk kijelölt politikai pozíció közelebb került a reformellenzék zöme által kívánthoz, és így nem váltott ki akkora ellenállást a municipalisták részéről, mint korábban.

Mivel tanulmányomban többször is kitérek a centralisták pillanatnyi politikai nyelv-használatára, röviden az ellenzéki csoportok által alkalmazott politikai beszédmódokról is írnom kell. A 19. század eleji Magyarországon használatos politikai nyelvek közül Takáts József többet is leírt,⁶⁵ majd az ő munkássága nyomán Dénes Iván Zoltán határozta meg, hogy a reformkori politikai csoportok melyekkel éltek ezek közül.⁶⁶ Munkám során Takáts beszédmód meghatározását használom: „A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat, »szótárat« jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket.”⁶⁷ A beszédmódokat olyan fogalmi hálónak tekintem, melynek segítségével leírhatók a municipalisták meggyőzésére alkalmazott centralista stratégia egyes elemei. Megfigyelhető ugyanis, hogy a centralisták beszédmódjaik használatakor a municipalistákhoz való közeledés jegyében — fogalmak, kifejezések és érvek szintjén is — időnként a Kossuthék által alkalmazott elemeket hozták hangsúlyos helyzetbe.

⁶⁴ Részletesen elemzi *Gergely András*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiu-meí vasút. (Értekezések a történeti tudományok köréből 98.) Bp. 1982. 127–155.

⁶⁵ *Takáts József*: Modern magyar politikai eszmétörténet. (Osiris Tankönyvek.) Bp. 2007. 26–29.; *Takáts József*: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. In: *Takáts József*: Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok. Bp. 2007. 171–202.

⁶⁶ *Dénes I. Z.*: Szabadság – közösség i. m. 45–93.

⁶⁷ *Takáts József*: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején i. m. 171–172.

Takáts négy politikai nyelvet különít el: a republikanizmus, az ősi alkotmányra hivatkozás, a felvilágosult kormányzás és a csinosodás nyelvét.⁶⁸ Úgy véli, 1830 előtt magyarul csak ezen a négy nyelven lehetett politikáról szólni, és e beszédmodok nyomai évtizedek múlva is kimutathatóak egyes szövegekben.⁶⁹ Így, ha némileg megváltozva is, de az 1840-es években még mindig léteztek. Dénes Iván Zoltán több ponton módosítja is a Takáts által leírt politikai nyelveket, mikor a reformkori politikai csoportok beszédmodjait vizsgálja.⁷⁰ Igaz, megállapításait részletes elemzésekkel nem támasztja alá. Szerinte az „ellenzéki liberálisok leginkább nemesi republikánus nyelven fejezték ki magukat. Ők az *alkotmányos nemzet* — az ősi alkotmányt a nemesi republikanizmus irányába átértelmező — nyelvét ötvözték a *csinosodás*, a civilizálódás nyelvével, és nyitották ki mindkettőt a nemességen túlmutató *republikanizmus* irányába. A nem ellenzéki liberálisok a *felvilágosult kormányzás* és a *csinosodás* nyelvén írtak és beszéltek.”⁷¹ Ellenzéki liberálisokon ebben a kontextusban Dénes azokat érti, akiket tanulmányomban municipalistának nevezek, nem ellenzéki liberálisokon pedig Széchenyit és híveit, valamint a centralistákat. Dénes megállapításait disszertáciomban, annyival egészítettem ki, hogy a centralisták az alkotmányos nemzet és a republikanizmus politikai nyelvének egyes elemeit is használták, igaz ritkábban, mint a Dénes által említett beszédmodokat.⁷²

2. 1. Csengery és Szalay óvatos távolodása a reformellenzék zömének politikai pozíciójától

Csengery 1847-es beköszönő cikkében a lehető legóvatosabban jelezte, hogy ezentúl a Pesti Hírlap újra centralista irányultságú lesz, és csoportja nevében hívta fel az ellenzéket az együttműködésre.⁷³ Ehhez kiindulópontul az általa 1846 májusában a centralistáknak kijelölt pozíciót használta, hiszen — mint lentebb látni fogjuk — csoportját továbbra is az ellenzékhez kötötte, de jelezte, hogy nem minden kérdésben értenek egyet az oppozícióval. Cikkében azonban nem a centralisták által leggyakrabban alkalmazott felvilágosult kormányzás

⁶⁸ Egyik korábbi munkájában a csinosodás politikai nyelve még nem szerepelt. E tanulmányban viszont Takáts leírta a kulturális nacionalizmus beszédmodját. (*Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* i. m. 187–190. A tanulmány először 1999-ben jelent meg. *Takáts József: Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején*. In: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet Csetri Lajos tiszteletére. Szerk. Szajbély Mihály. Bp. 1999. 224–248.) Későbbi munkáiban azonban már nem említi a 19. századi beszédmodok között a kulturális nacionalizmusét, és a szakirodalom nagyobb része sem számol e politikai nyelvvel a reformkorban. (Lásd például *Takáts József: Modern magyar politikai eszmétörténet* i. m.; *Takáts József: Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban*. Holmi 23. (2011) 1088–1096.; *Dénes I. Z.: Szabadság – közösség* i. m. 45–93. – Dobszay Tamás viszont használja a kulturális nacionalizmus beszédmodját. *Dobszay Tamás: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”*. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. Századvég 13. (2008: 47. sz.) 113–150.

⁶⁹ *Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* i. m. 20.

⁷⁰ *Dénes I. Z.: Szabadság – közösség* i. m. 45–93.

⁷¹ *Dénes I. Z.: Szabadság – közösség* i. m. 46.

⁷² *Kovács J.: Egységtől egységig* i. m. 48–61.

⁷³ [*Csengery Antal*]: [Az olvasóhoz.] PH. 1847. január 1. 805. sz. 1.

illetve csinosodás politikai nyelveivel élt, hanem az alkotmányos nemzet abszolutizmusellenes érvelését követte.⁷⁴ A nemzetiség és alkotmányosság védelmének hangsúlyozásával, illetve a kormánynak az ellenzék megsemmisítését célzó tevékenységére való utalással lényegében az abszolutizmus elleni harcra buzdított: „Ha tudnók, hogy bizonyos eszmék előtt a’ pártok lerakják fegyvereiket, ha a’ nemzetiség mellett, az alkotmányosság’ ügye is kívül állana a’ játékon, mellyben nyerni, de veszteni is igen sokat lehet; ’s ha nem ismernők, hogy épen a’ historiai iskola’⁷⁵ hivei azok, kik legkevesebb tanúságot szoktak meríteni a’ historiából, mellynek lapjait csak közelebb is gyász színbe boríták egy szomszéd ország’ eseményei: szóval, szerencsésb pártviszonyok között, nyugottan néznénk mindazon szokatlan készülétekre, mellyeket az ellentáborban tapasztalunk; nyugottan várnók a’ lepel’ fölemelését, mi alatt a’ jövőnek titkai rejlenek; ’s nyugton hallanók mindazon felhívásokat, mellyek az ellenzék’ semmivétetelére hirlapokban ’s hirlapokon kívül intéztetnek”.⁷⁶ Az abszolutizmust a centralisták is nagy veszélynek tekintették, de az ellene való harc a municipalisták eszmerendszerében nagyobb hangsúlyt kapott. Csengery célja ezzel az érveléssel tehát minden bizonnyal a reformellenzék zömének megnyerése volt. Igaz, a kormány tevékenysége, mely az ellenzék szerint alkotmányellenes volt, a centralistákat is fokozottabban kényszeríthette az alkotmány védelmére. A korábbiakhoz hasonlóan — az 1846-os beköszönő cikkére is utalva — Csengery ezúttal is hangsúlyozta, hogy az ellenzéknek egységesülésre van szüksége, mivel a konzervatívok is összegyűjtik erőiket.⁷⁷ Mindezt a maradiak be nem vallott célok érdekében teszik: „[n]em hisszük, hogy azon többség, melly a’ mult törvényhozásban az ellenzék’ zászlója alatt táborozott, olly zászló alatt, mellyen határozottan bevallott elvek állanak, könnyelműen írná alá az általatos [tudniillik a konzervatívok által – G. K. J.] nyujtott »alba chartat«, hogy aztán kötelezettségünk’ szövegét, annak idején, tetszés szerint irhassátok reá”.⁷⁸

A cikk egyik legfőbb mondanivalója, és a centralisták egész 1847-es tevékenységét meghatározó eleme az év közben megnyíló országgyűlésre való készülődés fontosságának hangsúlyozása, ami szintén érv volt az ellenzék egységesülése mellett. Csengery kiemelte ugyanakkor azt is, hogy egy párton belül is létezhetnek „külön véleményárnyéklat”-ok, melyeknek bizonyos helyzetekben „magasabb nézetekből” össze kell fogniuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy saját véleményüket joguk lenne más párttörödékekre kényszeríteni. Vagy, ha ez nem sikerülne, a behódolni nem akaró párttörödékeket „anathemával” illetni. Csengery sorai itt egyértelműen a korábban a centralisták közeledési kísérleteit elutasító municipalistákra vonatkoztak. Ezzel ugyanakkor elismerte, hogy az

⁷⁴ Az alkotmányos nemzet beszédmódjára lásd: Dénes I. Z.: Szabadság – közösség i. m. 46. 59–60. 91–92.

⁷⁵ Históriai iskolának azt a konzervatív szemléletű jogi irányzatot nevezték, mely elutasította a kodifikációt, és úgy vélte, törvényeket csak a szokásjog lejegyzésével szabad alkotni. Lásd például *Kemény Zsigmond*: A kodifikáció és históriai iskola. 1–3. In: *Uő*: Korkiváratok i. m. 18–31.

⁷⁶ [Csengery Antal]: [Az olvasóhoz.] PH. 1847. január 1. 805. sz. 1.

⁷⁷ Ezt Szalay már 1845 júliusában is hangsúlyozta. Sz. L. [Szalay László]: Tévedések. I. PH 1845. július 13. 502. sz. 29.; ua. In: *Szalay L.*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 58–63.

⁷⁸ [Csengery Antal]: [Az olvasóhoz.] PH. 1847. január 1. 805. sz. 1.

ellenzéken belül a centralisták kisebbségben vannak. A szólásszabadság elvére való hivatkozás egyértelművé tette, hogy a szerkesztő a csoportképviseleti beszédmódot nem az egész ellenzék, hanem csak a centralisták nevében használja. Kifejtette, hogy ő és társai nem szándékoznak elszakadni az ellenzéktől, de azt is elismerte, hogy nem mindenben értenek egyet azzal. Ennek okát részben tanulmányaikban, részben pedig a körülmények változásában látta. Úgy vélte, ez utóbbi is magyarázhatja, hogy az ellenzék vezetői közül már többen is osztoznak egyes centralista nézetekben. Több lényeges pontban azonban soha sem volt különbség a centralisták és a reformellenzék zömének elvei között. Mint írta: „Illy találkozási pontok a' tisztán ellenzéki kérdések általában, midőn a' létező alkotmányos garantiák' védelméről van szó, mielőtt ujakat tudnánk szerezni”. Ugyanazt a kitétele hangsúlyozta tehát újra, mellyel a centralisták korábban is rendszeresen éltek.⁷⁹ Ez a municipalistákhoz való közeledést szolgálhatta, ahogyan az alkotmányos nemzet beszédmódjának használata is, illetve, hogy Csengery nem ismertette részletesen a reformellenzék zömétől eltérő elveit, és hogy ekkor még nem bővítette újabb elemekkel az 1846 májusában kijelölt pozícióját.

A lap következő számában Szalay László a szólásszabadság mellett egyik leggyakrabban felhozott érveléssel — melyre a cikk címe (*Szót kérek!*) is rájátszott — indokolta csoportja centralista eszmékhez való visszatérését. A zsurnalisztika célját ugyanis az eszmék ütköztetésében jelölte meg, melynek köszönhetően a legkorszerűbb és leghasznosabbnak talált elvek kiszorítják a többit a közgondolkodásból.⁸⁰ Mint írta: „Több ízben tapasztalhattuk, hogy a' melly politicalai szónoklatot örökké azonegy sima habjáték emeli és tovább sodorja, az közelebbi vizsgálat után üresnek, izetlennek mutatkozik. 'S így van a' dolog általában a' publicistica' mezején, és mert így van, soha se panaszkodjunk az érdesség ellen, melly szűr és karczol, 's tűrjük el a' hangnak olykori nyerseségét – illyesmi rendesen épszövetű kelmére, egészséges anyagra mutat”.⁸¹ Az ellenzék összefogásának szükségessége mellett pedig Csengeryhez hasonlóan ő is a konzervatívok tevékenységével érvelt.

Csakúgy, mint Csengery, Szalay is próbálta mondanivalóját a reformellenzék zöme által elfogadható módon megfogalmazni. A municipalisták által is elfogadott parlamenti váltógazdaság elvére hivatkozva hangsúlyozta az abszolu-

⁷⁹ Lásd például E. [*Eötvös József*]: Központosítás és helyhatósági rendszer. IV. PH. 1844. július 25. 372. sz. 503–504.; E. [*Eötvös József*]: Egység és bizodalom. PH. 1844. augusztus 22. 380. sz. 573–574.; ua. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 93–104.; ua. Egység és bizalom c. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 24–35.; T. Á. [*Trefort Ágoston*]: Reform. PH. 1845. március 13. 438. sz. 165.; E. [*Eötvös József*]: Állásunk. PH. 1845. március 23. 441. sz. 189–190.; ua. A Pesti Hírlap állása c. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 147–156.; ua. Állásunk c. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 105–114.; E. [*Eötvös József*]: Ügyünkben. II. PH. 1845. július 3. 496. sz. 5–6.; ua. A centralisták vezéreszméiről 2. c. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 180–187.; ua. Ügyünkben II. c. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 147–151.; *Csengery Antal*: [Az olvasóhoz]. PH. 1845. július 1. 495. sz. 1.

⁸⁰ Sz. L. [*Szalay László*]: Szót kérek!. PH. 1847. január 3. 806. sz. 5–6.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 237–244.

⁸¹ Sz. L. [*Szalay László*]: Szót kérek!. PH. 1847. január 3. 806. sz. 5–6.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 237–244.

tizmusban rejlő veszélyeket,⁸² és ennyiben az alkotmányos nemzet politikai nyelvének abszolutizmusellenes érveléséhez igazodott. Kifogásolta ugyanis, hogy az ellenzék akkor sem alakíthat kormányt, ha többségbe kerül, míg az éppen regnáló kormány ez esetben nem mond le.⁸³ Magyarországon tehát „a’ képviseleti rendszer el van ferditve”. Ennek kapcsán azt is kifejtette, hogy „az országgyűlési képviselet egymaga még nem elégséges a’ nemzet’ érdekeinek biztosítására”. Ehhez „alkotmányos központosítás”-ra „életrevaló községi rendszer’ alapján”, valamint esküdszékre és sajtószabadságra is szükség van. A centralista program főbb elemei, tehát már Szalay első, és a Pesti Hírlap második 1847-es vezércikkében felbukkantak. Ezúttal azonban olyan szövegösszefüggésben, mely alkalmas lehetett a municipalisták meggyőzésére is. Az esküdszékék és a sajtószabadság elvét a reformellenzék zöme is elfogadta,⁸⁴ ami így újabb kapcsolódási pontokat jelentett az ellenzék két szárnya között. Ráadásul Szalay a törvényhatóságok által nyújtott alkotmányos garanciákat is elismerve ezek akkori állapotának ideiglenes fenntartása mellett érvelt. Szóhasználatában itt — például a megyerendszerben „a’ nemzet’ életerejének egy része rejlik” — minden addiginál jobban igazodott a municipalistákéhoz. Sőt, a centralistáktól korábban szokatlan módon a kormánnyal szemben is védelmébe vette a megyerendszert, mikor kifejtette, hogy a kormány „nem hirdethetné magát alkotmányosabbnak eldődeinél, ha olytén intézkedésekhez nyulna egy uttal, melyek a’ törvényhatósági institutiót, mint közjogi garantiát gyengíthetnék, sőt lépésről lépésre tönkre tehetnék, mielőtt a’ valóságos képviseleti rendszerhez ’s a’ parlamenti kormányhoz vezető lépések ’s előkészületek tétettek volna meg”. Gondolatmenetét még azzal is kiegészítette, hogy ami „életrevaló” a törvényhatóságokban van, az át fog menni az új alkotmányos garanciákat nyújtó intézményekbe. Ezáltal egyrészt jogfolytonosságot teremtett a fennálló és behozandó intézmények között, másrészt pedig a megyerendszer védelmezőit próbálta megnyugtatni azzal, hogy az új intézmények eleget fognak tenni a régiek legfontosabb és leghasznosabb feladatainak is. Mindeközben egy újabb összekötő kapocs, a centralisták és a municipalisták által is elfogadott népképviselet elve is felbukkant a szövegben. Ráadásul ez nem a centralista alkotású *népelműség* kifejezésben öltött testet,⁸⁵ hanem a municipalista eredetű *népképviselet* szóban. Szalay tehát olyan formában kezdte újra a centralista

⁸² A politikai váltógazdaság municipalisták általi elfogadottságára nézve lásd Dénes I. Z.: Szabadság – közösség i. m. 64.

⁸³ Vö. például: Kossuth programjavaslata az ellenzék számára a márc. 15.-i ellenzéki konferenciára, kiegészítve Szemere, Klauzál, Eötvös, Stettner javaslataival. In: KLÖM. XI. 116–119.; *Deregyei [Kossuth Lajos]: A magyar politikai pártok értelmezése*. In: *Ellenőr. Politicai zsebkönyv*. i. m. 224–290. *Az Ellenőrbe* írt Kossuth-művek megjelenési körülményeit részletesen elemzi Hermann Róbert: *Az „Ellenőr” – Egy ellenzéki zsebkönyv születése*. i. m. 512–515.

⁸⁴ Az esküdszékékre lásd: *Antalfy György: Szalay László* i. m. 52–68. A sajtószabadság elvére lásd például: *Szabó Miklós: A magyar nemesi liberalizmus. 1825–1910*. In: *Szabadság és nemzet*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 1993. 150–181. Különösen 162.

⁸⁵ A kifejezés Csengery Antal egyik 1845-ös cikksorozatában bukkant fel először: *Csengery Antal: Városi ügy*. I–III. PH. 1845. január 5. 419. sz. 9.; PH. 1845. január 26. 425. sz. 55.; PH. 1845. február 13. 430. sz. 96–97.; ua. In: *Uő: Összegyűjtött munkái*. IV. Publicistai dolgozatok és beszédek. Bp. 1884. 3–23.

eszmék hirdetését, mely fogalomhasználatát és érvekészletét tekintve is elfogadhatóbbnak tűnhetett a reformellenzék zöme előtt.

A lap következő három számának vezércikke minden valószínűség szerint Csengery tollából származik. A szerkesztő ezekben jelölte ki a lapja által az év folyamán követendő irányvonalat. A városi ügy kapcsán írt *Régi dal* cím legalább olyan beszédes, mint a Szalay által címként választott *Szót kérek!*. Csengery így próbálhatta kifejezni, hogy az ellenzék által már régóta pártolt eszmék mellett fog érvelni. Fogalomrendszerét a municipalisták által használthoz igazította. Rámutatott, hogy csak a választójog kiterjesztésével tartható fenn a magyar nemzetiség és alkotmány.⁸⁶ Ennek megnevezésére a reformellenzék többsége által alkalmazott, „a’ nép’ bevétele az alkotmányba” fordulatot használta, aminek tartalmát Eötvös egyik 1845-ös cikksorozatában⁸⁷ és a *Reformban* is vitatta.⁸⁸ A jogkiterjesztéshez vezető, nagy vonalakban körülírt reformprogram elemei között is csak olyanokat említett, melyeket a reformellenzék zöme is elfogadott: polgári földtulajdon, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség, vagyonon illetve műveltségen alapuló választójog.⁸⁹ Mondanivalóját tehát a municipalistákhoz hasonlóan az ősi alkotmány átértelmezésén alapuló nemesi republikanizmus — az alkotmányos nemzet — politikai nyelvén fejezte ki, miközben ki is nyitotta azt a nemességen túlmutató republikanizmus irányába.

A városi ügyet azonban centralista alapon tárgyalta, ugyanúgy, ahogy az már első Pesti Hírlap-beli cikkeiben is szóba került.⁹⁰ Ám az ezt alátámasztó érvelés 1847-ben mentesült a municipalistákkal vitázó részektől. 1845-ben Csengery elutasította azt az elképzelést, mely a városok szavazatzogának kérdését „a’ belrendezéstől függeszté föl” vagyis „a’ városokat előbb a’ megyékhez kíváná assimilálni”. Szerinte az alkotmányos garanciákat az egész nemzetnél kell keresni, így e garanciák biztosításakor a törvényhatósági élet további erősítése helyett „a’ számszerinti képviselő, a’ centralisatio’ tiszta formájára” kívánt támaszkodni. Ezért először országgyűlési szavazatzogot adott volna a polgárságnak, és csak azután rendezte volna a városok belügyeit, hogy arról ne „rólok nélkülök” szülessen döntés.⁹¹ A Csengery által 1845-ben e kérdésben kifejtett

⁸⁶ ○ [Csengery Antal]: *Régi dal*. PH. 1847. január 5. 807. sz. 9.

⁸⁷ E. [Eötvös József]: *Népképviselő és annak akadályai*. I–III. PH. 1845. május 1. 461. sz. 285.; PH. 1845. május 2. 462. sz. 289.; PH. 1845. május 4. 463. sz. 293.

⁸⁸ Eötvös József: *Reform*. In: *Uő: Reform és hazafiság*. I. i. m. 461–463. Eötvös szerint nehezen lenne kivihető, hogy minden választásra jogosult a megyegyűléseken adja le a voksát. Ráadásul ez nem is biztosítja az egyéni szabadságot, így inkább a nyugaton honos képviselői rendszert kellene behozni.

⁸⁹ A vagyoni helyzeten alapuló választójogi cenzust a reformellenzék egésze elfogadta, ennek általános, a nemességre is kiterjedő alkalmazásához azonban csak a centralisták ragaszkodtak. *Kecskeméti Károly*: *Magyar liberalizmus. 1790–1848*. (Eszmetörténeti Könyvtár 10.) Bp. 2008. 253–257. Az általános cenzust Csengerynél lásd például *Csengery Antal: Töredék eszmék a’ községek’ rendezése körül*. III. PH. 1845. május 23. 473. sz. 337.; ua. In: *Uő: Összegyűjtött munkái*. IV. i. m. 30–36.

⁹⁰ Csengery szóban forgó cikkei: *Csengery Antal: Városi ügy*. I–III. PH. 1845. január 5. 419. sz. 9.; PH. 1845. január 26. 425. sz. 55.; PH. 1845. február 13. 430. sz. 96–97.; ua. In: *Uő: Összegyűjtött munkái*. IV. i. m. 3–23.; *Csengery Antal: Töredék eszmék a’ községek rendezése körül*. I–IV. PH. 1845. május 20. 471. sz. 329.; PH. 1845. május 22. 472. sz. 333.; PH. 1845. május 23. 473. sz. 337.; PH. 1845. május 25. 474. sz. 341.; ua. In: *Uő: Összegyűjtött munkái*. IV. i. m. 23–36.

⁹¹ *Csengery Antal: Városi ügy*. II. PH. 1845. január 26. 425. sz. 55.

elv és az ezt alátámasztó érvelés egyaránt centralista megalapozású volt, ráadásul még hosszan érvelt is a municipalista alapokon történő rendezés ellen. Ennek során a csoportképviseleti beszédmódot a centralisták nevében használta: „ez eljárásban [tudniillik a municipalista tervezetben – G. K. J.], vizsgálva fenálló institutiónk’ szellemét, tagadhatlanul következetesség van. Mi jól tudjuk, hogy minden szabadságnak, tehát alkotmányunknak is biztosítékokra van szüksége; de kérdés, midőn reformról van szó, ott kell e továbbá is keresnünk e’ biztosítékot, hol nem az összes nemzettel, hanem csak egyes töredékeivel találkozunk, – a’ provinciákban? Mi ezt rendkívül károsnak tartjuk; mi a’ nemzet’ összes érdekeit központosítani ohajtjuk a’ törvényhozásban éppen a’ végett, hogy azután ott találjuk alkotmányos állásunk’ biztosítékát, hol az erők, hol az érdekek központosulva vannak. Ez bevallott irányunk, ez eljárásunk’ philosophiája a’ városi ügy körül: mi tehát nem látunk a’ szavazatjog ’s belrendezés között oly szoros egybeköttetést, sőt némileg — mert a’ városi ügy csak első lépés, — éppen a’ szavazatjog által reméljük kivivhatni azt, hova ti a’ belrendezés által törekszetek. Ez a’ különbség köztünk ’s köztetek.”⁹² Ehhez hasonló polemikus részek az 1847-es cikkben nincsenek, sőt még csak szó sem esik a municipalista tervezetről. Csengery ezúttal csupán annyit jegyez meg, hogy „egy egészen nemesi legislatio, mint a’ magyar, a’ nép’ állásának emelkedését” nem fogja támogatni, így a polgárság választójogának biztosítása nélkül a jogkiterjesztés nem lehetséges. A városi ügy eldöntésével ugyanis olyan erő jelenne meg „az alsó táblánál, melly, állásánál fogva, a’ nép felé gravitálva, a’ reformkérdéseket keresztülvinni”⁹³ segítene. Jól látható tehát, hogy Csengery 1847-ben még a centralista megalapozású reformpontok tárgyalása során is került a municipalistákat sértő érvek használatát. Rendezési elvén ugyanakkor nem változtatott: „népelműség, ’s első lépésül a’ városok’ viszonyainkhoz illő censusra alapított képvisellete, választási törvénynyel”. A népképviselertet centralista alkotású szóval — *népelműség* — fejezte ki, és a városok belügyeinek rendezéséről szót sem ejtett. Vélhetően azért nem, mert a választási törvény már önmagában is megoldotta volna a belrendezés kérdését, hiszen a polgárság szélesebb rétegének biztosított volna szavazati jogot, de kizárta volna a műveletleneket.

A következő két szám vezércikke valójában egy egységet alkot, és az előző évben a hírlapokban tárgyalt fontos kérdésekkel kapcsolatban — „[a]dó, örökváltság, a’ városok’ országgyűlési szavazatjoga”, vámügy — vitatja a konzervatív lapok álláspontját.⁹⁴ A cikkekben Csengery jórészt a reformellenzék által elfogadott elvek alapján tárgyalta a változtatásokat. Január 7-én a földesurak kármentesítésével történő általános örökváltság, a közteherviselés és a — municipalista kifejezéssel megnevezett — népképviselert kérdésében járt el így.⁹⁵ Ezt már csak azért is megtehetette, mivel a centralisták elképzelése ezekben az

⁹² Csengery Antal: Városi ügy. II. PH. 1845. január 26. 425. sz. 55.

⁹³ ○ [Csengery Antal]: Régi dal. PH. 1847. január 5. 807. sz. 9.

⁹⁴ [Csengery Antal]: Egy kis számvetés. I–II. PH. 1847. január 7. 808. sz. 13.; PH. 1847. január 8. 809. sz. 17.

⁹⁵ [Csengery Antal]: Egy kis számvetés. I. PH. 1847. január 7. 808. sz. 13.

ügyekben jórészt megegyezett a municipalistákéval, a részletekbe pedig nem bocsátkozott. Január 8-án a vámügyi kérdésről értekezett, az ellenzék által elfogadott védvámrendszeri elvhez igazodva.⁹⁶ Ezt az 1846 nyarán a centralisták és municipalisták vitája nyomán kialakult kompromisszumos megoldás indokolhatta. A városi ügyben azonban továbbra is centralista alapokon foglalt állást. Ismertette a szerinte hibás municipalista tervezetet, amire válaszul a „conservatív párt a' *községi* mozgalmak' élére kormányhivatalnokot, királyi főfelügyelőt indítványozott”.⁹⁷ (A konzervatívok tehát ugyanazt az eljárást akarták alkalmazni a városok esetében is, amelyet a kormány sikerrel használt a megyék maga mellé állításához az adminisztrátori rendszer formájában.) Csengery szerint azonban a konzervatívok a község politikai életének központosítására törekedve szándékosan megfélemlítettek arról, hogy mint Csengery írta: „a' mi törvényhatóságaink nem csupán administratív institutiók, 's hogy míg ugyanazon formák közt mozog nálunk a' politikai élet és közigazgatás, emennek központosítása azon alkotmányos garanciákat is megtámadja, melyeket amabban, t. i. a' hatóság' politikai életében bírunk”. Az alkotmányos garanciák megtámadásának említésével Csengery az abszolutizmus veszélyére hívta fel a figyelmet, vagyis a reformellenzék zöme által gyakrabban alkalmazott alkotmányos nemzet abszolutizmusellenes érvelését követte. A municipalisták javaslatát tételesen nem cáfolta, csupán a különböző javaslatok ismertetése után annyit jegyzett meg, hogy „[a]z eszmék' illetén zavarában” a legcélszerűbb rendezési mód, ha a „polgári elem' országgyűlési szavazatának ügyét” az adminisztratív rendezéstől elválasztva, választási törvénnyel oldják meg.⁹⁸ A szerkesztő érvei közül tehát az 1847-es *Régi dal*hoz hasonlóan most is kikerültek a municipalistákkal vitázó részek.

A Csengery és Szalay által 1847 elején kifejtett eszmék nagy része tehát — sokszor már a fogalmak és kifejezések szintjén is — megegyezett a reformellenzék zöme által elfogadott elvekkel. Több, ekkor kifejtett programpont — például a parlamentnek felelős kormány eszméje és a városi ügyben kifejtett rendezési elv — viszont visszatérést jelentett az 1845. novemberi kompromisszum előtti centralista elvekhez. Ezúttal azonban Csengery ezekben az ügyekben került az ellenzék megyerendszert védelmező szárnyát sértő érvek használatát. Ő és Szót kérek! című írásában Szalay is kölcsönözött a municipalisták érvkészletéből, miközben mindkettőjük cikkeiben felbukkantak az alkotmányos nemzet beszédmódjának elemei. Az abszolutizmust a centralisták és a municipalisták is elutasították, de az ellene folytatott harc leginkább a reformellenzék zöme tevékenységének volt központi eleme. A centralisták az állam működés-képtelenné válásától jobban tartottak, mint az abszolutizmustól, így korábbi írásaikban jóval ritkábban került szóba az abszolutizmus. 1847 elejétől azonban ők is rendszeresen hivatkoztak erre tevékenységük igazolásaként. Mindez azt valószínűsíti, hogy a centralisták korábbi elveikhez való visszatérésük után

⁹⁶ [Csengery Antal]: Egy kis számvetés. II. PH. 1847. január 8. 809. sz. 17.

⁹⁷ [Csengery Antal]: Egy kis számvetés. I. PH. 1847. január 7. 808. sz. 13. A városi főfelügyelőről hosszabban ír: Dénes I. Z.: Közügyé emelt kiváltságörzés i. m. 83.

⁹⁸ [Csengery Antal]: Egy kis számvetés. I. PH. 1847. január 7. 808. sz. 13.

is igyekeztek megőrizni jó kapcsolatukat a reformellenzék zömével. A konzervatívok és a kormány tevékenysége ugyanakkor láthatóan elősegítette a centralisták és a municipalisták közeledését.

Mindeközben Csengery és Szalay ismételten kijelölték a csoportjuk által megszerezni kívánt politikai pozíciót. Ennek során a Csengery által 1846 májusában megfogalmazott pozíciót bővítették újabb elemekkel, melyek egy része eltért a reformellenzék zöme által kijelölttől. A centralisták ekkor tehát bevalottan olyan politikai pozíció megszerzésére törekedtek, mely csak részben fedte a municipalisták által kívántat, és annál jóval mélyebben gyökerező újításokat feltételezett. A municípiumok átalakításáról ugyan egyelőre lemondtak Szalayék, de a volt szerkesztő cikkében jelezte, hogy mihelyt lehetősége lesz rá, újra a csoportja által 1844–45-ben kijelölt politikai pozíció megszerzéséért fog küzdeni.

Politikai pozíciójuk kijelölését a centralisták az országgyűlésre való készüléssel indokolták. Mielőtt azonban még sor kerülhetett volna e pozíció megszerzésére az 1847 novemberében megnyíló diétán, annak egyes elemeit el is kellett fogadtatni a reformellenzék egészével, és el kellett érni, hogy ezek az elemek bekerüljenek az ellenzék pozícióját kijelölő dokumentumba, a tervbe vett közös ellenzéki programba. A továbbiakban az ennek érdekében publikált írásokat tárgyalom.

2. 2. A befolyásolási kísérlet

Csengery az *Egy kis számvetést* követően jobbra megelégedett a szerkesztésből adódó feladatokkal, és a felmerülő kérdések részletes tárgyalását átengedte centralista társainak. Eötvösök a január eleji pozíció kijelölést követően óvatosan kezdtek hozzá új feladatuk megvalósításához. Elsősorban olyan kérdéseket tárgyaltak, melyekben a reformellenzék még nem alakított ki egységes álláspontot. Ennek köszönhetően senki sem vádolhatta őket a municipalistákkal kötött kompromisszum megszegésével. Ráadásul saját tevékenységüket többször is az abszolutizmus elleni harccal indokolták. Szövegeikben így többször bukkantak fel az alkotmányos nemzet abszolutizmusellenes érvelésének elemei, mint azt megelőzően. Korábban kijelölt politikai pozíciójukat tehát legalább az indoklásban igyekeztek közelíteni a reformellenzék zöme által kívánthoz, amivel jócskán megnövelhették önmaguk ellenzékiként való elfogadtatásának esélyét. Eötvös 1845 novemberében Szalayhoz írott levelei tanúsága szerint ugyanis a centralisták úgy vélték, integrálódásuk majd lehetőséget fog nyújtani számukra, hogy az egész opposíció politikai pozícióját a központosítási elvek irányába mozdítsák el.⁹⁹ 1847 első felére a reformellenzék zöme és a centralisták közötti viszony minden bizonnyal sokat javult, és ez a tendencia csak az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása után fordult meg.¹⁰⁰ Szalayék vélhetően e mi-

⁹⁹ Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november eleje. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 155–159; Eötvös József Szalay Lászlóhoz. 1845. november 15. In: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz i. m. 163–166.

¹⁰⁰ Lásd fentebb.

att nyúltak az idő előre haladtával egyre bátrabban a centralista elvekhez, olyanmire, hogy néhány hónap múlva már a municipalista kifejezések, fogalmak és érvek használatára sem fektettek akkora hangsúlyt, mint korábban. Ez a folyamat legjobban Szalay László cikkein keresztül figyelhető meg, így elsőként ezeket tárgyalom.

2. 2. 1. Szalay és a kifejtés technikájának módozatai

Szalay első olyan cikksorozata, mely részletesen tárgyalt egy jogi kérdést, rögtön a Csengery *Egy kis számvetés* című írását követő számban jelent meg. Ez az egyesületi jog területén történő állásfoglalással bővítette a január elején kijelölt politikai pozíciót.¹⁰¹ Szalay a *Szót kérek!*-hez hasonlóan itt is használta az alkotmányos nemzet politikai nyelvének elemeit, ezáltal lehetőséget nyújtva arra, hogy a reformellenzék egésze elfogadja a benne foglaltakat.

Szalay mindenekelőtt kifejtette, hogy e fontos kérdés tárgyalására szükség van, hiszen az a következő országgyűlésen is elő fog kerülni. Mivel azonban azok, akiket ő „örömet és bizodalommal” követni szokott, „annyi egyéb miatt úgy lát-szik, nem érnek reá az előmunkálatok’ megtételére, a’ főelvek’ kitűzésére és alkal-mazására”, ő maga fog hozzá az értekezéshez.¹⁰² Az általa követni kívánt szemé-lyeket nem nevezte meg, de megfogalmazása utalásnak tekinthető a reformellen-zék zömének vezetőire. Kijelentése így a municipalistákkal való jó viszony fenntar-tását szolgálhatta. Ezt követően rámutatott, hogy az egyesületi kérdést a Védegy-let megszületése vetette fel. Szerinte ez „[i]lgen helyesen történt”, mivel így „senki-sem hátráltathatja a’ kérdés’ megfejtését az által, hogy a’ törvény indítványozóját Utópiába utasítja”. E megállapítás az egyesületi kérdés tárgyalásának időszerű-ségét fejezhette ki. A cikk felvezetésében tehát Szalay igyekezett munkáját a municipalisták számára is elfogadható módon indokolni. Ráadásul cikkeiben végig a konzervatív Budapesti Híradó állításait cáfolta, amivel a közös ellenfél elleni küzdelemből is kivette a részét.¹⁰³

Az egyesületek ellenőrzését Szalay a centralista elveknek megfelelően a törvényhozásra bízta volna. A csoportjának kívánt politikai pozíciót tehát cent-ralista elemekkel bővítette. Érvelése során azonban többször is Magyarország alkotmányos voltára hivatkozott, és elképzelését az abszolutista berendezkedés elkerülésének szükségességével indokolta. Azaz az alkotmányos nemzet abszo-lutizmusellenes érveléséhez igazodott. A jogtudós kifejtette, hogy az „ujabb korban, midőn az egyesületi szellem hasonlithatlanul nagyobb erélyességgel lé-pett fel, [...] érezhetővé vált a’ szükség, az associatio’ anyagi oldalán kívül a’

¹⁰¹ Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás az egyesületi jog’ mezején. I–IV. PH. 1847. január 10. 810. sz. 21.; PH. 1847. január 15. 813. sz. 33.; PH. 1847. január 19. 815. sz. 41–42.; PH. 1847. január 28. 820. sz. 61.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 245–266.

¹⁰² Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás az egyesületi jog’ mezején. I. PH. 1847. január 10. 810. sz. 21.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 245–248.

¹⁰³ Szalay a Budapesti Híradó 123. számában megjelent írásokra hivatkozott: Eszmetöredékek a felügyelési jog terjedelméről, társulatok irányában. BH. 1845. január. 31. 123. sz. 75–76.; Szerk. [gr. Desseuffy Emil]: C. n. BH. 1845. január. 31. 123. sz. 76–77.

formalisra is lennünk tekintettel, nehogy általa [...] az anyaassociationak, magának a' státusnak működése gátoltathassék". Az erre adható válaszok közül elkülönítette az abszolutisztikus és az alkotmányos országokban szokásosat. Az előbbiek minden olyan egyesületet, mely „a' kormánynak előleges engedélye nélkül lépett életbe”, titkosnak nyilatkoztattak és eltiltottak. Szalay szerint Magyarországnak az alkotmányos országokhoz hasonlóan csak annyira szabad beavatkoznia az egyesületek életébe, amennyire azt „az állodalom' organicus működése” megkívánja.¹⁰⁴ A gyülekezés és egyesülés jogának egyébként sértetlenül kell maradnia. Az egyesületek ellenőrzésének joga pedig a törvényhozáshoz kell, hogy gyökerezzen, nem pedig „a' státusnak rendőri hatalmában távolról, 's a' felügyelési jogban közelebbről, [...] melyeknek irányát és hovászakadását [...] nem találjuk feljegyezve az alkotmányosság' chartáján”.¹⁰⁵ Utóbbit szintén a konzervatívokkal szemben hangsúlyozta, de az érvelés a municipalisták meggyőzésére is alkalmas lehetett.

A cikksorozat nem csak a Védegylet védelmét látta el, hanem „az ellenzék szervezeti létjogosultságát, a szervezés alatt álló Ellenzéki Kör, illetve Ellenzéki Párt legalitását” is alátámasztotta.¹⁰⁶ Ez szintén elősegíthette e cikkek municipalisták általi elfogadását.

Az egyesületi jog napirendre vételét tehát Szalay igyekezett a reformellenzék zöme számára is elfogadható módon megindokolni. Ezt az eljárást a centralisták a későbbiekben is alkalmazták. Maga Szalay például *Évenkinti országgyűlés, 's utasítási rendszer* című cikksorozatában a konzervatív Budapesti Híradó e tárggyal kapcsolatos véleményének helytelenségével igazolta publikációját.¹⁰⁷ Előző cikkéhez hasonlóan újra a közös ellenféllel folytatott harcra hivatkozott tehát. Ez az elem a centralisták stratégiájának már korábban is részét képezte. Eötvös például 1845 szeptemberében a konzervatív lap cikkeire válaszul kezdte meg eszméi részletes ismertetését.¹⁰⁸ Ez idő tájt pedig ez szolgáltatatható indokot arra, hogy több kérdésben is a municipalistákkal együtt fejtsék ki nézeteiket a lapban.¹⁰⁹ Szalay ugyanakkor az országgyűléssel kapcsolatos, centralista megalapozású cikkeit vezető ellenzéki politikusok — Beöthy Ödön, Szemere Bertalan Perczel Mór — övével egyező véleményével is igyekezett alátámasztani.

A konzervatív lap cikkírója „minden két év eltelte után a harmadikban mulhatlanul összehívandó” országgyűlést kívánt.¹¹⁰ A Budapesti Híradó szer-

¹⁰⁴ Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás az egyesületi jog' mezején. I. PH. 1847. január 10. 810. sz. 21.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 245–248.

¹⁰⁵ Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás az egyesületi jog' mezején. I. PH. 1847. január 10. 810. sz. 21.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 245–248.

¹⁰⁶ Fenyő I.: A centralisták i. m. 345.

¹⁰⁷ Sz. L. [Szalay László]: Évenkinti országgyűlés, 's utasítási rendszer. I–III. PH. 1847. február 21. 834. sz. 119.; PH. 1847. február 28. 838. sz. 135.; PH. 1847. március 7. 842. sz. 155.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 267–282. A Budapesti Híradó említett cikke: *Bertha Antal*: 4-dik nyílt levél a B. P. Híradó szerkesztőségéhez. BH. 1847. január 17. 526. sz. 37–38.

¹⁰⁸ Erről lásd *Gábori Kovács J.*: A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében i. m. 565.

¹⁰⁹ Lásd lentebb.

¹¹⁰ *Bertha Antal*: 4-dik nyílt levél a B. P. Híradó szerkesztőségéhez. BH. 1847. január 17. 526. sz. 37–38.

kesztősége pedig a cikkhez írott jegyzetben jelezte, hogy szerinté elegendő a diétákat háromévente tartani.¹¹¹ Mindezekkel szemben Szalay az évenkénti országgyűlés mellett állt ki, aminek bevezetését a reformellenzék zöme is el kívánta érni.¹¹² Szalay érvelése azonban tisztán centralista volt. Mint írta: „szükséges az évenkénti országgyűlés, mivel nem elég, hogy az ország’ képviselői időről időre megkérdéztessenek [...] ez vagy amaz egyes tárgy felől, hanem szükséges, hogy folyvást irányt adhassanak ’s adjanak is valósággal a’ közigazgatásnak; [...] külső országok’ tapasztalása bizonyítja, hogy azon státusokban, hol évenként tartatik országgyűlés, ott a’ kormány legerősebb támaszát a’ képviselőkben keresi ’s találja, ’s hogy ellenben olyas országokban, hol a’ kamarák csak hosszabb időköz’ lefolyása után gyűlnek ismét együvé, ott a’ végrehajtó hatalom a’ legjobb szándék mellett sem tudja megszokni az alkotmányos ellenőrködést, ’s az országgyűlésben akadályt lát, nem hogy benne politicájának legerősebb támaszát találja”. A szövegben újra megjelent az egyik legfőbb centralista elv, a parlamentnek felelős kormány is. Mindemellett Szalay ebben a cikkben is a magyar intézmények megváltoztatása, vagyis a gyökeres reformok mellett nyilatkozott. Úgy vélte, hogy az akkori helyzettel ellentétben országos ügyekben a törvényhatóságok nem hozhatnak döntést, erre csak az országgyűlés jogosult. Álláspontja igazolására az 1843–44-es országgyűlésen ugyanilyen értelemben nyilatkozó Beöthy Ödön szavait idézte: „a’ kisebbnek a’ nagyobb tekintély előtt meg kell szűnni, ’s a’ nagyobbnak kell oly körben működni, melyben a’ kisebb nem működhetik”. Szalay nem véletlenül hivatkozott Beöthyre, hiszen a bihari követ megfogalmazása erősen centralista színezetű volt. Szalay ezt követően — vélhetően a municipalistákkal való jó viszony megőrzése érdekében — Beöthyhez hasonlóan kifejtette: „az országgyűlés’ évenkénti tartása által a’ municipium’ életereje [...] távolról sem fog csorbát szenvedni, sőt növekedni fog és öregbül: mert legfőbb jogát, a’ törvényhozási jogot, nem olympiasról olympiasra, hanem évről évre fogná küldöttei által gyakorolni”. Érvelésében ugyanakkor tipikus centralista elemek is megjelentek, mikor kifejtette, hogy ha az országgyűlésben összeolvad a törvényhatóságok ereje, előbbi sokkal hatékonyabban törekedhet olyan célok elérésére, melyeket a megyék nem tudtak megvalósítani.¹¹³ Az utasítások eltörléséről írva azonban tisztán centralista érvelést alkalmazott. Kifejtette, hogy „a’ képviseleti rendszerrel nem férnek meg a’ kötelező utasítások”. Szerinte a képviselő „nem egyesek”, nem is valamely testület, hanem a’ státusösszvettség’ tolmácsa, ’s ennél fogva [...] csak az összes nemzet lehetne plenipotentarius, ’s [...] csak országgyűléstől vehetne utasítást. A’ képviselőnek [...] joga és kötelessége levén, választóinak külön, pillanatnyi érdekeit a’ köz’ érdekeinek feláldozni, természetesen nem köteleztethetik részletes utasítás által”.¹¹⁴

¹¹¹ A. n.: C. n. BH. 1847. január 17. 526. sz. 37.

¹¹² Lásd például: Szabó Miklós: A magyar nemesi liberalizmus i. m. 162.

¹¹³ Sz. L. [Szalay László]: Évenkénti országgyűlés, ’s utasítási rendszer. II. PH. 1847. február 28. 838. sz. 135.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 274–279.

¹¹⁴ Sz. L. [Szalay László]: Évenkénti országgyűlés, ’s utasítási rendszer. II. PH. 1847. február 28. 838. sz. 135.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 274–279.

A cikksorozatban Szalay már nem követte az alkotmányos nemzet politikai nyelvének abszolutizmusellenes érvelését. Írásában ráadásul csak akkor törekedett a municipalisták megnyugtására, mikor azzal érvelt, hogy az évenkénti országgyűléssel a municípium életeje nem sérül. Ez arra utalhat, hogy 1847. február végén a jogtudós már bátrabban nyúlt vissza a centralista elvekhez, mint 1847. január elején. Ez vagy annak volt köszönhető, hogy a centralisták cikkei ekkor már nem váltottak ki akkora felháborodást, mint 1844–45-ben, vagy annak, hogy az utasítások eltörlésének eszméje egyre jobban terjedt,¹¹⁵ így nyíltan lehetett érvelni emellett. A szöveg azonban ezúttal is arra törekedett, hogy a centralista eszméket elfogadtassa a reformellenzék zömével. Emiatt olvasható benne Beöthy Szalayéval egyező véleménye, és emiatt állítja a cikksorozat harmadik része, hogy már a rendek többsége sem becsüli többre az utasítási rendszert „egy kurta forintnál”. Szalay úgy vélte azonban, hogy a megyei közönség még mindig az utasítások pártján áll. Az ő meggyőzésükre hivatkozott Szemere Bertalan követjelentési beszédére, valamint Perczel Mór előző országgyűlésen mondott beszédeire, melyekben szintén az utasítások eltörléséről esett szó. Szalay mindeközben kijelentette, hogy a legjobb utasításkészítő az időszaki sajtó, így mindenekelőtt „üdvös sajtótörvényt” kellene kieszközölni.¹¹⁶ Ez szintén elősegíthette a cikkek municipalisták általi elfogadását, hiszen a sajtószabadság mindkét csoport fogalomrendszerének részét képezte, ahogyan maga az írásokban propagált fő elv, az évenkénti országgyűlés is.

Március 16-án induló és a választási jogot vizsgáló cikksorozatában azonban már egyáltalán nem alkalmazta a korábbi cikkeiben látott fogásokat.¹¹⁷ A sorozat megjelenését csupán az olvasók tájékoztatlanságával indokolta, hogy aztán rögtön a tárgyra térjen. Ráadásul tisztán centralista alapokon állva fejtette ki elveit. A cikksorozat második darabja elején írta például az első rész eredményeit összefoglalva: „Minapi cikkelyemben azon elvet állítottam fel: hogy a választási jog nem olytán, melly nélkül a társaság, a státus tagja még csak nem is gondoltatható, hanem olyas, mellyet a társaság, a státus, legjobb belátása szerint vagy megadhat egyes tagjainak, vagy megvonhat tőlök.”¹¹⁸ Ezzel nyíltan ellentmondott a kossuthi szabadságértelmezésnek, mely kölcsönösséget feltételezett a személyes szabadságjogok és a politikai jogok között.¹¹⁹ Még ugyanebben az írásban Szalay értelmi biztosítékot is követelt a választási joghoz, ami a municipalisták eszmerendszerére nem volt jellemző.¹²⁰

¹¹⁵ Lásd lentebb.

¹¹⁶ Sz. L. [Szalay László]: Évenkénti országgyűlés, 's utasítási rendszer. III. PH. 1847. március 7. 842. sz. 155.; ua. In: *Üő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 79–282.

¹¹⁷ Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás a választási jog' mezején. I–X. PH. 1847. március 16. 847. sz. 175.; PH. 1847. április 16. 864. sz. 247.; PH. 1847. április 25. 869. sz. 267.; PH. 1847. május 2. 873. sz. 283.; PH. 1847. május 16. 881. sz. 317.; PH. 1847. június 18. 899. sz. 397.; PH. 1847. július 4. 908. sz. 9.; PH. 1847. július 22. 918. sz. 49.; PH. 1847. július 27. 921. sz. 61.; PH. 1847. augusztus 10. 929. sz. 93.

¹¹⁸ Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás a választási jog' mezején. I. PH. 1847. március 16. 847. sz. 175.

¹¹⁹ Kossuth szabadságértelmezését lásd Dénes I. Z.: Szabadság – közösség i. m. 33–34, 42–43.

¹²⁰ Ezt az *Ellenzéki nyilatkozat* megszületése után részletesen is tárgyalta. Sz. L. [Szalay László]: Tájékozás a választási jog' mezején. VI–VII. PH. 1847. június 18. 899. sz. 397.; PH. 1847. július 4. 908. sz. 9.

Szalay felbátorodását vélhetően az okozta, hogy az 1847. március 15-i ellenzéki konferencia a cikksorozat megindulását megelőző napon fogadta el az *Ellenzéki nyilatkozat* alapelveit, melyek közé a parlamentáris kormány eszméje is bekerült.¹²¹ Eljárása azonban túlzottan bizakodó volt, hiszen később, 1847. április 16-án ő maga is elismerte, hogy ezt követően újra felerősödtek a centralistaellenes hangok: „»Ha másképp' cselekszel, ha nem keresed fel az alkalmat, fenálló előítéletekkel, tennen felekezeted' előítéleteivel minél élesebb ellentétbe helyezned magadat, gyakorlatiabb embernek tartatnál«, – így zsémbeskednek jóakaróim.”¹²² A felháborodás mértékéről egyéb források hiányában nehéz képet alkotni, de korántsem lehetett olyan mértékű, mint 1844–45-ben, hiszen úgy tűnik, a centralisták tevékenységüket zavartalanul folytathatták tovább.

Szalay ez idő tájt megjelent három cikksorozata jól mutatja a centralisták és municipalisták viszonyának javulását, és ezzel párhuzamosan a centralisták felbátorodását is. Ezek a cikkek ugyanakkor olyan tárgyakat taglaltak, melyek még vagy nem kerültek tárgyalás alá az ellenzéki lapokban, vagy melyekben a municipalisták és centralisták véleménye nem tért el lényegesen egymástól. Szalay így megírásukkal nem is lépett túl a két ellenzéki csoport kompromisszuma által megadott kereteken. A centralisták által tárgyalt kérdések egy részében pedig szinte nem is volt különbség a két csoport elképzelései között. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy politikai pozíciójuk egyes elemeit együttesen fejtsék ki a Pesti Hírlap hasábjain, és ezáltal még közelebb kerüljenek egymáshoz, és elvi alapjaik is közeledjenek. A következő fejezetben e folyamat bemutatására törekszem a jobbágyszabadság kérdésköre mentén.

2. 2. 2. Közös reformpont: a jobbágyszabadság

Az 1846-os gyengébb termés következtében fellépő éhínség súlyosbodása ellenére a Budapesti Híradó 1847 elején kedvezőnek ítélte a magyar jobbágyság helyzetét, jobbnak mint más Európai országokban élő parasztokét.¹²³ Ez a magyar reformellenzék körében nagy felháborodást keltett, amire még a konzervatív cikkíró is utalt a későbbiekben. „Nem egy magyar politikus pattant fel székről [...] azon utóbbi cikkemben adott rövid párvonal miatt, melyben a magyar és külföldi parasztot összehasonlítani merém”.¹²⁴ A centralista Pesti Hírlapban is számos cikk próbálta cáfolni a konzervatívok gondolatmenetét. Ezek egy részének szerzőjét nem ismerjük, néha még ellenzéken belüli hovatarozásuk megállapítása is gondot okoz. Cikkeiket mégis vizsgálni kell, hiszen ezek segítségével képalkotható Csengery szerkesztői tevékenységéről, pontosabban arról, hogy a szerkesztő milyen irányultságú írásokat volt hajlandó megjelentetni lapjában. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Csengery Szalayhoz

¹²¹ Pest, 1847. június 7. Az ellenzéki nyilatkozat Deák Ferenc által összefoglalt végleges szövege. In: KLÖM. XI. 152–157.

¹²² Sz. L. [Szalay László]: Tájékoztás a' választási jog' mezején. II. PH. 1847. április 16. 864. sz. 247.

¹²³ Helyzetünk 's a reformok. IX. BH. 1847. január 3. 518. sz. 5.

¹²⁴ Helyzetünk 's a reformok. X. BH. 1847. január 19. 527. sz. 41–42.

1847. szeptember 21-én írt leveléből úgy tűnik, a Pesti Hirlap korábbi vezetője még mindig jelentős befolyással bírt utódjára.¹²⁵ A lap követendő irányvonalát a centralisták vélhetően közösen jelölték ki. A napi szerkesztői feladatokat azonban minden bizonnyal Csengery végezte, így a lapban megjelenő cikkeket is ő válogathatta össze.

A jobbágységkérdés megoldási módjában a reformellenzéki csoportosulások között nem alakult ki lényeges eltérés. Emiatt válhatott ez alkalmassá arra, hogy összekötő kapocsként funkcionáljon a centralisták és municipalisták között. Még akár olyan formában is, hogy Csengery hozzájáruljon ilyen témájú municipalista szerzők tollából származó cikkek megjelenéséhez a lapban, ami még szorosabbra vonhatta a két csoport közötti szálakat. Az ellenzéki csoportok pedig belátva, hogy nem tudják háttérbe szorítani egymást, a közös programpontokra való tekintettel szorosabb együttműködésre is törekedtek. Erre készíthette őket a konzervatívok párttá szerveződése és az országgyűlés közeledése is. Az eszmei megalapozottság és az időszzerűség mellett ezek az okok is közrejátszhattak abban, hogy a jobbágységszabadítás a Szalayék által kijelölt pozíció egyik központi eleme lett.

A centralisták részéről Eötvös József reagált a Budapesti Hiradó cikkére.¹²⁶ Írása elején Magyarország helyzetét Írorszáéhoz hasonlította, amit korábban ő írt le a nemzetpusztulás országaként.¹²⁷ Kiszámította, hogy egy teljes telket 40 holdra becsülve a jobbágység ezért füstpénzben, kilencedben, tizedben és robotban évente 73 forint haszonbért fizet, valamint a házi és a hadi pénztárba körülbelül 15 forintot. Ezt pedig túl soknak találta egy olyan országban, „hol akármennyi föld holdankint 1 ftjával adatik haszonbérbe még most is, 's hol sok vidékeken a' nemesi birtok 40 fttal pp. holdjaért örök áron vásárolható”. A zsellérek helyzetét még ennél is rosszabbnak látta. Számításai szerint egy házas zsellér 1 hold legelőért és 150 négyszögöl belső telekért évi 4 forint értékű szolgáltatásra van kötelezve. Ugyanez a díj a házatlan zselléreknél 2 forint, pedig ezért cserébe semmit sem kapnak a földesúrtól. Eötvös szerint tehát a magyar jobbágység helyzete sokkal rosszabb volt annál, mint a Budapesti Hiradó állította. A nyomor okát pedig, mint a csoportképviselési beszédmodot használva írta: „*azon viszonyokban találjuk, melyekben földmivelő osztályunk [...] századok óta él*”. A csoportképviselési beszédmodot a centralisták nevében használta, de ez csak a cikk egy későbbi szakaszában vált nyilvánvalóvá. Eötvös tehát a feudális viszonyok megszüntetésért állt ki írásában. A változtatásokat azért is szükségesnek látta, mivel a társadalom átalakulása már megkezdődött. A jobbágyság nagy része ugyanis „*napszám és más mellékes keresetek által szerzi meg szükséges élelmét, 's e' szerint valóságos proletarius*” egy olyan országban,

¹²⁵ Csengery Antal Szalay Lászlóhoz. OSZK Kézirattár. Levelestár. é. n. A levél elemzését és keletkezési idejének meghatározását lásd Gábori Kovács J.: A centralisták szerepe az ellenzék egyetemesítésében i. m. 595–596.

¹²⁶ *** [Eötvös József]: A' nyomor és óvszerei. I–V. PH. 1847. február 7. 826. sz. 85–86.; PH. 1847. február 11. 828. sz. 93.; PH. 1847. február 12. 829. sz. 97.; PH. 1847. február 14. 830. sz. 101–102.; PH. 1847. február 16. 831. sz. 105.; ua. In: Reform és hazafiság. II i. m. 312–340.

¹²⁷ [Eötvös József]: Szegénység Írlandban. Budapesti Szemle. 1. sz. 1840. 89–156.

ahol nincs ipar, és az összes közterhet viseli. Ha mindezen változtatnak, az ínség enyhülni fog.¹²⁸ A nyomor okát pedig „az ország’ belső organismusában kell” keresni. A bajon csak a közös teherviseléssel, vagyis a terhek egy részének a kiváltságos osztályok általi átvételével lehet segíteni. Ezáltal nemcsak a nép terhei csökkennének, hanem az Eötvös által európai viszonylatban szegénynek tartott ország jövedelmei is növekednének. Ez lehetővé tenné a haladást is, például a Budapesti Híradó által is kívánt útépítést. A nemesi adómentesség eltörlése tehát az egész ország érdeke.¹²⁹ Ez azonban önmagában még nem elegendő. Miután fentebb Eötvös kimutatta, hogy a nyomor oka jórészt az úrbéri viszonyokban keresendő, cikksorozata harmadik részében kimondta, hogy azokat meg kell változtatni, örökváltság útján.¹³⁰ Cikksorozatában tehát a legsürgősebb teendőket a közteherviselésben és az örökváltságban jelölte meg.

A reformellenzék összhangját mutatja, hogy Eötvös csoportját az ellenzékhez tartozónak számította. Kijelentette ugyanakkor, őt nem bántja, ha csoportját „ideologoknak” vagy „doctrinäreknak” nevezik. Őket valóban eszméik vezérlik, és ezek parancsolják a reformok végrehajtását. Állítása szerint ez a kitétel a konzervatívoknak szólt.¹³¹ A cikk e részénél válik nyilvánvalóvá, hogy Eötvös a képviseleti beszédmodot a centralisták nevében használta.

A két legfontosabbnak nevezett reformpont megvalósítási módozatáról azonban ekkor nem beszélt részletesen, vélhetően mivel ezekről ekkoriban több cikk is megjelent a lapban. Január 17-én ○ áljeles cikkben vélhetően Trefort ajánlotta az angol örökváltsági minta követését. Trefort szerint a jobbagyok nagy része nem képes megváltani saját magát, így az államnak kell segítséget nyújtania nekik, úgy ahogy Anglia nyújtott segítséget a rabszolgák felszabadításához gyarmataiban. Anglia húszmillió font sterlinget fizetett ki a rabszolgák tulajdonosainak, amit a rabszolgáknak nem kellett visszafizetniük. Magyarországon a cikkíró ezt úgy látta megoldhatónak, ha az állam kölcsönt vesz fel, amiből kártalanítja a földesurakat, majd a kölcsönt és annak kamatait az általános adóalapból törleszti „mellyhez mindenkinek vagyonához aránylag” kell járulnia. „Vagy a’ kölcsönt el is lehetne mellőzni. Akkor az urbéri jövedelemből státusjövedelem (rente) volna képezendő, a’ telektől járó urbéri tartozások’ értéke meghatározatván. A’ státus tehát ez öszletet a’ földesurnak évenként fogná fizetni, fentartván magának a’ jogot ezen rente-t beváltani. A’ státus által fizetendő jövedelemre adott utalványok eladhatók ’s másokra átruházhatók levén, – a’ földesur ezen működés mellett ugyanazon helyzetbe jőne, minha az örökváltság’ fejében készpénzt kapott volna”. Trefort ugyanakkor azt is jelezte, hogy az állami beavatkozással történő örökváltságnak csak ezt az egy módját látja.¹³²

128 *** [Eötvös József]: A’ nyomor és óvszerei. I. PH. 1847. február 7. 826. sz. 85–86.; ua. In: Reform és hazafiság. II i. m. 312–318.

129 *** [Eötvös József]: A’ nyomor és óvszerei. II. PH. 1847. február 11. 828. sz. 93.; ua. In: Reform és hazafiság. II i. m. 318–323.

130 *** [Eötvös József]: A’ nyomor és óvszerei. III. PH. 1847. február 12. 829. sz. 97.; ua. In: Reform és hazafiság. II i. m. 323–329.

131 *** [Eötvös József]: A’ nyomor és óvszerei. II. PH. 1847. február 11. 828. sz. 93.; ua. In: Reform és hazafiság. II i. m. 318–323.

132 ○ [Trefort Ágoston]: Örökváltság angol módon. PH. 1847. január 17. 814. sz. 37.

Trefort láthatóan amellet foglalt állást, hogy a jobbágyságot csakis kármentesítéssel lehet földbirtokokhoz juttatni. Elképzelése ezen a ponton egybeesett a municipalistákéval. A Hetilap nem sokkal később hasonló tervet vázolt fel. E szerint az örökváltságot követően a jobbágyság terhei azonnal könnyebbülnének a már nem fizetendő úrbéri tartozásokkal, míg az általa eddig fizetett tízmillió forintnyi közadó felét a nemesség vállalná át. A jobbágyság adójából így felszabaduló ötmillió forintot azonban még 20–25 évig beszédnek, hogy ebből kártalanítsák a földesurakat. (A földbirtokosok kárpótlásának módját a cikk nem részletezte.) Ezt követően a jobbágnak már ténylegesen csak az ötmilliónyi közadót kell majd fizetnie.¹³³ A centralisták által 1847 elején kijelölt politikai pozíció tehát ismét közelebb került a reformellenzék zöme által kívánthoz. Bár a Pesti Hírlap a továbbiakban az örökváltságnak más módjait is bemutatta, a legjobbnak mégis a Trefort által leírtat tartotta, és végig e mellett állt ki. Maga Trefort a legközelebbi feladatok kijelölésekor ugyanezt a tervet fejtette ki újra.¹³⁴ Az ő januári cikke után egy héttel O. jel alatt vélhetően az ezt az áljelet korábban is rendszeresen használó Szalay fejtette ki, hogy Trefort örökváltsági javaslatát tartja a legjobbnak.¹³⁵ Ha azonban „az örökváltság” elősegítésére, a közteherviselés’ elvállalásán kívül, a’ nemesség’ részéről semmi sem” történik, az örökváltságot német mintára „a’ státus’ rendezése mellett, a’ jobbágyság saját ereje által” kellene létrehozni. A német példák közül a poroszt emelte ki, mely a jobbági tartozásokat a jobbágyföldek egy részével váltotta meg.¹³⁶ Az 1847. március 9-én Dunamelléki aláírással megjelent cikk viszont elvetette a porosz modell alapján történő jobbágyfelszabadítást, mivel az „megfosztás színét viseli a’ nép előtt, azért inkább gyűlöletet mint rokonszenvet eszközöl”. Az örökváltságot ugyanakkor Dunamelléki is a „státusintézet által” hajtotta volna végre, bank, vagy „státuskölcsön” révén. E két lehetőség egyaránt „az adónak mindenki által arány szerinti viselését”, vagyis a közteherviselést feltételezte volna. Ezek közül a bank útján létrehozandó örökváltság szerint számos nehézséggel járt volna, így a harmadik út, az állami kölcsön útján létrehozandó örökváltság mellett foglalt állást.¹³⁷ Ez lényegében a korábban Trefort által javasolt móddal egyezett meg. E cikkel a Pesti Hírlap véglegesen Trefort javaslatát mellett foglalt állást. Ugyanez mondható el a reformellenzék zöméről is, hiszen a cikkhez írt szerkesztői jegyzet arra utal, hogy a szerző nem

¹³³ A. n.: Adjunk a szavaknak valódi értelmet. H. 1847. február 19. 119. sz. 225–230.

¹³⁴ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. III. PH. 1847. február 9. 827. sz. 89.

¹³⁵ O [Szalay László]: Nyílt levél Triestből. PH. 1844. szeptember 26. 390. sz. 657.; O. [Szalay László]: Nyílt levelek Triestből. PH. 1845. augusztus 5. 515. sz. 83.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 79–82.; O. [Szalay László]: Nyílt levél Triestből. PH. 1845. augusztus 28. 528. sz. 137.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 83–85.; O. [Szalay László]: Nyílt levél Triestből. PH. 1845. szeptember 4. 532. sz., 153.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 86–89.; O. [Szalay László]: Nyílt levél Triestből. PH. 1846. szeptember 18. 746. sz. 187.; ua. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. II. i. m. 209–212. Szalay ilyen címmel O. P szignó alatt is írt: O. P. [Szalay László]: Nyílt levél Triestből. PH. 1845. január 23.. 424. sz. 48–49.

¹³⁶ O. [Szalay László]: Örökváltság. PH. 1847. január 24. 818. sz. 53.

¹³⁷ *Dunamelléki*: Dunamelléki szózat az örökváltság’ ügyében. PH. 1847. március 9. 843. sz. 159.

a centralisták közül került ki: „[e]’ nagy fontosságú ügyben minden magasabb combinatioval irt cikkelynek megnyitók lapjainkat. Annyival inkább közöljük e’ cikkelyt, mely a’ fenforgó tárgyban nézeteinket sok részben megközelíti”. A cikkben használt érdekegyesítés Kossuthi terminológiája szintén municipalista szerzőt sejtet. E tekintetben mégsem mehetünk biztosra, mivel a centralisták eszméik terjesztése érdekében ez idő tájt gyakran vettek át fogalmakat és kifejezéseket a municipalisták fogalomkészletéből. Csengery viszont bizonyíthatóan teret engedett lapjában a municipalisták örökváltsággal kapcsolatos cikkeinek is. Április 18-án a később a Kossuth Hirlapjába is dolgozó publicista, Szeberényi Lajos fejezte ki az iránti kívánatát, hogy ha a következő országgyűlésen nem sikerül törvénybe iktatni a kötelező örökváltságot, „az országgyűlés legalább a’ már megváltott, vagy magokat egyenként megváltandó községeknek igyekezzék a’ honpolgári jogot megadni”.¹³⁸ A centralisták a cikk megjelenítésével, valamint azzal, hogy annak tartalmát nem kifogásolták szerkesztői jegyzetben, lényegében egyetértésüket fejezték ki, és e ponton politikai pozíciójukat a reformellenzék zöme által kijelölthöz igazították. Ezt vélhetően a municipalisták is érzékelték, ami tovább javíthatta a két csoport viszonyát. Ráadásul Dunamelléki és Szeberényi mellett más municipalista szerzők is publikáltak 1847 első felében a Pesti Hirlapban. Március 2-án Szeberényi Lajos öccse, Andor igyekezett számításokkal cáfolni a Budapesti Híradó állítását, miszerint a magyar jobbágyok jól élnek. Az általa bemutatott számok eltérnek ugyan az Eötvösnél olvashatóaktól — Szeberényinél magasabb adóösszegek szerepelnek —, de ő is arra a következtetésre jut, hogy a magyar jobbágy helyzete rossz.¹³⁹ Március 5-én Wesselényi Miklós Erdélyi Híradóban megjelent cikket hozta le a centralista lap. Ebben Wesselényi az ellen tiltakozott, hogy a búzából még éhínség idején is pálinkát főzzenek.¹⁴⁰ A *Jobbágyi viszonyok* című írás szerzőjének névbetűi — Sz. I-n. — vélhetően a később a radikális Március 15. és Demokratia lapokba rendszeresen író Szokolay Istvánt rejtik, aki már 1845-től rendszeresen írt a Pesti Hirlapba.¹⁴¹ A konzervatív cikkekkel vitázó, és a jobbágyok helyzetét jogi szempontból tárgyaló cikksorozat szerzője legfontosabb reformpontokként a közteherviselést, a városi ügyet és az örökváltságot nevezte meg, és kijelentette, hogy ez utóbbi pontban „az ellenzéknek és szabadelvűeknek általános meggyőződésre és egyetértésre kell emelkedni”, és azt „utasításul is kell adniok”.¹⁴² Egy municipalista ilyen jellegű kijelentése a

¹³⁸ Szeberényi Lajos: Népképviselő és örökváltság. PH. 1847. április 18. 865. sz. 251.

¹³⁹ Lódi [Szeberényi Andor]: A’ magyar jobbágy’ adója. PH. 1847. március 2. 839. sz. 141. Lódi már 1846 márciusától írt a lapba.

¹⁴⁰ Wesselényi Miklós: Szabad-e még most is, az annyira drága és szűkülő gabonából pálinkát főzni?. PH. 1847. március 5. 841. sz. 151–152. A cikk eredetileg az Erdélyi Híradó melléklapjában, a Nemzeti Társalkodóban jelent meg. Wesselényi Miklós: Szabad-e még most is, az annyira drága és szűkülő gabonából pálinkát főzni?. EH. 1847. február 25. 225. sz. 128–130.

¹⁴¹ Szokolay első cikke teljes névaláírással jelent meg a lapban 1845 februárjában: Szokolay István: Védegylet és ellenei. PH. 1845. február 9. 429. sz. 87–88. Szokolay 1847-es írásai: Sz. I-n. [Szokolay István?]: Jobbágyi viszonyok. I–IV. PH. 1847. január 31. 822. sz. 69.; PH. 1847. február 4. 824. sz. 77.; PH. 1847. február 25. 836. sz. 127.; PH. 1847. február 26. 837. sz., 131.

¹⁴² Sz. I-n. [Szokolay István?]: Jobbágyi viszonyok. I. PH. 1847. január 31. 822. sz. 69.

centralista lapban minden korábbinál jobban jelezte a két csoport együttműködési szándékát.

A Pesti Hirlap munkatársai közül ekkor kapott először lehetőséget vezércikk írására az egyébként radikális elveket valló Irányi Dániel.¹⁴³ A municipalista irányultságú szerzők közül Tóth Lőrinc és Záborszky Alajos jelölték még meg cikkeiket teljes névalírással.¹⁴⁴ Közülük Záborszkyról lesz még szó a későbbiekben. Az mindenestre még így is megállapítható, hogy a vizsgált időszakban számos municipalista írt cikket a Pesti Hirlapba. Ez egyrészt a lap reformellenzék zöme általi elfogadottságát mutatja, másrészt pedig a centralisták együttműködési szándékának őszinteségét. Illetve, hogy a két ellenzéki csoport által elfoglalni kívánt politikai pozíció a korábbiaknál jóval közelebb esett egymáshoz. Ez utóbbi okozhatta, hogy pozícióik egyes elemeinek kijelölésekor hajlandóak voltak egymással együttműködni, és az apró eltérések felett elsiklani. A centralisták ráadásul még az országgyűlésen követendő taktikában is tettek engedményeket a municipalistáknak. A február 5-ei *Mit kell tennünk?* című cikkben valószínűleg Trefort érvelt amellett, hogy az ellenzéknek kényszerűségből időnként gravaminális politikához kell majd folyamodnia. A sérelmek elhallgatása ugyanis „nagyobbak’ elkövetésére bátoritana”. Arra is figyelmeztetett viszont, hogy a „sérelmek’ forrása főleg” az ország „elhanyagolt anyagi és szellemi állapota”, így az „átalakulási” politikának is szerepet kell majd kapnia az országgyűlésen. Sőt, ez nem szenvedhet kárt a sérelmi politika miatt, mivel ezzel a nemzetet büntetnék. A sérelmi és reformkérdéseket tehát egyszerre kell tárgyalni. A hangsúlyt rendszerint a reformpolitikára helyező centralisták vélhetően az egység kedvéért egyeztek bele a gravaminális politika helyenkénti alkalmazásába. Ennek használatával ugyanis az ellenzéki vezetők korábban már többször is sikeresen fogták össze az ellenzéki erőket. Ráadásul így módon Eötvösék politikai pozíciójukat ismét csak a municipalisták által is kívánt irányban bővíthették. E tevékenységet a cikk szerzője a legfontosabb reformpontok felsorolásakor — „a’ városok politikai állása, a’ nemesség’ adómentessége, birtokviszonyaink’ rendezetlensége, közlekedési eszközök’ hiánya” — is folytatta.¹⁴⁵

Az események ilyen irányú alakulásában minden bizonnyal kulcsszerepe volt a két csoport között közvetítő szerepet betöltő Csengerynek, akinek — még ha lényeges kérdésekben ki is kellett kérnie társai véleményét — szerkesztőként a lapban megjelenő cikkek kiválasztása is a feladatai közé tartozott. A centralisták 1847-es engedékenysége és a Csengery tevékenysége folytán az el-

¹⁴³ Irányi Dániel: Hitelünk’ állapota. I-II. PH. 1847. március 11. 844. sz. 163.; PH. 1847. március 12. 845. sz. 167.

¹⁴⁴ Tóth Lőrinc: Ügyvédi érdekekben. 1847. április 4. 858. sz. 219.; Záborszky Alajos: Korteskedés és választási vesztegetés. PH. 1847. április 30. 872. sz. 279. Záborszkyt Kosáry Domokos egyenesen Kossuth bizalmas követőjének nevezi. (Kosáry D.: Kossuth Lajos i. m. 363.) Tóth Lőrinc a tárgyalt időszakban emellett számos cikket monogramjával jelölte meg. (T. L. [Tóth Lőrinc]: Iparműtár. PH. 1847. jan. 22. 817. sz. 49.; T. L. [Tóth Lőrinc]: Ügyvédi érdekekben. II-VIII. PH. 1847. ápr. 8. 859. sz. 225.; PH. 1847. ápr. 9. 860. sz. 229.; PH. 1847. ápr. 13. 862. sz. 239.; PH. 1847. ápr. 22. 867. sz. 259.; PH. 1847. ápr. 27. 870. sz. 271.; PH. 1847. máj. 7. 876. sz. 295.; PH. 1847. máj. 18. 882. sz. 321.)

¹⁴⁵ ○ [Trefort Ágoston]: Mit kell tennünk?. PH. 1847. február 5. 825. sz. 81.

lenzéki csoportok között kialakuló jó viszony pedig valószínűleg közrejátszott a parlamentáris kormány eszméjének reformellenzéken belüli terjedésében.

2. 2. 3. Igazodás és elhajlás I – A municipalisták korteskedés elleni javaslatának továbbfejlesztése

A jobbágyfelszabadítás kérdéséhez hasonlóan a korteskedés ügyében is jelentek meg municipalista irányultságú írások a centralista Pesti Hírlapban. Ezúttal azonban a centralista eszméken alapuló cikkeket író Kemény Zsigmond nem a municipalistákhoz hasonló elveket fejtegetett. Hivatkozott ugyan a reformellenzék zömének elveit bemutató írásra, de azt csupán kiindulópontnak használta saját elgondolása kifejtéséhez. Cikksorozatának az *Ellenzéki nyilatkozat* 1847. június 7-i aláírását követően megjelent darabjaiban pedig már nyíltan kiállt a centralizáció eszméje mellett is.

A korteskedésről már Szalay is ejtett szót *Tájékozás a' választási jog mezején* című cikksorozatában. Ebben kifejtette, hogy a megvesztegetetteket nem, csak a vesztegetőket büntetné szigorúan, mivel így a megvesztegetés tényére könnyebben derülhetne fény.¹⁴⁶ A március 16. és augusztus 10. között megjelenő cikksorozattal párhuzamosan más írások is jelentek meg e témában a Pesti Hírlap hasábjain. Április 30-án a neves Kossuth-párti újságíró, Záborszky Alajos érvelt amellett, hogy a választási kihágásokat büntetni kell. Véleménye alátámasztására Szemere egyik e tárgyban tartott, de közelebbről meg nem határozott beszédére hivatkozott. A borsodi követ ebben rámutatott, hogy Angliában a választási vesztegetésekre fokonskénti büntetés van szabva, „sőt ismétlések” esetében a' választó választási, a' választott pedig megválaszthatási jogát is elvesztheti”. Záborszky ehhez még hozzátette, hogy hasonló törvényt hoztak Franciaországban és Badenban is, amivel lényegében amellett foglalt állást, hogy Magyarországon is vezessék ezt be. A választási kihágások büntetésétől ódzkodók — itt érezhetően saját pártjának tagjaira gondolt — megnyugtatóra kifejtette, hogy a kormány nem fog „a' választási megvesztegetések” vádoltatása és büntetése által az eddiginél nagyobb befolyást és hatalmat” nyerni a választásokon. Szalayval ellentétben ő a megvesztegetetteket is szigorúan büntette volna.¹⁴⁷ A centralisták és municipalisták véleménye tehát nem egyezett meg teljesen. A cikkhez a lap egyik munkatársa által írt bevezetőből pedig kiderült, hogy a centralisták az írást egy későbbi cikksorozat felvezetőjének szánták, és a benne foglaltakat továbbgondolva akarták saját nézeteiket kifejteni.¹⁴⁸ A municipalista szerző véleményének közlését ezúttal tehát nem közös pozíciókijelölő aktusnak tekintették, hanem kiindulópontnak. Eötvösök az általuk kí-

¹⁴⁶ Sz. L. [Szalay László]: *Tájékozás a' választási jog' mezején*. I–X. PH. 1847. március 16. 847. sz. 175.; PH. 1847. április 16. 864. sz. 247.; PH. 1847. április 25. 869. sz. 267.; PH. 1847. május 2. 873. sz. 283.; PH. 1847. május 16. 881. sz., 317.; PH. 1847. június 18. 899. sz. 397.; PH. 1847. július 4. 908. 9.; PH. 1847. július 22. 918. 49.; PH. 1847. július 27. 921. sz. 61.; PH. 1847. augusztus 10. 929. sz. 93.

¹⁴⁷ Záborszky Alajos: *Korteskedés és választási vesztegetés*. PH. 1847. április 30. 872. sz. 279.

¹⁴⁸ A. n.: *Korteskedés és választási vesztegetés*. PH. 1847. április 30. 872. sz. 279.

vánt politikai pozíciót ebből akarták levezetni, és létjogosultságát bizonyítani, miközben a municipalisták álláspontját korszerűtlenként igyekeztek feltüntetni. Mindeközben a municipalistákkal kötött kompromisszumnak is maradéktalanul eleget tettek, hiszen azoknak a centralistákétól eltérő véleményét is közölték a lapban.

A centralisták által bejelentett cikkek a lap állandó munkatársává ez idő tájt váló Kemény Zsigmond tollából származnak. A tizenkét részes cikksorozatban Kemény jórészt a centralisták által már leírt dolgokat ismétli. A magyar közjog a népesség kilenczted részét ignorálja, és a maradék egytized kezébe juttat az ötvenkét megyében minden befolyást. Ez a megyerendszer a magyar alkotmány alapja, ennek alapja pedig a „kortes-ember”, aki tudatlan és szegény, ebből kifolyólag megvesztegethető, és tudatlansága, bosszúvágya és a megyegyűléskor szokásos itatás miatt a botrányok előidézője is.¹⁴⁹ Épp e tudatlansága miatt nem szabad a kortest büntetni, hiszen bűnét fel sem képes fogni. Nem mondja ki, de nyilvánvalóan a Záborszky által idézett francia és badeni törvényekre válaszul jegyzi meg, hogy Európa alkotmányos országaiban a cenzusos választójog garantálja a választók műveltségét, ami mellett ezeknek tudatában kell lenniük bűnük súlyának, így jogosan kapnak súlyos büntetést. A hazai megvesztegetettre azonban csak annyi büntetést szabna ki, hogy elmenjen a kedve ettől a keresetmódtól, míg a megvesztegetőket aránylag nagy pénz-büntetéssel sújtaná. A megyegyűlés előtt, alatt és után elkövetett rendbontásokért felelőseket viszont „a’ rendesnél sokkal szigorubb” elbírálás alá venné, és a megyéket is jóval komolyabb ellenőrzésnek vetné alá. Szintén szigorúan büntetné a kortesvezéreket és azokat is, akik nevében ezek eljárnak.¹⁵⁰ A kihágások feletti bíraskodást kivenné a megyei tisztviselők kezéből. Ezt lényegében a hatalmi ágak megosztásának szükségességével indokolja, mikor rámutat, hogy a győztes párt által választott tisztviselők vesztes párt hívei fölötti bíraskodása nem lehet objektív. A választási kihágások büntetésére szerinte független bírakat kell választani, és a legjobb az lenne, ha a bíróságokat az időszaki választásoktól is függetlenítenék, és tagjaik elmozdíthatatlanok lennének.¹⁵¹ Csupán büntető törvények révén azonban a korteskedést a benne részt vevők nagy száma, becsvágya, stb. miatt nem lehet jelentősen csökkenteni.¹⁵² Ehhez a megyerendszer gyökeres reformjára is szükség van, ami a megyék túlzottan széles jogkörének pontos körülhatárolását és egyben korlátozását is jelentené.¹⁵³ Mindemellett a megyékben „olly tömeg alkotja a’ közgyűlést és hoz az igénytelen tárgyaktól kezdve a’ legbonyolodottabbakig határozatokat, mellynek néhol

¹⁴⁹ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a’ korteskedés és ellenszerei körül. I. PH. 1847. május 6. 875. sz. 291–292.

¹⁵⁰ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a’ korteskedés és ellenszerei körül. II. PH. 1847. május 9. 877. sz. 299.

¹⁵¹ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a’ korteskedés és ellenszerei körül. III. PH. 1847. május 11. 878. sz. 303.

¹⁵² *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a’ korteskedés és ellenszerei körül. IV. PH. 1847. május 20. 883. sz. 325.

¹⁵³ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a’ korteskedés és ellenszerei körül. V. PH. 1847. május 21. 884. sz. 329.

kilencz tized – máshol tán kilenczvenkilencz századrésze semmit sem ért” a felmerülő kérdésekhez. Ennek eredménye az értelmes javaslatok leszavazása. Ráadásul az országos ügyek megítélésére sokszor még a megyei ügyekben járatosak sem képesek. Előbbiekről mégis a megyékben döntenek, hiszen a követeket ott látják el utasítással.¹⁵⁴ Kemény soraiból érezhető, hogy a választójog alapkövetelményének az értelmet és a vagyoni függetlenséget tenné meg, de ezt nyíltan nem mondja ki.

A cikksorozat hetedik darabja június negyedikén, nem sokkal az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása előtt jelent meg. Ebben Kemény összefoglalta az eddig elhangzottakat azzal a szándékkal, hogy nyilvánvalóvá tegye a különbséget saját és Záborszky, vagyis saját és a municipalisták véleménye között. Ez annak felismerésében állt, hogy a büntető törvények nem elegendőek a korteskedés megfékezésére. A további szükséges intézkedések ismertetésére azonban ekkor nem került sor, azt Kemény későbbre ígérte.¹⁵⁵ Ugyanolyan óvatosan látott tehát munkához, mint januárban a centralisták, vélhetően, mivel nem akarta kockára tenni ellenzéken belüli helyét, melyért az elmúlt években annyit dolgozott.¹⁵⁶ Ugyan már Pestre költözése után megjelent első cikksorozatában megkezdte a megyerendszer bírálatát, ám az ezt átalakítani kívánó reformjavaslatokkal csak az Ellenzéki Párt megalakulása után állt elő. A cikksorozat első felében kijelölt politikai pozíció alig valamiben tért el a municipalisták kívánataitól, hiszen minden itt felsorolt javaslatot a Záborszky által is kívánt büntetésekkel hozott kapcsolatba. Kemény e cikksorozatában ugyanúgy járt el, ahogyan Eötvös a *Teendőikben*:¹⁵⁷ írását két részre osztva először csak jelezte, hogy a korteskedés megfékezésére komolyabb reformokat tart szükségesnek, majd ezeket az Ellenzéki Párt megalakulása után részletesen is kifejtette. Az általa szükségesnek tartott reformok jórészt megegyeztek a reformellenzék zöme reformkívánataival. A nemességet Kemény is megadóztatta, az ősiséget eltörölte volna. Ki kívánta mondani az örökváltságot is.¹⁵⁸ Cenzuson alapuló képviseleti

¹⁵⁴ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a' korteskedés és ellenszerei körül. VI. PH. 1847. június 1. 889. sz. 353–354.

¹⁵⁵ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a' korteskedés és ellenszerei körül. VII. PH. 1847. június 4. 891. sz. 363.

¹⁵⁶ Keményt a Korteskedés és ellenszerei című röpirata (*Kemény Zsigmond*: Korteskedés és ellenszerei. I–II. Kolozsvár. 1843–1844.) első füzetének megjelenése után rengeteg támadás érte a reformellenzék részéről. ([B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak. 1846. március 14. In: Kemény Zsigmond levelezése. Kiad. Pintér Borbála. Bp. 2007. 69–75.) Ráadásul ezt követően a gróf Mikes Jánosnál tartott ellenzéki vezetői gyűlésre sem hívták meg, ami különösen rosszul esett neki. ([B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak. 1845. január 19. In: Kemény Zsigmond levelezése i. m. 36–37.) Rövidesen azonban enyhülni kezdett a Kemény ellen fordult közhangulat, és a következő gyűlésre már meghívták. ([B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak. 1845. január 28. In: Kemény Zsigmond levelezése i. m. 38–40.) Teljes rangú ellenzéki vezetőként azonban csak 1846 nyarán, pesti útja alkalmával mutatkozhatott meg, mikor részt vett az oppozíció vezérei-nak Kossuthnál tartott egyeztetésein, majd az augusztus 18–19-én tartott ellenzéki konferencián. (A konferenciák leírását lásd: Kemény Zsigmond naplója. Kiad. Bev. Benkő Samu. Bukarest. 1966. 177. 181–182. 188–193.)

¹⁵⁷ Lásd lentebb.

¹⁵⁸ *Kemény Zsigmond*: Eszmetöredékek a' korteskedés és ellenszerei körül. IX. PH. 1847. június 10. 894. sz. 377.

rendszer vezetett volna be.¹⁵⁹ El szeretne volna érni a megyei tisztviselők jogkörének felülvizsgálatát, és célszerű szabályozását. Ez alatt a hatalmi ágak megosztását értette, illetve hogy egyes kérdések eldöntése ne a megye, hanem az országgyűlés hatáskörébe tartszon. E kérdések közül tételesen a „főbb közlekedési vonalak” ügyét említette. A hatalmi ágak megosztásával párhuzamosan az esküdtszékeket is bevezette volna.¹⁶⁰ A követi verifikációt az országgyűlésre ohajtotta bízni, amit több évre választott követekkel, évente kívánt tartani. A reformellenzék zömével ellentétben meg akarta szüntetni a követutasításokat. Nyíltan kimondta, hogy a reformok végcélja a „*törvényhozó hatalomban rejlő államányi erőknél célszerű elhelyeztetése*”, vagyis a centralizáció kell, hogy legyen.¹⁶¹ Ebbe az irányba mutatott egyébként a fentebb említett reformok közül a megyei tisztviselők jogkörének újraszabályozása, valamint az országgyűlés hatáskörének bővítése is. Ezeket azonban az adott helyen nem részletezte, így e reformkívánatok említésekor még nem lehetett megállapítani a kívánt változtatások végső irányát. A centralizáció körülrása azonban nyilvánvalóvá tette, hogy Kemény az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása után nem sokkal Eötvösök régi elvei mellett agitál.

2. 2. 4. Igazodás és elhajlás II – Az országgyűlési teendők kijelölése

Az országgyűlésen megvitatandó legfontosabb kérdéseket és az ezekben követendő irányvonalat előbb Trefort, majd Eötvös jelölte ki a Pesti Hirlapban. Trefort írásában jórészt a reformellenzék politikai pozíciójához igazodott. Ugyanezt tette Eötvös is, aki azonban Kemény Zsigmondhoz hasonlóan elveit csak cikksorozatának az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírását követően megjelent darabjaiban fejtette ki részletesen, és a municipalistákétól eltérő eszmék ismertetésére is csak ekkor vállalkozott. Ezenkívül a politikai életbe is csak a *Nyilatkozat* aláírását követően vetette bele magát teljes energiával. Eötvös politikai aktivitásának fokozódása vélhetően annak volt köszönhető, hogy ekkor már társaival együtt a reformellenzék teljes jogú tagjainak számított, sőt ő maga a párt vezetőinek sorába emelkedett. A centralisták legfőbb elvét, a parlamentnek felelős kormány eszméjét pedig az egész Ellenzéki Párt magáévá tette. Mindennek következtében pedig az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása után a Pesti Hirlap minden addiginál nyíltabban tárgyalhatta a centralista elveket. A források tehát arra engednek következtetni, hogy az Eötvös által a centralista eszmék municipalistákkal történő elfogadtatására 1845 novemberében kidolgozott terv 1847. június 7-ére jórészt megvalósult.

Trefort cikksorozata elején újra jelezte, hogy csoportja alapjaiban akarja megreformálni a hazai intézményeket és törvényeket. Kifejtette azonban, hogy

¹⁵⁹ Kemény Zsigmond: Eszmetöredékek a' korteskedés és ellenszerei körül. XII. PH. 1847. június 29. 905. sz. 421.

¹⁶⁰ Kemény Zsigmond: Eszmetöredékek a' korteskedés és ellenszerei körül. VIII. PH. 1847. június 8. 893. sz. 373.

¹⁶¹ Kemény Zsigmond: Eszmetöredékek a' korteskedés és ellenszerei körül. X-XI. PH. 1847. június 20. 900. sz. 401.; PH. 1847. június 27. 904. sz. 417.

tudják, az országgyűlésen a szükséges reformoknak csak kis részét lesz alkal-
muk megtárgyalni, így a legfontosabbakat kell előnyben részesíteniük. Erre az
utasítások készítésénél is tekintettel kell lenni, nehogy „az országgyűlés majd
a' tárgyak' sokasága miatt mitse végezhesen”. A legfontosabbnak Trefort a
„városi ügyet, adót, örökváltságot és ősiséget” tartotta.¹⁶² Jórészt tehát azokat
a gazdasági kérdéseket tekintette elsődlegesnek, melyek az ország fejlődéséhez
elengedhetetlenek voltak. Ebben a pillanatnyi szükségességek mellett minden
bizonytalanságot játszott, hogy a municipalistákkal kötött kompromisszum
értelmében a centralistáknak igazodniuk kellett a reformellenzék zöme által
vallott elvekhez. Kossuth pedig 1846-ban a Hetilapban szintén a kötelező örök-
váltságot és a közteherviselést jelölte meg elsődleges feladatként.¹⁶³ A Trefort
által kijelölt politikai pozíció tehát az 1844–45-ben kifejtett centralista kívána-
toknál közelebb állt a municipalistákéhoz.

Az örökváltság indoklásánál nagy hangsúlyt fektetett az azt megtagadó
nemességet fenyegető gyűlölet kimutatására,¹⁶⁴ amit finomabb formában már a
nemesi adómentesség eltörlésének követelésekor is megtett, mikor arra utalt,
hogy ha a nemesség még akkor lemond előjogairól, az még nagylelkűség színé-
ben fog feltűnni.¹⁶⁵ Trefort érvelése itt érezhetően Kossuthéhoz igazodott, aki
nem sokkal korábban a Hetilapban hívta fel erre az adózni nem kívánó neme-
sek figyelmét: „Adózzunk urak, különben megadóztatunk. Menjünk, különben
menettetünk.”¹⁶⁶

Bár Trefort a kossuthi érdekegyesítési terminológiát nem használta, az
érdekek egyesítésével kívánta a magyarországi nemzetiségeket a magyar nép-
hez közelíteni. Az örökváltságot e cikkében is a korábban általa felvetett, és a
municipalisták által is elfogadott módon, állami kármentesítéssel hajtotta vol-
na végre.¹⁶⁷ Arra is rámutatott, hogy a nemesség ingatlanhitelt az ősiség eltör-
lése nélkül nem kaphat. Ezzel az intézkedéssel válna valósággá a bírhatási jog
is, amiről az előző országgyűlésen már született törvény, és ami nélkül valódi
alkotmányos élet nem jöhet létre. A nemesi előjogok mellett ugyanis sem alkot-
mányos, sem nemzeti egység nem alakulhat ki.¹⁶⁸ A legfontosabb reformnak
mégis a városi ügyet tartotta, mivel szerinte az alsótábla a városi szavazatok
nélkül a másik három ügyet nem tudná keresztül vinni. Trefort véleménye a
városi ügy részleteiben tért el a reformellenzék zömétől. A régi centralista el-

¹⁶² ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. I. PH. 1847. január 26. 819. sz. 57.

¹⁶³ Kossuth Lajos: A teendők legfőbbike. H. 1846. július 28. 60. sz. 999–1003.; Kossuth Lajos: Adózzunk. H. 1846. december 25. 103. sz. 1687–1691.

¹⁶⁴ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. III. PH. 1847. február 9. 827. sz. 89.

¹⁶⁵ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. II. PH. 1847. február 2. 823. sz. 73.

¹⁶⁶ Kossuth Lajos: Adózzunk. H. 1846. december 25. 103. sz. 1687–1691.

¹⁶⁷ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. III. PH. 1847. február 9. 827. sz. 89.

¹⁶⁸ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. IV. PH. 1847. február 18. 832. sz. 109. – Ké-
sőbb, egyik ősiséggel foglalkozó cikkében abbéli véleményét is kifejtette, hogy az ősiség eltörlésével
egy időben az összes birtokigénynek is meg kell szűnni. Saját bevallása szerint ezzel az elmúlt or-
szággyűlés kerületi választmányának javaslatához ragaszkodott. Véleményéért így a reformellen-
zék sem ítélt el. (○ [Trefort Ágoston]: Ősiség. II. PH. 1847. május 30. 888. sz. 349.)

veknek megfelelően fejtette ki, hogy a városok belrendezését az országgyűlési szavazatjogtól el kell választani. Ezt Csengeryhez hasonlóan olyan választási törvény segítségével képzelte el, mely censzusos alapon tette volna a követet a város lakóinak képviselőjévé.¹⁶⁹ E törvény eredményeképpen pedig az utasítási jog — amit a centralisták megszüntetendőnek vélték, a municipalisták viszont nem — magától elhalna.¹⁷⁰ Ez az érvelés azonban nem lehetett túl meggyőző a reformellenzék zöme előtt, akik a centralista alapú városi rendezést is elutasították.

Cikksorozatában Trefort a konzervatívokkal vitázva a közjó előmozdítása érdekében a municipalisták által gyakran alkalmazott republikanizmus politikai nyelvét használva megjegyezte: „A' nép' életéből kell a' törvényeknek fejlődni: ezt mondja sok conservatív. Ha e' szavakkal azt akarnák mondani, hogy mit a' nép igazságosnak és jónak elismer, 's mi üdvére szolgál, azt törvénybe kell foglalni, alig lehetne kifogásunk e' nézet ellen”.¹⁷¹ Nép alatt azonban nyilvánvalóan nem csupán a nemességet, hanem a magyarországi társadalom többi osztályát is értette, és a közjót szolgáló törvényekkel mindegyikük felemelkedését el kívánta érni. A centralisták által ritkán használt republikánus politikai nyelvet tehát a municipalisták szokásának megfelelően ki is nyitotta a nemességen túlmutató republikanizmus irányába. Trefort tehát nemcsak kívánatai nagy részében, de e helyütt még beszédmódjában is igazodott a reformellenzék megerendszert védelmező szárnyához.

Az adóügy alatt Trefort a nemesi adómentesség eltörlése és a közteherviselés megvalósítása mellett évi tizenhárommillió forint adó befizetését is értette,¹⁷² aminek egy részét indirekt adó útján kívánta előteremteni. Az indirekt adó fajtái közül a dohánymonopóliumot elvetette, és egy korábbi Pesti Hirlapos cikkekre utalva a földbirtok szerződések belajstromzási bélyegdíját, a szeszégetési és a húsfogyasztási adót ajánlotta.¹⁷³ A dohánymonopólium bevezetése ellen nemcsak Trefort — illetve a centralisták közül Csengery —, hanem Kossuth is tiltakozott, így az ezzel kapcsolatban írtakat a reformellenzék zöme sem kifogáshozhatta.¹⁷⁴

Látható tehát, hogy a legközelebbi feladatok meghatározásakor Trefort is jobbra az ellenzék egésze által elfogadott elveket ismertetett, miközben érvkészletében és nyelvhasználatában is többször igazodott az oppozíció zöme ál-

¹⁶⁹ Csengery elképzelését lásd fentebb.

¹⁷⁰ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. V. PH. 1847. március 4. 840. sz. 145.

¹⁷¹ ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk. IV. PH. 1847. február 18. 832. sz. 109.

¹⁷² ○ [Trefort Ágoston]: Legközelebbi feladatunk I. PH. 1847. január 26. 819. sz. 57.

¹⁷³ A korábbi cikk: T. A. [Trefort Ágoston]: Indirect adó. II. PH. 1845. január 16. 422. sz. 31.

¹⁷⁴ Trefort korábbi írásai, melyekben a dohánymonopólium ellen foglalt állást: T. Á. [Trefort Ágoston]: Vámügy és a' B. P. Híradó. PH. 1845. július 20. 506. sz. 45.; T. Á. [Trefort Ágoston]: Vámügy. PH. 1845. október 31. 565. sz. 289. Kossuth és Csengery állásfoglalására lásd például: Kossuth Lajos: Vámügy. H. 1846. május 22. 41. sz. 699–700.; [Csengery Antal]: A' vámügy és dohánymonopolium. PH. 1846. augusztus 23. 731. sz. 123. [Csengery Antal]: Dohányügy. I–II. PH. 1846. november 19. 781. sz. 333.; PH. 1846. november 22. 783. sz. 341.; ** [Csengery Antal]: Még egypár szó a' dohányügyben. I–II. PH. 1846. december 15. 796. sz. 393.; PH. 1846. december 22. 800. sz. 409.; x. y. [Csengery Antal]: A' B–P Híradó legujabb taticája a' dohánymonopolium és indirect adók körül. PH. 1847. július 29. 922. sz. 65.

tal alkalmazotthoz. A Trefort által a reformellenzéknek kívánt politikai pozíció így csupán a követutasítások eltörlésében, és a városi kérdés centralista alapú rendezésében tért el a Kossuthék által óhajtottól.

Eötvös József *Teendőink* című cikksorozata 1847. május 13. és november 25. között jelent meg 19 folytatásban. Megírását a szerző Széchenyi *Politikai programm töredékek*-jének megjelenésével indokolta. Széchenyi ugyanis kijelentette művében, hogy ha az ellenzék országgyűlési többséget szerez, az hazayilkolásnak tekinthető.¹⁷⁵ Eötvös állítása szerint erre válaszul vette védelmébe az ellenzéket. Célja azonban nem csupán állásfoglalás lehetett a Széchenyi Kossuth vitában. Széchenyi ugyanis műve elején közeledni próbált az általa az ellenzék orgánumának nevezett Pesti Hirlaphoz, mikor köszönetet mondott a centralista lapnak az őt abban korábban ért dicséretért.¹⁷⁶ Ezzel Eötvösöket szembe is kívánhatta fordítani a municipalistákkal, hiszen rámutatott, hogy a centralisták szerint „az ellenzék sorain kívül is lehet és van hazafiui helyzet, mellynek betöltése közhasznót szül és ekkép nem szegyen; s hogy pártokon felülemelkedni sem mindig bűn, de néha még a legszentebb kötelesség is”.¹⁷⁷ Eötvös így, ha jó viszonyát meg akarta őrizni Kossuthékkal, nem térhetett ki a válaszdadás elől. Tevékenysége közben pedig még az ellenzék legfontosabb teendőinek, vagyis politikai pozíciójának kijelölésére is talált módot. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Eötvös ugyan válaszolt a lapban Széchenyi állításaira, de Kossuth Szentimrey Izidór néven a Hetilapban megjelent Széchenyihez írt nyílt levelét a Pesti Hirlap nem hozta le.¹⁷⁸ Ennek okát a Hetilap abban jelölte meg, hogy a Pesti Hirlap szerkesztőinek állítása szerint nem él „után nyomott cikkekből” és a szóban forgó írásban nem látnak annyi, „mint némellyek”.¹⁷⁹ A Hetilap szerkesztője Wargha István ezután azzal vádolta meg a centralistákat, hogy félnek Kossuth nevét szerepeltetni lapjukban. Attól tartanak ugyanis, hogy ezzel arra emlékeztetnék az olvasót, hogy Kossuth idején a Pesti Hirlap korábban nem volt élettelen, gyakorlatiatlan.¹⁸⁰ A centralisták azzal vágtak vissza, hogy a vezércikk nem hízeglésre való, és a hírlapírók nem gyermekek, hogy minden mozdulatukat dicsérni kellene. Ezt követően Warghát azzal utasították rendre, hogy ők sem várják tőle elődje, Vállas Antal nevének folytonos szerepeltetését. Pedig a centralisták megítélése szerint a Vállas irányította Hetilap jobb volt, mint amit Wargha szerkeszt. Utóbbit „bővérűen ’s élet-essentiával haldokló”-nak nevezték.¹⁸¹ A centralisták „leckézését” Wargha hasznavehetet-

¹⁷⁵ Széchenyi István: *Politikai programm töredékek*. Bp. 1990. [reprint kiadás]

¹⁷⁶ Széchenyi a Pesti Hirlap 1846. április 5-ei vezércikkére hivatkozik. (*Széchenyi I.*: *Politikai programm töredékek* i. m. 1.) Ebben a Bécsből hazatérő Széchenyiről írja az ismeretlen szerző: „a’ pártokon kívül álló fényes egyéniség, ki nevének hitelét épen az által alapította meg, mert megállotta függetlenül helyét esőben és napfényben, ’s a’ sokaság’ sár-gulacsait és a’ nem-sokaság’ töviseit egyenlő kebellet fogadta”. (A. n.: *Tiszai levelek* I. PH. 1846. április 5. 653. sz. 231.)

¹⁷⁷ Széchenyi I.: *Politikai programm töredékek* i. m. 2.

¹⁷⁸ Szentimrey Izidór [Kossuth Lajos]: Mellettünk. H. 1847. április 20. 136. sz. 506–510. A cikkről bővebben ír Kosáry D.: Kossuth Lajos i. m. 363–364.

¹⁷⁹ Fővárosi hírnök. H. 1847. május 11. 142. sz. 612.

¹⁸⁰ Fővárosi hírnök. H. 1847. május 11. 142. sz. 612. Május 4-én a Hetilap még azt is megemlítette, hogy a Pesti Hirlap nem hozta le Kossuth válaszát. H. 1847. május 4. 140. sz. 583.

¹⁸¹ A’ Hetilap. In: Fővárosi újdonságok. PH 1847. május 13. 879. sz. 307–308.

lennek titulálta, és mint ilyet, figyelemre sem méltatta.¹⁸² A szinte csak személyeskedésre szűkülő vita ezzel véget ért.¹⁸³ Arra pedig nincs adat, hogy a két lap a vizsgált időszakban többször is ilyen éles vitába keveredett volna.

Eötvös a *Teendők*ben a képviseleti beszédmodot használva, az ellenzék egésze nevében írta: „miután elleneink nemcsak szándékaikat, hanem ritka nyíltsággal azon országos tacticát is előnkbe adták, mellyel magoknak az egyes megyékben többséget akarnak szerezni: mi is nyíltan [...] bevalljuk azt, mit a jelen körülmények között tenni akarunk”.¹⁸⁴ A tennivalók ismertetését az ellenzék nevének elemzésével kezdte. Széchenyi szerint ugyanis a „zsarnokság” ideálja, hogy az ellenzék az ellenőri szerep mellett a kormányt is meg akarja szerezni, és többségre törekszik. Eötvös viszont rámutatott, hogy az ellenzék név csak a párt pillanatnyi állását fejezi ki, nem elveit. Nincs a világon olyan párt, mely csupán a kormány tevékenységének ellenőrzését tűzte volna ki célul, így ha a körülmények változnak, az ellenzéki jelleg is változni fog. Széchenyi szerint viszont az ellenzék és a kormány helycseréje Magyarországon elképzelhetetlen, amiből Eötvös azt a következtetést vonhatta le, hogy a grófnak „a magyar nemzet” alkotmányosságáról igen különös fogalmi lehetnek”,¹⁸⁵ vagyis — mai fogalmakkal élve — Széchenyi nem tette magáévá a parlamenti váltógazdaság eszméjét. Ez mind a centralisták, mind a municipalisták eszmerendszerének részét képezte, így Eötvös Széchenyi műve révén cikksorozatában ki-domboríthatta a két ellenzéki csoportosulás elvi közösségét. Mindemellett Eötvös helyenként a municipalisták által gyakrabban használt alkotmányos nemzet beszédmódjával is élt, például, mikor kiemelte, hogy pártjának céljai „[n]emzetiség, alkotmányos szabadság ’s törvényes függetlenségünk’ fentartása ’s kifejtése”.¹⁸⁶ A cikksorozat harmadik darabja pedig az 1847. márciusi ellenzéki konferencia nyilatkozatának szellemiségét tükrözte.¹⁸⁷ Eötvös ugyanis kijelentette: mindent, ami az ellenzék céljai eléréséhez közelebb visz, jöjjön az bárkitől is, az ellenzék elfogadja. Ha a kormány Széchenyi állításának megfelelően valóban a reformok útjára lépett, az ellenzék vele is hajlandó együttműködni.

¹⁸² Rövidke nyilatkozat. H. 1847. május 14. 143. sz. 628–629.

¹⁸³ A vitát részletesen elemzi *Deák Ágnes*: A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában. Bp. 2010. 60–62.

¹⁸⁴ *** [*Eötvös József*]: *Teendők*. I. PH. 1847. május 13. 879. sz. 307.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 341–344. Már Fenyő István is rámutatott, hogy Eötvös valódi célja olyan „elemző és definiáló” számvetés elkészítése volt, „amely félreérthetetlenül az ország elé állítja a tennivalókat”. (*Fenyő I.*: A centralisták i. m. 350.)

¹⁸⁵ *** [*Eötvös József*]: *Teendők*. II. PH. 1847. május 14. 880. sz. 313.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 345–348. A sorozat negyedik darabja ugyanilyen értelemben nyilatkozik az ellenzékiiség mibenlétéről. (***) [*Eötvös József*]: *Teendők*. IV. PH. 1847. május 27. 886. sz. 339.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 354–359.)

¹⁸⁶ Ezt a sorozat több darabjában is hangsúlyozza: *** [*Eötvös József*]: *Teendők*. I. PH. 1847. május 13. 879. sz., 307.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 341–344.; *** [*Eötvös József*]: *Teendők*. II. PH. 1847. május 14. 880. sz. 313.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 345–348.; *** [*Eötvös József*]: *Teendők*. IV. PH. 1847. május 27. 886. sz. 339.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 354–359.

¹⁸⁷ *** [*Eötvös József*]: *Teendők*. III. PH. 1847. május 23. 885. sz. 333.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 348–354.

Ehhez azonban meg kellene bizonyosodniuk a kormány jó szándékáról, aminek eddig éppen az ellenkezőjét tapasztalták. Nyíltan kimondta, hogy pártja nem bízik a kormányban, ami miatt a haladás irányítását sem hagyhatják rá. Mindez az ellenzéki konferencia nyilatkozatában, szintén az egész ellenzék nevében csoportképviseleti beszédmóddal szerepel: „[E]llenzésünket úgy, valamint pártolásunkat nem személyekhez, hanem tárgyakhoz és tényekhez kötjük”.¹⁸⁸ „[A] kormánynak minden jó és törvényes cselekedetét pártolni fogjuk, s nem kötjük pártolásunk feltételéül, hogy minket a hatalom ne ignoráljon, vagy csak a mi segedelmünkkel éljen.”¹⁸⁹ „[A] Kormánynak mult országgyűlés ótai eljárását sokakban törvénytelennek és veszélyesnek találjuk”. „[A] conservatív párt privilegiális és absolutisticus irányban működik; a kormány politicáját pedig főképp csak saját hatalmának tágitására látjuk irányozva, tehát nincs biztosítékunk, hogy nélkülünk a nemzeti alkotmányos élet biztosításával s kifejlesztésével összhangzó reformok mind kezdeményeztetni fognak”.¹⁹⁰

Ötös azt is kimondta, hogy a Széchenyi által alapítani kívánt középpárt-hoz — melyről a gróf a *Politikai program töredékek*ben is írt — nem csatlakozhatnak, mivel nem létezik, és a kormány körül nem ez csoportosul.¹⁹¹

Az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása előtt megjelent cikkekben mindössze ennyi olvasható, a tényleges teendők felsorolására csak később került sor. A június 7. után legfontosabbként megjelölt feladatok között is szinte csak olyankat nevezett meg, melyeket az *Ellenzéki nyilatkozat* is tartalmazott: büntető-törvénykönyv kidolgozása,¹⁹² birtokviszonyok rendezése¹⁹³ és az ősiség ehhez szükséges eltörlése,¹⁹⁴ általános örökváltság,¹⁹⁵ a nemesi adómentesség eltörlése,¹⁹⁶ népképviselet,¹⁹⁷ Magyarország és az örökös tartományok közötti viszony pontos definiálása,¹⁹⁸ kormányfelelősség.¹⁹⁹ A *Nyilatkozatban* ezek közül egye-

¹⁸⁸ Pest, 1847. március 15. Az országos ellenzék konferenciájának nyilatkozata. In: KLÖM. XI. 120.

¹⁸⁹ Pest, 1847. március 15. Az országos ellenzék konferenciájának nyilatkozata. In: KLÖM. XI. 121.

¹⁹⁰ Pest, 1847. március 15. Az országos ellenzék konferenciájának nyilatkozata. In: KLÖM. XI. 120.

¹⁹¹ *** [Eötvös József]: Teendőink. III. PH. 1847. május 23. 885. sz. 333.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 348–354.

¹⁹² *** [Eötvös József]: Teendőink. IX. (Büntetőtörvény). PH. 1847. augusztus 6. 927. sz. 85.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 376–380.

¹⁹³ *** [Eötvös József]: Teendőink. X. (Birtokviszonyok). PH. 1847. augusztus 8. 928. sz. 89.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 380–383.

¹⁹⁴ *** [Eötvös József]: Teendőink. XI–XIV. (Ősiség. I–IV.) PH. 1847. augusztus 27. 939. sz. 135.; PH. 1847. augusztus 29. 940. sz. 139–140.; PH. 1847. szeptember 9. 946. sz. 163–164.; PH. 1847. szeptember 10. 947. sz. 167–168.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 383–415.

¹⁹⁵ *** [Eötvös József]: Teendőink. XV. (Örökváltság). PH. 1847. október 28. 974. sz. 277.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 415–420.

¹⁹⁶ *** [Eötvös József]: Teendőink. XVI. (Adó). PH. 1847. október 31. 976. sz. 283.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 420–424.

¹⁹⁷ *** [Eötvös József]: Teendőink. XVII–XVIII. (Népképviselet. I–II.) PH. 1847. november 18. 986. sz. 327.; PH. 1847. november 19. 987. sz. 333.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 424–433.

¹⁹⁸ *** [Eötvös József]: Teendőink. XIX. PH. 1847. november 25. 990. sz. 343.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 433–436.

¹⁹⁹ *** [Eötvös József]: Teendőink. XIX. PH. 1847. november 25. 990. sz. 343.; ua. In: *Üő: Reform és hazafiság*. II. i. m. 433–436.

dül a büntetőtörvénykönyv nem szerepelt. Eötvös azonban ezt is igyekezett a *Nyilatkozatból* levezetni, és a büntetőtörvénykönyvet az ellenzéki dokumentum által is célként kitűzött törvény előtti egyenlőség felé történő fontos lépésként értelmezte.²⁰⁰

Eötvös tehát az adott pillanatban csupán a büntetőtörvénykönyvvvel kívánta bővíteni a reformellenzék által az *Ellenzéki nyilatkozatban* kijelölt politikai pozíciót. Igaz, a teendőket részleteiben tárgyalta cikkeiben, amit a *Nyilatkozat* terjedelmi korlátok, és a belső viták elkerülése miatt nem tehetett meg. E részletekben Eötvös véleménye helyenként eltért a municipalistákétól. Az örökváltság tárgyalása során például kimondta, hogy annak célszerű rendezésére csakis az országgyűlés készíthet javaslatot. Az indítvány megtételéhez ugyanis „az ország’ különböző vidékei’ viszonyainak teljes ismerete” szükséges.²⁰¹ Ezzel pedig csak az országgyűlés rendelkezik. Eötvös ezzel burkoltan újra a centralizáció szükségességére hívta fel a figyelmet.

Keményhez hasonlóan tehát Eötvös csak az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírását követően vállalkozott arra, hogy a municipalistákétól eltérő elveket ismerlessen a Pesti Hirlapban. Pedig az 1846 folyamán az ellenzéki konferenciáktól távol maradó Eötvös a tárgyalt időszakban már újra fontos szerepet vállalt ezeken.²⁰² A municipalista vezetők pedig rendszerint előékenyen bántak vele. Egy 1847. március 14-én kelt titkosrendőri jelentés szerint az ellenzéki vezérkar úgy döntött, hogy Eötvöst Buda, Szalayt pedig Zólyom követévé kell választani.²⁰³ Ez a határozat értelmezhető a municipalista vezetők centralisták irányába tett gesztusaként, hiszen Eötvös és Szalay így bekerültek volna az alsóházba. Ám mivel városi követként nem rendelkeztek volna szavazati joggal, jelenlétük nem vitt volna közelebb a centralisták által kívánt eredmények eléréséhez. Az 1847. március 15-ei tanácskozás után azonban Eötvös egyértelműen a reformellenzék vezetőinek sorába emelkedett. Az értekezleten ugyanis Kossuth kijelentette, hogy törekedni kell a kormányfelelősség megvalósítására.²⁰⁴ Eötvös válaszában szintén közeledni próbált Kossuth álláspontjához, és egyetértését fejezte ki az elhangzottakkal kapcsolatban. Kijelentette, hogy az adott körülmények között ő is a megerendszerben keresi az alkotmányos garanciákat, és azt még kinövéseiben is tiszteli. A kormányzatot ugyanakkor élesen bírálta. Megállapította, hogy a Helytartótanács helyett az idegen befolyás alatt álló

²⁰⁰ A törvény előtti egyenlőség az *Ellenzéki nyilatkozatban*: Pest, 1847. június 7. Az ellenzéki nyilatkozat Deák Ferenc által összefoglalt végleges szövege. In: KLÖM. XI. 155.

²⁰¹ *** [*Eötvös József*]: Teendőink. XV. (Örökváltság). PH. 1847. október 28. 974. sz. 277.; ua. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 415–420.

²⁰² Eötvös 1846-ban csak a június eleji tanácskozáson vett részt. (*Fenyő I.*: A centralisták i. m. 343.) Kemény szerint Eötvös 1846-ban még barátait is ritkán látogatta meg. *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. In: *Uő*: Változatok a történelemre. (Kemény Zsigmond Művei.) Szerk. Tóth Gyula, Bp. 1982. 181–373. Az adatot lásd 263. Lásd még *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 343.

²⁰³ 200. Pest, 14. Máz. 1847. In: KLÖM. XI. 274.

²⁰⁴ Titkos jelentés a március 15-i ellenzéki tanácskozások lefolyásáról. In: KLÖM. XI. 122–125.; Részlet ismeretlen leveléből, amelyben beszámol a március 15.-i ellenzéki konferencia és az ugyanakkor tartott konzervatív tanácskozás eseményeiről. In: KLÖM XI. 128–130.; *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 344.

Kancellária kormányoz, mely a hazai ipart és kereskedést elnyomja, az országgyűlés adókivetési jogát pedig a hadi adóra korlátozza. Indirekt adó címén pedig tömérdek kincset visz ki az országból, ami nem tudni, hová lesz. Eötvös a beszédben tehát a municipalisták által gyakrabban használt alkotmányos nemzet beszédmódját alkalmazta. Eközben a municipalista kívánatoknak megfelelően a magyar nemzetiség „teljes és tökéletes kivívását” is a teendők közé sorolta, és Kossuthhoz hasonlóan alkotmányt követelt az örökös tartományok számára is.²⁰⁵ Véltetően e beszédnek is köszönhetően Eötvöst beválasztották az *Ellenzéki nyilatkozat* elkészítésére kiküldött hattagú bizottságba.²⁰⁶ A tanácskozáson elfogadott előzetes ellenzéki programot pedig a reformellenzék a Pesti Hírlapban akarta megjelentetni,²⁰⁷ amit azonban a cenzúra megakadályozott.²⁰⁸ Egy nem sokkal az ellenzéki értekezlet után kelt titkosrendőri jelentés arról számolt be, hogy „[a]z ellenzék vezéregyéniségei, névszerint *Batthyány Lajos* és *Kázmér, Teleky László, Ráday* [Gedeon] grófok, valamint *Kossuth, Szentkirályi* elhatározták, hogy ha *Deákot* nem fogják országgyűlési követnek megválasztani, vagy a választást [Deáknak] vissza kell utasítani, báró Eötvös József lenne a legalkalmasabb az Ellenzéki Párt vezetőjének a következő országgyűlésen az alsótáblán, hogy következésképpen mindent be kellene majd vetni azért, hogy az ő megválasztását Békés megyében keresztülvigyék.”²⁰⁹ Eötvös tehát alig pár nap alatt Buda város kevésbé jelentős követi státuszának várományosából az alakulófélből lévő Ellenzéki Párt vezetői posztjának jelöltjévé lépett elő. A reformellenzék Eötvössel kapcsolatos határozatának életkezdéséről azonban semmit sem tudunk. Véltetően azonban ennek a döntésnek volt köszönhető, hogy az Ellenzéki Kör június 6-án tartott ülésén a Kossuth és Deák által készített *Ellenzéki nyilatkozatot* Eötvös olvasta fel. Ekkor tartott beszédében a konzervatív pártot az ország érdekeinek elhanyagolásával vádolta meg, majd az ország érdekeiért semmit sem tevő kormány iránti bizalmatlanságát fejezte ki. Elítélte az adminisztrátori rendszert is, és alkotmányt követelt az örökös tartományok számára is.²¹⁰

²⁰⁵ Titkos jelentés a március 15-i ellenzéki tanácskozások lefolyásáról. In: KLÖM. XI. 122–125.; Részlet ismeretlen leveléből, amelyben beszámol a március 15-i ellenzéki konferencia és az ugyanakkor tartott konzervatív tanácskozás eseményeiről. In: KLÖM. XI. 128–130.; *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 344. Az alkotmány követelése az örökös tartományok számára összefüggött az alsó-ausztriai, a csehországi és a magyarországi ellenzék 1847–48-as összefogási kísérletével. Eötvös beszédének e része tehát nemcsak a közeledést szolgálta a reformellenzék zöméhez, hanem külpolitikai jelentőségű is volt. Erről lásd *Deák Ágnes*: Együttműködés vagy konkurencia. Az alsóausztriai, a csehországi és a magyarországi ellenzék összefogási kísérlete 1847–1848-ban. *Aetas* 14. (1999: 1–2. sz.) 43–61.

²⁰⁶ Pest, 1847. március 15. Az országos ellenzék konferenciájának nyilatkozata. In: KLÖM. XI. 120–122.; 219. Pest, 16. Máj. 1847. In: KLÖM. XI. 274–275. A március 16-án kelt titkosrendőri jelentés 8 tagú bizottságról ír. A bizottságról lásd még: *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 344.

²⁰⁷ Az előzetes programot lásd Pest, 1847. március 15. Az országos ellenzék konferenciájának nyilatkozata. In: KLÖM. XI. 120–122.

²⁰⁸ Buda, 1847. április 15. A könyvvizsgáló hivatal felterjeszti Apponyihoz az ellenzéki határozatok korrektúrapéldányát a Pesti Hírlapból és jelenti, hogy a kinyomatás megakadályozására minden intézkedést megtett. In: KLÖM. XI. 130–131.

²⁰⁹ 235. Pest, 26. Máj. 1847. In: KLÖM. XI. 276. Lásd még *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 344. Az idézetet Gábori Kovács József fordította és látta el kiegészítésekkel.

²¹⁰ 387. Pest, 10. Juni. 1847. In: KLÖM. XI. 281–283.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a municipalista vezetők nyilvános megállapításaik ellenére sem tartották a mindennapi politikai életben tapasztalatlanoknak Eötvöst, különben nem szavazhatták volna meg az Ellenzéki Párt lehetséges vezetőjének. Erre utalhat az is, hogy a titkosrendőri jelentésekben meglehetősen sűrűn fordulnak elő hírek az Eötvös megválasztatására irányuló tervekről. Fentebb már volt szó az 1847. márciusi, budai és Békés megyei jelölését érintő határozatokról. Az 1847. június 30-ai titkosrendőri jelentés szerint Eötvöst már a vezérmegye, Pest követének akarták Szentkirályi Móriccal együtt megválasztatni.²¹¹ Augusztus 22-én pedig arról született jelentés, hogy Eötvös Biharban lesz követ.²¹² Úgy tűnik tehát, hogy a reformellenzék mindent megtett azért, hogy Eötvös az országgyűlés alsótáblájára kerüljön. Végül azonban sem az ő, sem az ellenzéki vezerségre legalkalmasabbnak tartott Deák megválasztását sem sikerült elérni, így Kossuth lett az Ellenzéki Párt vezetője az alsóházban.

Eötvös csak a *Nyilatkozat* aláírását követően vetette bele magát teljes energiával a politikai életbe. 1847. június 9-én már a pest megyei gyűlésen is megjelent, és ismét a megyerendszer védelme érdekében, valamint az adminisztrátori rendszer ellen szólalt fel. Beszédmódjában ez alkalommal is a municipalisták által gyakrabban használt alkotmányos nemzet politikai nyelvéhez igazodott. Előbb ennek megfelelően feltette a kérdést, hogy „[h]a leiratok által meg lehet változtatni egész birói rendszerünket, akkor [...] miben vagyunk szabadok 's alkotmányosak’”. Majd kifejtette, egyetért azzal, hogy „a' rend' eszméje népszerűsége jusszon” és hogy a „municipalis rendszer' hiányai ne magasztaltassanak, de míg csak a' nemzet alkotmányos, a' kormány pedig nem az: addig egy constitutionalis végrehajtás' attributioit nem olyan' számára követelni nem lehet, 's míg ez áll, addig [...] mindig paizsna” tekinti a megyerendszert.²¹³ Ezzel újra hangsúlyozta a centralisták által már korábban elfogadott tételt,²¹⁴ miközben a kormány iránti bizalmatlanságát is kifejezte.

Eötvös részt vett emellett a Pest megyei utasításokat kidolgozó választmány munkájában is. Ferenczi Zoltán szerint a követutasítás több pontja Eötvös elvei alapján készült, és Eötvös a Békés megyei utasítás készítésében is részt vett, így elvei abba is bekerültek. Mivel pedig a haladó megyék utasításai a pesti mintájára készültek, a centralista elvek ezek jó részében is megmutat-

²¹¹ 439. Pest, 30. Juni. 1847. In: KLÖM. XI. 284.

²¹² 548. Ofen, 22. August. 1847. In: KLÖM. XI. 286.

²¹³ E–y: Törvényhatósági dolgok. PH. 1847. június 13. 896. sz. 386–387.; Ferenczi Z.: Eötvös József i. m. 157–159.

²¹⁴ Lásd Gábori Kovács J.: A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében i. m. 583–584. A centralisták korábban már többször is kijelentették, hogy addig nem akarják csökkenteni a megyék hatáskörét, amíg új alkotmányos garanciákat nem tudnak szerezni: E. [Eötvös József]: Egység és bizodalom. PH. 1844. augusztus 22. 380. sz. 573–574.; ua. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 93–104.; ua. Egység és bizalom c. In: *Uő*: Reform és hazafiság i. m. II. 24–35., T. Á. [Trefort Ágoston]: Reform. PH. 1845. március 13. 438. sz. 165.; E. [Eötvös József]: Állásunk. PH. 1845. március 23. 441. sz. 189–190.; ua. A Pesti Hírlap állása c. In: *Uő*: Kisebb politikai cikkek i. m. 147–156; ua. Állásunk c. In: *Uő*: Reform és hazafiság. II. i. m. 105–114.; Csengery Antal: [Az olvasóhoz]. PH. 1845. július 1. 495. sz. 1.

koztak.²¹⁵ Ferenczi megállapításainak vizsgálata már egy másik tanulmány tárgya lesz, de ezek magyarázatot adhatnak arra a kérdésre, hogy miként nyerhetek olyan mértékben teret a centralista elvek, hogy 1848. március 3-án Kossuth híres felirati beszédében lényegében elfogadja ezeket.

Eötvös tehát nemcsak 1847. június 7. előtti cikkeiben, hanem ezen időpont előtti és utáni beszédeiben is közeledni próbált az ellenzék meggyerend-szert védelmező szárnyához. Úgy tűnik azonban, hogy az *Ellenzéki nyilatkozat* aláírása után újra visszatért korábbi elvei hirdetéséhez. A június 7-ei dátum így a centralista eszmék kifejtésének módjában is fontos változást hozott. Szalayék ekkor már a párt tagjaiként — ráadásul Eötvös a párt egyik vezetőjeként — szólhattak az ellenzékhez, ami a korábbinál jóval nagyobb mozgásteret biztosított a számukra. Ettől kezdve nyíltan hirdethették saját elveiket, és teljes jogú ellenzékiként próbálhatták meggyőzni szövetségeseiket saját elvi alapjaik igazáról. Ebben pedig minden bizonnyal nagy szerepet játszott az Eötvös által 1845 novemberében kidolgozott terv, illetve hogy mikor e javaslatnak megfelelően a centralisták 1847 elején visszatértek eszméik ismertetéséhez, jó viszonyukat igyekeztek megőrizni a reformellenzék zömével, és elveiket jóval körültekintőbben tárgyalták, mint korábban.

“I DECLARE IT IN ADVANCE THAT I AM STILL THE OLD HERETIC”

The Independence and Integration of the Centralists during the Preparations for the Parliament of 1847

by József G. Kovács
Summary

The present study examines the activities of the Centralists in 1847 until 7 July, the signing of the Opposition declaration. Our sources seem to attest that the centralists, having made a compromise with the main body of the reformist opposition in November 1845, returned to the propagation of their ideas in January 1847 in accordance with the previous conception of József Eötvös. This time, however, they were much more prudent in spreading their ideas than they had been in 1844-45. In 1847 they put a greater emphasis on the political language of the constitutional nation used by the municipalists than before, and they frequently underpinned their ideas with the argumentation used by the municipalist leaders. And when their opinion accorded with the one adopted by the majority of the reformist opposition, they joined the latter's publicists for the presentation of their ideas. This increased the chance for the centralist ideas to be taken up by the municipalists as well. In the meantime the municipalists had come to accept the centralists as a force within the opposition to the extent that in March 1847 the leaders of the opposition judged Eötvös as the second ablest after Ferenc Deák to take up the leadership of the opposition in the House of Representatives. It seems, therefore, that the tactics elaborated by Eötvös in November 1845 played a considerable role in that the centralists could start again the public circulation of their ideas after the signing of the Opposition declaration.

²¹⁵ Ferenczi Z.: Eötvös József i. m. 157-159.

Deák Ágnes

„...OPTIMISMUS ÉS PESSIMISMUS KÖZTI FOLYTONOS OSCILLÁLÁS”

*Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején**

Eötvös József báró politikai gondolatairól és az őt foglalkoztató tervekről az 1861 novembere és 1865 nyara közötti időszakban bőséges információk állnak rendelkezésünkre, jórészt két forrásnak köszönhetően. Egyrészt az akkor Bécsben élő és dolgozó újságíró, Falk Miksa visszaemlékezéseiből tájékozódhatunk, aki levelezésük tanúbizonysága szerint is igen intenzív munkakapcsolatban állt Eötvössel ezekben az években, másrészt pedig Eötvös naplójegyzetei tudósítanak.¹ Valamennyi történész és irodalomtörténész erre a két forrásra támaszkodhatott ezeknek az éveknek az összefoglalásakor. Ennek megfelelően — bár Eötvös igencsak fordultatos politikai pályafutásának más szakaszait illetően nagyon eltérhetnek a tudósi értékelések egymástól — erre a periódusra vonatkozóan egybecsengnek az értékelések: Eötvös az 1849 utáni politikai útkeresés kacskaringói után 1860–1861-ben Deák Ferenc táborába tér, s amikor újra megnyílik a legális politizálás tere az 1860. októberi diploma kibocsátása után, „teljesen azonos állásponton” találjuk a két politikust.² 1861 őszétől azonban újra a rendeleti kormányzás időszaka következik, s ez ismét eltávolítja egymástól a két kiemelkedő politikai személyiséget. Deák úgy vélte, miután az 1861. évi országgyűlés kinyilvánította az 1848. áprilisi törvényeket egyedüli legális kiindulópontnak minősítő programot, s az uralkodó ezt elfogadhatatlannak minősítette, meg kell várni, míg a birodalom megoldatlan kül- és belpolitikai problémái elmozdítják az uralkodót erről az állásponttól. Ha majd ő kezdeményez, megnyílhat a kompromisszumok útja, addig azonban csak a passzív várakozás lehet az egyedüli helyes politikai magatartásforma. Eötvös azonban nem értett egyet a hallgatás és passzivitás deáki gyakorlatával. Miközben az egyesületi

* A tanulmány az OTKA K 83777. sz. „A Schmerling provizórium története” című kutatási program keretében készült.

¹ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből, Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés, Trefort Ágoston. In: Uő.: Kor- és jellemrajzok. S. a. r. Falk Ernő. Bp., 1903. 205–240., 241–280., 323–359.; *Báró Eötvös József*: Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868. S. a. r. Lukinich Imre. Bp., 1941.

² *Ferenczi Zoltán*: Báró Eötvös József 1813–1871. Bp., 1903. 218.; vö. még: *Antall József*: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866. Századok, 99. évf. (1965) 6. sz. 1099–1129.; *Sőtér István*: Eötvös József. 2. átdolg. kiadás. Bp., 1967. 306–307.; *Schlett István*: Eötvös József. Bp., 1987. 195–229.; *Bódy Pál*: Eötvös József. Bp., 2004. 88–100.; *Devescovi Balázs*: Eötvös József. Pozsony, 2007. 261–269.

szerveződés területén szerteágazó és intenzív tevékenységet végzett,³ az informális politikai térben is kezdeményezni kívánt, mégpedig három irányban: Egyrészt együttműködést épített ki Trefort Ágoston támogatásával az osztrák-német liberálisok ún. autonomista csoportjának két jelentős alakjával, Moritz von Kaiserfelddel és Dr. Karl Rechbauerrel. Nem tudjuk, pontosan mikor kezdődött a szorosabb kapcsolat közöttük, Falk Miksa leginkább Eötvös Politikai Hetilapjának megindulásától (1865. nyár) dokumentálja ezt.⁴ Eötvös tevékenysége azonban legalábbis 1865 nyarát követően nem csak az autonomista körökben keltett figyelmet, mutatja ezt például az Ignaz Plener pénzügyminiszter köréhez tartozó Bartholomäus von Carnerivel folytatott levélváltása is 1866-ban.⁵

Ezzel egyidőben Eötvös 1863 szeptemberében közelítő gesztusokat tett az akkor még nagyhatalmú Anton Schmerling államminiszter felé is, aki az osztrák-német liberálisok legnagyobb tekintélyű vezetőjeként élvezte az uralkodó bizalmát. A Magyarországon dúló szárazság s a nyomában járó nyomor orvoslásának érdekében Eötvös 1863 szeptemberében Bécsben járva az uralkodónál Schmerlinget is felkereste, s javasolta: az uralkodó hívjon össze új magyar országgyűlést, melyen maga is jelenjen meg, az majd bizalmat kelt, s elindíthatja az egyezkedés folyamatát. Falk visszaemlékezése szerint Schmerling nem zárkózott el ettől, s a terv mindenekelőtt Forgách Antal gróf magyar kancellár ellenzésén bukott meg, aki szerinte hiúságból lépett fel ellene.⁶ Ferenczi Zoltán azonban helyesen hozzátette ehhez, hogy az országgyűlés „aligha vezetett volna sikerre”, s ez is lehetett Forgách ellenkezésének oka, ahogy a kortárs Kecskeméthy Aurél is úgy vélte, Schmerling támogatna ugyan egy újabb országgyűlést, de csak azért, hogy annak eredménytelensége után megbuktathassa Forgáchot.⁷ Ugyanakkor Falk nyilatkozata Eötvös találkozásáról az államminiszterrel némileg elmentmondásos, hiszen visszaemlékezése egy másik helyén meglehetősen csípős hangulatúnak ábrázolta a magyar és az osztrák-német politikai találkozását, igaz, másutt pedig több találkozóról beszélt, de nem közölt részleteket.⁸ Schmerling a maga emlékirataiban nem említette Eötvöst,⁹ s mivel minisztériumának

³ Ferenczi: Bárá Eötvös József 226–227., 235., 246.

⁴ Falk: Kor- és jellemrajzok 334–335., 384.; az autonomistákról lásd: Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp., 1976. 28–30., 46–54.

⁵ Frank Tibor: Eötvös és Carneri. Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsere a dualista berendezkedésről. Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 147–154.

⁶ Falk: Kor- és jellemrajzok 227–228.

⁷ Ferenczi: Bárá Eötvös József 239–240.; Ferenczi Zoltán: Deák élete 2. köt. Bp., 1904. 409.; Kecskeméthy naplójegyzete, 1862. máj. 16. Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909. 130.

⁸ Eszerint Eötvös a Schmerlingnél tett első találkozása alkalmával „szorgosan kerülte a politikai érintését”, távozása előtt Schmerling kérdezett rá gúnyosan: mikor fogják ők felváltani a jelenlegi kormányt. Eötvös válaszára, miszerint előbb még az ókonzervatívok következnek, majd utána jutnak kormányra Magyarországon a szabadelvűiek, Schmerling így szólt: „Majd meglátjuk, kedves Eötvös!” mire Eötvös: „Igenis meglátjuk, kedves Schmerling!” Azután Schmerling hirtelen áttért az „excellenciás uram” stílusra, erre Eötvös: „...én épp oly kevésbé vagyok excellenciás, mint önnek kedves Eötvöse!” Falk: Kor- és jellemrajzok 223.

⁹ Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie. Aus der Sicht des Staatsministers Anton von Schmerling. Hrsg. von Lothar Höbelt. Frankfurt am Main, 1994.

iratai nagyrészt elpusztultak, hivatali irataiból sem nyerhetünk pontosabb értesüléseket.

Harmadrészt Eötvös igyekezett Deákot és híveit az aktívabb politikai véleménynyilvánításra sarkallni. Eötvös és Deák személyes viszonyát illetően az információink szinte kizárólag Eötvöstől származnak vagy közvetlenül (naplójegyzeteiből és leveleiből) vagy Falk közvetítésén keresztül, s mindenekelőtt a távolságtartást és a véleménykülönbségeket tárják elénk.¹⁰ Kettejük habitusbeli és politikai programbeli eltéréseit leginkább Voinovich Géza emelte ki a történeti irodalomban,¹¹ a többi szerző mértéktartóbban nyilatkozik ugyan, de ők is Eötvös elégedetlenségét és 1865 nyara előtt egyelőre csak látens ellentéteiket hangsúlyozzák.¹²

Új források ezekre az évekre vonatkozóan nemigen tűntek fel, s azok is legfeljebb egy-egy mozaikdarabot helyeznek élesebb megvilágításba. Ezen források egyike Lónyay Menyhért 1864. november 27. és 1865. február között vezetett naplója.¹³ Lónyay szintén Deák köréhez tartozott ezekben az években, ha — Eötvöshöz hasonlóan — nem is szerepelt Deák legközelebbi munkatársai között. Ezekben a hónapokban igen gyakran beszámol egy-egy Eötvössel való eszmecseréjéről, ezért naplósorai az Eötvös életművet kutatók érdeklődésére is számot tarthatnak.

Mindenekelőtt Deák és Eötvös viszonyát állítja elénk némiképp más fénytörésben. Lónyay szerint 1864 szeptemberében „Pepi azt mondja, hogy sokszor órákat tölt vele [Deákkal], és vele mindenben egy véleményben van”, aminek lenyomatát Eötvös naplójegyzeteiben is megtaláljuk egy novemberi bejegyzésben.¹⁴ Lónyay naplósorai azonban azt mutatják, hogy 1865. nyár előtt létezett egyfajta tudatos együttműködés is Deák és Eötvös között. 1864. november 28-án reggel például Lónyay Deáknál tett látogatást, amikor Kemény Zsigmond is jelen volt, s kérdezte Deákot, „adhatja-e a Wiener Lloydnak az adressére vonatkozó jeles cikkét. D[eák] azt mondá, igen, egyetért vele. A cikket, mint nekem Eötvös mondá estve, ő írta, mégpedig az öreg úr tudtával.”¹⁵ Falk is említette, hogy a Wiener Lloyd számára írt Eötvös cikkeket, elsősorban azt a praktikus hasznót hangsúlyozva, hogy az 1862 végén elfogadott új sajtótörvény nyomán

¹⁰ Falk: Kor- és jellemrajzok 223., 229., 246., 330.; Eötvös: Naplójegyzetek 36–37., 48., 59., 85–86., 146.; de például Kecskeméthy Aurél 1862 novemberében azt jegyezte fel naplójában, hogy Eötvös szerint Deák véleményével egybehangzóan nem kell sokat emlegetni a kiegyezést, „előbb-utóbb, sőt hamar teljesíteni fogja a Felség a nemzet méltányos igényeit”. Kecskeméthy naplójegyzete, 1862. nov. 14. Kecskeméthy Aurél naplója 146–147.

¹¹ Vö. „Ennyi különbség mellett nem csoda, ha ritkán találkoztak. Eötvösnek Deák egész körében kevés jó embere volt.” Eötvöst egyedül Andrássy kapcsolta Deák köréhez, ő volt „köztük a közbenjáró, ő közvetítette nézeteiket.” Dr. Voinovich Géza: B. Eötvös József. Bp., 1904. 84.

¹² Vö. például: Sötér István: Eötvös József. 2. átdolg. kiadás. Bp., 1967. 306–307.

¹³ Lónyay Menyhért: „Jegyzetek. 1864. töredékek”. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, Ms 5306/4.; vö. Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. S. a. r. Somogyi Éva. Bp., 2001. 108.

¹⁴ Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8. (Lónyay naplóját modernizált helyesírással idézem.); Eötvös: Naplójegyzetek 87.

¹⁵ Lónyay Menyhért naplója, Buda, 1864. nov. 29. Vö. „Bécsi dolgok”. Pesti Napló, 15. évf. 273–4436. sz. 1864. nov. 29., vö. Hanák: 1867 – európai térben és időben 119–120., 179.; a birodalmi tanács felirati vitájáról lásd: Somogyi: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig 48–54.

szabadabb ausztriai sajtórendtartás előnyeit ki lehetett használni így, miközben Magyarországon a provizórium viszonyai között a még mindig érvényben lévő 1852. évi sajtópátens rendelkezései és a sajtóperekben illetékesnek nyilvánított hadbíróságok árnyékában a szabad politikai véleménynyilvánításra nem volt mód. Lónyay naplóbejegyzése azonban ennél jóval kifinomultabb politikai manővert sejtet: Eötvös pesti levelet küldött a bécsi szerkesztőségbe Deák tudtával, melyben részletesen tárgyalta a bécsi birodalmi tanács uralkodóhoz intézett feliratának a Magyarországgal kapcsolatos politikát illető részét, nem fedve fel magyar létét, amire azután a Pesti Napló reagál, ismét csak Deák jóváhagyásával, megerősítve az Eötvös cikkében foglaltakat, s ezzel mintegy erősítve a bécsi liberális sajtó magyarbarát színezetét, ami természetesen a magyarországi közvéleményre is kedvező hatást gyakorolhatott.¹⁶ Mindeddig úgy láttuk, Deák nagyon tartózkodóan viselkedett az osztrák-német liberális tábor tagjainak minden egyes közeledési kísérlete során, ragaszkodva ahhoz a magyar közjogi állásponthoz, amely a hagyományos nemesi alkotmányjogi felfogásból kiindulva a politikai rendezés kulcsát a nemzet és az uralkodó kétpólusú rendszerében kialakítandó közjogi kompromisszumban látta, s a birodalom „másik” felének politikai erőit e tekintetben pusztán nézői szerepre kárhóztatta, elutasítva bármiféle kompetenciát a részükről e tárgyalások befolyásolására. A fenti naplórészlet viszont arra enged következtetni, hogy Eötvös és vele együtt legközelebbi politikai harcostársa, Trefort Ágoston tudatos kapcsolatépítő tevékenysége az ausztriai liberális táboron belül élvezte Deák színpfalak mögötti támogatását.

Lónyay naplója már 1864 szeptemberében arról tanúskodik, hogy olajozottan működött az információs csere Eötvös és a Lajtán túli liberálisok egyes vezetői között.¹⁷ Ugyanakkor érdekes, hogy amikor 1864 decemberében Lónyay értesülései szerint Kaiserfeld és társai, „kik mindenképpen kiegyenlítést kívánnak velünk”, arra a meggyőződésre jutottak, hogy óhajtandó lenne, „ha a magyar pártvezérekről, különösen Deák pártjáról tudnák, miképp gondolkoznak a kiegyenlítésről”, Visontai Kovách László, Érkövi Adolf és Hollán Ernő tűnik fel

¹⁶ Vö. Eötvös levele Bánó Józsefnek, Szenttornya, 1864. okt. 12. In: *Eötvös József: Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1976. 380.

¹⁷ 1864 szeptemberében jegyzi fel Lónyay, hogy Eötvös levelező viszonyban áll a Reichsrat ellenzéki tagjai közül némelyekkel, s a Schmerling elleni fellépés során „ők nagy többségbe[n] hiszik magukat, nem ugyan szám szerint, de az erkölcsi súlyt tekintve – ha [udni]l[lik] amidőn műveltség nélküli servilis Ruthen és Olah szavazatokat leszámítják.” Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8., vö. *Hanák*: 1867 – európai térben és időben 124. Lásd még: Dr. Karl Rechbauer levele Eötvöshöz, Graz, 1866. febr. 22. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár; Kaiserfeld négy levele Trefort Ágostonhoz, 1866. júl. 5. – 1868. jan. 13. Uo.; Kaiserfeld három levele Falk Miksához, 1866. szept. – 1867. jan. 5. OSZK Kt Fond IV/440.; Trefort Ágoston öt levele Falk Miksához, 1863. dec. 25. – 1864. szept. 14. OSZK Kt Fond IV/924.; Eötvös egy Montalembert-hez írott levelében beszámol 1866. február 16-i parlamenti beszédének sikeréről Magyarországon és Ausztriában, mint írta, Ausztriából, Stájerországból, Morvaországból naponta kapott elismerő leveleket. Eötvös levele Charles de Montalembert-hez, Pest, 1866. febr. 27. Közli: *Csepeli Réka*: Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez. Aetas, 13. évf. (1997) 1. sz. 137–139.; Eötvös kiterjedt levelezői kapcsolatához l. még: *Hermann Róbert*: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. Századok, 142. évf. (2008) 1. sz. 205–219.

Lónyay szerint önjelölt közvetítőnek, mintha nem lenne egyértelmű, hogy leginkább Eötvös az, aki Deák köréről információkat szolgáltatathat számukra.¹⁸

Lónyay is megörökíti, hogy 1864 nyarán közölte vele Eötvös, hogy ő „pár-szor Schmerlinggel személyesen értekezett – akkor azon véleményben volt, hogy S[chmerling] őszintén kívánja a magyar kérdés elintézését”.¹⁹ Ez a bejegyzés is többszöri találkozásra vall, mindenképpen az ismert 1863. szeptemberi találkozót követően, de további információt sajnos nem közöl. Nem tudjuk, hogyan vélekedett Deák a Schmerlinghez való közeledésről, de feltehetőleg nem helyesellte azt. Egy közvetett bizonyíték rendelkezésünkre áll e tekintetben: 1863 szeptemberében Eötvös — ahogy említettük — az ínség és az alföldi vasút ügyében érkezett Bécsbe, az uralkodótól azt kívánta elérni, hogy az ínség sújtotta alföldi területeken munkahely- és pénzkereseti forrás teremtése céljából az alföldi vasúttársaság számára korábban jóváhagyott 750 000 forintnyi összegből azonnal előlegezzenek 10 000 forintot, hogy a munkálatok megkezdődhessenek. Azonnal találgatások jelentek meg a bécsi sajtóban: például hírek arról, hogy az uralkodó „Budapestre” szándékozik utazni, s ezt Eötvös bécsi tartózkodásának tulajdonították, mondván, a bárónak „sűrűen volt alkalm a vezénylő államférfiakkal eszméket cserélni”. A Pesti Naplóban a bécsi tudósító, azaz Falk Miksa tollából cáfolat jelent meg szeptember 10-én: Eötvös Bécsben csak „rég barátait” látogatta meg, a „vezénylő államférfiak” közül pedig csak Ignaz Plener pénzügyminiszterrel és Forgáchcsal találkozott a vasút ügyében. Azt ugyan a közlemény sem tagadta, hogy a Forgáchnál tett látogatás alkalmával „általános kérdések”-et is érintettek, de hangsúlyozta, nincs hír arról, hogy Eötvös nyilatkozatai milyen hatást gyakoroltak a kancellárra. Cáfolta egyúttal, hogy Eötvös találkozott volna Schmerlinggel, aki akkor épp nem is tartózkodott Bécsben, s határozottan kijelentette: „...ezen két államférfi közt eddig a magyar ügy körül sem közvetlen, sem közvetett közlekedésnek nem volt helye. Kívánjuk azonban, hogy a »Presse« tudósítása ne legyen tettelegesen alaptalan, hanem csak – elhamarkodott!”²⁰ Egy héttel később már a 18-án lezajlott uralkodói audienciáról számoltak be a lapok, s hogy „a fogadtatás Ő Felsége részéről igen kegyes volt; – az ínségről részletesen tudakozódván, Ő Felsége szívélyes részvétét méltóztatott kifejezni”, s azonnali intézkedést ígért az előlegezés érdekében. A Pesti Hírnök azt is tudni vélte, hogy Ferenc Józef ez alkalommal a „hazai közügyek”-et is szóba hozta, s „ezen ügyek iránt szintén *nagy rokonszenvvel* méltóztatott legmagasb nézeteit nyilvánítani”.²¹ (kiem. az eredetiben) Minderről a Pesti Napló is beszámolt, azonban az időközben lezajlott találkozóról Eötvös és Schmerling között mélyen hallgatott. A bécsi utat követő napokban tartotta a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete nagygyűlését, melynek elnöki pozícióját Eötvös töltötte be, s a banketten Eötvös már

¹⁸ Lónyay Menyhért naplója, Buda, 1864. dec. 16.

¹⁹ Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8.

²⁰ „*.”: Bécs, sept. 8. (vezércikk). Pesti Napló, 14. évf. 205–4070. az. 1863. szept. 10.; Eötvös útjának céljáról l. még: Különfélék c. rovat. Uo. 212–4077. sz. 1863. szept. 18.

²¹ Különfélék c. rovat. Pesti Napló, 14. évf. 213–4078. sz. 1863. szept. 19.; Sürgöny, 3. évf. 214. sz. 1863. szept. 20.

meleg hangú pohárköszöntőt mondott az uralkodóra, „ki az ország szűkölködőinek segélykezet nyújtott; éljen Ferenz József!”²² Nyilván nem véletlen, hogy — legalábbis a közbeszédben — ekkor bukkant fel először a hír, hogy Eötvös saját újságot készül indítani. Az „egyik bécsi lap” pesti levelezője (talán maga Eötvös?) röppentette fel a hírt, hogy január elejétől Hunfalvy János szerkesztésében indul a lap, s eleinte inkább nemzetgazdasági érdekeket fog szolgálni, később azonban majd „határozott politikai jellemet öltend”, s a „trans-actio ügyében egy vagy több lándzsát törend.” A hírről beszámoló félhivatalos lap, a Sürögöny ehhez azonnal hozzátette, hogy a tudósítás „hitelességéről azonban nekünk eddigelé tudomásunk nincsen”.²³

A rendelkezésre álló források igen szűkszavúan tudósítanak arról, hogy ezekben az években Eötvös milyen konkrét feltételekkel tekintette kivitelezhetőnek az államjogi kompromisszumot. Hogy hogyan nem, arról sokkal többet tudunk: nem az uralkodóval, hanem a birodalmi tanács liberális táborával meg-egyezve kívánta a közjogi rendezést kimunkálni;²⁴ a birodalom egységét és nagyhatalmi állását sokkal inkább hangsúlyozta, mint Deák;²⁵ a birodalmi közös ügyek körét szélesebbre húzta, mint Deák 1865 májusában a Bécsben megjelenő, de a magyar konzervatívok által finanszírozott *Debatte* című lapban nyilvánosságra hozott programjában;²⁶ a közös ügyek tárgyalására birodalmi parlament létezését sem utasította el.²⁷ Ismét csak Voinovich Géza értékelt — még nem ismerve Eötvös naplójegyzeteit — a legsarkosabban, szerinte ugyanis „Eötvös ellenben minden kompromisszumot elfogadott volna, mely hamar kínálkozik és reménnyel kecsegtet...”²⁸ Eötvös naplójegyzeteinek nyilvánosságra kerülése azután alapvető pontokon cáfolta Voinovich álláspontját.

Lónyay naplója szintén ad újabb támpontokat e tekintetben is. Feljegyezte ugyanis, hogy 1864 nyarán Eötvös a következő programot fejtegette: „E[ötvös] előttem fel is olvasta azon pontozatokat, melyek mellett hiszi a kiegyenlí-

²² Napi újdonságok c. rovat. Sürögöny, 3. évf. 217. sz. 1863. szept. 24.

²³ Napi újdonságok c. rovat. Sürögöny, 3. évf. 265. sz. 1863. nov. 19.; mivel a lap indításának történetét a történeti irodalom már részletesen feltárta, erre nem térünk ki. Vö. *Antall József*: Eötvös József és a Politikai Hetilap engedélyezése. Magyar Könyvszemle, 79. évf. (1963) 100–107.; uő.: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Bp., 1973. 213–244. Az engedélyeztetés forrásait lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár D 191 Magyar királyi helytartótanács elnöki iratok 1624.IVB.1864. „Trefort Ágost lapengedélyérti kérelme”

²⁴ Vö. Eötvös levele Falkhoz, Svábhegy, 1865. jún. 17.: „...éppen nem osztom D. nézetét, ki mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek csak ennek képviselőivel kezét fogva akarok elérni”. In: *Eötvös: Levelek* 408. Idézi például: *Ferenczi*: Bárá Eötvös József 246.; *Sőtér*: *Eötvös József* 307.

²⁵ Vö. „Eötvös politikai felfogásában mindig megmaradt oly árnyalat, mely szerint ő az összbirodalom elvét, melynek hazánk válhatatlan alkatrésze, minden más érdek fölé helyezte.” *Ferenczi*: Bárá Eötvös József 249.

²⁶ Vö. „Eötvös közössé akart tenni majd mindent. A liberális párt jobb szárnyán 1865. előtt valójában közös ügynek tartották nemcsak a kül- és hadügyet, de a pénzügyet, kereskedelmet, közlekedést, stb. is.” *Beksis Gusztáv*: Kemény Zsigmond a forradalom s a kiegyezés. 2. jav. és bővített kiadás. Bp., 1883. 312–313.

²⁷ Vö. „Csak a központi parlamentet utasították vissza, kivéve Eötvöst, s még néhány mást, kik Deákot és Keményt tervezgetéseikkel tul akarták szárnyalni.” *Beksis*: Kemény Zsigmond 312–313.

²⁸ *Voinovich*: B. Eötvös József 81–82.

tést, melynek veleje, legyen itt is, mint Bécsben a Lajtán túli tartományokra nézve egy szűkebb birodalmi tanács, annak legyenek felelősek az egyes specialis ministerek. Ő neki már készen volt a ministeri listája. Belügy Bartal György, cultus Eötvös, igazságügy Szalay László, akkor még ő élt, engem valami pénzügyi csonkolt tárca félének vitelére szánt. Deák lenne az egész elnöke, ha ugyan belement volna a combinatióba, a conservativok közül csak Sennyey Pálra gondolt, kit Bécsbe[n] vélte alkalmazni. Erdély és Horvátországok számára is akart helyet nyitva tartani. A közös pénzügy, hadügy, külügy és kereskedelemre vélt birodalmi ministereket felállítani, kik felelősek lettek volna azon testületnek, mely a két szűkebb Reichsratból paritási alapon alakult volna. Szép és elfogadható alapok, csak azt nem hívéim akkor is, midőn mondá, de most sem hiszem, hogy erre belenyugvását mondotta volna ki S[chmerling]. Pepi barátunk jellemében fekszik az optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás. Legelőbb múlt hetfűn midőn a [!] Akadémiai ülés után E[ötvös] Dénesnél Kemény Zsigmonddal az estvét együtt tölténk, mindkettő a legfelelősebb szemüvegen nézték a dolgokat mind jelenben, mind jövőben. Fontos ember lehet mégis az államminister, a napokban egy beszédében azt állítá, hogy már a jelen évben 350, azaz háromszázötven magyar emberrel értekezett a magyar viszonyokról, ezt annak megmutatására mondá, hogy jelét adja annak, miszerint a magyar kérdés megoldásán dolgozik és fáradozik. Be kevés független ember lehetett e 350 közt, Pepit és a conservativeket kivéve többi valószínűleg vagy hivatalnok vagy instans volt.

Egyéberánt 1862-be [!] Tiszáék, a határozatiak is értekeztek vele. Szegény Almásyról is állíták ezt.”²⁹ Ismerjük ezt a programot Eötvös saját szövegezésében is 1864. szeptember végi feljegyzéséből, Lónyay sorai ehhez mindenekelőtt a miniszteri kombinációt és a közös ügyek abból kikövetkeztethető pontosabb körülhatárolását teszik hozzá.³⁰

Eötvös programja eszerint ekkoriban közel állt a konzervatívok Apponyi György gróf vezetésével 1862 decemberében papírra vetett dualista programjához, de nem azonosítható azzal. A közös ügyek körét már a konzervatívok is az októberi diplomában meghatározottól eltérően körvonalzták. A külügy nem számított igazi közös ügynek 1860 őszén, mivel abban az uralkodó megtartotta magának az egyeduralkodói jogkört, ahogy a hadügyek fontos részében is, így a birodalmi tanács kompetenciájába tartozó közös ügyekként a diploma a hadügyeknek a hadsereg kiegészítésével és ellátásával kapcsolatos részével, a pénzügyekkel, a vám- és kereskedelemügyekkel, a vasútüggyel és a hírközléssel (posta, távíró) számolt. Apponyi memoranduma a külügyeket szintén uralkodói felségjogként tárgyalta, ahogy a hadügyek túlnyomó többségét is, azonban a diplomában a birodalmi tanácshoz utalt hadkiegészítési és ellátási ügyeket a magyar országgyűlés részére kívánta fenntartani. A pénz- és kereskedelmi ügyekben birodalmi és országos ügyek szétválasztását indítványozta, a vasútügyet és

²⁹ Lónyay Menyhért naplója, Tuzsér, 1863. [!] szept. 8. Nincs információnk sem Tiszáék, sem pedig Almásy Pál állítólagos Schmerlinghez való állítólagos közeledéséről. A naplóbejegyzést említi: Cieger András: Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok. Bp., 2008. 118.

³⁰ Eötvös: Naplójegyzetek 61–64.

a hírközlést meg sem említette mint lehetséges közös ügyet.³¹ Eötvös felsorolásában viszont — ahogy Deák 1865. májusi programjában is³² — a külügy és a hadügy egy sorban szerepel a többi közös üggyel, ami jelzi az alkotmányos intézésre való igényt. Ugyanakkor Eötvös is számított különálló magyar — Lónyay megfogalmazásában — „csonkolt” pénzügyminisztériumra, a pénzügyeket illetően már ugyanolyan megosztást javasolt, mint Apponyi, illetve majd Deák. Nem említ viszont Lónyay az Eötvös javasolta magyar kormányban hadügyminisztert és kereskedelemügyi minisztert. Az utóbbit Eötvös későbbi feljegyzéseiben is teljes egészében birodalmi ügynek minősítette, nem tudjuk azonban, önmagában ebből a forrásból következtethetünk-e arra, hogy ekkoriban Eötvös a hadügyet még teljes egészében birodalmi ügyként kezelte volna. Mindhárom program kizárta viszont a vasútügy és a hírközlés közösségét. A kereskedelemügy szerepeltetése a közös ügyek sorában elkülöníti Eötvös elképzelését Deák programjától, ahogy az is, hogy a két parlament küldötteiből paritás alapján választott egységes testület nála inkább hasonlított a konzervatívok memorandumában szereplő egységes birodalmi tanácshoz (bár Apponyi is „delegáció”-nak nevezte azt), mint Deák delegációihoz, melyek az 1865. májusi program szerint még az egyes parlamentektől kapott utasítások alapján tárgyalhattak volna csak a közös ügyekről, azaz Deák eredetileg megtartotta volna a két parlament hatáskörében a közös ügyeket az utasítási rendszeren keresztül, amiről azután le kellett mondania.

Összevethetjük Eötvös programját az 1861 ősztől gombamód szaporodó más kiegyenlítési tervekkel is. A közös ügyeket illetően mind az uralkodói fel-ségjogok kétségbevonása, mind pedig a birodalmi ügyek körének szűkítésére törekvés e röpiratok többségét jellemzi, miközben a közös ügyek alkotmányos tárgyalására nézve nagyon szerteágaztak a vélemények. Apponyi memorandum-mal mellett Eötvös programjának legközelebbi rokona nem meglepő módon Trefort Ágostonnak egy 1862 augusztusában papírra vetett, de majd csak az 1880-as években megjelent programja.³³

Már Falk is közölte Eötvös hozzá intézett levelét Deák májusi programjáról: „Deák programja s főképp az, hogy a Debattéban jelent meg, nemcsak a határozati pártnál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. D. teljes meggyőződése szerint ártott magának, az ügynek azonban bizonyosan nem. A program ezen formában elfogadhatatlan.” Eötvös mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy Deák nem határozza meg pontosan, hogy mely ügyekben rendelkezik majd „elhatározó szavazat”-tal azon „közös testület, mely a közös ügyek tárgyalásával megbíztatik”.³⁴ (kiem. az eredetiben) Ezzel Eötvös valóban egy tisztázatlan pontra mutatott rá, hiszen az a megfogalmazás, hogy a két delegáció „szükséges meghatalmazással” ellátva tárgyal, s nézeteltérés fennállá-

³¹ Az uralkodó számára készült memorandum szövegét közli: Deák Ferencz beszédei. Közl. Kónyi Manó. Bp., 1903. 3. köt. 302–315.

³² Deák ún. májusi programját lásd: *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek*. 2. köt. S. a. r. Deák Ágnes. Bp., 2001. 312–319.

³³ Vö. *Deák Ágnes: „Kiegyenlítési program-kovácsaink”, 1861–1865*. Századok, 139. évf. (2005) 3. sz. 723–727., 708–709.

³⁴ Eötvös levele Falkhoz, Svábhegy, 1865. máj. 24. In: *Eötvös: Levelek* 399.

sánál csak a kérdés „égető” volta esetén, mivel „újabb meghatalmazás szerzése nem látszik lehetségesnek avagy célszerűnek”, irányozta elő országgyűlési „utasítás” mellőzését.³⁵ Eötvös naplójegyzeteiben is „gyenge s nem practicus”-ként elfogadhatatlannak minősítette a közös ügyek tárgyalására vonatkozó deáki javaslatot 1865 májusában.³⁶

Kimutathatók-e változások a rendelkezésre álló források alapján Eötvös terveiben? Naplójegyzeteiben 1865. július 7-én vetette papírra a legrészletesebben saját kiegyenlítési tervét, amely az 1864 szeptemberében vázolt program részletesebb és határozottabb kifejtése. Ebben teljes egészében közös ügynek minősíti a külügyet és kereskedelemügyet. A pénzügyek és a hadügyek területén hangsúlyozza a közös ügyek és országos ügyek közötti megosztás szükségességét úgy, hogy a hadügyek területén túlmegy Apponyi memorandumának, de Deák májusi programjának követelésein is, mivel 1848-as minták alapján azt fejtegeti, hogy az ország területén csak magyar ezredek állomásozzanak, külön egyenruhával és kizárólag magyar tiszti karral. A másik lényeges új elem az, hogy a két delegációból álló, Eötvös elképzelése szerint még mindig egységes testület tagjait illetően Magyarország „függetlenség”-ének biztosítékaként már nem csak arról szól, hogy mivel a delegáció tagjai egyben a magyar országgyűlés választott tagjai is, „az ország közvéleményének pressioja alatt álnak”, hanem azzal számol, hogy az országgyűlés „küldöttjeinek utasítást adhat, mit ha a törvény nem biztosít is, akadályoztatni practice lehetetlen”, vagy a bármikori visszahívás jogát vindikálja a magyar országgyűlés számára.³⁷ Az utasítás intézménye a jövőbeli delegációkat illetően Deák májusi programjában tűnt fel először, feltehetőleg onnan vette át Eötvös. Ebben az 1865-ös feljegyzésében részletesen kifejti a korábbi feljegyzésben is szereplő államminiszteri intézményt. Eszerint a két birodalmi fél államminisztereinek ellenjegyzése lenne szükséges minden a közös miniszterek által hozott rendelet érvényességéhez. Ez viszont olyan gondolat, amely kifejezetten Eötvös sajátja, párját nem találni a kiegyezést propagáló tervezetekben. (Tudjuk azonban, hogy effajta politikai biztosíték beépítésére nem került sor, hanem ehelyett a két miniszterelnöknek a közös minisztertanács ülésein való részvételét irányozta elő a kiegyezési törvénycikk.)

Eötvös szerette úgy látni, Deákba „csepegtetheti” elképzeléseit, aki azután, ha időbeli késleltetéssel is, de lassan magáénak ismeri el azokat és sikerre viszi. Deákra valóban minden bizonnyal hatottak a sajtóban és önálló munkaként megjelenő kiegyenlítési elképzelések ezekben az években, s így természetesen Eötvös gondolatai is, de 1865. májusi programja mégis a lehetséges elemek egyedi kombinációját testesítette meg. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki a másik irányú hatásgyakorlást sem – Eötvös maga bármennyire egyirányúnak is érzekelte e folyamatot. A Deák és Augusz Antal báró között megindult 1864. decemberi informális tárgyalások első szakasza után Kemény Zsigmond Frankenburg Adolffhoz intézett levelében úgy nyilatkozott, hogy Deák részletesen be-

³⁵ *Deák*: Válogatott politikai írások és beszédek II. 317.

³⁶ *Eötvös*: Naplójegyzetek 103.

³⁷ *Eötvös*: Naplójegyzetek 118–125., a két idézet: 64., 123.

számolt neki az általa Augusszal közölt programról, s úgy látja, az megegyezik azzal, amit néhány nappal korábban Deák Kemény, Eötvös, Csengery Antal, Majláth György, Tisza Kálmán, stb. előtt is fejtegetett.³⁸ Eszerint tehát bár igaz az, hogy Deák például a húsvéti cikk megjelentetése előtt semmilyen formában nem konzultált a fővárostól akkor éppen távol levő Eötvössel (de a cikk szövegét papírra vető Salamon Ferentől tudjuk, hogy még Andrásst sem engedte be magához Deák a cikk születése közben³⁹), ám a fejében körvonalazódó kiegyezési javaslatot a magyar politikai elit széles köreiben ismertette, így Eötvössel is.

Érdemes továbbá Eötvös 1864-es miniszteri listáját összehasonlítani az 1866 őszén fővárosi körökben keringő miniszteri listával. Beksics Gusztáv a következő politikusokat sorolja fel ez utóbbiról: Sennyey Pál báró (akkor a helytartótanács élén álló főtárnokmester), Majláth György (akkor magyar udvari kancellár), Andrassy Gyula gróf, Lónyay Menyhért, Ürményi József, Eötvös József báró.⁴⁰ Eötvös ezzel szemben nem szabadelvűekből és konzervatívokból álló koalíciós kormányban gondolkodott, hanem 1848-as minták szerint legfeljebb a király személye körüli miniszter posztján akart konzervatív politikussal számolni.

Lónyay naplósorai érzékeltetik továbbá, hogy a későbbi pénzügyminiszter „az optimismus és pessimizmus közti folytonos oscillálás” politikusát nem tekintette irányadó politikai személyiségnek. Hajlamos tervezetéseiben, ahogy borúlátásában is, az idealista álmodozó lelkesedésének megnyilvánulásait látni.⁴¹ Más forrásokból is tudjuk, Eötvös nem volt népszerű politikus személyiség. Az ellenkezéseket — politikusi életművének korábbi kitérői mellett — legközvetlenebbül az 1859-ben megjelent *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs* című röpirata generálta, melyben Eötvös föderatív szerkezetű, alkotmányos összbirodalom megteremtését hirdette birodalmi parlamenttel s az egyenjogú tartományok autonómiájával, ami nagyon messze állt a későbbi dualista célkitűzésektől. A röpirat megjelenését követő „jeges hangulat”-ot⁴² érezhetően nem oldotta fel 1860–1861 új irányt vett politikai aktivitása és Eötvös csatlakozása Deák köréhez. A provizórium éveiben is számolnunk kell az ebből a forrásból származó elítélő vélemények közvéleményt formáló hatásával. Egy rendőrségi besúgójelentés szerint például amikor néhány honvédtiszt (köztük Vidacs János, Sebes Emil és a valószínűsíthető informátor, Gelich Richárd) Pest-Budáról Vácra kirándult, s politizálás közben Deákot és Eötvöst is kitárgyalták, az utóbbiról a következőképp nyilatkoztak: „... megemlétték, hogy ő sokkal rosszabb, mint Schmerling, mivel a februári alkotmány [azaz a februári

³⁸ A levelet idézi: *Beksics*: Kemény Zsigmond 311.

³⁹ Salamon Ferenc visszaemlékezését közli: Deák Ferencz beszédei III. 399.

⁴⁰ *Beksics*: Kemény Zsigmond 318.

⁴¹ Vö. Falk visszaemlékezésével: Deák környezetében „némely meglehetősen szűk látókörű és középserű tehetséggel bíró emberek voltak, kiknek szemében rég szálkát képeztek ugy Eötvös, mint Trefort szellemi fölényüknél fogva. ... Eötvösről azt mondták, hogy ő poéta, filozófus, de nem *gyakorlati* államférfi, magyar államférfi pedig éppenséggel nem.” (kiem. az eredetiben). *Falk*: Kor- és jellemrajzok 330. Lónyay azonban naplójának tanúbizonysága szerint nem tartozott Eötvös rosszakarói közé, épp ellenkezőleg Eötvöst „jóbarátom”-ként tartotta számon. Vö. *Cieger*: Lónyay Menyhért 115.

⁴² *Sötér*: Eötvös József 280.

pátens] alapvetően az ő műve (Ez utalás Eötvös báró 1859-ben megjelent »Die Garantien der Macht und der Einheit Österreichs« című ismert művére.”⁴³ Magyarország is visszhangra talált tehát az a bécsi körökben népszerű nézet, amely a Schmerling-féle alkotmányos birodalmi centralizáció politikáját igyekezett összekötni Eötvös 1859-es röpiratával.⁴⁴ Egy másik ügynöki jelentésnek köszönhetően Jókai Mórnak egy Eötvös politikai jelentőségét erősen lekezelő megjegyzését is ismerjük ezekből az évekből. Eszerint a prágai „Politik” című lap szerkesztője, Skrejšovsky horvátországi és magyarországi útja során 1865 decemberében találkozott Deákkal, Kemény Zsigmonddal és Jókai Mórral is. A Jókaival folytatott beszélgetés során terelődött a szó Eötvösre, akinek a dualizmust pártoló cikkei a prágai szerkesztő szerint nagyon kedvezőtlen visszhangot váltottak ki a birodalom másik felének szláv politikusai között. Jókai viszont így felelt: „Úgy tűnik, Önök Eötvösnek olyan politikai jelentőséget tulajdonítanak, amellyel hazánkban ő nem rendelkezik. Egy francia mondta egyszer Nyárynak: ugye Eötvös báró pártja nagyon erős? »Igen, tres forte« (Trefort a sógora), felelte Nyáry.”⁴⁵

Kecskeméthy Aurél jellemzése Eötvösről ezen évekre vonatkozóan is helytálló: „...ámbar köztiszteltben részesül, s politikai tekintélye elismert – nemcsak népszerűnek nem mondható, hanem pártja sincs; csak barátai, s egyéni hivei vannak, egy kis compagnie d’éliteje.”⁴⁶ S mégis, a tudós báró gondolatai és értékei ott hagyták lenyomatukat a kor történelmi jelentőségű folyamatain.

⁴³ „Von letzterem erwähnte man, er sei weit schlechter als Schmerling, weil die Februarer Verfassung wesentlich sein Werk sein. (Es ist dies eine Anspielung auf das bekannte im Jahre 1849 [!] veröffentlichte Werk des Baron Eötvös »Die Garantien der Macht und der Einheit Österreichs.«.” Joseph Wrafka pest-budai rendőrigazgató jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. júl. 8. MNL OL D 191 9846.IVA.1863.

⁴⁴ Megemlékezett erről Kecskeméthy Aurél is országgyűlési képviselőkről írt karcolatgyűjteményében: Eötvös 1859-es röpiratát a bécsi politikusok 1859-ben betiltották, 1861-ben azonban az „hallgatagul »az alkotmányos aera« kathekizmusául fogadtatott el, és az ausztriai alkotmányosság neophitái által tanulmányoztatott, melyből — mint kakuk tojásból — kelt ki a február 26-diki birodalmi tanács!” Azonban a pátens „alkotói” hiába mondogatták, hogy az Eötvös eszméje, ő maga nem ismert rá. „Báró Eötvös József”. Ujabb árny- és fényképek idősb Kákay Aranyostól. Pest, 1866. 72–73.; Kecskeméthy 1861 decemberében a Sürgöny hasábjain vette védelmébe Eötvöst és röpiratát Török Jánosnak a Pesti Hírnökben közzétett támadása ellen. Kecskeméthy naplójegyzete, 1861. dec. 26. Kecskeméthy Aurél naplója 119.

⁴⁵ „Sie scheinen überhaupt ihm eine politische Bedeutung beizumessen, die er in unserem Lande nicht besitzt. Ein Franzose sagte einmal zu Nyáry: nicht wahr, die Partei des Baron Eötvös ist sehr stark? – »Ja, tres forte« (Trefort sein Schwager) antwortete ihm Nyáry.” „Prag, 8 Dezember 1865”-ös keltezéssel jelentés. (másolat) MNL OL D 185 M. kir. udvri kancellária elnöki iratok 1865.:1711.

⁴⁶ Ujabb árny- és fényképek 76.

„-CONTINUOUS OSCILLATION BETWEEN OPTIMISM AND PESSIMISM”

The Political Program of József Eötvös during the Schmerling Administration

by Ágnes Deák
Summary

On the political ideas of József Eötvös and the plans which kept him busy between November 1861 and the summer of 1865 we have abundant information at our disposal. The present study contrasts a new source, the entries regarding József Eötvös in the diary led by Menyhért Lónyay, the future minister of finances, between November 1864 and February 1865, with the results of previous historical literature on the work of Eötvös. The lines written by Lónyay show the relationship between Eötvös and Ferenc Deák from a slightly different angle. It appears that the efforts of Eötvös and Ágoston Trefort at constructing networks within the ranks of the Austrian liberals enjoyed the backing of Deák in the backstage. The diary offers the possibility to examine more closely the plans elaborated by Eötvös regarding a possible constitutional compromise. Thus, in 1864 Eötvös proclaimed a program which was in several regards similar to the memorandum which the Hungarian conservatives had transmitted to the ruler late in 1862, but in some several important points it went further towards the program which Ferenc Deák was to publish in May 1865. By the autumn of 1865 his claim for guarantees of Hungarian independence had become markedly stronger, probably under the influence of Deák's program. Although Eötvös himself thought that it was he who „dripped” his ideas into Deák, they probably mutually influenced each other. Furthermore, the study demonstrates through two hitherto unknown police reports the relative „unpopularity” of Eötvös within the political elite.

EÖTVÖS JÓZSEF HÁROM LEVELE

A magyar polgári átalakulás nagyjainak életműkiadása terén a magyar történet- és irodalom-történetírásnak máig rengeteg adóssága van. Batthyány Lajos gróf kivételével gyakorlatilag egyikük írásos életműve sem hozzáférhető még megközelítőleg sem. S itt nemcsak az olyan, szinte kiadhatatlan terjedelmű, hihetetlenül szétszóródott hagyatékokról van szó, mint Széchenyié vagy Kossuthé, hanem olyanokról is, akiknek levelezését és irathagyatékát nagyobb-részt itthoni közgyűjtemények őrzik.

Az életműkiadások kötetei közül általában a levelezés-kiadások azok, amelyek legkevesbé teljesek, s amelyek hiánya (vagy hiányosságai) a legérzékenyebben érinti(k) a szakmát. Így van ez Széchenyi, Deák, és így van ez Eötvös József esetében is.

Az első gyűjteményes Eötvös-levelezéskötetben Voinovich Géza 1903-ban összesen 101 levelet közölt, Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor tették köz-zé Eötvös Szalay Lászlóhoz írott 56 levelét.¹ A Magyar Helikon életműkiadásá-ban Oltványi Ambrus 350, részben kiadatlan levelet publikált; e kiadványban összesen 700 darabra becsülte az addig ismert levelek számát. (A szignifikáns különbség abból adódik, hogy a Vachott Sándornéhoz írott, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött több száz rövid levelet és cédulát — részint terjedelmi, részint kiadástechnikai okokból — nem vette fel a kötetbe, holott az életrajz szempontjából ezek is fontos információkat rejtenek.)² Külön kötetben jelentek meg a fiához, Eötvös Lorándhoz írott levelek, szám szerint 50 darab³, s az Oltványi-féle gyűjteményes kötet megjelenése óta elmúlt közel négy évtizedben is több tucatnyival gyarapodott a korábban ismeretlen vagy szövegszerűen nem publikált levelek száma.⁴

¹ *Báró Eötvös József: Levelek. Életrajz.* Báró Eötvös József összes munkái. XX. k. S. a. r. Voinovich Géza. Bp., 1903.; *Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz.* Irodalomtörténeti Füzetek 55. Bp., 1967.

² *Eötvös József: Levelek.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Eötvös József művei. Bp., 1976. 683.

³ Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz. S. a. r. Benedek Mihály. Bp., 1988.

⁴ *Scheiber Sándor: Eötvös József levele Kazinczy Gáborhoz.* Irodalomtörténeti Közlemények 82. (1978) 4. szám, 501. [1863]; *Eötvös József: „Neveljünk polgárokat...”* Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez. Bemutatja Fenyő István. Kézirattár. Bp., 1984. [1831. szeptember 21.] *Urbán Aladár: Eötvös József két levele 1848-ból.* Irodalomtörténet, (1982) 3. szám, 647–656.; *Deák Ágnes: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867)* Irodalomtörténeti Közlemények 95., (1991) 5–6. szám, 654–660.; *Deák Ágnes: Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz 1850.* Századok 137., (1996) 1. szám, 119–128. [1850.]; *Csepeli Réka: Eötvös József levelei Charles de Montalambert-hez.* AETAS, 12. (1997) 1. szám, 124–141. [1853–1866; és Eötvös levele François Guizot-hoz, 1854.];

Az alábbiakban három eleddig részben vagy egészében publikálatlan Eötvös-levelet teszünk közzé. Ezek közül az első egy egyszerű ajánlólevél 1858-ból, igaz, egy olyan időszakból, amikorról egyetlenegy, Vachott Sándornéhoz írott levelet ismerünk Eötvöstől.⁵

A második jóval érdekesebb, részint a címzett személye, részint a szöveg tartalma, részint a levél sorsa miatt. A levelet Eötvös 1865. szeptember 10-én írta Andrassy Gyulának. Pontosabban, a levél dátuma 1865. augusztus 10., s az azt először, noha a bevezető és a befejező mondatok nélkül közreadó Kónyi Manó is ezzel a dátummal publikálta. Ezt vette át Voinovich Géza kötete is. Oltványi Ambrus azonban tartalmi ismérvek alapján egy hónappal későbbre, 1865. szeptember 10-ére datálta a levelet, s noha az eredetin is augusztus 10. szerepel, nincs okunk módosítani az Oltványi által korrigált dátumon.⁶ Eötvös és Andrassy 1865–1870 közötti leveleiből Kónyi összesen 10 levelet adott közre, pontosabban többségüket csak kivonatossan publikálta, és az eredetiek azóta sem kerültek elő. (További 13 levelet — szintén kivonatossan — Lederer Béla jelentetett meg, s jelenleg ezek eredetije sem ismert.)⁷

Az itt immáron teljes egészében publikált levélnek Kónyi az érdemi részét közreadta, ugyanakkor a bevezető és befejező bekezdéseken kívül is egész mondatokat, sőt, egy teljes bekezdést hagyott ki belőle jelöletlenül. Mindez megerősíti Cieger András nemrég megjelent tanulmányának azon megállapítását, hogy Kónyi közlései korántsem felelnek meg a forrásközlés jelenlegi szabályainak, s közreadóként gyakran nemcsak stilizálta, de politikai szempontok alapján tartalmilag is módosította a szövegeket.⁸ (Ezt egyébként Deák 1848-as beszédeinek szövegénél magunk is tapasztaltuk.) Az Eötvös által Andrassyhoz intézett többi levél esetében is — ahol a közlés időnként csak egy-két bekezdésre terjed ki — feltételezhető, hogy kiadatlan részeik is fontos adatokat tartalmaznak. A levél utolsó oldalán valószínűleg Kónyi jelölte meg írónnal a közlés határát. A levél egy magángyűjteményből került elő nemrég, s némi reményt nyújt arra, hogy egyszer a többi levél is előkerül.

Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II.) Az élettörténet. Holmi, 9. (1997) 9. szám, 1279–1294. [Levelei nővéréhez, 1851, 1866–1868]; Gábor Gángó: Joseph Freiherr Eötvös in Bayern, September 1848 – Dezember 1850. In: Ungarn-Jahrbuch. Hrg. von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl. Bd. 24. (1998–1999) München, 2000. 205–222.; Szilágyi Márton: Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége. Aetas 20. (2005.), 3. szám, 123–139. [1858–1867]; Frank Tibor: Eötvös és Carneri. Ismeretlen osztrák-magyar véleménycsere a dualista berendezkedésről. Aetas 20. (2005.), 3. szám, 147–154. [1866]; Gángó Gábor – Gracza Lajos – Miklós Gergely: Eötvös József öt zenei tárgyú levele Friderike Müllerhez. Irodalomtörténeti Közlemények 109. (2005) 2–3. szám, 345–353.; Hermann Róbert: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. Századok 142. (2008) 1. sz. 205–219.

⁵ Hely nélkül, 1858. május 31. Közli *Eötvös J.: Levelek i. m.* 284.

⁶ Deák Ferenc beszédei. S. a. r. Kónyi Manó. 2. kiadás. Bp., 1903. III. k. 1861–1866. 444–447.; Bárány Eötvös J.: Levelek. – Életrajz. i. m. 78–84.; *Eötvös J.: Levelek i. m.* 437–442., 758.

⁷ Lederer Béla: Gróf Andrassy Gyula beszédei. II. k. Bp., 1893.

⁸ Cieger András: „Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk” (Kónyi Manó és a Deák Ferenc beszédei). In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Szerk. Deák Ágnes és Völgyesi Orsolya. Szeged, 2011. 231–242.

Az utolsó levélnek mind a címzettje, mind a dátuma ismeretlen; Eötvös egészségi állapotára nézve nyújt adatot. Az iratokat a jelenlegi helyesíráshoz közelítve, ugyanakkor a régies alakokat s Eötvös nyelvhasználati jellemzőt megőrizve adjuk közre. A Kónyi által csonkán publikált levél esetében kövérített betűtípussal jelöltük a kihagyásokat, emellett jeleztük Eötvös kihúzásait, illetve a kihagyott mondatok mellett a jegyzetekben azt is, hogy Kónyi hol módosította érdemben a publikált szöveget. Egyben pedig abban reménykedünk, hogy a következő Eötvös-évfordulóra talán végre megjelenik Eötvös ismert leveleinek teljes gyűjteménye.

Pest, 1858. május 30.

Eötvös József levele ismeretlenhez: Hausegger Henriket ajánlja alkalmazásra a Tiszavidéki Vasúttársasághoz

Tisztet barátom!

Jelen soroknak előmutatója, Hausegger Henrik, ki a tiszai Vaspálya társulatnál alkalmazást keres, és ebbeli folyamodványát már be is nyújtotta, kért, hogy őt Neked ajánljam. – Miután őt ismerem, s azon 7 esztendő leforgása alatt, melyet, mint a Casino könyvtári segéd és írnok töltött, mindég értelmes, becsületes és kötelességeit szorgalommal teljesítő embernek tapasztaltam: nem tagadhattam meg kérését, s mint oly egyént ajánlom őt figyelmedbe, ki minden irodai szolgálatban meglegedéset meg fogja érdemleni, s bizonyosan érdemessé mutatja magát azon pártolásra is, melyre őt netalán méltatod.

Őszinte tiszteletem kijelentése mellett
alázatos szolgád
Eötvös

[Más kézírással:]

Eötvös József,

d. 30. Máj. 858.

Hausegger jelenlegi casinói könyvtárnok segéd mellett, kit én a kérvény beadására utasíték kinek folyamodását Taselbnek [?] átadtam

Eredeti sk. tisztázat. Fénymásolata birtokomban.

Szentetornya, 1865. augusztus [recte: szeptember] 10.

Eötvös József levele Andrássy Gyula grófhhoz a kormányzati felelősség és a megyei autonómia kérdésének fontosságáról

Sz[en]t[e]-Tornyán, 10/8. 865.

Kedves barátom!

Folyó hó 5-én írt leveledet ide, a pusztára utánnam küldetvén, csak ma jött kezembe.⁹ Rég nem örültem inkább. Először, mert hosszú

⁹ A levelet nem ismerjük.

hallgatásod miatt néha boszongodni, néha aggódni kezdék, s most látom, hogy ha volt is bajod, legalább ismét lábon állsz; de örültem főképp leveled tartalmának, melyből látom, hogy a legtöbbször már is egyetértünk, s a többire nézve majd megtaláljuk a formulát, melyet közösen elfogadhatunk.¹⁰ – Ismered nézetemet a nagy politikai manoeuvrőről, melyen keresztül megyünk. Többször mondtam Széchenyinek, s hiszem most is, hogy azoknak, kik egy nép nevében lépnek föl, a legjobb politika a nyíltság; mert semmi nép nem diplomata, s a magyar még kevésbé az, mint mások, s támogatására csak addig számolhatunk, míg azt, amit akarunk, neki megmagyarázhatjuk. A Napló¹¹ — vagy inkább azoknak eljárása, kiknek inspirációt követi — csak úgy magyarázható meg, hogy azok, kik a pártot vezetik, magok is kívánják, hogy kisebbségbe jövéen, a felelősségtől megmeneküljenek. Ki ezt nem tudja, az a magasztalásokat, melyeket a Hon¹² kivételével minden magyar lapban a kormányról talál, nem értheti. Én legalább igen természetesnek találom, ha híveink egy része a Honhoz szegődik, a másik a Napló tanácsát követve kormányi vagy főispáni hivatalt vállal — mert más nevet a főispány önkényétől függő hivatalok csakugyan nem érdemelnek — s ha maholnap isolálva¹³ állunk, vagy minden erőnket leszünk kénytelenek megfeszíteni, hogy azokat visszanyerjük, kiket a határozati párthoz mi magunk kergettünk át; vagy kiknek mi magunk építettük a hidat, melyen a kormányhoz átmehetnek. – Én nem most, de régen meg vagyok győződve arról, hogy ellenzéki jellemünkről lemondanunk nem szabad, s ha még azon cikkemet is, melyet a megyei rendszerről írtam, olvasod, látni fogod, hogy benne kimondám: miként a kormányt, amennyiben csak az országgyűlés összehívásán dolgozik, akadályoznunk nem kell; de hogy mind az egész kormányrendszer törvénytelenége, mind az iránt elég világosan kimondám nézetemet, hogy a kormányt ezen egyen kívül nem szándékom semmi másban pártolni.¹⁴ Még Sennyey¹⁵ is panaszkodik afelett, hogy minden alkalommal a véleménykülönbséget emelem ki, mely köztem s a kormány mostani vezetői között mindig létezett, s előre mondom, hogy velel¹⁶ oppositíóban fogok állani. Igazad van, ha azt gondolod, hogy¹⁶ tovább kellene mennem s nincs senkinek több kedve hozzá, mint nekem; de 52 éves lévén (fájdalom, éppen ma egy hete volt születésem napja), nagy politikus kezdek lenni. – Teljes meggyőződéseim, hogy

¹⁰ Kónyi Manó inntől kezdve közölte a levelet.

¹¹ A liberális Pesti Napló.

¹² A Jókai Mór által szerkesztett, határozati párti szellemű „Hon”. Ld. Kosáry Domokos – Németh G. Béla szerk.: A magyar sajtó története, 1849–1867, II/1. k. Bp., 1985. 639–649. A vonatkozó részt írta Pók Attila

¹³ elszigetelve

¹⁴ Eötvös cím nélküli cikke a Politikai Hetilap 1865. aug. 21-i, 8. számában jelent meg. Újra-közi „A kormány felelőssége és a megyék” címmel Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. Összegejtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Fenyő István. Eötvös József művei. Bp., 1978. III. k. 595–601.

¹⁵ Sennyey Pál, báró (1824–1888), konzervatív politikus, 1847–1848-ban követ, 1848-ban képviselő, 1860–186 között a Helytartótanács alelnöke, 1865–1867 között tárnokmester és a Helytartótanács elnöke 1884-től tárnokmester és országbíró.

¹⁶ Kónyinál: Igaz, hogy

Deák jó szándékú manoeuverjei, melyeket Kemény¹⁷ nagyon is buzgón pártol¹⁸, pártunk desorganisatióját¹⁹ vonják magok után. Már most is teljes dissolutióban²⁰ vagyunk. De épen ezért kerülnöm kell mindent, miáltal ennek responsabilitása²¹ reám háramlanék, s ez okvetetlenül békövetkezik, ha oly kérdésekben, hol D[eák] valamely positiv irányban föllépett, én az ellenkezőt követném. – Míg az országgyűlés együtt nincs s magunkat tisztán nem orientálhatjuk, s míg főképp a kormány positiv nem nyilatkozott, s mi okvetlenül bizonyosan történni fog, Deákot nem hajtotta ismét az oppositíóba, szorosán az utolsó országgyűlés felirásaihoz tartva magamat, ott, hol D[eák] jelen taktikája azoktól eltér, ki kell kerülnöm a vitatkozást, hacsak nem akarom, hogy az egész óconservatív had, s azok, kik igen kényelmesnek tartják, hogy D[eák] firmája alatt hivatalba léphetnek; tátott torokkal hirdessék, miként a szakadást a felirati pártban Eötvös idézte elé, s hogy ha e párt többségben nincs, azt csak én okoztam fellépésem által. Ich kenne meine Pappenheimer.²² De nem félek tőlök, éppen mert ismerem. Ez az ok, melyért lapom kevésbé oppositionalis, mint azt Te s én magam is²³ kívánnám, s melyért a megyei kérdéshez is csak glacé kesztyűkkel nyúltam; azonban más úton ugyanazon célhoz jutunk.

Azáltal, hogy a constitutionális kérdésben, habár a legloyalisabb phrasisokkal, határozottan lépek föl s mindig visszatérve a német kérdésre, a dualismusnak szükségét hirdetem.

S azáltal, hogy egymásután felvéve az egyes kérdéseket, azokat elveink értelmében tárgyalom. S itt újra örömet fejezhetem ki, hogy, ami már annyiszor történt, nézeteinkben találkozánk.

Egészen úgy ítélek a közhangulatról, mint Te. Embereink a ministeriális felelősséget nagy zajjal éltetik, de annak lényegéről nincs fogalmuk; ellenben még nagyobb lelkesedéssel ragaszkodnak a megyei rendszerhez, mint melyet ezen institutio érdemel, mely a selfgovernmentnek²⁴ lényeges, de mégis csak egy részét valósítja. Már miután a felelősség, ha az nem úgy, mint Angliában, hanem a francia rendszer szerint alkalmaztatik, csakugyan igen gyenge biztosítékot képez, s miután bölcseink — ignorálva Angliát, Belgiumot, a Sveitz és Amerikát — tátott torokkal hirdetik, hogy a kormány felelőssége a helyhatósági autonómiával össze nem fér: kétségtelen, hogy ha a jövő országgyűlésen e két érdek — a felelősség elve és megyei rendszerünk — ellentétbe állíttatnak, a többség inkább a felelősségről, mint a megyéről fogna lemondani. – Míg törvényhozásunk nagy része régi táblabírákból s olyanokból áll, kik megyei hiva-

¹⁷ Kemény Zsigmond, báró (1814–1875), író, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1848–49-ben Kővár vidék képviselője, a Pesti Hírlap, majd a Republica munkatársa. belügyminisztériumi tanácsos. A szabadságharc után a Pesti Napló szerkesztője, 1865-től képviselő. Elborult elmével hal meg.

¹⁸ Kőnyinál: támogat

¹⁹ szétesését

²⁰ Feloszlásban, felbomlásban

²¹ felelőssége

²² „Ismerem a fajtámat”

²³ Kőnyinál „mint azt magam is”

²⁴ önkormányzatnak

talok után vágyódnak, ez a dolgok természetében fekszik, s e részben a határozati s felirati emberek között nincs különbség. S ez az, mire Mailáth et socii²⁵, ide értve Belcredit²⁶ is, reményeiket építik.

Ismerem a jelen kormánynak terveit és az ellenszenv, mely ellene Bécsben és a tartományokban nyilatkozik, onnan ered, mert azok ismertetnek mások által is. – Bécsben egy bizonyos számú udvari kancellária, Ungarische, Böhmische, Galitzische, Oesterreichische Hof-Kanzlei.²⁷ A tartományokban localis²⁸ kormányok, melyek azok alatt állnak. Megyei szerkezet, de olyan, melynek fő célja az, hogy az administratio olcsóbb legyen, s melynek alapvonalait a főispánoknak kiadott utasításban látunk. [sic!] Országgyűlések az egyes országok beldolgaira, a közösökre egy neme a Reichsrathnak²⁹, mely nem a dualismus alapján a két birodalom részének küldöttjeiből, hanem az egyes tartományok követeiből állna³⁰, s a lehetőségig kevés tagból állva, a lehetőségig kevés alkotmányos jogokat gyakorolna. Ez azon ideál, mely után törekszünk? – Ha valaki kormányunkat avval vádolja, hogy Magyarország beolvasztásán dolgozik, igazságtalan. Ők nem a beolvasztást, hanem szabadságunknak korlátozását kívánják, s a mennyiben ez a divide s vinctes³¹ által könnyebben elérhető, ha lehet, még több egymástól független, sőt ellenséges részekre osztanak föl a birodalmat, s így a jelen pillanatban különállásunkat is, de főleg szabadságunkat s az alkotmányosságot kell védenünk.

A kormánynak ezen posíciója bizonyos tekintetben könnyíti állásunkat, mert köztünk s a Lajtán túli alkotmányos párt között érdekközösséget idéz elő, melyet nekik, ha nem is egyszerre, de lassanként meg fogok magyarázni. De más tekintetben ezen posíció veszélyes reánk, mert aki nálunk a függetlenséget és különállást használhatja céggül, bizonyosan pártolókra talál. Nagy azoknak száma az országban, kik mindenek felett csak a zsinóros magyar nadrághoz ragaszkodnak, s ha huszárok maradhatunk, nem bánják, akár mint Leibhuszárok³² váltjuk a fenséges uralkodó ház tányérjait, akár mint hősök küzdjünk a szabadság csatájában. Akárhányan örülnek, hacsak a németet szidhatják és üthetik, akár a szabadság, akár az absolutismus érdekében tölthetik rajtok kedvüket, s ha ezeknek még azt mondhatják, hogy a megyei rendszer a miniszterialis formával össze nem fér, s hogy 1848-ban nemzetiségünk garantiájáról mondtunk le, midőn más európai nemzeteknek alkotmányos elveit elfogadtuk, lesz akármennyi, ki egy magyar kancellár- és magyar tárnokban alkotmányos-

²⁵ Mailáth és társai. – Mailáth György gróf (1818–1883), ókonzervatív politikus, az Októberi Diploma kibocsátása után tárnokmester, a Helytartótanács elnöke, az 1861. évi országgyűlés főrendiházának elnöke, 1865-től főkancellár, 1867-től ismét a főrendiház elnöke.

²⁶ Belcredi, Richard, gróf (1823–1902), osztrák konzervatív politikus, 1865 júniusától 1867 februárjáig a Habsburg-monarchia miniszterelnöke.

²⁷ Magyar, Cseh, Galíciai, Osztrák Udvari Kancellária

²⁸ helyi

²⁹ A Birodalmi tanácsnak

³⁰ Kóyninál: alakíttatnék

³¹ Divide et vinctes! – Julius Caesartól származó mondás: Oszd meg ellenfeleidet és győzz!

³² Testőrző huszárok.

ságunk non plus ultráját³³ látja, s annál inkább éljenez a coronatió³⁴nál, mentől tökéletesebb [sic!] hasonlít ez ahhoz, **melynél Ferenc császár³⁵ megesküdött alkotmányunkra, hogy azt meg ne tartsa.**³⁶

Ezen veszély az, melytől tartanunk kell, s ez az ok, melyért minden erőmet öszveszedve azon dolgozom, hogy a felelősség elvét az embereknek ismét eszükbe hozzam s megmutassam, hogy enélkül egész alkotmányosságunk mit sem ér, bém bizonyítva egyszersmind, hogy a miniszterialis rendszer következtében ugyan régi megyei szerkezetünkben bizonyos módosítások elkerülhetetlenek, hogy azonban azt, ami abban lényeges, a szabad önkormányzást, nemcsak megtarthatjuk, sőt nagyobb kiterjedésben bírhatjuk, mint annak előtte.

Ma jött ki ezen irányban második cikkelyem³⁷, s ha Isten éltet és egészséget ad, oly tisztába fogom hozni a kérdést, mint a nemzetiségi kérdést — melyről most, miután könyvem hatásáról az ország különböző vidékein és nemzetiségeinél biztos híreim vannak — tudom, hogy az úgy fog megoldatni, mint én felállítottam.³⁸

A közigazgatási kérdés egyike a legnehezebbeknek, főképp nálunk, hol azoknak nagy része, kik politikáról szólnak, még a tudomány első elemeit sem ismeri. Nehéz úgy szólni, hogy mindenki megértse, s cikkelyeim mégis szerfelett unalmasak ne legyenek. De 25 évig foglalkoztam e tárggyal s öszveszedem minden erőmet. Ha e kérdést tisztába hozom, nagy szolgálatot teszek a hazának, habár az utolsó volna is, mire 50 éven túl mindig gondolni kell. Hogy azonban boldoguljak, támaszra van szükségem, és ha itt-ott tévednék, hű barátok tanácsára. – Az Idők Tanuja³⁹ már megtámadott, a Hirnök⁴⁰ követi s biztos lehetek, hogy nem sokára az egész tisztas meute⁴¹ talpamon követ. Tudják, hogy az egész szabadság kérdése az administratio szervezésétől függ, s azért bizonyosan nem fognak semmit elmulasztani, hogy utamat állják. De mottóm szerint, **melyet az öreg Frun[d]sberg⁴²től tanultam**⁴² „Viel Feind, viel Ehr”⁴³,

³³ netovábbját

³⁴ koronázásnál

³⁵ Ferenc, I. (1768–1835), II. Lipót fia, 1792-től I. Ferenc néven magyar és cseh király, II. Ferenc néven német-római császár, 1804-től I. Ferenc néven osztrák császár.

³⁶ Kőnyinál: midőn megesküsznek az alkotmányra, hogy meg ne tartsák.

³⁷ Eötvös „Helyhatósági szerkezetünk” című cikksorozatának első része a Politikai Hetilap 1865. szept. 11-i, 11. számában jelent meg. Újra közli *Eötvös J.: Reform és hazafiság* i. m. III. k. 613–620.

³⁸ Eötvös „A nemzetiségi kérdés” c. kötete 1865-ben előbb magyarul, majd még ebben az évben „Die Nationalitäten-Frage” címmel Falk Miksa fordításában németül is megjelent. Újra közli *Eötvös J.: Reform és hazafiság* i. m. III. k. 339–465.

³⁹ Az 1860-ban Lonkay Antal szerkesztésében megindult, katolikus szellemű, az ókonzervatívokhoz közel álló lap. L. Kosáry D. – Németh G. B.: *A magyar sajtó története* i. m. II/1. k. 402–404. A vonatkozó részt írta Buzinkay Géza.

⁴⁰ Az 1860-ban indult, konzervatív szellemiségű, ekkor Török János által szerkesztett Pesti Hirnök. L. Kosáry D. – Németh G. B.: *A magyar sajtó története* i. m. II/1. k. 513–528. A vonatkozó részt írta Katus László.

⁴¹ Kőnyinál a magyar fordítás: falka

⁴² Kőnyi ezt a mellékmondatot is kihagyta.

⁴³ Sok ellenség, nagy dicsőség. – Georg von Frundsberg (1473–1528) császári zsoldosvezér mondta e szavakat, amikor 1513. október 7-én Creazonál legyőzött egy túlerőben lévő velencei haderőt.

szinte örülök a küzdelemnek, csak tudjam, hogy, ha kell, magam nem maradok, s ebben főképp reád számolok.

Ha azt reménled, hogy a Naplót engagirozhatod⁴⁴; írd oda, támogass annak hasábjain, ha jobbnak látod — miben igazságod lehet — én e részben ment vagyok minden hiúságtól, bármennyire kecsegtető lenne arra nézve, ha lapom dolgozótársai közé számíthatlak — de támogatass — azaz, ha mint hiszem, nézeteimet osztod.⁴⁵ – Meggyőződéseim az: hogy a mohácsi vésztől mostanig talán nem volt pillanat, mely hazánk sorsára elhatározóbb befolyást gyakorolt, mint a mostani. S innen van, hogy csaknem nevetséges tevékenységet fejtek ki. Ha látnád, mennyit dolgozom, mennyi cikket s levelet írok, s mily fáradsággal nézem végig régi jegyzeteimet az egyes kérdésekről, mosolyganál. De érzem, hogy fordulópontra állunk, s habár néha betegnek érzem magamat, fel akarom használni egész erőmet, az utolsó cseppig kifacsarva mindent, mi bennem van, hogyha majd a citrust nem sokára elvetik, ne legyen kár érte. De segítségetek nélkül minden fáradozásom hasztalan és nevetséges.⁴⁶

Szíves megbízásodat – ha csak lehet, követni fogom, magam is nagyon szeretnék hosszabban tanácskozni Veled. Fog-e ezen kíváncsúságom teljesülni, nem tudom, semmi esetre nem október előtt. Mert mikor az országgyűlés öszvehívatott, választóim a Lövéldébe meghívtak, s akkor egy nagy beszédet mondok el a Bécsiek számára.⁴⁷ Szegény választóim, kiknek nagy része még magyarul sem tud, csak azért lesz kénytelen hosszú előadásomat hallgatni, hogy azt Bécsben, Prágában s Grätzben⁴⁸ olvassák; de nem segíthetek rajtuk.⁴⁹

Nézeteidet a közös testület alakításáról ügyek tárgyalásáról ne közöld senkivel, hanem formulázd azokat írásban. Megkísértem én is, és ha találkozunk Terebesen⁵⁰ vagy máshol, előbb tisztába hozzuk e tárgyat magunk között, s mikor s mily módon lépünk⁵¹ fel az indítvánnyal. Ha valahol, itt a taktika szükséges.⁵² De nem bámulsz-e roppant ildomosságomon? Még politikus sakkista lesz belőlem. Hiában, vénülünk. Meglátod, ha még egy pár évig élek, nem megyek soha többé egyenes úton, vagy legalább nem járok többé egyenesen. Mit használnál, hogy meghajolni nem akartam, végre is meghajt az idő.⁵³ – **De elég. Ab amicis nil nisi justa potenda⁵⁴, s én túlmentem e szabályon. Ennyit**

⁴⁴ Lefoglalhatod, lekötelezheted

⁴⁵ Kónyi ezt a mondatot nem közölte.

⁴⁶ Ez utóbbi szót Kónyi kihagyta.

⁴⁷ Eötvös 1865. okt. 1-jén a Buda városi I. választókerületben elmondott beszédét közli *Eötvös József: Arcképek és programok*. S. a. r. Fenyő István. Eötvös József művei. Bp., 1975. 603–619.

⁴⁸ Grazban

⁴⁹ Kónyi ezt a bekezdést teljes egészében kihagyta.

⁵⁰ Andrásy birtokán.

⁵¹ Kónyinál: lépj

⁵² Kónyinál ez a mondat hiányzik.

⁵³ Kónyi közlése idáig tart.

⁵⁴ Barátoktól semmit, ha igazságot nem tudunk. – A Cicerótól származó, „Ab amicis iusta et honesta petamus” (Barátoktól csak igazságos és tisztességes dolgot kérjünk), illetve a „De mortuis nil nisi bene” (Halottakról semmit, ha jót nem lehet) mondás sajátos összevonása.

olvasni rossz írásomból elég is. Mondd szép Grófnédnak⁵⁵ kézsókolásomat, s hogy semmit nem ohajtok forróbban, mint hogy őt mentül előbb, mint háziasszonyomat tisztelhessem. Te pedig írd mentül előbb Pestre. Ha fejed zúg is, úgy látszik, a lárma nem hozza zavarba gondolataidat. Ég áldjon meg, köszöntsd a kis Tivadar⁵⁶ őméltóságát.

Híved

Eötvös

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije birtokomban.

Hely és dátum nélkül
Eötvös József levele ismeretlenhez: ha egészsége engedi,
meg fogja látogatni

Tisztelt barátom!

Ha orvosom megengedi, hogy grippes⁵⁷ létemre kimehessek, mindenesetre eljövök sógorommal⁵⁸ s Csengeryvel⁵⁹ szólni fogok. Viszontlátásig áldjon Isten barátod *Eötvös*

Eredeti sk. tisztázat. Eredetije birtokomban.

THREE LETTERS BY JÓZSEF EÖTVÖS

by *Róbert Hermann*

Summary

The letters of József Eötvös have still not been published in a reliable edition containing all the known pieces. The present paper publishes two Eötvös letters which have so far been unknown, and a third one whose content is not new. The latter, addressed to Gyula Andrássy, was first published by Manó Kónyi in his volume containing the speeches of Ferenc Deák. On the basis of the original letter, written in 1865, it can be stated that Kónyi not only left out its introductory parts, but also rewrote parts of the edited text and omitted several sections without marking them. All this is to regret because all the other letters written by Eötvös to Andrássy are only known from Kónyi's publication, and it is now to suppose that he followed the same principles in publishing them.

⁵⁵ Andrássy Gyula felesége, Kendeffy Katalin grófnő (1830–1896.)

⁵⁶ Andrássy Tivadar, gróf (1857–1905), Andrássy Gyula fia.

⁵⁷ torokgyulladásos

⁵⁸ Trefort Ágoston (1817–1888), centralista politikus, 1848-ban a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium államtitkára, szeptemberben Eötvös Józseffel együtt külföldre távozik. 1861-ben országgyűlési képviselő, 1872–1888-ban vallás- és közoktatásügyi, 1876–1878-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter.

⁵⁹ Csengery Antal (1822–1880), centralista politikus, 1845–1848 között a Pesti Hírlap szerkesztője, 1848–1849-ben belügyminisztériumi tanácsos, 1861-ben országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke.

Urbán Aladár

VASVÁRI PÁL KRITIKAI ÉLETRAJZÁHOZ

Források és tanulmányok Vasvári Pálról

Vasvári Pál 1848. december végén, a főváros stratégiai kiürítésekor nem tartózkodott Pesten. A város elfoglalása után az osztrák katonai rendőrség lefoglalta iratait, mivel őt is „a forradalmi üzemek vezetői” között tartották számon.¹

1849. júniusában Vasvári Pesten járt, s a sajtóban panaszolta el, hogy 1849. januárjában mindenét összeírták, s elvitték dolgozatait, iratmásolatait. Kérte, hogy ha tudnak valamit azokról, értesítsék őt vagy Magyar Mihály könyvkereskedőt. Ha kezéhez juttatják azokat, vagy csak töredéküket, pár száz pengőforint jutalmat adna.² Az iratok nem kerültek elő. Az Országos Levéltár egyik osztályán, az 1850-es években működött kerületi főtörvényszék iratai között fedezte fel Thallóczy Lajos (1857–1916) neves történész, aki 1877–1885 között a levéltár fogalmazója volt. A testes iratcsomón ott áll az eredeti megjelölés: Vasvári iratok. Thallóczy kíváncsian átlapozta azokat. Megállapította, hogy a számlák, iskolai és önképzőkori dolgozatok között az 1848. évi pesti eseményekre vonatkozó eredeti dokumentumok találhatók. Ezek felkeltették a fiatal levéltáros érdeklődését, s kellő tájékozódás után az *Ellenőr* című lapban a témából tíz esszét publikált. Majd azokat javítva (nyilván még élő kortársak megjegyzései alapján) kötetben jelentette meg. Mint az előszóban írta, az osztrákok „gondossága” révén megmaradt, a Vasvári (Fejér) Pál szereplését feltüntető iratok váltakoznak érdekesebbnél érdekesebb politikai és társadalmi adatokkal. „Valóságos konyhája ez a pesti márciusi napoknak — mondja a bevezetés — melynek egyik főszakácsa kétség kívül az oly tragikus halállal halt ifjú, rokonszenves népszónok, Vasvári Pál vala.”³

A munka nemcsak a címében szereplő éveket tekintette át. Thallóczy kikutatta Fejér Pál származását, információkat gyűjtött nagykárolyi gimnáziumi éveiről, Károlyi Lajos gróf támogató szerepéről, majd az egyetemi tanulmányokról. Külön foglalkozott Horvát Istvánnak a neves, hazafias szellemben oktató történészprofesszornak Vasvárira gyakorolt hatásával. Áttekintette a fiatal hallgató társas kapcsolatait, irodalmi próbálkozásait, megélhetési gondjait,

¹ Dessewffy Emil előterjesztése Schwarzenbergnek, 1848. november. Andics, A nagybirtokos arisztokrácia II. 207.

² PH 1849 június 3. Források 151–157.

³ Thallóczy Lajos, Vasvári Pál, s a pesti egyetemi ifjúság 1844–1848/49-ben. Bp. 1882. 3.

s azt, hogy Vasvári 1847-től Teleki Blanka grófnő leánynevelő intézetében történelmet tanított. A kötet külön alfejezetben tárgyalja a sajtóra és az 1848-ban készült kortársi összefoglalóra alapozva március 15-e eseményeit, nyomon követi az áprilisi történéseket. Majd kevés anyagra támaszkodva Vasváriról, a „forradalom hivatalnokáról” rajzol képet, s kitér Vasvári kísérletére, hogy egyetemi katedrához jusson. Végül ismerteti katonai szolgálatát, s a korabeli információk alapján halála körülményeit. Thallóczy az iratok alapján összefüggő képet igyekezett rajzolni Vasvári tevékenységéről, de közölt néhány dokumentumot is. Így megtalálható a kötetben Teleki Blankának a leánynevelő intézet létrehozását bejelentő 1846. évi felhívása, az egyetemi ifjúság tornatermében kiígyesztett vívási rendtartás, Vasvári március 31-én és április 14-én tartott beszédének szövege, tanári állást kérelmező levele és Eötvös elutasító válasza, valamint a szerző által érdekesnek ítélt, Vasvárihoz intézett két névtelen levél. Visszatérve az említett utolsó előtti, Vasvári hivatalnokságával foglalkozó fejezetre, itt található az eljövendő száz év lexikonjainak forrása. Eszerint Vasvári szeptemberben megfordult Somogyban és Zalában, de csakhamar visszatért. „Pesten Szemere is igénybe vette, Kossuth pedig a horvát invázió idején polgári futárként használja, mint ki a hadi híreket hozza, kormányrendeleteket viszi.”⁴

Thallóczy beszámolója az értékes forrásanyagról, valamint feldolgozása nem keltette fel a kortársak érdeklődését. A negyvenedik és ötvenedik évfordulóra jelentek meg Vasváriról szóló emlékezések, de a levéltár anyagára nem voltak kíváncsiak. Pálffy Albert, a *Marczius Tizenötödike* kritikus tollú volt szerkesztője egy regényszerű emlékezésében Zsadányi Pál nevű miniszteriális tisztviselő szereplőjét Vasvári Pálról mintázta. A *Vasárnapi Újság* pedig 1910-ben leközölte Vasvárinak a kormányt köszöntő 1848. április 14-i beszédét.

Visszatérve Vasvári Pál irataira, azok az Országos Levéltárban jó helyre kerültek, s átvésztették a második világháborút is. A szabadságharc centenáriumának ünneplése kíváncsossá tette az 1848–49. évi minisztériumok levéltárának rendezését, többek között az 1926 után Bécsből visszakerült ún. Kossuth–Archív anyagának a beillesztését is. A levéltár főigazgatójának munkájaként készült el az említett anyagok ismertető leltára, amely az egyes hivatalok iratait, illetve az adott hivatal szervezetét és működését ismertette. Nyilvánvalóvá vált, hogy ehhez az irategyütteshez kell sorolni a fennmaradt kormánybiztosi iratokat is. Vasvári Pál iratairól a kötet csak annyit jegyzett meg, hogy azok magániratok, mennyiségük egy iratcsomó. Csoportosításuk: Ifjúsága, Agitáció, Tanulmányok, Katonasága, Penzumok, Vegyes levelek, Pedagógia, Irodalom.⁵ Ezt az elrendezést valószínűleg még Thallóczy végezte el.

Az Országos Levéltár anyagai általános rendezésének eredményeként sor került a nagy levéltári egységek (Kancellária, Kamara, Helytartótanács, stb.) ún. fondokba sorolására. Az ábécé nagybetűivel jelölve az 1848–49-es minisztérium levéltári egységei a H-betűs jelölést kapták. Vasvári iratait H 117. megjelöléssel sorolták be, amint azt jelzi a Magyar Országos Levéltár kiadásában

⁴ Thallóczy, Vasvári 82.

⁵ Ember Győző, az 1848–1849-i minisztériumi levéltár, Bp. 1950. 267. Az ismertetés megje-
gyezte még, hogy az iratokhoz jegyzéket és mutatót kell készíteni.

megjelent repertórium. A 0.10 iratfolyómétert kitevő anyag tagolása megőrizte a Thallóczy idején elkészült, nem túl informatív felosztást.⁶ 1980-as években ezt a felosztást megszüntették, realisabb tagolást hoztak létre, s az oldalszámozást (paginálást) egységesen végigvezették az egész anyagon.

A két világháború között, 1918–19 árnyékában nem volt téma 1848–49. forradalmi hagyományainak kutatása. Egyetlen biztató címmel találkozunk az elsősorban könyveket ismertető *Literatura* folyóiratban. Elolvassa a kétoldalas írást, világos, hogy a szerzőnek az *Életképek* 1848. évi kötetével kapcsolatos olvasmányélményéről van szó.⁷ Ismerünk egy széles anyaggyűjtésen alapuló, az 1848-ig terjedő eseményekkel, a társadalmi, politikai és irodalmi kérdésekkel foglalkozó monográfiát, amelyben azonban Vasvári neve csak egyszer szerepel, megemlítve, hogy a *Honderú* közölte első írásait.⁸

A második világháború után 1848 centenáriuma lehetőséget teremtett Kossuth kultuszának és a forradalmi hagyományok felélesztésére. Az ünnepi rendezvényeken vagy felvonulásokon Kossuth, Petőfi, Vasvári és Táncsics képeit láthattuk. Ezek közül Vasvári megismertetése határozottan szükséges volt, mert személye és tevékenysége valójában nem volt ismert. A feladat a baloldali ifjúsági mozgalomhoz tartozó, 22 éves Fekete Sándornak jutott. Ő már 1948-ban az Országos Levéltár Vasvári iratai alapján publikált egy kis kötetet, amely Vasvári történelemszemléletét, politikai írásait és jegyzeteit adta közre, valamint közölte a legfontosabb négy beszédet.⁹ A témát feldolgozó következő kötet ugyancsak Fekete Sándor munkája. Alapos anyaggyűjtés után (400 láb-jegyzet) színvonalas összefoglalást nyújtott a márciusi fiatalokról. A vállalkozás a Magyar Történelmi Társulat centenáris pályázatán elnyerte az első díjat.¹⁰ Egy éven belül megjelent a szerző kis összefoglaló kötetet Vasvári Párról, ismertette ifjúságát, részvételét a forradalomban és a fegyveres harcban.¹¹

Fekete Sándornak öt év múlva megjelent Vasvári válogatott írásait tartalmazó kötete, amelyhez összeállítója elemző bevezetést írt. A kötet számos újdonságot tartalmazott, mindenekelőtt az addig ismeretlen szövegű „Zrínyi Miklós a költő” című tanulmányt. Ezzel Vasvári a Kisfaludy Társaság 1847. évi pályázatán megnyerte az első díjat. Több részletet találunk a „Történeti Név-

⁶ Fábián Istváné, az 1848–1849-i minisztériumi levéltár. Kézirat. A Magyar Országos Levéltár kiadványa. Bp. 1969. 146. (A levéltár rendezésének áttekintése uo. 9–11.)

⁷ Tamás Ernő, Vasvári Pál – a közíró és történet-bölcsele. A márciusi napok elfeledett újságcikkei. *Literatura*. 1938. 101–102. A szerző szerint, aki újságíró, Vasvári őszintén hitte, hogy a francia forradalom ideális eszméi megtestesülhetnek a magyar nép javára.

⁸ Farkas Gyula, A „Fiatal Magyarország” kora. Bp. 1932. Magyar Szemle könyvei V. A Révai Nagy Lexikonában nincsen Vasvári Pál címszó.

⁹ Vasvári Pál válogatott politikai írásai. Szerk. Fekete Sándor. Bp. 1948.

¹⁰ Fekete Sándor, A márciusi fiatalok Bp. 1950. A munka az elvárásnak megfelelően erősen kritizálta a Batthyány-kormányt, követve a Marcius Tizenötödike szemléletét. Feltehetően a lektor megjegyzése alapján a 230. oldal után figyelmeztetés olvasható. Eszerint a kötet alapján téves volna azt hinni, hogy a márciusi ifjúság fő ellensége a liberális nemesség lett volna. Ezek az erők a márciusiakkal a frontvonal egyik oldalán álltak, míg a másik oldalon „a labanc arisztokrácia”. Ez az értekezés foglalkozott először azzal az állítással, hogy az 1848-as radikálisok a „szociális köztársaság” hívei voltak. (211–217., 222–229.)

¹¹ Fekete Sándor, Vasvári Pál (1826–1849). Bp. 1951. A 80 oldalas kötetkének egynegyede teoretikus fejtegetés, amely szerint Vasvári volt a szocializmus első magyar előfutára.

tár"-ból, amelyet 1848. májusában, mint történelmi munkásságának bizonyítékát küldte meg Eötvös Józsefnek. Közli továbbá az *Életképek* 1848. évi első felében „Irányszemek” címmel megjelent befejezetlen cikksorozatot. Több, a levéltárban lévő magyar és egyetemes történeti kérésekkel foglalkozó írást találunk részben a Vasvári iratokból, részben — ami teljesen új — az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött Vasvári kéziratokból. A gazdag anyagot végül az 1848. március-áprilisában elhangzott beszédek, illetve az *Életképek* 1848. június 4-i számában megjelent, a radikálisok helyzetét értékelő írás egészítik ki.¹²

Az 1956-os októberi eseményekben, mint oly sokan a fiatal baloldali értelmiségből, Fekete Sándor is részt vett. Ezt követően mint egy különösen veszélyesnek ítélt szervezkedés tagját, 1958-ban letartóztatták, s a következő évben kilenc évi börtönre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. Ezt követően egy ideig az MTA Irodalomtudományi Intézetének ügyintézője volt, majd részt vett a Petőfi-életrajz munkálataiban. 1976–89 között az *Új Tükör* egyik szerkesztője, majd főszerkesztője. Vasvári halálának 150. évfordulójára 1986. július 14-én megírta, hogy kutatásai szempontjából milyen kárral járt bebörtönzése. László Józseffel 1959-re közös kötetet terveztek, s az már nyomdakész volt. Ez tartalmazta volna Vasvári „A szerelmes bajnok” című vígeposztát. Ami még fontosabb, ezzel együtt Vasvári katonai írásait és a Rákóczi-szabadsereg írásait közölték volna. Mire kiszabadult László József meghalt, s a nyomdakész kézirat elkallódott.

Az 1970-es években Takács Péter, a nyíregyházi főiskola tanára kezdett foglalkozni a történész szakma által elhanyagolt Vasvári Pál tevékenységével. Első tanulmányában Vasvári történelemszemléletét és írói munkásságát tekintette át. Az anyagok áttekintése alapján az a véleménye alakult ki, hogy azok nagyfokú történeti tájékozottságot mutatnak, de szerzőjük nem érett még igazi történétíróvá.¹³ A következő tanulmány Vasvári politikai tájékozódását vizsgálta a forradalomig. Megállapította, hogy a Pestre került fiatalember élénken érdeklődött a napi politika iránt, eljárt a nyilvános megyegyűlésekre, sőt egy választójoggal kapcsolatos kérdésben beadvánnyal fordult Nyáry Pál alispánhoz.¹⁴

1982-ben jelent meg e sorok írójának tanulmánya az Országos Levéltárban őrzött iratok és a korabeli sajtó tudósításai alapján Vasvári 1848 őszi két hetes táborozásáról.¹⁵ 1985-ben szokatlan kiadvánnyal bővült a Vasvári-irodalom. A Táncsics Mihály gimnázium tanárai (akik korábban Táncsics Mihály

¹² Vasvári Pál válogatott írásai. Összeállította és a bevezetést írta Fekete Sándor. A most először megjelent kéziratot közölte és jegyzetekkel ellátta László József. Bp. 1956. László József az utószóban ismertette a Zrínyi-kézirat előkerülésének történetét. Az kiadásra szánva Magyar Mihály kiadó és könyvkereskedőnél volt. 1849-ben az osztrákok második visszatérése után elkobozták, s az mint gyanús kézirat a General-Gouvernement irattárába került. Annak megszűnése után a bécsi Kriegsarchivba, s az első világháború után, a trianoni békeszerződés értelmében kiadott iratok között a Magyar Hadilevéltárba került. (304–309.) Az utószóból az is kiderül, hogy az OSZK Kézirattárában lévő anyagok Magyar Mihálytól kerültek oda.

¹³ Takács Péter, A történétíró Vasvári Pál. Acta Academiae Pedagogiae Nyiregyháziensis. Tom. 8/A.1980. 65–85.

¹⁴ Takács Péter, Vasvári politikai tájékozódása. Acta Academiae Pedagogiae Nyiregyháziensis. Tom. 9/B. Nyiregyháza, 1982. 77–95.

¹⁵ Urbán Aladár, Vasvári és a „Fővárosi csapat” a Lajtánál. HK 1982/4. 525–547.

Forradalom című írását jelentették meg), Vasvári elfeledett írásaiból adtak ki egy válogatást.¹⁶

Gondosan szerkesztett, hasznos kiadványt jelentetett meg az 1848–49-es forradalom 140. évfordulójára a Zrínyi Kiadó. A Vasvári válogatott írásait, leveleit és beszédeit tartalmazó kötet magyarázó jegyzeteket fűzött a közölt, részben addig nem publikált szövegekhez. Összeállította Vasvári válogatott írásainak bibliográfiáját, s közölte Vasvárinak eddig kötetekben meg nem jelentetett jelentős írásainak jegyzékét.¹⁷ Az 1988-as év során jelent meg Szigethy Gábor előszavával Vasvári „Írányeszmék” című gondolatfüzére, valamint a *Pesti Hírlap* 1849. június 3-i számában megjelent „Naplómból” című írása.¹⁸

A következő évben igénytelen kivitelezésű, de hézagpótló kötet jelent meg, amely elsősorban az Országos Levéltárban őrzött iratokból a Vasvárihoz intézett leveleket (köztük Eötvös Vasvári pályázatát elutasító válaszát), illetve a Rákóczi-csapat szervezése idején keletkezett, Kossuth által kiadott rendeletet és Vasvárinak a csapat szervezése során írott leveleit publikálta. Végül az eddig kiadatlan hírlapi szövegek között megtaláljuk a május 24-én Vasvári által elmondott beszédet.¹⁹ A „Szerelmes bajnok” című vígposz szövege Simor András gondozásában 1996-ban jelent meg. A kötethez hozzászolták Fekete Sándor (1927–2001) több, Vasvárira vonatkozó írását, amelyek 1986-tól az *Új Tükör* vagy a *Magyar Nemzet* hasábjain jelentek meg.²⁰

2000-ben fontos tanulmánykötetet jelentetett meg a Magyar Nemzeti Múzeum a márciusi ifjúságról. Legjelentősebb írása Hermann Róbert tanulmánya Vasvári Pálról. Források, korábbi és saját kutatásai alapján, s a kritikailag megválogatott emlékezések felhasználásával rajzolt képet Vasvári életútjáról. A származás és a középiskolai tanulmányok után áttekinti Fejér Pálnak a fővárosban folytatott tevékenységét, majd részletezi szerepét a márciusi forradalom napjaiban. Külön alfejezetben foglalkozik az egyetemi katedra megszerzésének kísérletével, továbbá „A Batthyány-kormány hivatalnoka és ellenzéke” címmel a szeptember végéig lezajlott eseményekkel. Vasvárinak és csapatának a lajtai

¹⁶ Vasvári Pál elfelejtett írásai. Szerk. Danyi Gábor és Kovács Andrásné. Az előszót írta Simor András. Kiadta a Budapesti Táncsics Mihály Gimnázium és a Ságvári Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola. Bp. 1985. A következtetlen válogatást, önkényes kihagyásokat és a szöveg-gondozás megbízhatatlanságát erősen bírálta Lukácsy Sándor a *Magyar Nemzet* 1986. január 6-i számában.

¹⁷ Vasvári Pál, „A márciusi ifjak egyike valék”. Válogatott írások, levelek, beszédek. Válogatta, előszóval, bibliográfiával és jegyzetekkel ellátta Danyi Gábor – Simor András. Bp. 1988. (A szövegek helyesírását modernizálták.)

¹⁸ Vasvári Pál, *Írányeszmék*. S. a. r. Szigethy Gábor. Bp. 1988. Megjelent a Gondolkodó Magyarok füzetsorozatában 1998-ban másodszor is.

¹⁹ Bene János – Takács Péter, *Források Vasvári Pál életéhez*. A bevezető tanulmányt írta Takács Péter. A Vasvári Pál Társaság Füzetek 1. Tiszavasvári, 1999. (A közölt szövegek helyesírását változtatlanul hagyta.) Mind a szerkesztő, mind a kiadó azonossága miatt itt említjük az Emlékezés Vasvári Pál halálának 140. évfordulójára című kiadványt, amely hat előadást tartalmaz. Szerk. Takács Péter. A Vasvári Pál Társaság Füzetek 2. Tiszavasvári, 1990.

²⁰ Vasvári Pál, *A Szerelmes bajnok*. S. a. r. Simor András. Fekete Sándor, *Adatok Vasvárihoz*. Bp. 1996. Írásai bevezetéseként Fekete Sándor megemlíti, hogy korábbi munkáit a túlzott lelkesedés és az anyagismeret hiánya jellemezte. A kötet borítóján a Hadtörténeti Levéltár Abszolutizmuskori iratai között fennmaradt korabeli, Vasvárit ábrázoló grafitrajz.

táborban tett látogatása, majd a „hadi akadémia” tanáraként folytatott tevékenysége után Debrecen következett. Az 1849. év zsúfolt eseményei a Rákóczi-szabadcsapat szervezésétől, a havasokban folytatott hadjáraton át a július 9-én Mariselnél bekövetkezett hősi halálig terjednek. A terjedelmes tanulmány szemléletes képet nyújt a huszonhárom évesen elhunyt fiatal forradalmár életéről.²¹ Ez az írás nem tartalmaz lábjegyzeteket, csupán zárójelbe tett rövid utalásokat a forrásokra. Ezeket az olvasó a kötet végén található igen részletes bibliográfia alapján azonosíthatja. Vasvári 1849. évi tevékenységéről Hermann rövidesen jegyzetekkel gazdagon ellátott tanulmányt publikált egy emlékkönyvben.²²

A Vasváriról szóló irodalomhoz sorolhatjuk még az Új Magyar Életrajzi Lexikon Vasvári szócikkét, amelynek szövege a korábbi információkat ismétli, de felsorolja Vasvárinak nyomtatásban megjelent munkáit, s részletes szakmai bibliográfiát ad, beleértve az elmúlt évtizedekben folyóiratokban megjelent cikkeket is.²³ Megemlítendő még Péntek László kötete, amely a Vasváriról szóló emlékeztetéseket, a Rákóczi-szabadcsapat történetét és dokumentumait ismerteti.²⁴

A jelen tanulmánnyal a szerzőnek az a célja, hogy új források segítségével és a korábbi ismeretek újragondolásával segítsen tisztázni Vasvári tevékenységének részleteit a Batthyány-kormány idején. Bemutatja a fővárosnak és az egyetemnek az országgyűléshez delegált küldöttsége előkészületeit és eljárását, az eddig mellőzött iratok alapján Vasvári „köre rajzolt” ábrázolásának létrejöttét, s általában Vasvári szerepét a mozgalmas március–áprilisi napokban. Közli Vasvári és Eötvös levélváltását az egyetemi tanári kinevezéssel kapcsolatban, valamint azokat az eddig figyelemre nem méltatott kisebb–nagyobb iratokat, amelyek fontos összefüggéseket világítanak meg. Bemutatja Vasvári háttérbe szorulását május elején, kísérlését önálló klub alakítására, belekeveredését a Lederer elleni május 10-i tüntetésbe, s magyarázatot keres tervezett erdélyi útjának elmaradására. Tisztázni szeretné, hogy mikor és miért szűnt meg Vasvári fogalmazói állása a belügyminisztériumban, s hogyan nevezte őt ki Kossuth az adó- és pénzügyi osztály titkárának. Vizsgálja, hogy Vasvári hogyan csatlakozott az Egyenlőségi Társulathoz, több hetes betegsége után hogyan kapcsolódott be a szervezet munkájába és játszott fontos szerepet az augusztus végi – szeptember eleji napokban. Végül foglalkozik sikertelen Somogy megyei küldetésével, s azzal, hogy miként tért vissza a fővárosba, mint Batthyány Lajos miniszterelnök futára.

²¹ Hermann Róbert, Vasvári Pál (1826–1849). In: A márciusi fiatalok nemzedéke. „Nem küzdénk mi sem dicsőség – sem díjért”. Szerk. Körmöczy Katalin. A Magyar Nemzeti Múzeum kiadása. Bp. 2000. 27–66.

²² Hermann Róbert, Történetíróból katona – Vasvári Pál utolsó éve. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza tiszteletére. Bp. 2000. 269–295.

²³ Új Magyar Életrajzi Lexikon VI. Bp. 2001. 1139–1140.

²⁴ Péntek László, Bölcsőtől a csatáig. Tiszavasvári, 2009.

1. VASVÁRI PÁL ÉS AZ 1848. MÁRCIUS – ÁPRILISI ESEMÉNYEK

Vasvári Pál az említett két hónapban a nyilvánosság előtt igen sokat szerepelt. Ezekről szólva általában mellőzzük a többnyire ismert részleteket, s elsősorban az ő szerepét ismertetjük. Néhány esetben azonban vázoljuk a nagyobb összefüggéseket.

Március 15-e előtt Vasvárival kapcsolatban két dolgot említenénk. Az egyik: „*Aláírási ív*. A pesti középonti ifjúság és szellemrokonai lakomájára.”²⁵

A másik említendő dolog Vasvári beszéde, amely március 14-én az Ellenzéki Kör ülésén hangzott el. A fiatal radikális politikus ezzel mutatkozott be a szélesebb politikai közvélemény előtt. Az ülés témája Irinyi Józsefnek az országgyűléshez benyújtandó tervezete volt, amely 12 pontban fogalmazta meg a teendőket. A vita során az elnöklő Fényes Elek Vasvárinak, az ifjúság képviselőjének adta meg a szót. Vasvári kijelentette, hogy az ifjúság nagy része rögtöni petíciót sürget. Teszi ezt az Európát komolyan fenyegető események miatt. A nemzetek nem szemlélhetik közönyösen „a nagyszerű világeseményeket”. Majd váratlan fordulattal így folytatta: „Mi magyarok küszöbül állunk az európai és ázsiai élet között. Tetszésünktől függ a választás. Keleten a politikai ájulásba szenderült népek mocsara áll; nyugaton a felébredt nemzetek élettava!” Az éledő nemzetek karjába kell fogózkodnunk, mert különben elveszünk. „A francia kakas már harmadszor is kukorékolt: a hajnal minden életrevaló nemzetenél kezdődik...” A beszéd képekben gazdagon folytatódik (a kriptába zárt hölgy, illetve a lehorgonyzott, mozdulatlanul álló hajó hasonlatával), majd visszatér a kiinduláshoz. A mostani országgyűlés nem elég erős a bécsi kabinettel szemben, mert „nem a nemzet kifolyása”. A pozsonyi hullám ostromolja Bécset. Nekünk ehhez kell újabb hullámokat gerjeszteni, akár százat, akár egy milliót. „Mi tehát petíciót akarunk — összegezi a hosszúra nyúlt érvelést —, még pedig hatalmasat, hogy már egyszer legyen meg, aminek lenni kell!” A beszéd hatására a gyűlés hajlott az azonnali lépésre. Klauzál Gábornak azonban sikerült elfogadtatni a határozatot, hogy a petíciót az ellenzék Központi Bizottsága elnökéhez, Batthyány Lajoshoz juttassák el. Ezt követően országos aláírási kampányt kell szervezni, s csak ezután kell a petíciót az országgyűlés, vagy az uralkodó elé terjeszteni.²⁶

Az azonnali akció elhalasztása miatt elégedetlen fiatalok a Pillwaxban gyülekeztek. Az emlékezések és a feldolgozások szerint a döntésbe belenyugvók és az ellene lázadó radikálisok között komoly vita folyt. (Petőfi a közgyűlésen nem volt jelen. Azt, hogy a kávéházban jelen lett volna, nem tudjuk.) Többen, így Vasvári, Bulyovszky Gyula, Vidats János és mások ragaszkodtak az eredeti

²⁵ A szöveg folytatása: „A bejövendő költség által a zene lesz biztosítva, az étkezés étlap szerint. A hely a keddi közgyűlésben fog meghatározatni. Legkevesebb aláírási összeg 20xr.” Kibocsájtó: Oroszhegyi Józsa pénztárnok. Irattartó: Vasvári Pál. Aranykéz u. 30. 3. e. 18. ajtó. Az íven 18 aláírás található. Az első Vasvári, a második Szathmáry Pál, a hatodik Jókay Mór, a tizedik Nyáry Albert. Vasvári iratai 304.

²⁶ A beszéd szövege: Vasvári 1956. 281–283. Nyári, A magyar forradalom 20–22. A márciusi ifjak 1988. 319–321. Kéry, Napi krónikák 146. Az est lefolyására, Klauzál szerepére Varga, Jobbágyfel-szabadítás 82–89.

terv, az azonnali petíció megindításához. A késő esti órákban a bécsi hajó meg hozta a császárváros forradalmának a hírét. Ez az azonnali akció híveit bátorította, s elhatározták a másnapi fellépést.²⁷

A március 15-én történtek közismert forrása Petőfi naplója. Eszerint álmatlan éjszakája során arra a következtetésre jutott, hogy a forradalom „legelső lépése és egyszersmind fő kötelessége szabaddá tenni a sajtót”. Másnap ennek érdekében kell fellépni. Kora reggel az „ifjak kávéházába” ment. Útközben Vasvárival találkozott, akit Jókaihoz (a Petőfivel közös lakásba) küldött. A Pillwaxból az ott található ifjak közül meghívta Bulyovszky Gyulát. Visszatérve kifejtette tervét, „a sajtó rögtöni felszabadítására”. Társai beleegyeztek. Jókai és Bulyovszky proklamációt szerkesztettek (ti. ekkor készült el a 12 pont végleges formája), míg Vasvári Petőfi törös botjával hadonászott, amelyből kirepült a „szurony”.²⁸ Amint a proklamáció elkészült, a négy fiatal a Pillwaxban várakozó eszmetársaihoz sietett. Jókai felolvasta a proklamációt és Petőfi — feljegyzéseiből tudjuk — itt szavalta el először a Nemzeti dalt.²⁹

A kávéházból az egyetemistákból és újságírókból álló csapat Jókai, Petőfi és Vasvári vezetésével az Üri utcából kifordulva a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcán elindult az Újvilág (ma Semmelweis) utca sarkán lévő orvoskarhoz. Vajda János emlékezése szerint az utcán a kis csapat „Éljen a szabadság!” kiáltásokkal vonult. Az orvoskar épületében a küldöttek benyitottak egy tanterembe, ahol előadás folyt. A tanár tiltakozása ellenére Vasvári „Ifjú honpolgárok” megszólítással a hallgatókhoz fordult. A rövid beszéd a reformlakomától eltöltő rendelkezésre utalva kijelentette: „az orvostanár parancsol tanítványainak az előadás termében, parancsol a kórágynál; de a honpolgári köteleességteljesítésében önöket nem gátolhatja...” A hallgatók ekkor az udvarra tódultak, ahol Jókai egyesével felolvasta a 12 pontot, majd Petőfi elszavalta költeményét, amelynek refrénjét a hallgatóság kórusban ismételte.³⁰

A folytatásról Petőfi számol be. Eszerint az orvosi egyetemtől a mérnök-hallgatókhoz, majd a jogászokhoz mentek. Mikor a jogászok kitódultak az utcára, Jókai felolvasta a proklamációt, s Petőfi elszavalta költeményét. Egyesek azt javasolták, hogy menjenek a cenzorhoz és írássák alá a 12 pontot és a Nemzeti dalt. Petőfi tiltakozott, s ekkor egyetértéssel a legközelebbi nyomdához, Landerer üzeméhez mentek. (Ez magától értetődő volt, mivel az általuk bejárt útvonalnak a középpontjában volt.) Petőfi szerint egy választmányt neveztek ki, amelyik a sajtót lefoglalja. Ennek tagjai Jókai, Vasvári, a jogi karnál csatlakozott Vidacs és ő voltak. Nyári Albert szerint belépve Vidacs lefoglalta a legközelebbi sajtógépet. Heckenast megkérdezte, meggondolták-e, hogy milyen szí-

²⁷ A felhasznált források ismertetésével Varga, Jobbágyfelszabadítás 91–92.

²⁸ Lapok Petőfi Sándor naplójából. PSÖM V. 81. Vasvári tettének előzményeit az emlékező szerint jó jelnek tekintették. Ferenczi, Petőfi III. 203–204. jegyzet szerint a történet nem igaz. (Az olvasó ezt azzal veszi tudomásul, hogy nem kell tovább törnie a fejét, hogy ha a törös bot fogantyúja egyben a tör markolata, a fegyver miként repülhetett ki a tokjából.) Ferenczi állításának forrása nyilván Jókai vagy Bulyovszky lehetett.

²⁹ Kerényi, Petőfi 361.

³⁰ Vajda, Egy honvéd naplójából. VJÖM IV. 317. Nyári, A magyar forradalom II. 43–45. (Vasvári beszédével.)

gorú következményei lehetnek fellépésüknek. Erre Vasvári válaszolt határozott hangon: „Igen uram!”. Míg a nyomtatás folyt, a nyomda előtt előbb Jókai, majd Vasvári beszélt az európai mozgalmakról, majd Petőfi negyedszer és utoljára elszavalta a Nemzeti dalt. Míg benn a munka folyt, az utcán az egyre növekvő tömeghez beszélt még Bulyovszky, Egressy Gábor, Irányi Dániel, Vidacs és Irinyi József. Nyári Albert megőrizte (lejegyezte) Vasvárinak a nyomda előtt elhangzott beszédét. A hosszú, történelmi utalásokkal teli szöveg egyik aktuális vonatkozása szerint benn a sajtó most működik először szabadon. „Egypár perc alatt világot lát a szabad sajtó első szülőtte. A sajtógép most találkozott először szűz kézirattal, amelyet semmi cenzori kéz meg nem fertőzhetett.” A másik gondolat, hogy az eddig hallgató bécsi nép fellázadt, s az Metternich bukásához vezetett. A birodalom népeinek össze kell fogni – hangsúlyozta a beszéd. „Mi mindnyájan testvérm nemzetek vagyunk. Egyenként gyengék, de egyesülve erősek, hatalmasak, megtörhetetlenek.” Déltájban elkészültek a nyomtatványok, amit az esőben várakozó nép örömmel kapkodott szét. Petőfítől tudjuk, hogy ekkor délután háromra népgyűlést hirdettek a Múzeumhoz.³¹

A délutáni népgyűlésről viszonylag kevés információval rendelkezünk. Nem tudjuk biztosan, hogy kik beszéltek, s Vasvári szerepelt-e. Nem világos, hogy ki terjesztette elő a javaslatot (talán Irányi), hogy a tömeg vonuljon a városházához és fogadtassa el a 12 pontot. Azt lehetett tudni, hogy a városi tanács 3 órára helyzet megvitatására közgyűlést hívott össze. A gyűlés résztvevői egy választmány vezetésével a városházához vonultak, sőt az ülésterembe is behatoltak. Az itt történetekre, a 12 pont nehézkes elfogadására, a Budára vonulást vezető 13 tagú választmány (soraiban Nyári Pál, Klauzál Gábor, illetve Vasvári, Petőfi, Irinyi és Irányi) kijelölésére és a további fejleményekre ld. a részletes korszerű feldolgozást.³² A budai Helytartótanácsnál történetekre, így az elért eredményekről, köztük Táncsics kiszabadításáról ld. Petőfi naplóját és az előbb említett munkát.³³

A városházán létrehozott választmány tagjai számára a nap nem a Nemzeti Színház ünnepélyes előadásával ért véget. Az esti ülés eredményeként március 15-i dátummal két fontos kiáltványt bocsátott ki. Az egyik a létező polgárőrség létszámának 1500 fővel való növeléséről tudósított, meghagyva, hogy a csatlakozni akarók a városházán a bizottmány előtt jelenjenek meg. A politikai helyzetre jellemző a kiáltvány befejező mondata: „Polgártársak! Jelszavunk: él-

³¹ PSÖM V 82. Vasvári beszéde Vasvári 1956. 283–286. továbbá Nyári, A márciusi napok II. 52–56. A márciusi ifjak 1988. 323–325. Ld. még Birányi, A pesti forradalom 21–22. A nyomdánál már bizonyosan jelenlévő Egressy Gábor az Életképek március 26-i számában említette, hogy az ismert neveken kívül egy „izraelita orvos” is beszélt. Az illető Korányi Frigyes volt.

³² Gazdag hivatkozással a forrásokra Spira, A pestiek 17–30. Degré úgy emlékezett, hogy a városháza emeleti ablakából többen is beszéltek a néphez és Petőfi ismét elszavalta költeményét. Degré, Visszaemlékezéseim 180.

³³ PSÖM V 83. Spira, A pestiek 27–30. A nap történetéhez tartozik még Hamary Dániel — Vasvári szereplését is érintő — kései nyilatkozata, amely az ő szerepének mellőzése miatt keletkezett. Erről Borongó álnéven 1866-ban a Hazánk, illetve 1870-ben a Honvéd című lapban írt. A kritikák miatti helyesbítés a VU 1886 március 14-i, s egyidejűleg a Függetlenség 1886. évi március 14-i számában. Ld. még Mohai Márta, Hamary Dániel. In: A márciusi ifjak 2000. 366.

jen a király! Alkotmányos reform, szabadság és egyenlőség, béke és rend!”³⁴ A másik kiáltvány beszámolt arról, hogy a városi tanács „egy szívvel, egy akarat-tal” elfogadta a 12 pontot. A továbbiakban tudatta a közgyűlés határozatait. Az elsőt szó szerint közöljük. „Pestváros iménti közkívánatait egy választmány haladéktalanul személyesen terjessze elő az ország rendeinek, ő felségét pedig hódolva szeretett királyunkat pedig kérje meg, hogy az országgyűlést minél előbb Pestre tegye át.” (Kiemelés utólag.) A második pont szerint a közgyűlés az alólírt választmányt bízta meg, hogy a rendfenntartásáról célszerűen intézkedjék. Ennek érdekében átmenve Budára, a Helytartótanácsnál kieszközölte a cenzúra megszüntetését, s elérte, hogy a katonaság a rend fenntartásába ne avatkozzon. Ezt a választmány intézkedésére az 1500 fővel megnövelt polgár-őrség biztosítja. Végül a Budán őrzött státusfogoly Táncsics Mihályt szabadon bocsátották. Budapest a törvény és a rend korlátait nem sértette meg, a rend fenntartása hazafias érzelmű polgárai kezében van, s reméli, hogy ebben az egész haza követni fogja.³⁵

A március 15-én kiküldött bizottmány küldöttséget szervezett, amely a határozat értelmében megfogalmazta a város Bécsbe és Pozsonyba indítandó küldöttségének feladatait. Eszerint a) a királyt (és felsorolt családtagjait) meg kell kérni, hogy az országgyűlést még ez évben Pestre tegye át; b) tisztelegve a nádornál, kérje hozzájárulását az előbbiekhöz; c) a közgyűlés által elfogadott pontokat (a 12 pontot) az országgyűléshez intézett folyamodvány formájában adja át az országgyűlés elnökének; d) eszközölje ki a kezesség mellett szabadon bocsátott Táncsics Mihály számára az amnesztiát. Az előterjesztők azonnal mellékeltek a küldöttség tagjaira tett név szerinti javaslatukat. Élén Szepessy Ferenc polgármesterrel, mint elnökkel. A lista 37 nevet tartalmaz, a városi közgyűlés tagjait, neves polgárokat. Megtalálható Eötvös József és Vörösmarty Mihály neve is. A javasoltak között szerepel Vasvári (az előterjesztő nem tudta a keresztnévet), a márciusiak közül továbbá Jókai Mór, Bulyovszky Gyula és Irányi Dániel. (Petőfi nevét nem említi az előterjesztés.) A névsor végén a megjegyzés, hogy a küldöttség szónokája Szepessy Ferenc és Balla Endre főjegyző. Továbbá, hogy a szónokák az általuk tartandó szónoklatot az egész küldöttséggel előre közlik.³⁶

A közgyűlésnek volt még két, a témát érintő egyidejű határozata. Az egyik szerint Buda városát azonnal fel kell szólítani, hogy „aránylagosan” szintén nevezzen ki tagokat, tudassa azok nevét, illetve nevezze meg az elnököt. A másik határozat értelmében a gyűlés elképzelhetőnek tartotta az országgyűlés Pestre települését, ezért felhatalmazta Szekrényessy Endre főkapitányt, hogy számolva ezzel a lehetőséggel, gondoskodjék a képviselők elhelyezéséről és étellemezéséről.³⁷

³⁴ Nyomtatványok. Kéry, Napi krónikák 165–166. Aláírások: Rottenbiller Leopold, elnök, s további 10 név, köztük Klauzál, Nyáry, Irinyi József, Vasvári és Petőfi.

³⁵ Nyomtatványok. Kéry, Napi krónikák 164–165. Aláírások: Rottenbiller Leopold elnök, Klauzál Gábor, Nyáry Pál, Egressy Sámuel, Irinyi József, Staffenberger István, Molnár György, Irányi Dániel, Irinyi József, Vasvári Pál, Petőfi Sándor, Tóth Gáspár, Gyurkovics Máté, Kacsokovics Lajos.

³⁶ Budapest Főváros Levéltára. Pest város lt. Közgyűlési jkvek. 1848:4312.

³⁷ Pest város lt. Közgyűlési jkvek. 1848:4814; 4815. A sajtó szerint a budai tanács még aznap csatlakozott. PH 1848. március 17. Nem tudva ezekről az intézkedésekről, a pesti Rendre Ügyelő Választmány ülésén Vasvári vetette fel, hogy Budát szólítsák fel a csatlakozásra. Ezt Irányi Dánielre

A két fővárost március 16-án és 17-én elsősorban a nemzetőrség szervezése foglalkoztatta. Természetesen nagy lendülettel folyt a Pozsonyba és Bécsbe készülő küldöttség útjának gyors előkészítése. A választmány előterjesztését követő napon elkészült az országgyűlésnek benyújtandó folyamodvány. Szövege a „*Fölséges Haza!*” megszólítás után azzal a megállapítással indul, hogy amíg Európa más nemzetei és népei csak vérrel tudták a reformokat kivívni, a város megmaradt „a béke és törvényesség ösvényén”. Hangsúlyozza, hogy a nemzetnek az országgyűlésen képviselt osztálya fél százada sürgeti „a reformok néhány pontjait”, de azok vagy a főrendeknél, vagy az „idegen érdekű minisztereknél” vereséget szenvedtek. Most Buda–Pest „testvéreileg egyesült tanácsa”, polgársága és összes lakossága az Európát megrázkódtató események közepette úgy véli, hogy a béke csak úgy lehet biztos, „ha alkotmányunk sáncaiban minden honpolgár saját jogait s érdekeit fogja védeni”. Mivel kívánataik egy része a Helytartótanács rendelkezése által teljesült, a többiek törvény általi biztosítását kérik a város 160.000 polgártárs nevében, amint az a következőkben összegződik. A 12 pont szövegének beiktatása után megismétlik a „*Fölséges Hazához*” intézett kérést. Aláírás: Buda–Pesten 1848. március 17-én Oeffner Ferenc polgármester és Szepessy Ferenc polgármester.³⁸

A folyamodvány (petíció) szövegét a bizottmány március 17-i ülésén felolvasták. Ugyanitt nyújtotta be az egyetemi ifjúság az egyetem rendezéséről fogalmazott, 9 pontból álló petícióját. Meghallgatva ezeket a jól átgondolt követeléseket, a bizottmány úgy határozott, hogy azokat csatolni fogják a város kérelméhez.³⁹

A nap történetéhez tartozik még egy, a Vasvári iratai között található megszólítás és dátum nélküli levél. Szövege: „Előre nem gondolható esetekre nézve küldi a grófné szíves üdvözlétével az ide zárt összeget. Honfi jobbot nyújtva szerencsés utat kíván L. Klára.” Utóirat: „Kéri a grófnő kegyedet, legyen szíves Bécsből *egy szóval tudatni* bennünket mint létéről.” (Kiemelés az eredetiben.)⁴⁰ A levelet Lővei (Leőwey) Klára, Teleki Blanka munkatársa és bi-

bízták, ki Budán azt a választ kapta az éppen ülésező tanácstól, hogy már meghozták a határozatot. Kéry, Napi krónikák 190. Arra azonban a tudósítás célzást sem tesz, hogy Irányit és a zászlóval vonuló kíséretét Budán katonai készültség várta volna. Erről Spira, A pestiek 35. Forrása Irányinak az Ország–Világ 1884. évi folyamában megjelent emlékezése.

³⁸ BM 1848:3269. Külzetén: „A Felséges Hazához Buda–Pest közönsége”. A folyamodvány eredeti. Ezek szerint nem helyezték el az országgyűlés beadványai közé. Szövegét közli Birányi, A pesti forradalom 47–49. A folyamodványt nemcsak a két polgármester írta alá. A két hasámban sorakozó aláírások bal oldalon Oeffner, a jobb oldalon Szepessy polgármester neve után következnek. A 81 aláíró között a jobb hasámban Irányi Dániel, Kacsovics Lajos, Nyáry Pál, Kendelényi Károly, Hajnik Pál társaságában megtaláljuk Vasvári Pál aláírását. Petőfi aláírása nem szerepel.

³⁹ „A magyar kir. egyetem összes tanuló ifjúsága követelése.” PH 1848. március 18. Birányi, Pesti forradalom 50. Kéry, Napi krónikák 188. A Pozsonyba és Bécsbe induló küldöttségről a pesti Rendre Ügyelő Választmány március 17-én kiáltványt adott ki. NU 1848. március 19.

⁴⁰ Vasvári iratai 104. Kisformátumú, összehajtott, lepecsételt levélke. Címzése: Fejér Pál Úrnak/Pesten. (A Vasvári családnevet, mint írói nevet 1846 óta használta. Ld. Levele Frankenburg Adolfhoz, az Életképek szerkesztőjéhez. A márciusi ifjak 1998. 37–39.) Ha hihetünk a Vasvárival baráti viszonyban volt Buljovszky Gyula emlékezéseinek, úgy a Pozsonyba indulás előtti éjszakán egy szabó hirtelen gallér köpönyeget (körgallért) készített Vasvárinak. A váratlan ötlet, illetve a megrendelés anyagi fedezete a grófnő pénzküldeménye lehetett. Buljovszky Gyula visszaemlékezése. Fővárosi Lapok, 1877. március 15. Hatvany Lajos, Így élt Petőfi. Bp. 1967. II. 307–308.

zalmasa írta. Az összegre a továbbiakban nincs adat. (A levélkéhez mérete alapján csak papírpénzt lehetett csatolni.) A levél és a pénzküldemény kétségtelen bizonyítéka annak, amit az iratok ismeretében Thallóczy már megjegyzett, hogy ti. a grófnő és Lővei Klára nagy figyelemmel és rokonszenvvel kísérték Vasvári Pál tevékenységét.⁴¹ A levelet úgy tekinthetjük, hogy a grófnő tudomásul vette és támogatta Vasvári politikai szereplését és ambícióját. (Rövidesen gondoskodott is Vasvári helyettesítéséről.)

Március 18-án reggel indult a főváros küldöttsége hajón Bécsbe, illetve Pozsonyba. A sajtó arról tudósított, hogy a küldöttség szónokája Hajnik Pál lesz. Magával viszi „a lelkes ifjúság” petícióját is, amelyet a tanári testület kiküldött tagjai hagytak jóvá és adtak át (ti. az előző napon) a választmánynak. Az egyetem petíciójának képviselőjében csatlakozott a küldöttséghez Szabó János rektor és Balassa János egyetemi tanár.⁴²

Március 19-én a reggeli órákban érkezett meg a főváros küldöttsége Pozsonyba. Kossuth javaslatára a 12-kor kezdődő kerületi ülésen fogadták. Hajnik Pál a március 16-án elfogadott folyamodvány megszólítását használva, „Felséges Hazá!” szavakkal kezdte tisztelettudó hangvételő beszédét. A Budapesten lezajlott „nagyszerű események” méltatása után közölte, hogy a március 15-én elfogadott petíciót benyújtva csatolja az egyetemi ifjúság által készített és az egyetem tanárainak aláírásával ellátott kívánalmakat.⁴³ Ezt követően az ülésen elnöklő Széchenyi István felszólította a követeket, hogy nyilatkozzanak az előterjesztésről. Kossuth jelentkezett szólásra. Valószínűleg délelőtt már beszélt a küldöttekkel, s talán megismerte a petíció szövegét is. Hosszú beszédében méltatta Buda és Pest lakosságának szerepét, majd elhangzottak kemény szavai: „Buda–Pestet az ország szívének tartom, de urának tartani soha nem fogom.” Ezt követően javasolta a petíció és a kérelemlevél felolvasását. Ezt követően a petíciós beadványban csak most elhangzott, az országgyűlés Pestre költözését sürgető kérelemre kijelentette: az országgyűlés már csak néhány napig tart, s mire lemennének Pestre, az országgyűlést már be is fejezhetik.⁴⁴

A főváros küldöttségének útjáról Hajnik március 23-án számolt be a választmánynak. E szerint március 19-én megérkezve Pozsonyba, először Batthyá-

⁴¹ A levelek között található Lővei Klára 1847. június 28-án kelt levele, amelyben a grófnő üzenetét továbbítja a beteg Vasvárihoz, hogy „jelenleg mindenkinek felett földolog egészsége”, így ne fáradjon „a tanulási órára”. Vasvári iratai 38. Októberben a lányok kirándulásukra Vasvárit is meghívták. Október 10-én Lővei Klára arról értesítette Vasvárit, hogy ha délután nagy szél lesz, úgy kocsival mennek Budára. Ezért fél háromra a lakásukhoz várják őt. Vasvári iratai 265. Más levelek arról szólnak 1847 decemberében, hogy a lányok köhögnek, illetve sétálniuk kell, ezért ne jöjjön. Vasvári iratai 258., 261., 263.

⁴² PH 1848. március 18., NU 1848. március 19., Jelenkor 1848. március 21. Birányi, Pesti forradalom 54. Az ifjúság 9 pontból álló petícióját az említettek mellett Rupp N. János és Arányi Lajos professzorok írták alá. Szentpéteri, A bölcsészkar 372. Tehát az ifjúság petícióját nem Pozsonyba utazott képviselői nyújtották be.

⁴³ Hajnik beszédének szövege KLÖM XI. 674. Ez természetesen rövidebb, mint a 16-án elfogadott beadványnak a 12 pont előterjesztését megelőző bevezetése.

⁴⁴ KLÖM XI. 674–677. Varga, Jobbágyszabadtatás 168–169. Kossuth erőshangú nyilatkozatához nem kell feltételezni valami délelőtti elhangzott szóváltást Vasvárival. Az elutasítás az országgyűlés leköltözését elváró petíció fogalmazásának (Nyáry Pálnak?) szövege. Vasvárival kapcsolatban viszont felmerül a kérdés, hogy miért jegyezte fel Széchenyi ezen a napon, hogy Vasvári „quel charmant garçon”? Hajnik beszédéről pedig azt írta, hogy annak kifejezőmódja zordan parancsoló volt. Széchenyi Napló 1211.

nyt keresték meg, majd Kossuthoz mentek, s ő eszközölte ki a meghallgatás helyét és időpontját. Mielőtt azonban megjelentek volna az országgyűlés előtt, a nádor kívánságára őt is megkeresték. Ekkor tőle „azt a kijelentést vettek, miszerint az előzmények után nem tartja már szükségesnek a küldöttség Bécsbe menetelét”. A küldöttség másnap Batthyánynál tiszteltget, mivel híret vették, hogy a minisztériumba „népszerűtlen nevek” is bekerülhetnek. Batthyány kijelentette: ismerik elveit, s ha a minisztérium „bármely ága” megcsonkíthatnák, visszaadja megbízatását. A nádor is nyilatkozott, hogy azt kívánja, hogy a minisztérium minden ága független legyen. „Mindezen előzmények után — foglalta össze Hajnik — küldötteink elállottak a Bécsbe meneteltől.”⁴⁵

A Pozsonyban járt küldöttség pontos személyi összetételét nem ismerjük. A helyben megjelenő *Budapesti Híradó* ezzel nem foglalkozott. Az bizonyos, hogy a résztvevők nem voltak azonosak azokkal, akik 16-án a petíciót aláírták. A volt pozsonyi jurátusok közül ketten emlékeztek, elsősorban az ifjúság küldötteire. Paskay Gyula szerint „Ez időtájt érkezett a pesti ifjúság Pozsonyba. Velük volt Petőfi Sándor, Jókai Mór, Degré Alajos, Vas Gereben (Radákovics), Lisznyai Kálmán, s többek. Ezekkel együtt eljött több egyetemi polgár, élükön Vasvári Pállal”.⁴⁶ Petőfi nevét meglepetten olvassuk, mivel március 16-án nem jelölték a küldöttségbe, s 17-én nem írta alá a folyamodványt. Paskay azonban szemléletesen írja le az aznap este, az ifjúság köszöntésére a „Zöld fánál” rendezett díszvacsorán Petőfi öltözetét és magatartását. Az asztalfőn ült Petőfi Sándor zöld színű zrinyiben, alatta piros mellényt viselt, kihajtott fehér gallérral. „Rossz kedvében volt, mert hol az egyik, hol a másik kezével belemarkolt a hajába, hogy azt homlokáról hátratulja.”⁴⁷ Nem zárhatjuk ki tehát, hogy Petőfi mégis elment a hajóval, bár nem volt a küldöttség tagja.

A másik emlékezés központi alakja Vasvári Pál. A szerző szerint a Pesten megalakult „forradalmi komité” küldöttsége, amely szerinte 12 tagból állt, „egy szép napon” megérkezett Pozsonyba. Vezére Vasvári Pál volt, s rajta kívül csak Petőfire, Lisznyaira, Oroszhegyi Józsára és Korányi Frigyesre emlékezett. Az alsótáblán a délceg Vasvári Pál bemutatta magát és társait mint a „forradalmi komité ideiglenes tagjait”. Beszédében arra hívta fel a rendezet, hogy „mielőbb feloszolván”, siessenek haza és gondoskodjanak az ország jövőjéről. A beszédet öt perc szünet követte a meglepetéstől, majd Kossuth — ki a beszéd alatt lehajtott fejjel ült — reagált. Higgadtan azt hangsúlyozta, hogy a feladatokat a Bécshez közeli Pozsonyban kell megoldani. Pest nem az ország közepe, s az ifjúságnak a béke és a rend fenntartására kell törekednie. A szerző szerint a „kioktatás” után Vasvári „erőtéljes férfias hangon” így szólt: „Én pedig mint a küldöttség vezére még egyszer utoljára felhívom az itt egybegyűlt vármegyék köveit, hogy legkésőbb 14 nap alatt oszoljanak szét.”⁴⁸ Ez az emlékezés jó példája

⁴⁵ PH 1848. március 24. (A királynak benyújtani tervezett kérelem szövege ismeretlen.)

⁴⁶ Paskay, A jurátus élet 76–77.

⁴⁷ Paskay, A jurátus élet 79.

⁴⁸ Török Zsigmond, *Apró fényképek*. Szabadka. 1882. 37–42. Korányi Frigyes egyébként csak Vasvárirra és Meixner János nevű társára emlékezett. Kapronczay Károly, Korányi Frigyes. In: *A márciusi fiatalok* 2000. 339.

annak, hogy a kései emlékezések mennyire elszakadhatnak a valóságtól. Nem tudunk arról, hogy Vasvári az ülésteremben megszólalt volna.

A pozsonyi küldetés napjaiban további, Vasvárit érintő fejlemények zajlottak a fővárosban. Március 17-én a Helytartótanácsnak a cenzúrárt eltörlő rendelete alapján a választmány 25 tagú, a sajtóvétséget elbíráló bizottságot hozott létre. Ebbe az ifjúság soraiból csak Irinyi József szerepel. Sem Vasvári, sem Petőfi nevét nem találjuk.⁴⁹ Március 18-án a pesti Rendre Ügyelő Választmány létszámát 60 főre emelte. A névsorban most is egymás mellett szerepel Vasvári és Petőfi.⁵⁰

A Pozsonyban járt küldöttség március 21-én érkezett vissza a fővárosba. Március 22-én a Pest városi közgyűlés a követei által Pozsonyból megküldött sajtótörvény tervezetével foglalkozott. Tartalmának híre nagy izgalmat okozott. A délutáni órákban tartott ülés kezdetén a tanácsterem, a szomszédos terem, de még a lépcsőház is megtelt érdeklődőkkel. Már a szöveg felolvasása közben hangosan követelték megégetését. A hozzászólók: Irinyi, Pulszky, Petőfi, Irányi, Egressy Gábor, Vasvári, Nyáry Pál és Klauzál Gábor úgy tekintették a javaslatot, mint reakciót március 15-re, vagy úgy nyilatkoztak, hogy a távollévő országgyűlés nem ismeri a helyzetet. Egyesek követelték a javaslat elégetését, mások elleneztek. „Többek között Vasvári fiatal polgártársunk – oda nyilatkozott, hogy noha az országgyűlés bennünket nem képvisel, míg a corpus juris áll, ilyen demonstrációktól tartózkodjunk. Van a jelen országgyűlésnek egy része, melyet méltányolnunk kell.” Nyáry is ellenezte a demonstrációt és azt indítványozta, hogy Pulszky Ferencet azonnal indítsák futárként a miniszterelnökhöz, hogy tájékoztassa őt a város hangulatáról. Javaslataira megfogalmazták a miniszterelnökhöz intézett levelet, amelyben a törvényjavaslat visszavonását kérték, s egyben megfelelő intézkedést javasoltak.⁵¹ A sajtó csak március 26-án tudósított arról, hogy Pulszky Ferenc Vasvári kíséretében Pozsonyba utazott.⁵²

Pest megye Rendre Ügyelő Választmánya a megye március 21-én tartott rendes évi közgyűlésén alakult meg Nyáry Pál elnöklétével. A március 23-i ülésen tíz póttagot neveztek ki, köztük Trefort Ágostont, Rákóczy Jánost és az alakulás idején távol volt Vasvári Pált.⁵³

Pozsonyból visszatérve várta Vasvárit Lővei Klára március 23-án kelt levele, „Tisztelt Fejér Úr!” megszólítással. „Tanítványai kegyedet szívesen arra kérik — szól a levél —, hogy engedje arcképét kőre rajzoltatni, s azt velünk tu-

⁴⁹ Kléh, A pesti forradalom 34. Kéry, Napi krónikák 189.

⁵⁰ NU 1848. március 19.

⁵¹ PH 1848. március 24. A tudósítás közli a levél szövegét: „Pest város közgyűlése a sajtótörvény tervezete kapcsán Batthyányhoz”. (A tudósításból értesülünk, hogy a közgyűlés alatt a városháza terén megégették a javaslatot.) A főváros hangulatáról Nyáry ezen a napon levélben értesítette Kossuthot. Waldapfel, Levelestár I. 143. Ld. még Varga, Jobbágfyszabadvadás 197–198.

⁵² PH 1848. március 26. Kovács Lajos március 22-én levélben értesítette Széchenyit, hogy Pulszkyval együtt Pozsonyba megy Vasvári. Kovács szerint ez a 20 éves fiú „a forradalom legnagyobb jelleme”. Beszéljen vele, „valami legnagyobb csírája rejlik e gyermekben”. Bártfai Szabó László (szerk.) Gróf Széchenyi István és kora történetéhez, 1808–1860. Bp. 1943. I. 662–663. Széchenyi naplója nem említi a találkozást. Március 24-én azonban feljegyezte: „Kossuth azt mondta Vasvárinak: ki Pesten nem engedelmeskedik, függni fog.” Széchenyi Napló 1215.

⁵³ NU 1848. március 23. PH 1848. március 24. Spira, A vezérmegeve 730.

datni, hogy az óhajtott célra lenne-e ideje pár órát szentelni. – Tagadó választ nem várunk. Szeretnénk kegyeddel személyesen beszélhetni.”⁵⁴ Feltehetően ekkor kaphatta meg Auguste de Gerando feleségének, Teleki Emmának (Blanka húgának) március 20-án a Szatmár megyei Hosszúfálváról írott levelét. Párizsba utazott férje nevében kérte Vasvárit (akit a szövegből kitetszően már ismert), hogy keresse meg Emich könyvkiadót. Férje Emichre bízta, hogy intézze franciául megjelent munkájának német kiadását. A kézirat már három hónapja megérkezett a Campe kiadóhoz, de a munka megjelenéséről semmi hír. Keresse meg Emichet, hogy az biztos embert küldjön Hamburgba, aki a munka azonnali kinyomatását és elhozatalát intézze. A könyvnek a pozsonyi országgyűlés tartama alatt kell megjelennie. Ha az országgyűlés eloszlása után jelenne meg, „minden hatása elveszne”. Emich ne kímélje a költségeket, mert „jobb költeni, mint célt nem érni”.⁵⁵

Március 23-án Pulszky és Vasvári gyorskocsival mehettek Pozsonyba, s Vasvári azonnal visszatért. (Nem tudjuk, volt-e valami külön megbízatása.) De így is nehezen érthető, hogy 24-én délután miként vehetett részt a választmány ülésén, ahol a volt kormánytisztviselők kártalanításáról, illetve egyes korábbi államtanácsosoknak (a törvénytervezet értelmében elgondolt) alkalmazásáról volt szó. A *Marcius Tizenötödike* tudósítása szerint Vasvári elítélte az utóbbi elgondolást a következő sajátos érveléssel: „Saturnushoz hasonlítottak ők, így ettek meg ők is minket az abszolutizmus határtalan torkával, nyomorult zsoldosok, egyik és másik tábornak is készséggel fölajánlják szolgálataikat, ezekre a minisztériumnak szüksége nem lehet, [s] nagylelkűség ily esetben nemzeti bűn”.⁵⁶

Március 26-án délelőtt volt a pesti nemzetörség felavatása a Nemzeti Múzeumnál. Az erről szóló tudósítások nem említik Vasvárit. Délután a megyei választmány ülésén fontos kérésről folyt vita, amelyet a *Marcius Tizenötödike* közlése alapján jól ismerünk. A vita a választójogról szólt, amelyet Nyáry Pál indított el azzal az értesülésével, hogy az országgyűlés érintetlenül akarja hagyni a nemesség választójogát. Perczel Mór szerint a rendek ezt azért teszik,

⁵⁴ A levél folytatásban Lövei Klára azt kéri, hogy ha nem tud jönni, tudassa elhatározását barátjával (ez nyilván az a személy, aki Vasvárit az oktatásban helyettesíti), vagy hagyjon levelet szállásán, s azért délután elküldenének. (az idézett mondatban a szeretnénk helyett eredetileg *szeretnék* volt.) A levél alján pótlólag író önnel tájékoztatás: „Barabásnak szombaton reggel 8 órától 12-ig van üres ideje”. Vasvári iratai 49. Sáfrán, Teleki Blanka 538.

⁵⁵ A levél befejezése: „A Fejér úr eljárásától minden jót remélvén és feletét esedezvén maradok szíves szolgálja DGné”. Címzése: „Fejér Pálnak Teleki Blanka intézete tanárának tisztelettel / Pesten.” Vasvári iratai 47. Források 31–32. De Gerando 1848-ban Párizsban megjelent munkájának címe: *L'esprit public en Hongrie depuis la revolution française*. A magyar fordítás: *Politikai közszellem Magyarországon a francia forradalom óta. A szabadságesszmék története 1790-től 1847-ig*. A munka fordítását Teleki Emma végezte, amit bizonyít a Martonvásáron kelt, dátum nélküli sürgető levele, amelyben Vasváritól az elolvasott íveknek a visszaküldését kéri. Vasvári iratok 273–274. Ld. még Rubin Péter, Francia barátunk Auguste De Gerando (1819–1849). Bp. 1982. 85–86. A kötet magyarul csak 1848 őszén jelent meg.

⁵⁶ MT 1848. március 25. Egyébként Pulszky március 25-én számolt be kiküldetéséről, a sajtótörvény enyhítéséről, valamint Batthyánnak arról a rendelkezéséről, amely a közcsend és rend fenntartásával (az este érkező) Szemere Bertalan és Klauzál Gábor kijelölt minisztereket, valamint Pulszkyt és Nyáryt, mint leendő miniszteri osztályfőnököket bízta meg. MT 1848. március 25. (Nyáry nem vállalta a megbízatást.) Ez volt az ún. Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány.

mert el akarják kerülni a megrázkódtatást. Petőfi tömör és fenyegető nyilatkozata a tudósítás szerint: „Föl kívánja Pozsonyba üzentetni, a tizparancsolatnak valamely pontját ezen módosítással hirdessék ki: Tiszteljed a jogegyenlőséget, hogy *hosszú életű* lehess a földön.” (Kiemelés az eredetiben.) Farkas János szerint az egyenlőséget leginkább a választási törvénynek kell kifejeznie. Patay József szerint a forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával győzött. Vasváry (így) mondandója: „A szabadság napja süssön mindenkire egyiránt, – nem kell hinni, hogy az csak az arisztokrácia lovagvárait, a hegycsúcsokat aranyozza be, a völgybe is leszáll egyiránt forró sugaraival, ha félig alakulunk, a nemzetben nem lesz egyetértés.” Vasvári utalt arra, hogy mióta a Ferdinándok uralkodtak, „a külön nemzetiségeket mindig mesterséges választfalul használták”. „A választójogot ki akarom terjeszteni — mondotta —, de nehogy a proletáriusok előzljenek, én is az Európa szerte divatszerű census mellett vagyok, csakhogy az 200 és 500 frankos ne legyen, mert így a népképviselőt papíron lesz, mint Lajos Fülöp alatt volt.” A nemesség búcsúzzék el addigi előnyétől, ha beleolvad a nép életbe, ott új erőt nyer. Jókai a kor és az állandó lakhely szerint kvalifikációt elengedőnek tartotta. Irányi Dániel szerint az eljövendő nemzetgyűlésnek alkotmányozónak kell lennie, így arra a fejenkénti szavazatokat tartotta kívánatosnak. A vitát az elnöklő Nyáry azzal az indítvánnyal zárta le, hogy tájékoztassák az országgyűlést nézetükről, s a részletezés nélkül a lehető legszélesebb bázist javasolják. Egyben úgy döntöttek, hogy ezzel a véleményével Degré Alajos azonnal induljon Pozsonyba.⁵⁷

Március 27-e, hétfő eseményei a fővárosban azzal indultak el, hogy a megyei választmány délelőtti ülésén az elnöklő Nyáry kijelentette: ha a pénz- és hadügyminisztériumot Bécsben nem erősítik meg, úgy Magyarország függetlensége „egy keserű csalás, s ismét a régi viszonyok egyiptomi sötéte, a szabadság lélekölő járma roskad reánk”. Ezért egy általános, a nemzethez intézendő proklamációt indítványozott. Javasolta annak kinyilatkoztatását, hogy mi támadólag nem lépünk fel, amíg meg nem támadnak, de a nemzet elég erővel bír, s ha kell, vérét áldozza a szabadságért. Bécsnek számolnia kell, hogy a nemzet egységes és erős, kijátszani nem lehet. Ennek kinyilvánítására javasolta, tartsanak népgyűlés a Múzeum terén. Az ülés befejezése előtt — mint a *Marcius* tu-

⁵⁷ MT 1848. március 27. A határozat szövege: Spira, A vezérmegeye 735–736. Nyáry március 26-án Batthyányhoz intézett kísérőlevele Batthyány iratai I. 181. Farkas János (később rendőrtanácsos) Batthyányhoz ugyancsak március 26-án intézett jelentése uo. I. 179. Kéry, Napi krónikák 213. A vitára Varga, Jobbágysabadság 264. Spira, A pestiek 58–59. A szemtanú Szemere a nemzeti kérdéssel foglalkozó munkájában évekkel később nem Vasvárinak és Petőfinek a vagyoni census kérdésében eltérő véleményére, hanem a nemzetiség kérdésben vallott azonosságára emlékezett. Arra a megjegyzésére, hogy ha minden 18 év feletti lakos szavazati joggal rendelkezik, „állásában a magyar nemesség meg fog ingattatni”, határozott választ kapott. „Észrevételeimre fölkele egy szép szőke ifjú ember és tűzzel fejtegette, hogy a szabadság élvezetét nemzetiségi tekintetből föltételezni nem lehet s nem szabad. Ez volt Vasvári, ritka jeles szónok, kedvence az új nemzedéknek. Utána egy másik ifjú kelt föl, barna, mogorva, s haragos képpel mondá: Miképpen a nemzetiség szent, de a szabadság még szentebb, s Magyarországnak a polgári jogok a nemzetiségre való tekintet nélkül adattak meg. Ez volt Petőfi, az ifjú költő, Magyarországnak legnagyobb népköltője”. Szemere Bertalan miniszterelnök emlékirata az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. S. a. r. Szűts István. Bp. 1941. 27–28. Ld. még Szemere Bertalan Majláth Györgyhöz. Párizs, 1861. július 6. Szemere Bertalan levelei (1849–1862) Bp. 1870. 150.

dósít — a küldöttség visszatért a miniszterektől (a miniszteri bizottmánytól) azzal, hogy azok „Bécsből mindezeideig a minisztérium megerősítése felől mit sem hallottak”. Ennek ismeretében ült össze délután 3-kor a középponti választmány. Itt Nyáry részletezte, hogy az általa délelőtt említett proklamációnak mit kell tartalmaznia. Ezzel a résztvevők egyetértettek, s választmányt nevezte ki a felhívás megfogalmazására. Az elkészült felhívást az ½ 6-ra összehívott népgyűlés jóváhagyta.⁵⁸ Nyáry kezdeményezésére tehát a főváros üzent az országgyűlésnek, hogy számíthat a főváros támogatására. Az üzenet természetesen Bécsnek is szólt.

Március 28-án a nap folyamán Pesten nagyobb jelentőségű esemény nem történt. A megyei választmány ülésére hozták a hírt, hogy spontán összeverődött tömeg a váltótörvényszékhez készül vonulni, hogy a törvényszék kétfejű sasos (egyébként latin köriratú) pecsétjét elkobozza. Erről értesülve a választmány Perczelt, Irányit, Vasvárit és Petőfit küldte ki, akik megelőzték a tüntetőket és magukhoz vették a pecsétnyomót.⁵⁹ A választójogi törvény tervezete miatt 26-án délután futarként Batthyányhoz küldött Degré Alajos 28-án az esti hajóval megérkezett. Beszámolni csak arról tudott, hogy a had- és pénzügyek kérdésében nem történt döntés. Az aggasztó hír vétele után a mozgalom vezetése értekezletet tartott, s a vita eredményeként még az éjszaka Pozsonyba küldték Perczel Mórt és Farkas Jánost. Megbízásuk úgy szólt, hogy „ha a miniszterek megerősítése még meg nem történt volna, jöjjenek Pestre, s itt alakítsanak ideiglenes kormányt”.⁶⁰

A Pest városi választmány Perczel és Farkas János küldetéséről 29-én reggel értesült. Állásfoglalásban kijelentette, hogy türelmesen várnak a hírhozókra, akár jó, akár rossz, amiről tudósítanak, készen állnak a cselekvésre.⁶¹ Március 29-én délután a városi bizottmány ülésén Vasvári bejelentette, hogy névtelen levelet kapott, amely arra figyelmeztetett, hogy Budán a Kamaránál „pénzrakodások történnek”. Az a veszély fenyeget, hogy kiürítik a pénztárakat. Ezért fel kell szólítani a miniszteri bizottmányt, hogy gondoskodjon a pénzek lefoglalásáról, s arról, hogy a pénztárakat nemzetőrök őrizzék.⁶² Az ügygel a megyei választmány is foglalkozott, s Patay József, Irinyi, Irányi és Petőfi személyében bizottságot küldött a miniszteri bizottmányhoz, hogy felvilágosítást nyerjenek a pénzzállítás ügyében.⁶³

⁵⁸ Az eseményekre MT 1848. március 28. A kiáltvány szövege ugyanott, valamint Pap, Okmánytár I. 33–34. Spira, A pestiek 71. Egyéb sajtótudósítások PH 1848. március 28., 30. Utóbbi szerint a népgyűlésen a középponti választmány részéről Vasvári, Perczel és Petőfi szónokoltak. A fejleményekre, a proklamáció elkészítésére Varga, Jobbfelszabadtás 269–272.

⁵⁹ A jkv. szerint a közcsend „legkevésbé sem lőn háborítva”, Spira, A vezérmege 737–738. Kéry, Napi krónikák 217.

⁶⁰ MT 1848. március 29–30. Varga, Jobbfelszabadtás 276–277. Spira, A pestiek 72–76. Kéry, Napi krónikák 218., 220–221. A nap eseménye még, hogy éjfél előtt egy nemzetőrségi őrzárát Promontornál polgári hajón katonai löporszállítmányt fedezett fel. Részletes beszámoló MT 1848. március 29. A miniszteri bizottmány március 29-i intézkedése Batthyány iratai I. 194–197.

⁶¹ MT 1848. március 30. A tudósítás általános ingerültségről számol be.

⁶² PH 1848. március 31. (Ez az első eset, amikor Vasvárit valamilyen közérdekű ügyben megke-resték.) A miniszteri bizottmány intézkedései Batthyány iratai I. 203–204., 224.

⁶³ Spira, A vezérmege 739.

Március 30-a a feszült várakozás napja. Ezen a délutánon a városi választmány ülésén Vasvári ismertette a horvátoknak (az uralkodóhoz intézett) 30 pontból álló petícióját. A választmány álláspontja az volt, meg kell magyarázni a horvátoknak, miszerint mozgalmaink jellege „nem a nemzetiség, hanem a szabadság, mely mindnyájunk közös kincse leendő.”⁶⁴

A biztos tudósítás a bécsi fejleményekről március 30-án az esti hajóval érkezett. Ráday Pál főlovászmester hozta a hírt, hogy a március 28-i királyi kézirat komoly módosításokat igényel a felelős minisztériumról szóló törvényen. A rossz hír pillanatok alatt elterjedt, s a városházánál fegyvert és „a német kormány” eltávolítását követelő tömeg gyűlt össze. Pulszky fáklafény mellett felolvasta a királyi kéziratot, valamint Batthyány lemondó és a nádor közbenjárását ígérő nyilatkozatát. A felháborodott tömeget Nyáry Pál, Pulszky, Klauzál és Szemere igyekeztek lecsendesíteni. A vezetés elhatározta, hogy proklamációt készítenek a lakosság tájékoztatására és azt azonnal kinyomtatják.⁶⁵

Március 31-én délelőtt 11-kor a pesti választmány ülésén Nyáry ismertette a fejleményeket, az éjjel történeteket. A *Marcius* szerint Batthyány és Kossuth nevét hangos éljennel kísérték. István nádort pedig mint leendő királyt emlegették. Nyáry azonban leintette őket és kijelentette: „Nem ez az első teendő. Ha nem jó kedvező válasz, majd lejönnek a miniszterek, azok mellé álljon a nép egész tömegben.”⁶⁶ Délután 5-kor a Múzeumnál tartott 10 ezer főnyi népgyűlésen Nyáry köszöntő szavai után a kiáltvány magyar szövegét Petőfi, a németet Irinyi olvasta fel. Ezt követően többen felszólaltak, de csak Vasvári beszédének szövege ismert. Szónoklatát a város által Pozsonyba küldött deputáció említésével kezdte. Emlékeztetett, hogy Bécsbe is el kellett menniük, hogy a nép kívánatait aláírassák a királlyal. Pozsonyban azzal fogadták őket, hogy nem szükséges Bécsbe menniük, mert István, a királyi helytartó teljes hatalommal van felruházva. Ők kaptak „a mézes szavakon”. Ez azonban ámtítás volt, csalás. A királyi helytartó nem független, csak eszköz a bécsi kabinet kezében. „Tudják meg önök — folytatódik — hogy Metternich Bécsben van, s alattomosan ellenforradalmat akar előidézni”. Újra szövi hálóját, „amelybe nemzetünket akarja behorgonyozni”. De ez nem fog sikerülni! A zsarnok kabinet megbukott, s Metternich „ennek romjai közt vajúdik”. Ha bennünket kényszerít, „mi még egyszer megrázandjuk e *bűncsarnok* oszlopait (kiemelés az eredetiben), mint Sámson az izraelitáknál, s Metternich [...] örökre el lesz temetve”. Vasvári ezt követően Metternichet bagolyhoz hasonlította, amely csak addig hatalmaskodik, amíg homály van. „Európa népei felébredtek — zárul a hasonlat — a sötétség baglyainak kora lejárt.” Visszatértek odvaikba. Befejezésül Vasvári a bécsi kabinet bukását jósolta, amely vakon rohan vesztébe. „A fekete sas egyik

⁶⁴ PH 1848. április 2. Közli a horvátokhoz intézett, március 31-én a bizottmány nevében kibocsátott felszólítás szövegét. Az, hogy a szöveget a MT március 31-én minden megjegyzés nélkül publikálta, valószínűsíti, hogy 30-án Vasvári benyújtotta saját fogalmazványát, s azt fogadták el. A szöveg ld. még A márciusi ifjak 1988. 331. Spira, A pestiek 61.

⁶⁵ PH 1848. március 31. Kéry, Napi krónikák 222., A sajtó szerint a proklamációt még az éjjel Nyáry, Vörösmarty, Irányi, Vasvári, Bajza, Táncsics, Irányi és Csány László részvételével egy bizottmány fogalmazta meg.

⁶⁶ MT 1848. március 31. PH 1848 április 1.

fejét kitekérték már Lombard–Velencében. Ausztria ott is ígért, királyi szót adott, s azt utóbb gyalázatosan megszegé [...] Az olaszok kikiálták a respublikát, s Radetzkyt a tiroli hegyek közé kergették.” Az ausztriai ház nem akar megválni ettől az embertől, aki Ausztriának gyomra volt. „Ez által akarta fölemészteni a birodalom népeit.” Azok azonban megféküdték a gyomrát, s most „Krakkó és Olaszország már kiszabadult, mint Jónás próféta a cethal gyomrából”.⁶⁷ Ennek a beszédnek, váratlan szóképeinek és fordulatainak ismeretében megérthetjük, hogy miért nevezték Vasvárit népszónoknak a kortársak. (Ez az elnevezés olyan elterjedt volt, hogy leveleket kapott ilyen címmel.)

Március 31-én történt még valami, Vasvárit személyesen érintő esemény. Aznap dátummal, „Tisztelt Polgártárs!” megszólítással levelet kapott Lővei Klárától. A levél bevezető sorai sajnálkoznak, hogy Vasvárit nem találták ott-hon. Kárpótlásul hallhatták „az isten szabad ege alatt tartott nagyszerű szónoklatát”. A folytatásból értelemszerűen kiderül, hogy Vasvári időben kézhez kapta Lővei Klára március 23-án írott levelét, s szombaton (25-én) megkereste Barabás Miklóst. A művész megrajzolta az arcképet, sőt arról a nyomdai kivitelezés is gyorsan elkészült. A levél ugyanis így folytatódik: „A grófnő tisztelteti kegyedet, s 25 példányt küld arcképéből; még 200-ról rendelkezhetik, mi végett kérdezi kegyedet, legyen szíves véleményét megüzenni, miként rendelkezhetnők. A grófnő ingyen szeretné kiosztani, azoknak, kik akarják bírni; e szerint hogy lenne jobb, valamely könyvtárusnál letenni – és kínél? Vagy talán kegyednél tennők le, hogy tetszése szerint oszthassa ki barátjai közt.” Várják pár soros nyilatkozatát, „ha személyesen nem jöhetne hozzánk holnap”. Ekkor a levélért reggel a szálláshoz küldenének.⁶⁸ Vasvári az arcképeket könyvtárosi forgalomba bocsátotta. A *Marcius Tizenötödike* április 6-i számában, a hirdetési oldalon megjelent az értesítés, hogy Vasvári Pál arcképe kapható Pesten Emich és Magyar könyvtárosoknál. Ára 10 kr. pp. [vagyis ezüstkrajcár]. „A bejött összeg fordíttatik a 15-i marciusi emlékére.”⁶⁹ Vasvári arcképe rövidesen kiadványban jelent meg. A lap április 19-i száma arról tudósított, hogy Magyar Mihálynál megjelent „A magyar forradalom napjai” című kiadvány, amelyet Nyári Albert írt. „1-ső füzet Vasvári arcképével csak 20 krajcár.” A hirdetés közli, hogy Nyári munkája 12 füzetből fog állni Bulyovszky, Jókai, Petőfi Irányi, Vidács, Táncsics és Degré arcképével.⁷⁰ Visszatérve a grófnő nagyvonalú eljárására,

⁶⁷ A március 31-i kiáltvány szövege PH 1848. április 1. Pap, Okmánytár I. 45–47. Vasvári beszéde: Thallóczy, Vasvári 69–73. (Megjegyezve, hogy a beszédet gyorsírással rögzítették.) A márciusi ifjak 1988. 328–330. Varga, Jobbágyszabadság 281–282. szerint a proklamáció és a beszéd között elentmondás van.

⁶⁸ Vasvári iratai 51–52. Sáfrán, Teleki Blanka 539. (A címzés változatlanul Fejér Pál.) Utóirat: „A lányok mind tisztelik kegyedet. A Gerando levelét is ide zárom.” Az iratok közt található De Gerandonak április 13-án Vasvárihoz írott levele. Ld. Források 35–36. Lővei Klára azonban más levelet mellékelhetett.

⁶⁹ Március 15. emlékére március 24-én a választmányi ülésen egy emlékoszlop állításáról határoztak. MT 1848. március 25. Mivel a hirdetés csak egyszer jelent meg, ez azt jelenti, hogy az arcképek hamar elfogytak.

⁷⁰ Nyári munkájából csak a 2. füzet jelent meg Bulyovszky arcképével. A következőt már az osztrákok foglalták le. Vasvári arcképét ld. A márciusi ifjak 2000. 69. Vasvári aláírása alatt a nyomtatott szöveg: „Tanítójoknak hála jeléül a Teleki Blanka nevelő intézetének növendéki.”

amivel a művész tiszteletdíját és a nyomtatás költségeit fedezte — mert nyilván nem a lánykák zsebpénze volt a fedezet — ezzel jelképesen is megszűnt Vasvári munkaviszonya a leánynevelő intézettel.⁷¹

Az engedményeket tartalmazó március 31-i királyi leiratot a március 31-én éjjel érkező hajóval Eötvös József hozta meg Perczel Mór kíséretében. Szövegét még azon éjjel ismertették a városháza terén összegyűlt, türelmetlen tömeggel. Másnap délelőtt a megyei választmány ülésén elégedetlen hangok hallatszottak, s egyesek vörös kokárdákkal vagy szalagokkal jelentek meg. (Később az utcán megtámadtak vörös kokárdát viselő fiatalokat.) A leirat felolvasását helyeslő és tiltakozó megnyilatkozások követték. Nyáry támogató, Irányi Dániel elítélő szavai után az elnöklő Nyárynak sikerült a választmány jóváhagyó nyilatkozatát biztosítania.⁷² Másnap, április 2-án délelőtt a Múzeumnál volt népgyűlés. A nagyszámú érdeklődőnek Nyáry ismertette a helyzetet. Hangsúlyozta, hogy két napja innen hirdették meg: a haza veszélyben. Majd kifejtette, hogy a középponti választmány miért fogadta el a királyi leiratot. Ezt követően felolvasták a Pest városi rendre ügyelő választmány kiáltványát. Ennek utolsó mondata jól érzékelteti, hogy a forradalmi mozgalmak befejezését igénylik: „Éljen a király, éljen a nádor, a független felelős magyar kormány!”⁷³ A köztársaságot igenlő tüntetők elleni fellépést a pesti választmány végül elítélte. A kérdés az április 9-én tartott népgyűléssel került nyugvópontra, amikor a szónokok kifejtették és az egyidejűleg kibocsátott proklamáció hangsúlyozta, hogy a vörös szín nem fenyegeti a haza szabadságát és függetlenségét.⁷⁴

Ezekben a napokban Vasvári Pál érdemi szerepléséről csak a megyei választmány április 13-i ülése kapcsán olvashatunk. A nép ellenséges magatartásáról (például a nemzeti zászló letéptéséről) beszámolva Halász Boldizsár a nép felvilágosítását javasolta, hogy leküzdjék annak bizalmatlanságát. Vasvári egyetértett és hangsúlyozta, hogy a népet haladéktalanul fel kell világosítani, „ez a leghatározottabb lépés lesz nevelésére nézve”. Eddig „szemfedelet” börtöntartott rá, ezt kell leemelni róla. „Nehogy kísérteties rémmé fajuljon át holt dermedtségéből. Mutassuk meg neki a jötevő kezét, – nem háláért [...] hanem csak azért, hogy lássa, miként azon kéz, mely eddig szolgaságra intetett, megfordult és áldani kész”. A tudósítás szerint Vasvári kijelentette, hogy nem szereti, miszerint „törvényeink ő cs. apostoli fölsége” kezdetekkel adatnak ki, mert a népre az első benyomás a leghatározottabb. „Hiába akarnók vele azt megértetni, hogy a törvényhozók ezeket erőszakos küzdelemmel csikarták ki.” Olyan ez — folytatódik az érvelés — „mint hajdan a dodonai jóslat volt, Görögországban,

⁷¹ Lővei Klára emlékezései szerint Teleki Blanka március 15. után maga bontotta fel a szerződést Vasvárival, hogy a népszerű szónokot ne terheljék a napi pár órás tanítási feladatok. Sáfrán, Teleki Blanka 471.

⁷² MT 1848. április 1. NU 1848. április 4. Spira, A vezérmegye 741. Varga, Jobbágyfelszabadítás 311–315. A középponti választmány délutáni ülésére Varga, Jobbágyfelszabadítás 315–316., Spira, A pestiek 80–84.

⁷³ PH 1848. április 4. A beszámoló közli a kiáltvány szövegét. A NU 1848. április 6. száma szerint Nyáry után Vasvári is beszélt. Ennek tartalmát, illetve a szónoknak a republikánusok fellépésével kapcsolatos magatartását nem ismerjük.

⁷⁴ PH 1848. április 11. Rövid tudósítás a proklamáció szövegével.

hol a szobor mögül egy odarejtőzködött pap mondá a nagy ígéket, s a nép a szobrot bálványozta, azon hiedelemben lévén, hogy ezen kódarab kormányoz, – s a nép jóban–rosszban megnyugodott, mert a szobor szent vala, s a nép feleletre semmiért nem vonható.” Nyáry az indítványhoz szólva ellene volt a „kútforrás” megjelölésének. „Inkább láthatatlan kéz működjék úgymond — szól a tudósítás — a hálálkodásból lekötelezettség, s finomabb, de újabb rabság következnek, [a] felszabadított népre: ez nemességünknek megszégyenítése lenne. Ő már mint sokszor elmondá, semmiféle hivatalos kézből jövő proklamatióknak nem barátja, – történjék az egyesek által a sajtó útján.” A továbbiakban felmerült a néplap gondolata, s hosszú viták után határozat született, hogy bizottságot fognak kinevezni, amely kidolgozza a tervét, s a szerkesztőséget saját belátása alapján szervezi meg.⁷⁵

A megyei választmány április 14-i délelőtti ülésén a vidékkel való kapcsolat sajátos esetét vitatták meg. A kassai főtanoda ifjúsága április 12-én arra kért választ, hogy a választmány tagjai által március 29-én ajánlott eljárás, hogy „tűzzék ki a forradalmi egyenlőség zászlaját” – ez mit jelent. Vasvári közölte, hogy a felhívást ő és társai küldték Kassára és máshová is. A levélírók azonban félreértik a forradalom fogalmát. „A szó nem vérontást jelent, hanem jelenti a nemzet átalakulását a rendes formák mellőzésével. Csak ott kezdődik a vérontás, hol reactio van. Nekünk ilyenre — hála égnek! — szükségünk nem volt, de úgy állottak a dolgok, hogy követelnünk kellett, s készek lennünk mindenre, ami jó. Mutatja csak ezt az a proklamáció is, melyben ki volt mondva, hogy a haza veszélyben.” A választmány tudomásul vette a tájékoztatást, s a jegyzőkönyv leszögezte, hogy a figyelmeztetés az akkori körülmények következménye volt, s azt a választmány saját lépésének tekinti.⁷⁶

Április 14-ének nagy eseménye, hogy a késő esti órákban megérkezett Pószonyból Batthyány Lajos, Kossuth Lajos és Széchenyi István társaságában. A Nemzeti Kaszinónál a középponti választmány és a főváros nevében Vasvári köszöntötte őket. Vasvári a beszéd elején a délután óta (és esőben!) türelmesen váró népet méltatta. Majd váratlanul úgy folytatta, hogy a Hunyadiak korában a Duna jegén türelmetlenül várakozó nép kiáltotta ki királlyá Mátyást. A nép most is ilyen elszántsággal várt és köszönti az első felelős magyar miniszteriumot. Vannak pillanatok, amikor meg kell szakítani a múltnak láncolatát, ilyen volt március 15-e. „Mi nem akartunk az európai átalakulás játékból kimaradni, mint könnyelmű apáink a nagy francia forradalom és a júliusi napokban” – magyarázta európai összefüggésbe helyezve a történeteket. Utalva a tíz évvel azelőtt 1838. március 15-én Pestet romba döntő dunai árvízre, kijelentette: Budapest lakói az évfordulón nem imádkoztak, hanem a tettek mezejére léptek. „Ki-

⁷⁵ NU 1848. április 20. (Bulyovszky Gyula tudósítása.) Vasvári már a középponti választmány március 29-i ülésén javasolta, hogy készítsék el a 12 pont népszerű magyarázatát. Nyáry ekkor kijelentette, hogy ezt a sajtóra bízna. Határozat: „a nép a sajtóra bízatik”. NU 1848. március 31. (Május elején megalakult Nyáry vezetésével, de Petőfi programtervezete alapján a Nép Barátja című lap ötagú választmánya. Vasvári nem került a tagok közé.)

⁷⁶ PH 1848. április 19. Spira, A vezérmegeye 751. A jegyzőkönyv szerint az aláírók: Nyáry Albert, Perczel Mór, Jókai, Pálfi, Vasvári, Bulyovszky, Szegfi, Degré, Sükei és Kelethy (?). Petőfi neve nem szerepel. Az MT április 14-i megjegyzése szerint a levelet a reakciós tanári kar tagjai küldték.

törték a türelem medréből, s hatalmas hullámaikkal megrázkódtatták egész Budapestet (...) leromboltattak a bécsi bürokrácia és abszolutizmus intézményei”. Az árvízi hasonlat szépen vezette be az ünnepélyes és öntudatos befejezést: „Mi előkészítettük az utat, hogy ti polgártársaink, tisztelt miniszter urak e romok felett építtessétek fel a szabadság dicső csarnokát. Forradalmi mozgalmaink éppen egy hónapig tartottak (...) E nép most kezeitekbe teszi e forradalmi hatalmat, s felelősségekre bízta a nemzet sorsát. Ti egy újjászületett, egy hatalmas nemzet előtt fogtok számolni eljárásokkal.”⁷⁷

Április 15-én tartotta utolsó ülését mind a középponti, mind a megyei választmány. Vasvári a középponti választmány ülésén hosszabb beszédet tartott. (Szövege Vasvári iratai között maradt fenn.) Beszédét azzal kezdte, hogy nagy a különbség a tegnapi és a mai nap között. Tegnapig a forradalom, a forradalom emberei voltak felelősek a nemzet vezetéséért. Ideiglenes hatalmukat a minisztérium kezébe tették, s most ők a felelősek. Ennek kapcsán beszél a fővárosi kézműves ifjúságáról, akik közül sokan jelentkeztek a nemzetőrségbe. A középponti választmány azonban a rendre törekedett, s a „gyanús elemeket” nem kívánta felhasználni. Következményeként a külvárosokban titkos mozgalom jelentkezett. Ezek soraiból jelentkeztek nála olyanok, akik megbízható kézművesekből külön sereget alkotnak, 3 nap alatt megtanulnak ágyúval bánni, s ha kell, az Újépületet a forradalom számára lefoglalják. Vasvári sajnálkozva számolt be arról, hogy az akkori éjjeli ülésen a választmány ezt az ajánlatot nem fogadta el, sőt a jegyzőkönyvből is kitöröltette. (A terv valóban elképzelhetetlen és felelőtlen fellépést javasolt, s nem világos, hogy Vasvári most miért emlegette.) A beszéd folytatása a köztársaságpárti tüntetésekről szól, miszerint „a pesti lakosok egy része megtámadott *bennünket* a veres tollak miatt”. (A kiemelés utólag.) A megnyilatkozás tehát közösséget vállal a demonstrálókkal, – talán azért is, mert nem tudjuk, hogy akkor állást foglalt-e. A szöveg keményen bírálta a félénk polgárokat, akik a (március 31-i) királyi leiratot a szabadság *nom plus ultrájának* tekintették. Figyelmeztette a polgárokat, hogy a mesterlegények a céhek eltörlése érdekében (a szabadságért) mindenre készek. Ezeket a mozgalmakat „őrszemmel” kell kísérni, nehogy a szabadság napjai „magánbosszúk” kitöréséhez vezessenek. „Röviden indítványozom tehát — szól a befejezés —, hogy a kézművesek sérelmei orvosoltassanak a minisztérium útján. A rend fenntartására szólítsák fel a nemzeti őrseregeket. A városi választmány pedig bízson meg egy küldöttséget, amely a minisztereknél közbenjárólag haszon.”⁷⁸

A választmányok megszűnésével megszűntek az általuk kezdeményezett népgyűlések is. Április 19-én pesti lakosok olyan szándékkal hívtak össze népgyűlést a Múzeumnál, hogy az esedékes évnegyedi lakbér mérséklését, illetve

⁷⁷ MT 1848. április 15. NU 1848. április 16., 18. (Bulyovszky Gyula tudósításai.) Vasvári 1956. 286–288. A márciusi ifjak 1988. 247–249. Kossuth válasza KLÖM XI. 738–739. Ld. még Kéry, Napi tudósítások 262. Spira, A pestiek 105–107.

⁷⁸ Vasvári 1956. 283–291. A márciusi ifjak 1988. 250–254. Az ülés lefolyására, az iparossegédek ingerült felszólalására, Farkas János javaslatára, hogy az idegeneket hazájukba kell utasítani, valamint Rottenbillernek a céhlegények ügyében kibocsátott proklamációjára NU 1848. április 18. (Vasvári neve nem szerepel a tudósításban.) Spira, A pestiek 31–32. korábban teszi a történeteket.

elengedését követeljük. Már itt is elhangzottak szélsőséges követelések, de délután egy újabb gyűlést követően már atrocitások érték a város zsidó lakosait.⁷⁹ A rendzavarások elleni fellépésben különböző, a márciusiak által szervezett nemzetőri alakulatok is részt vettek. Széchenyi naplója tartalmaz egy, az események ismeretében sem világos megjegyzést. A szöveg szerint a minisztérium egyes tagjai Kossuthnál voltak a helyzet megbeszélésére. Ekkor Vasvári és három társa megkereste Kossuthot, hogy „mentse meg életünket”. A behangzott „tompa láрма” megijesztette őket, s Pulszky (ekkor Kossuth államtitkára) eloltotta a fényeket. Végre megérkezett Batthyány, aki a rendteremtés érdekében korábban lóra ült és kijelentette: „elsimított”.⁸⁰ A váratlan és súlyos rendzavarást követően a kormány sürgősen lépéseket tett a főváros rendjének megőrzésére. Az egész kormány nevében április 20-án kibocsátott rendelet 24 órával előbb benyújtott bejelentéshez kötötte a népgyűlések tartását.⁸¹ Egyidejűleg a rend fenntartására Rottenbiller Lipót vezetésével egy új, a rendre ügyelő nagy létszámú választmányt hozott létre.⁸²

Április 22-én Kolozsvárról 14 tagú küldöttség érkezett a fővárosba, de a nyilvánosság csak 24-én szerzett róla tudomást. Küldetése az volt, hogy István nádort nyerjek meg, a Kolozsvárott május végén összeülő erdélyi országgyűlés elnökének. Ezzel akarták elkerülni, hogy Puchner altábornagy, a szebeni főhadparancsnok legyen ismét a gyűlés elnöke, mint legutóbb volt. A sajtó azt jelentette, „A királyi helytartó akadályozva van ugyan elfogadni a küldöttség kérelmét”, de a minisztérium megígérte, hogy az ausztriai ház egy másik, a nemzet rokonszenve által kísért tagjának leküldését fogja kieszközölni. A küldöttség április 27-én megjelent a Forradalmi Csarnokban, ahol az ifjúság nevében „Vasvári Pál üdvözlé a küldöttséget egy jeles szónoklattal”.⁸³ Az utóbbi hír azért fontos, mert Vasvári az ifjúság nevében olyan kijelentést tehetett, hogy ők is ellátogatnak Kolozsvárra. Ez lehet a magyarázata annak, hogy május közepétől a Kolozsvárra készülő ifjak vezéréként Vasvárit emlegetik.

Április végén Vasvári személyes életét érintő események történetek, amelyek előzményei április közepéig nyúlnak vissza. Vasvári iratai között találni a következő rövid levelet. „Barátom! Belügyminister Szemere Bertalan úr kéret látogasd meg mar reggel 7 1/4 órakor. Pest, April 26. 848. Irinyi.”⁸⁴ A szűkszavú levél nem mondja meg, hogy a miniszter hol várja Vasvárit. A korai időpont azonban egyértelművé teszi, hogy nem a miniszteri bizottmány újtéri irodájában várja, hanem az Angol királynő szállodában, ahová megérkezve beköltö-

⁷⁹ A részletekre Spira, A pestiek 129–131.

⁸⁰ Széchenyi Napló 1233. A Vasvári 1956. 292. old. közöl egy Vasvári iratai között található, nemzetőri parancsnokhoz intézett rendeletet, amely a sajtó alá rendező szerint az antiszemita zavar-gás idején keletkezhetett. Az első személyben fogalmazott rendelet szerint a kibocsátó személy jelen-tést vár. Ez Vasvári lehetett.

⁸¹ PH 1848. április 20. Pap, Okmánytár I. 57–59. Batthyány iratai I. 390., 391.

⁸² Névsora NU 1848. április 21. A választmány összeállításánál mellőzték a radikálisokat. Így annak sem Vasvári, sem Petőfi nem volt tagja.

⁸³ NU 1848. április 28. PH 1848. április 30. Kéry, Napi Krónikák 278–279.

⁸⁴ Vasvári iratai 53. Irinyi Szemere bizalmasa lehetett. Amikor március 25-én Szemere Po-zsonyból jött és nem tudhatta, hogy a sajtótörvény első megfogalmazása miatt Pesten hogyan fogad-ják, kiszállt a hajóból Vácon. Irinyi azok között volt, akik eléje mentek, hogy tájékoztassák.

zött. Két nappal kormányköszöntő beszéde után Szemere azért kérette magához Vasvárit, mert már minisztériuma személyzetéről gondolkodott, s a hivatalnokok közé be akarta venni a népszerű fiatalembert.⁸⁵ Vasvári, mint a továbbiakból kiderül, nem így képzelte jövőjét. Mivel azonban tanítói állása megszűnt (ahol Thallóczy szerint kb. évi ezer ft-ot kapott), nyilván igent mondott a felkérésre.⁸⁶ Ennek értelmében Szemere április 30-án Vasvári Pált és további hét személyt fogalmazónak nevezett ki a belügyminisztériumba.⁸⁷ Hivatala teljes személyzeti listáját Szemere május 5-én küldte meg a pénzügyminisztériumnak. Vasvárinak és fogalmazó társainak évi fizetését 800–800 pft-ban állapította meg.⁸⁸

Vasvárinak a belügyminisztériumban folytatott tevékenységéről nem tudunk. Pontosabban Fiáth Ferenc emlékezése megörökített egy jelenetet, amikor Vasvári a hivatalos ügyben eljáró Perczel Mór kíséretében volt Budán. Az április 26-án rendőrtanácsosnak kinevezett Perczel azért járt Budán, a Helytartótanács épületében, hogy átvegye Fiáth Ferenc volt helytartósági tanácsostól annak hivatali kulcsait, mivel a belügyminisztériumot ebben az épületben helyezték el. Fiáth ekkor az egyenrangú félnek kijáró kedélyességgel közölte Perczellel, hogy eddig ő működött és Perczelék bíralták, most Perczel fog működni, „s én leszek az ítész”. Ekkor — írja Fiáth — a Perczel mellett lévő fiatalember, akit ő meg se nézett, „s kinek bajsza csak most mohosodott”, megszólalt: „Engedelmet, mondá, nagy különbség lesz mégis kettejük működése közt, eddig szolgálni gyalázat volt, s most dicsőség”.⁸⁹

2. A MOZGALMAS MÁJUS FEJLEMÉNYEI

1848. májusát a Batthyány-kormány számára a legkülönbözőbb váratlan események tették mozgalmassá. Ezek a május 10-i budai katonai vérengzés és

⁸⁵ Szemere tudomásul vette, hogy Nyáry Pál nem akar az államtitkára lenni. Azt azonban nem feltételezzük, hogy azért gondolt Vasvári megnyerésére, mert Nyáry „sértett hiúságból nyílt ellenére lett a minisztériumnak, fő támasza neki egy kitűnő tehetségű III. éves jogász, Vasvári”. Zichy Ferenc jelentése a nádorhoz. Szögyén-Marich László országbíró emlékiratai. Bp. 1903. I. 235–236.

⁸⁶ Ha nem voltak súlyos adósságai, tarthatott még abból a tizenöt aranyforintból, amit február 10-én vett fel a Kisfaludi Társaság pénztárából Erdélyi János titkártól, mint a „Zrínyi a költő” című életrajzi pályamunkáért. Vasvári iratai 1216.

⁸⁷ BM eln. 1848:57. A kinevező okirat befejezése: „Szolgáljon ez írásom minden ahhoz kötött jogokra és javadalmakra nézve, igazoló okiratul.” A dátum miatt jegyezzük meg, hogy április 30-án Széchenyi ezt jegyezte fel naplójába: „Vasvári már nem tetszik.” Széchenyi Napló 1241.

⁸⁸ BM eln. 1848:49. Vasvári tehát elfogadta a kinevezést. Irinyi József pl. akit a nádor április 27-én Klauzál minisztériumába nevezett ki titkárnak, május 1-jén lemondott, F. Kiss Erzsébet, Az 1848–1849-es minisztériumok, Bp. 1987. 536.

⁸⁹ Kierződik Vasvári szövegéből, hogy állásfoglalását már korábban megfogalmazhatta azoknak, akik helytelenítették hivatalvállalását. Az emlékirat egyébként úgy folytatódik, hogy Fiáth fel volt háborodva a meg nem érdemelt szemtelenségért, „s talán ledobja a bástyáról”, amikor Perczel megszólalt: „Ne bánts, hisz ez a bolond Vasváry!” Nem tudja, jegyezte meg Fiáth, hogy ezt miként intézték el maguk között. Fiáth Ferenc, Életem és élményeim. Bp. 1878. II. 102. Perczel reagálása megdöbbentően durva. Ha szó szerint nem is így hangzott el, Fiáth emlékezését igazolja Perczelnek egy rövidesen bekövetkezett nyilatkozata. Amikor május 16-án jelentette Szemerének, hogy az előző napon Petőfit és Pálfi Albertet (a Marcius szerkesztőjét) lehaazárlózták, megjegyezték hogy ő már mondta, hogy ezek „nem annyira republicanus, mint hóbortos és demagóg emberek”. Urbán Aladár, Perczel Mór, a rendőr-főnök. Századok 2011/3. 540. Ld. még Pat III. 109–110. Kerényi, Petőfi 381–382.

az azt követő válságos napok, a honvédtoborzás megindítása, az újabb bécsi forradalom és a király elmenekülése voltak, s az utóbbi miatt hirtelen dönteni kellett az országgyűlés összehívásáról. Vasvári számára ez a hónap az egyetemi tanári állás megszerzésére tett kísérletet, részvételét a május 10-i tüntetésben, végül az erdélyi országgyűlés megnyitására tervezett út elmaradását jelentette.

A. Folyamodás az egyetemi tanárságért

Az engedményeket tartalmazó, elfogadhatónak ítélt királyi leiratot Eötvös József március 31-én hozta meg Pestre. Mint kijelölt minisztert, az egyetemi ifjúság meghívta őt az április 2-án tartott közgyűlésére. Itt a hallgatók kérését az előzetes megállapodás szerint Vidacs János joghallgató ismertette. Nyíltan megfogalmazta az ifjúság álláspontját, hogy nem hajlandók az *obskurrus* tanárok előadásait hallgatni. Eötvös az elhangzott kívánatokra kijelentette, hogy azokról a törvény fog intézkedni. Bizalmat kért, mert nem akar rögtönözni. Türelmet kért a tanárok számára, mert majd elvállik, hogy ki a népszerű, kiknek az óráit látogatják. Ígérte az évenkénti szigorlatok eltörlését, s azt, hogy a legrövidebb időn belül bevezetik a rendkívüli oktatók (a privát docensek) intézményét.⁹⁰

A Győrben megjelenő *Hazánk* Pestről kelt tudósítása szerint már március 17-én, amikor az egyetemi ifjúság átnyújtotta követeléseit a Pozsonyba készülő küldöttségnek, kérte, hogy mentsék fel a história tanárát és nevezzék ki Vasvári Pált.⁹¹ Tapasztalt népszerűsége, közismert óriási történeti olvasottsága és jó előadókészsége arra indította Vasvárit, hogy Eötvös ígérete értelmében pályázzon a rendkívüli egyetemi tanári állásra. Nem tudjuk pontosan mikor és milyen tartalmú kérelemmel fordult Eötvös oktatási minisztériumához. A minisztérium elnöki iratai között található egy dátum nélküli „Folyamodók névjegyzéke” feliratú betűsoros jegyzék. Ez 85 sorszámozott nevet tartalmaz, amely a pályázó nevét, „állapotát”, a folyamodás célját és a pályázathoz csatolt iratokat tünteti fel. Itt a 83. név Vasvári Pál. Neve mellett az állapotot (képzettséget) feltüntető rovatban ez áll: „polgártárs”, s a folyamodás célját az „egyet. történeti tanárságért” szöveggel jelöli a lista összeállítója.⁹² Az utolsó rovat bejegyzéséből következik, hogy Vasvári benyújtotta pályázatát, de az „állapotát” illetően nem mellékel semmit. Iratai között nincs nyoma, hogy a minisztérium válaszolt-e. Az elutasításról értesülhetett, amint köztudott lett, hogy áprilisban helyettes tanárnak nevezték ki Horváth Árpádot.⁹³

Vasvári természetesen újból pályázott. Ennek hivatkozási alapját Vasvári-nak a magyar történelem nagy alakjait megörökítő könyvének (füzetének)

⁹⁰ MT 1848. április 2., PH 1848. április 4., PD 1848. április 8. Thallóczy, Vasvári 79–80.

⁹¹ *Hazánk* 1848. március 23. (Március 21-én kelt tudósítás.)

⁹² MOL H 54 VKM elnöki ir. 1848:253. A pályázók többsége ügyvéd, nevelő vagy gyakornok, esetleg tanuló. (A listához pótlólag még 7 nevet hozzáírtak.) A jegyzék mellett nincs más irat. Elkészülésének időpontját április 24-e előtti napokra tehetjük, mert Eötvös április 24-én már benyújtotta a ki-nevezés listáját, igaz ez csak a nádori jóváhagyást igénylő kinevezésekre érvényes. A folyamodást régi raktári száma alapján említi Hajdu János, Eötvös József báró első minisztersége (1848) Bp. 1933. 51.

⁹³ Szentpéteri, A bölcsészkar 376.

megjelenése biztosította. A *Marczius Tizenötödike* május 4-i számában az utolsó, a hirdetési oldal közölte, hogy megjelent a „Történeti Névtár”, amelyet Vasvári Pál írt.⁹⁴ Nem tudjuk, hogy a munka korábban átment-e a cenzori hivatal ellenőrzésén, vagy az el nem bírált munkát a cenzúra eltörlése után visszaadták a kiadónak, s az így jelent meg. Mindenesetre a füzet előszavának dátuma 1847. december 31.⁹⁵ A szerző feltehetően a hirdetés megjelenése előtti napon kapott két példányt munkájából. Ezt mellékelve nyújtotta be következő pályázatát Eötvös Józsefhez.

A Vasvári iratok között található az alábbi megszólítás és dátum nélküli levél:

„E történeti munkában mint kezdetéből kitűnik, ki lesz merítve honunk történeti tényeinek legapróbb részlete is, azért van legalább is 15–20 füzetre tervezve. Én tudom, miszerint 50 füzetnél is többet igényel a munka ily részletes modorban. A kiadó e zavargós körülmények közt ily kormoly munka nyomtatását csak lassan eszközölheti, mert a sajtókat a röpiratok foglalják el. Képeket is csak később adand. Remélem, miszerint történeti ismereteim mutatványul elég leend e két füzet addig is, míg a többi következendik.

Jelenleg a világtörténetből az első francia forradalom terjedelmes kidolgozásán működöm.

Vasvári Pál

(A levélpapír másik oldalán utóirat.)

U. i. A tanári szék engem biztosítana a történetek szaktudományának s komoly munkákon fognék működni. Ne kinszerítsen tisztelt minister úr! hogy a fáradalmas pályát hálátlannak kelljen nyilvánítanom — mert kilátást nem nyújt — és oda kelljen lépnem az időszaki sajtóhoz és aprószerű tárgyakra forgácsolni erőmet. Én a lapokhoz is voltam szerkesztőül felhívva, de nem fogadám el; mert mint izgató, – a haza jelen körülményei közt, nem akarok fellépni. És visszatértem családi tűzhelyemhez, a historiához. Meddig maradhatok itt, azt sok tekintetben tisztelt cultus minister úr döntendi el.”⁹⁶

V. P.

A levél első része a Történeti Névtár nagyívű vállalkozása mellett az első francia forradalom történetének feldolgozását említi, aminek oka, hogy Vasvári (ha jól értjük) egyetemes történetet akart előadni. Az utóirat nem ilyen deklaratív. Ebben azt hangsúlyozza, hogy kérelmének elutasítása esetén a kilátástalanság arra kényszerítené, hogy az időszaki sajtóhoz forduljon és „aprószerű tárgyakra” forgácsolja erőit.⁹⁷

⁹⁴ „1-ső füzet Csák Máté arcképével, borítékban, fűzve 10 pkr.” MT 1848. május 4. Kéry, Napi krónikák 291.

⁹⁵ A márciusi ifjak 1988. 145–149.

⁹⁶ Sajátkezű levél. Vasvári iratai 60–61. Thallóczy, Vasvári 80–81. A márciusi ifjak 1988. 139–140. A levél csak őrzési helye alapján tekintendő fogalmazványának. A javítás nélküli, aláírással ellátott szöveg az elküldött levél másolatának tűnik.

⁹⁷ Vasvári megőrzött levelei között csak Mérei Mórnak, a Radical-lap május 30-án kelt együttműködésre felkérő levelét találni. Források 66–67. A Népelem július 1-től esedékes megjelenéséről a

A levél érthetően arról nem tesz említést, hogy már a belügyminisztériumban fogalmazói állást kapott. Természetesnek tartotta, hogy ekkor lemond állásáról. (Erre egy 1849. évi levelében utalt is.) Nem tudjuk, hogy május 6-án volt-e minisztertanács, s ha volt, szóba került-e Vasvári folyamodványa. Lehetőséges, mindenesetre Széchenyi az egyetemi ifjúság aznapi közgyűléséről szerzett információi alapján ezen az estén ezt jegyezte fel naplójába: „Vasvárit professzorrá választották a diákok. Eötvös nem akar engedni... de fog!”⁹⁸

Ekkor már Eötvös május 6-i kelettel, s ugyanúgy elkerülve a megszólítást megírta Vasvárinak (feltehetően annak május 4-én kelt levelére) az elutasító választ. Eötvös saját kezűleg írott levelének szövege a következő:

„6/5.

„Mint hogy a történettudományi tanárságra nézve, mielőtt az egyetem öszves szerkezetére a legszükségesebb változások nem történtek, a jelen oskolai év alatt, semmi újabb rendelkezések történni nem fognak. Önnek írásban bejelentett kívánatát nem teljesíthetem. A jövőre nézve — amennyiben tisztelt uraságod a tanszék elnyerését később is óhajtaná — útmutatásul kijelentem: hogy valamint minden jól szervezett egyetemen, úgy a Pestinél is a rendes tanárrá ezentúl csak az fog kinevezteni, ki vagy valamely *szorosan szaktudományi* (Kiemelés az eredetiben) munka által magának általjánosan elismert irodalmi nevet szerzett, vagy az egyetemenél és akadémiánál magát mint privát docens már kitünteté; s hogy míg hivatalos működésem tart, én e szabálytól — melly minden önkénynek legjobb ovszere — soha eltérni nem fogok; bár mely nagy legyen is azon vélemény, melly egyes – tanszéket kívánó egyedek képessége s jeles tehetségei iránti viseltetem.

Hazafias tisztelettel
alázatos szolgája
Eötvös József”⁹⁹

Eötvös elutasító levele udvarias, de határozott. Tiszteletben tartja Vasvári önértetét, s elismeri tehetségét. A Történeti Névtárról alkotott véleményére csak áttételesen utal, amikor hangsúlyozza a „szorosan szaktudományi” munka követelményét. Nem utal arra, hogy a II. éves jogásznak nincsen bölcsészeti abszolutoriuma. Mint az április 2-iki közgyűlés hangulatának ismerője, ahol a hallgatók jól tájékozott és jó előadó tanárokat akartak, Eötvös megérteni látszik, mi indította Vasvárit arra, hogy pályázzon. Válaszában az 1848:XIX. tc. 2. §-ára utal, s annak feltételeit fogalmazza meg, hogy a rendes tanárokon kívül más „jeles egyének” milyen feltételek mellett lehetnek oktatók.

A sajtó információi alapján nem lehet megállapítani, hogy Eötvös Vasvárihoz intézett levele melyik napszakban íródott. Mindenesetre az egyetemi ifjú-

MT május 2-án tudósított. A Radical-lap a MT május 9-i számában bejelentette, hogy május 16-án indul, de erre csak június 1-jén került sor.

⁹⁸ Széchenyi Napló 1244.

⁹⁹ Kis formátumú, összehajtott levélpapír, tört viaszpecséttel. Külzetén Eötvös írásával: „Vasváry Pál úrnak megkülönböztetett tisztelettel / Pesten.” Vasvári iratai 61. Thallóczy, Vasvári 81. A márciusi ifjak 1988. 343–344.

ság a *Nemzeti* szerint már korábban gyűlést tartott, s ott a történelem tanárának Vasvárit választották. Küldöttséget neveztek ki, hogy ezt a miniszternek tudtára adják.¹⁰⁰ A szándék kivitelezésére a május 6-án tartott általános közgyűlés alkalmával került sor. Ekkor az ott született határozat értelmében öt pontot terjesztettek a miniszter elé. Ennek első pontja volt, hogy az ifjúság a történelmet előadó tanárban nem bízik, s a mellé helyezett Horváth Árpád pedig elfoglalt a magyar oklevél-tannal, a magyar oknyomozó történettel és az egyetemi nemzetőrség szervezésével. Ezért azt kéri, hogy „az általános történettant (ti. az egyetemes történelmet) Vasvári Pál, a márcziusi ifjúság kegyence (így) adja elő”. Az öt pontból a miniszter csak a magas vizsgadíjak kérdésében engedett, a többi elutasította. A május 6-i közgyűlésen az ifjúság ezt ingerülten fogadta, de kijelentette, hogy tiltakozásul semmiféle nyilvános demonstrációt nem fognak tartani. Ezt újabb küldöttség, élén Korányi Frigyes tudatta a miniszterrel, s adta elő a közgyűlés észrevételeit. Eötvös úgy nyilatkozott, hogy legnagyobb gondja az egyetem reformja, s ennek célja, hogy egyetemi rendes tanár kinevezéséről csak néhány évi magántanárság után fognak határozni, ha az illető népszerű. A válaszban az érintettek a jelek szerint május 7-én megnyugodtak.¹⁰¹

A történetekhez tartozik még két megjegyzés. Az egyik, hogy nincsen semmiféle bizonyíték vagy utalás arra, hogy a forradalom napjaiban Eötvös megígérte Vasvárinak, hogy kinevezik az egyetemre.¹⁰² A másik az, hogy a bölcsészkar egyetemi történetében Szentpétery Imre professzor azt írta, miszerint a helyettes tanárrá már áprilisban kinevezett Garay János, Horváth Árpád és Purgstaller József június 18-án történt rendes tanári kinevezésekor „a történelem magántanítója” Vasvári Pál lett.¹⁰³ A rendes és rendkívüli egyetemi tanárok kinevezése július elején került nyilvánosságra.¹⁰⁴

B. Május 10. előtt és után

1848 májusa az előző hetek sikerei után igen kedvezőtlen körülmények között kezdődött Vasvári Pál számára. A népfelvilágosítására tett javaslatai ellenére május 4-én nem vették be a *Nép Barátjának* Nyáry Pál által vezetett felügyelőbizottságába. A néplap tervét Petőfi Sándor dolgozta ki.¹⁰⁵ 6-án utasították el egyetemi tanári pályázatát. Vasvári tagja volt az Ellenzéki Körből április 16-án megalakult Radikál Körnek.¹⁰⁶ A május 7-én tartott tisztújításkor

¹⁰⁰ *Nemzeti* 1848. május 4. PD 1848. május 6.

¹⁰¹ MT 1848. május 9.

¹⁰² Fekete, Vasvári 35.

¹⁰³ Szentpétery, A bölcsészkar 376. A szerző az egyetemi levéltárat használta, de ennél az állításnál nincsen hivatkozás. (Hivatkozott más vonatkozásban Hajdu János idézett munkájára, aki egyértelműen leszögezte, hogy nem került sor Vasvári kinevezésére.) Szentpétery nyomán: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Története 1635–1985. Szerk. Sinkovics István. 1935. 198. Az V. fejezet szerzője Szőgi László.

¹⁰⁴ Közlöny 1848. július 4. PH 1848. július 5.

¹⁰⁵ Kerényi, Petőfi 375.

¹⁰⁶ Vasvárit a közgyűlés április 27-én vette fel a tagok közé. Tagdíját május 2-án rendezte, amikor 5 pft-ot fizetett be a Kör pénztárába fél évre április 1-től október 1-ig. Nyugtatvány. Vasvári iratai 1217.

meglepetésére nem választották be a Kör népes, 60 tagból álló választmányába.¹⁰⁷ Kevés vigasza lehetett, hogy aznap este a budai várban az egyetemi ifjúság macskazenét rendezett az általa nem kedvelt egyetemi tanároknak, akiknek Eötvös az előző napon a nála járt küldöttségtől türelmet kért.¹⁰⁸ A mellőzött Vasvári ekkor barátaival önálló szervezetet hozott létre. Mint a városkapitány május 8-án jelentette a belügyminisztérium rendőri osztályának: „A forradalmi csarnokban (volt Pillwax kávéház) az elvokon ifjúság „martiusi clubbot” határozott 2 pft évi díj mellett alkotni”.¹⁰⁹ A jelentés neveket nem említ, de a későbbiek egyértelművé teszik, hogy Vasvári kezdeményezéséről volt szó. A szervezés előkészületei korábban megtörténtek, mert a *Marczius Tizenötödike* május 9-i számában már közölte a „marcziusi club” gondosan kimunkált alapszabályát.¹¹⁰ Nem tudjuk, hogy az új klub szervezte-e május 8-án este az ugyancsak a budai várban tartott lármás tüntetést, amelyet másnap a *Marczius Tizenötödike* „Országos macskazene” című írásában üdvözölt.¹¹¹

A megindult tüntetések a kisebb-nagyobb csoportok által kifogásolt személyek oktatói vagy hivatalai tevékenysége ellen irányultak. Várható volt, hogy Lederer lovassági tábornok, a budai főhadparancsnokság vezénylő tábornoka is sorra kerül. Személyét a nemzetőrségnek késlekedve kiadott fegyverek, a fegyvertár átvizsgálásának akadályozása miatt, s általában azért, hogy még mindig hivatalában van, a *Marczius Tizenötödike* rendszeresen bírálta.¹¹² A főparancsnok elleni hangulat miatt a macskazenék általános elítélésén túl Szemere belügyminiszter május 9-én Buda és Pest hatóságaihoz intézett figyelmeztetésében megjegyezte: „E merénylet [ti. a tüntetés] előbb-utóbb magán ellenszegülésre találhat, mely esetben a közrendet veszedelmesen megzavarhatja.”¹¹³ Az egyik tudósítás szerint május 9-én terveztek tüntetést Lederer ellen, de a nyilvánvaló katonai készülétek hírére lemondtak erről.¹¹⁴

¹⁰⁷ A választmány névsora, az elért támogató szavazatok számának feltüntetésével MOL P 2261. Az Ellenzéki Kör jkve. (Nyáry Pál 103, Petőfi 100, Jókai 98 szavazatot kapott.) A választmányi tagok névsorát közli, s külön sorolja a köztük lévő miniszterialis tisztviselőket. MT 1848. május 10.

¹⁰⁸ Ezek név szerint Reisinger János, Jedlik Ányos, Tipula Péter, Petzelt József és Szilasy N. professzorok voltak. Pest város kapitányának jelentése BM 1848:1544. Ezen az éjszakán Vasvárit kirabolták. Életképek 1848. május 14. Szekrényesy Endre városkapitány május 12-én levélben közölte Vasvárral, hogy az egyik tettet elfogták. Vasvári iratai 62–63. Források 45–46. Kéry, Napi krónikák 296–297.

¹⁰⁹ BM 1848:1544. Nincsen egyértelmű nyoma annak, hogy Vasvári már április 12–13. éjjelén valamiféle baloldali klub szervezését ajánlotta volna, Spira, A pestiek 106–107.

¹¹⁰ A 20 pontból álló szabályzatot Fáy Béla jegyző közölte. A lap nem fűzött semmilyen megjegyzést a közleményhez.

¹¹¹ A megtisztelt személyek között volt Zichy Ferenc, Széchenyi minisztériumának államtitkára, Nyéky Mihály Eötvös minisztériuma gazdasági osztályának titkára és Duschek Ferenc, a pénzügyminisztérium államtitkára. Mindegyikük előzőleg is kormánytisztviselő volt, így a tüntetés a Batthyány-kormány személyzeti politikájának bírálata volt. A MT nem említi az előző napon az egyetemi tanárok elleni fellépést.

¹¹² L. Urbán, A katonai vérengzés. HK 1868/1. 72–74.

¹¹³ BM 1848:783. Szemere nem gondolhatott a polgári személyek ellenállására, amely a közrendet „veszedelmesen megzavarhatja”. Tudhatott viszont arról, hogy a budai várba kisebb lovascsoportot vezényeltek.

¹¹⁴ Bártfai Szabó László Károlyi Györgynek. 1848. május 11. Waldapfel, Levelestár I. 234. A budai rendőrkapitány ezen a napon késő éjjelig őrizte a hajóhíd budai hídfőjét. BM 1848:1214.

Május 10-re új helyzet állott elő. Május 9-én az elnökletével tartott minisztertanácson István nádor közölte azoknak a királyi leiratoknak a másolatát, amelyet a Bécsben tartózkodó Batthyány eszközölt ki május 7-én. Ezek között volt a Ledererhez és Hrabovszky altábornagy szlavóniai főparancsnokhoz intézett rendelkezés, hogy „az illető katonai dolgokban magokat a ministerium rendeleteihez alkalmazzák”.¹¹⁵ Miniszteriális tisztviselők arról is tudhattak, hogy május 8-án éjjel futár érkezett Bécsből, amely Batthyáynak azt az utasítást hozta, hogy közöljék vele az országban állomásozó katonaság létszámát.¹¹⁶ Ezeket a híreket május 10-én a nyilvánosság számára is megerősítette a *Pesti Hírlap* rövid közlése az említett királyi kéziratokról.¹¹⁷

A királyi kéziratok tehát biztosították a magyar kormány illetékességét, hogy rendelkezék az országban állomásozó sorkatonaság felett. Ez pedig felkeltette azt a jogos reményt, hogy Lederer is leváltható lesz. Ennek támogatását és így meggyorsítását jelenthette a főparancsnok elleni demonstráció. A királyi kéziratok pedig — tévesen — eloszlatták az aggodalmat, ami miatt az előző napon a halasztásról döntöttek. A tüntetés megszervezésére alkalmasnak ígérkezett a frissen alakult Márciusi Klub, amely így bizonyíthatta létét. Május 10-én este 8 óra körül gyülekeztek a Budára készülő tüntetők az Úri (ma Petőfi) utcában, a Pillwax előtt. Kiegészülve a színházból kijövő közönséggel, a hajóhídon át Budára indultak, hangos síp- és dobszó kíséretében. A budai hídfőnél a városkapitány figyelmeztette őket, de a tüntetők nem fordultak vissza. Az események kifejlődését a magyar forradalom és szabadságharc osztrák krónikása írja le. E szerint a katonai készülétek hírére Vasvári Pált — mint a tudósítás állítja — Oroszhegyi és Csernyus vállra emelték, aki ekkor feltette a kérdést: Kicsoda Lederer? Hazánk ellensége, szöszegő — adta meg a választ a szónok — akit, mint külföldit nem ismerik el főparancsnoknak. Ezért eltávolítását akarják, valamint azt, hogy a véleményüket mások is megismerjék. „Előre barátaim! Nem félünk a szuronyoktól!” adta ki a jelszót Vasvári.¹¹⁸ A beszámolót ellenséges propagandának tekinthetnénk, mivel a sajtó tudósításaiban sem Vasvári, sem másnak a neve nem fordul elő. (A történeteket kivizsgáló polgári-katonai vegyesbizottságot sem érdekelték a szervezők.)¹¹⁹ Vasvári iratai között azonban fennmaradt egy névtelen, „Reszelő” aláírású levél. Ennek melléklete volt nyomtatott papírlapon — valami hivatalos ábrázolásból kivágott — kétfejű sas. A levél ennek nevében íródott, mint aki szintén jelent volt „a zenén”. Ő

¹¹⁵ Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Szerk. és bev. F. Kiss Erzsébet. Bp. 1986. 46. Batthyány iratai I. 458–459.

¹¹⁶ Török Bálint jelentése Batthyányhoz. 1848. május 9. Batthyány iratai I. 461.

¹¹⁷ Az iratok szövege csak a PH 1848. május 17-i számában jelent meg. Pap, Okmánytár I. 78–79.

¹¹⁸ A krónikás gonoszul hozzászeli még, hogy Vasvári volt az első, aki a katonaság megindulásakor elmenekült. Közben a Vízikapunál elvesztette a kardját, amit egy budai asztalossegéd talált meg. Janotychk von Adlerstein, Johann, Cronologische Tagebuch der ungarischen Revolution und zwar bis zur ersten Wiederbesetzung Pest-Ofen durch die k. k. Truppen. Wien, 1851. II. 276–277. A tüntetőkre figyelmeztetés nélkül rátámadó katonaság 24 lovas és 48 gyalogos volt, akiket a közeli fegyvertár udvarán helyeztek el. Nemzeti 1848. május 16.

¹¹⁹ Meg kell említeni, hogy Spira, A pestiek 183. szerint a tüntetést a Márciusi Klubbal egyidejűleg szerveződött, a szélsőségesek által Magyar utcában alakult Democrácia Klub szervezte.

nem egér, sem számár, hanem hatalmas oroszlán, amely minden incselkedőket megrettent. Már megvitte a hírt Bécsbe Metternichnek és barátainak, akik „félholtra röhögtek magukat, hogy mily szívesen futottak a zenélő nyulak.”¹²⁰ A levél szerzője pontosan tudta, hogy Vasvári jelen volt a macskazenénél, s hogy ő is — mit tehetett volna — futott a feltűzött szuronyú katonák előtt.

A katonaság fellépésének ismertetésére, az ezt követő felháborodásra, a fegyvert követelő tömegnek Nyáry Pál által történt lecsendesítésére, az éjjel tartott minisztertanács döntésére, hogy az esetet vegyesbizottság vizsgálja ki, az alábbiak részletesen beszámolnak.¹²¹ Másnap, május 11-én reggel 9-kor Pest megye Nyáry Pál elnökletével ingerült hangulatú választmányi nagygyűlést tartott. A szónokok, így Nyáry, Teleki László, Patay József felszólalásukban a vérengzésben részes katonaság szigorú megbüntetését követelték. Ennek érdekében küldöttséget menesztettek a nádorhoz, amelynek az említettek mellett tagjai voltak még Vasvári Pál, Jókai Mór és mások. A sajtó tudósításai szerint a nádor kezdetben ellenállt a követelésnek, hogy Lederert függesszék fel főparancsnoki tisztéből. Nyáry ekkor a vezérmegye félmillió lakosa nevében forradalommal fenyegette meg a nádort. Erre az engedett Lederer felfüggesztése ügyében, hozzájárult a katonaság magatartásának kivizsgálásához, a vétkes katonatisztek megbüntetéséhez, a sorkatonaság felesketéséhez.¹²² A megye bizottmányi jegyzőkönyve megőrizte az ülésen elhangzott érveket. Ezek szerint a minisztérium valóban nem felelős a történetekért, ha nem rendelkezik az ország erejével. A megye meg van győződve, hogy nagyobb veszély nem fenyeget, mint ha a hadsereget a nemzet ellen lehet fordítani. Ezért Nyáry Pál vezetésével küldöttséget indítottak a nádorhoz, hogy egyrészt a helytartó „hatályosan járjon el a felségnél az alkotmányos jogok védelmében”, másrészt szorgalmazza azon személyek megbüntetését, akik „az érintett sajnos események” előidézői voltak. A jegyzőkönyv szerint a nádor megígérte „a katonai erőnek az alkotmányos hatalom alávetését”, elrendeli a katonaság felesketését és szigorú nyomozást ígért a nagy felháborodást okozó események előidézői ellen.¹²³

Május 11-én a radikálisok véleményét az esti órákban megjelenő *Marczius Tizenötödike* fogalmazta meg. A vezércikkben Pálfi Albert a kormány lemondását követelte, s hogy Nyáry alkosson minisztériumot Kossuthtal.¹²⁴ A lapnak

¹²⁰ Vasvári iratai 306. Források 48–49. A borítékon postabélyegző: Pest, május 17. (17/5) Címzése: „A Forradalmi Csarnokbeli ifúságnak olvassa fel Vasvári Pál, *Pesten*.” A levélből idéz Spira, A pestiek 194.

¹²¹ Urbán, Tíz válságos nap 113. 118. In: A nagy év. Urbán, Katonai vérengzés HK 1868/1. 76–78. Ld. még Kéry, Napi krónikák 301. Spira, A pestiek 178–184.

¹²² Ld. az előzően említett tanulmányok 118–120, illetve 78–79. oldalát.

¹²³ Pest megyei lt. Pest-Pilis-Solt vármegyék bizottmányi jkve. 1848:13.311/a. A jkv. nem nevezi meg a küldöttség tagjait. A szöveget valamiért valójában a május 10-i nagygyűlés utolsó tételéhez csatolták.

¹²⁴ A merész követelés mögött nemcsak Nyáry már említett neheztelése húzódik meg. Pálfi is tudhatott Nyárynak még a kormány Pestre érkezése előtt tett kijelentéséről, hogy ti. „meg kell buktatni” őket. Zsoldos, Töredékek I. 58., II. 250. Pálfi cikke kormányválságot sejtető politikai hullámverést váltott ki. Ld., Széchenyi május 12-i, 15-i és 18-i naplóbejegyzéseit. A Radical Körben még a május 20-i rendkívüli közgyűlésen is sürgették, hogy Nyáry kerüljön be a minisztériumba. Nyárynak kellett őket leinteni, hogy „semmi okunk nincs a közbizalmat bíró magyar kormányun-

ugyanez a száma a márciusi baloldal nevében másnap reggel 9-re népgyűlést hirdetett a Nemzeti Múzeumnál. A közlés szerint a gyűlés célja, hogy a katonai kihágást vizsgáló bizottságba vegyék be az ifjúság képviselőit, illetve, hogy minél előbb fegyverezzék fel a főváros fiatalságát. 12-én a mintegy négyezer főnyi tömeg előtt Petőfi fejtegette ki ingerült véleményét, hogy a minisztérium „oly gyöngé, miszerint nemhogy egész állam, de még csak egy egyetlen egyén törvényes biztoslétéről sem képes intézkedni.”¹²⁵ A tudósítások szerint rövid ideig tartó gyűlésen Petőfi két küldöttséget javasolt: egyet a minisztériumhoz, egyet pedig a katonai kihágást vizsgáló bizottsághoz. Az előbbinek tagjai — feltehetően Petőfi javaslatára — Petőfi, Degré Alajos, Pálfi Albert, Dobsa Lajos, Glembay Károly és Táncsics Mihály voltak.¹²⁶ A tudósítások nem szólnak arról, hogy az ifjúság soraiból kiket jelöltek a vizsgálóbizottságba. A népgyűlésről odaérkezők közül Nyáry Pál — aki egyébként a bizottságnak nem elnöke, hanem csak tagja volt — Vasvári és Vidacs János bevételét javasolta. Mikor kiderült, hogy ők nincsenek jelen, Lauka Gusztávot és Korányi Frigyeszt nevezte meg.¹²⁷ Vasvári távolmaradásának több oka is lehetett. Az egyik, hogy nem akart tag lenni egy olyan vizsgálóbizottságban, amelynek polgári tagjait a „munkáltatója” nevezte ki. (Szemere egyébként szemrehányást tett Zoltán János államtitkárnak, a vizsgálat vezetőjének, hogy befogadta a Nyáry által ajánlott személyeket.) Másrészt közeledett az Erdélybe utazás időpontja, ezért nem kívánta magát a bizonytalan ideig tartó vizsgálat résztvevőjeként lekötöni.¹²⁸

A május 10-i tragikus kimenetelű tüntetés kapcsán még két eseményt kell megemlítenünk, amelyek kapcsolatosak Vasvári tevékenységével. Az egyik, hogy május 29-én az izraelita hitszónok után ő búcsúztatta Burger József tatavidéki zsidó orvostanhallgatót, aki 10-én este kardvágástól olyan súlyos fejsébet kapott, hogy 28-án belehalt sérüléseibe. Vasvári a márciusi ifjúság nevében búcsúztatta az elhunytat, akinek végtisztességére száz gyászruhás fiatal vonult fel fáklákkal.¹²⁹

A másik fejlemény valójában a május 12-én délelőtt tartott népgyűléssel függ össze, ahol Petőfi kemény szavakkal bírálta a kormány tehetetlenségét. A bírálat oka az volt, hogy a kormány tudott a készülő tüntetésről, s azt sem megelőzni, sem megakadályozni nem tudta. Petőfi nyilatkozata országos tiltakozás-

kat efféle sürgetések által szorongatni”. Nemzeti 1848. május 21. Széchenyi szerint május 19-én Batthyány és Nyáry kibékölt. Széchenyi Napló 1251.

¹²⁵ Reform 1848. május 14. Kéry, Napi Krónikák 303. Petőfi ismert keményebb megfogalmazását a Pozsonyban megjelenő Budapesti Híradó 1848. május 17-i tudósítása közölte, illetve Petőfi ismerte el az MT 1848. augusztus 11-i számában. Ld. PSÖM V. 113. A népgyűlésről Spira, A pestiek 186–189.

¹²⁶ A névsort Táncsics Mihály közölte Munkások Újsága 1848. május 21. Vasvári tehát nem került be a küldöttségbe. Der Ungar 1848. május 13. tudósítása szerint Vasvári jelen volt, s egy okvetetlenkedő felszólalót Petőfivel együtt utasított rendre, Pat I. 245, A. A küldöttség Batthyánynál: Széchenyi Napló 1246. Urbán, Tíz válságos nap 121–122. Urbán, Katonai vérengzés HK 1968/1. 81–82. Ld. még Kerényi, Petőfi 380–381.

¹²⁷ MT 1848. május 12. Reform 1848. május 14.

¹²⁸ A vizsgálat május 18-án fejeződött be. Jegyzőkönyvét folyamatosan közölte a PH és a Nemzeti. Ld. még Pap, Okmánytár I. 93–104. A vizsgálóbizottság május 21-én kelt jelentése a miniszterelnökhöz Batthyány iratai I. 385–387. PH. 1848. május 26. Pap, Okmánytár I. 104–107.

¹²⁹ Nemzeti 1848. június 1. Nemzetőr 1848. június 3. Kéry, Napi Krónikák 335.

hoz, illetve a megyék és városok tömeges kormánypárti felirataihoz vezettek. Két hét múlva Petőfi egy május 27-én kelt, de csak újabb két hét után megjelent írásban reagált.¹³⁰ Vasvárit közel egyidőben foglalkoztatta a radikálisok elleni országos hangulat. Az *Életképek* június 4-i számában megjelent, „A márciusi ifjúság” című, tizenhárom gondolatkörből álló írásában elemezte a helyzetet. Az első mondatok így indokolják az írás megszületését: „Hazánk több vidékein keserű kifakadások történtek a pesti fiatalság ellen. Zavargás és rendtörésről vádolnak bennünket. Amint magasztalják a márciusi napokat, úgy kárhoztatják a pestiek minden utóbbi lépését.” A magyarázat: „A középponti ifjúság egyetlen hibát követett el. Tovább akart menni a tények mezején, mint amennyire nemzetünk el volt készülve. Elejénte országos rokonszenvvel csatlakozott hozzánk a hon minden vidéke. (...) De a pesti ifjúság a vezérszerepben messze előhaladott. A sereg nem bírta őt követni. (...) Így szakadt el egymástól a pesti ifjúság és a nemzet.” Az állítás azonban pontatlan, mivel a nemzet (a vidék) a vezetészereptől már visszavonult márciusiakkal (radikálisokkal) fordult szembe május közepén. A folytatásban Vasvári visszatér a főváros fejleményeire. Azt írja, hogy az ifjúság magára maradt, mert a pesti polgárság elszakadt tőle. Ez azonban már korábban, az április 1-jei vörös kokárdás, republikánus megnyilvánulás miatt történt, – és ismereteink szerint nem volt országos visszhangja. A szerző azonban itt keresi a magyarázatot a történetekre. A nyolcadik bekezdésben (gondolatkörben) így fogalmaz: „A pesti forradalom merészebbjei ezen alternatívát vallották: s vagy vér nélkül felelős minisztérium a király mellé; vagy ha vért kell ontani, ez folyjon a respublikáért. Az előbbi teljesült.” A másik megoldás csak „teoretikus eszme”, amely a bécsi bürokráciát fenyegette. Vasvári, mint a forradalom „merészebbjeinek” egyike ezek szerint vállalta, hogy a márciusi városos napokban elképzelhetőnek tartotta a harcot a köztársaságért.

Az utóbbi fejtegetéstől eltekintve Vasvári egységesnek tekinti a márciusi ifjúságot. Korábban utalt rá, hogy a haza veszélyben, ezért minden pártérdeken felül a valódi nemzetegységet kell megvalósítani. Ennek szükségességére hivatkozva, s a pesti ifjúság fegyelmezettségét emlegetve azt panaszolta, hogy „kicsavarták kezéből a nemzetőri fegyvert”. (Ez igaz. Az egymás mellett, egymással versengve szervezett nemzetőri alakulatokat Batthyány rendeletére április 20. után a kvalifikáció figyelembevételével lakóhely szerint, a törvény előírásának megfelelően kellett átszervezni.) Az egységes „középponti ifjúság” már nem létezik, – folytatódik az írás. Egy részük hivatalokban dolgozik, másik visszatért eredeti foglalkozásához, a harmadik „hadi nemzetőrnek” (honvédnek) állt, a negyedik „szétoszlott a hazában”. Vagyis többé nincsen Pesten összpontosítva. Ez az ifjúság — emlékeztet a történetekre — volt a pesti forradalom rugója. „Az óra ütött 300 évi hallgatás után, s az lőn a bécsi kabinet halálhangja.” (A túlfeszített kép jellemzi Vasvári szónoklatait is.) A nagylélegzetű, gondolati egységekre tagolt írás célja, hogy emlékeztessen a márciusi ifjúság érdemeire, s megmagyarázza, hogy miért vesztették el — méltánytalanul — korábbi népszerűségüket. A befejező gondolat, nem azt hangsúlyozza, hogy tehát

¹³⁰ *Életképek* 1848. június 11. PSÖM V. 91–94. A késedelemre Kerényi, Petőfi 382–383.

ez a „középponti ifjúság” már nem létezik. A megnyugtatót célzó gondolatsor így kezdődik: „Az ifjúság többé egy forradalmi lépést sem fog tenni. Mindennek megvan a maga ideje. Csak egyet akarunk: a vélemény szabad nyilatkozatát.”¹³¹ Kérdés, volt-e közös állásfoglalás a Vasvári által kifejezett nézetek mögött, vagy úgy érezte, hogy a márciusi napokban betöltött szerepe alapján és ismeretei szerint képviselhet egy kollektív véleményt. Mindenesetre az írás tárgyilagos-ságra törekvő ábrázolása a kialakult helyzetnek. Petőfinek az előzőekben említett írása erősen szubjektív volt, csak népszerűségének elvesztésével foglalkozott. Ugyanakkor kiállt republikánus nézetei mellett, hangsúlyozva, hogy azok megvalósulásának még nem jött el az ideje.

C. A tervezett erdélyi út

Az áprilisi törvények sorában különleges az 1848. VII. tc., amely kimondta Magyarország és Erdély egyesítését. Ezt a király által már szentesített törvény ugyanis a 6. § értelmében csak a rövidesen összeülő erdélyi országgyűlés jóváhagyásával — és természetesen az újabb királyi szentesítés után — léphetett életbe. A fejleményeket mindkét országrész felfokozott figyelemmel várta, mert tudott volt, hogy a törvényt milyen vonakodva hagyták jóvá, s hogy hírére Jósika Samu, az erdélyi udvari kancellária elnöke azonnal lemondott hivataláról. Az erdélyi rendek türelmetlensége és egyre növekvő nyomása miatt Teleki József főkormányzó április 11-én május 29-re Kolozsvárra összehívta az országgyűlést. Az uralkodó ezt május 5-én jóváhagyta.¹³²

A szorgalmas naplóíró Gyulay Lajos gróf május 7-én a következőket jegyezte fel a várható fejleményekről: Lehetetlen, hogy az unió megbukjon. Erről „az utcai majoritás is” gondoskodni fog. „Pestről is készül lejönni nagy számmal az ifjúság, az is nyomni fogja a dolgot.”¹³³ Május 10-én Kolozsvárról Jósika Miklós részletesen tájékoztatta Wesselényi Miklóst. Így arról, hogy az erdélyi országgyűlés királyi biztosa Puchner altábornagy, szebeni főparancsnok lesz, valamint arról, hogy Franz Salmen, a szászok comese és Rosenfeld kancelláriai tanácsos az unió ellen agitálnak. Ő azonban abban bízik, hogy azt nagy viták nélkül kimondják. A levél 8. pontja szerint „Vasvári vezetése alatt 500 jurátus — Szász Károly állítása szerint — úton van ide, s feltartóztathatatlanok, gyalog jönnek.”¹³⁴ Május 12-én id. Bethlen János tudósította ugyanerről az események iránt érdeklődő Wesselényi Miklóst. „Nagy figyelmet érdemlő körülmény az mint Szász [Károly] mondja, Pestről a Vasvári vezérlete alatt 500 fegyveres ifjú ember indult el gyalog a mi országgyűlésünkön megjelenendő. Ezek a mi itteni ifjúságunkkal fraternizálva, előre látható, hogy az összes ifjúság közt licitatio lesz az iránt, hogy melyik kövessen el nagyobb extra-vagantiát.” Ehhez még a kir. biztos, erős garnizon és tüzérség, így várható, hogy az országgyűlésen

¹³¹ Életképek 1848. június 4. Vasvári 1956. 298–303. A márciusi ifjak 1988. 268–275.

¹³² Egyed, Erdély I. 116. Pap, Okmánytár I. 71–72. Kéry, Napi krónikák 291–292.

¹³³ Gyulay naplói II. 58.

¹³⁴ Revolutia ... din Transilvania. Vol. I. 418. A kötet 1848. március 2. – április 12. közötti dokumentumokat tartalmaz, s ezt a levelet április 10-i dátummal közli. A szöveg azonban egyértelművé teszi (pl. a május 10-én érkezett Szász Károly említése), hogy a helyes dátum május 10.

összekoccanás lesz, melyben az ifjúság és a polgárok húzzák a rövidebbet.”¹³⁵ Május 14-én Jósika Miklós újabb, a készülő országgyűlésről Wesselényihez intézett levelében megemlíti a Pestről érkező jurátusokat. „A Vasvári-féle dandár — írja — nem kis fejtörést okoz, ne hogy Puchnernek valami macskazenét tegyenek. Azon leszünk ezt meggátolni. De talán maguk is átértik az ily demonstratiók kártékony voltát.”¹³⁶

A kolozsvári aggodalmak tudomásunk szerint csak lassan jutottak el Pestre. A vezető erdélyi politikusok május közepén datálatlan levélben arra figyelmeztették Batthyányt, hogy a szász bürokrácia igyekszik meggátolni az uniót, s összefog az oláhokkal. Báró Puchner az országgyűlés királyi biztosa, ami az előző országgyűlés tapasztalati alapján nem jó jel. Kéri a felelős minisztérium segítségét. A levélhez utóíratot illesztettek, amely arról tudósított, hogy Nagyszebenből küldöttség ment Bécsbe. Ott azt jelentették, hogy küldötteik nem mernek megjelenni az országgyűlésen, mert „azok a kolozsvári ifjúság ingerültsége miatt biztonságba nem lennének.”¹³⁷

A pesti ifjúság készülődéséről a következő hiteles adatokkal rendelkezünk. Pest városa május 14-én tartott tanácsülésén Rottenbiller alpolgármester előterjesztette a helybeli ifjúságnak „az erdélyi unió tárgyában beküldendő választmány” anyagi támogatást kérő beadványát. Az előterjesztő szerint a szükséges pénz közadakozásból nem jön össze, de „a cél szentsége” megkívánja a támogatást. Ehhez azonban a választott polgárság beleegyezése szükséges. A kérelmet tehát az azonnali nyilatkozat érdekében továbbítják.¹³⁸ A választott polgárság május 16-án összeült, s a 14-iki végzés értelmében, „tekintvén a fennebbi ügynek mint az egész haza érdekében fekvő üdvös voltát”, döntött a támogatásról. Meghagyta a házipénztárnak, hogy azonnal szolgáltatson ki 500 pftot.¹³⁹ A másnapi tanácsülés helyeslőleg vette tudomásul a döntést. Egyben utasította a támogatást előterjesztő Staffenberger Istvánt, a választott polgárság szóvivőjét, hogy szervezze meg soraikban az esetleges támogatás gyűjtését.¹⁴⁰

A sajtó tájékoztatásai szerint az ifjúság még május 17-én értesült a támogatásról és annak mértékéről, s megválasztotta a küldötteket. Mint a továbbiakból kiderül, az 500 pft biztosította keretből 10 személyt választottak.¹⁴¹

¹³⁵ Deák, Levelek 182. (Elsőként közölte a Történelmi Tár 1906. 262.) Ld. még Documente ... in *Tărire Române. Transilvania. Vol. III.* 487–488.

¹³⁶ Documente ... in *Tărire Române. Transilvania. Vol. III.* 563–564.

¹³⁷ Meln. 1848:205. A levelet május 17-én iktatták. Valószínű dátuma május 15. Batthyány május 18-án továbbította a figyelmeztetést a bécsi magyar külügyminisztériumba. Batthyány iratai I. 548–549.

¹³⁸ Fővárosi Levéltár. Pest város lt. Tanácsülési jkvék 1848:7434. A beadványt nem sikerült megtalálni. Feltételezhetjük, hogy előterjesztője a népszerű Vasvári volt.

¹³⁹ Pest város lt. Pesti választott polgárság jegyzőkönyve 1848:128. (Jancsó Éva szíves közlése.)

¹⁴⁰ Pest város lt. Tanácsülési jkvék 1848:7542.

¹⁴¹ Érdekes a sajtó hallgatása vagy tájékoztatatlansága erről a támogatásról. A Pozsonyban megjelenő Budapesti Híradó május 19-én arról tudósított, hogy Pest megye támogatásával 50–60 ifjú indul az erdélyi országgyűlésre. 25-én a „Hírfüzer” új információja szerint a Pest városa által úti költségre biztosított 1000 pft támogatásból mintegy 40 ifjú fog utazni. Ez a Pester Zeitung tudósításából származik, amit a kolozsvári Ellenőr is átvett május 23-án.

Vasvári Pál megválasztása természetes volt. Ez Teleki Blanka intézetében is hamar ismertté vált. Így Lövei Klára május 18-án levélben fordult Vasvárihoz. „Tisztelt Polgártárs! Nem azért küldöm e levelet, hogy kegyedet az erdélyi utra sűrűssem általa, mert tudom, miszerint Pestnek is nagy szüksége van kegyedre.” Ha elmenne, kérné, hogy a mellékelt, Ocsvainénak szóló levelet kézbesítse, illetve Kolozsvárott tudakozódjon utána. „Ha kegyed valóban elmegy vagy elmenetik — fejeződik be a levél —, úgy szeretnők még látni indulás előtt.”¹⁴² Vasvári másnap, május 19-én kiváltotta három hónapig érvényes, „Erdély országba” szóló útlevelét. Utazás célja: „magán dolgai”.¹⁴³ A fentiek ismeretében meglepő dokumentumot találunk az iratok között. Szövege: „Nyugtatóvány ötven, 50 ftról, melyet Vasváry Páltól az erdélyi útiköltség fejében felvettem. Kelt 20. May 848. Funták Sándor.”¹⁴⁴

Vasvári tehát átvette a Pest városa által biztosított útiköltség 1/10-ét, majd indulás előtt a maga részét — valamilyen ok következtében — átadta régi barátjának.¹⁴⁵ Ez a kutatás számára váratlan fordulat az egyszerű magyarázata annak, hogy miért maradt el Vasvári erdélyi útja.

A korabeli sajtóban nem találni nyomát, hogy Vasvári elmaradt utazását emlegették volna. Mind az elutazókat, mind a Kolozsvárra érkezőket felsorolják, de nem esik szó arról, hogy az ifjúság korábban bejelentett vezetője nincs közöttük. Vasvári elmaradásának részleges magyarázatát találjuk Lisznyai Kálmán emlékezéseiben. E szerint Pest megye, mint központi megye, és Pest városa, mint főváros 1848-ban csatlakozási szándékát az uniós országgyűlés alkalmából népgyűlésen óhajtotta nyilvánítani. Képviselőre „választás útján 10 fiatal embert bízott meg küldöttül, kettős megbízó levéllel. Köztük volt Jókai Mór, Vasvári Pál és Petőfi Sándor, de ők az akkori körülmények szerint nélkülözhetetlenek lévén Pesten, nem mehettek, s más hárommal pótolták ki.”¹⁴⁶ Tehát Jókai, Vasvári és Petőfi mint Pesten nem nélkülözhetőek, maradtak. Május második felében Petőfi és Jókai már nem játszottak közéleti szerepet, őket inkább az *Életképek* szerkesztésének feladata tartotta vissza. (Petőfi talán a megindult tiltakozás miatt sem vágyott nyilvános szereplésre.) Vasvári esete más. Ő a belügyminisztérium fogalmazója volt, eltávozásához engedélyt kellett kérnie. Lehetséges, hogy ezt nem kapta meg? Ennek magyarázata lehet, hogy május 19-én a király szökésének hírére született határozat, hogy az országgyűlést sürgősen összehívják, megnövelte a belügyi tisztviselők feladatait. (Képviselői választások előkészítése, a Pestre érkező képviselők elhelyezése. De ez csak felté-

¹⁴² A levél: Vasvári iratai 65. Források 50. A Vasvárra bízott levél: Vasvári iratai 66–68. Források 167–169. Ez a levél lelkes szavakkal mutatja be Vasvárit, aki tanítványainak „könnyedén felvirágozott képekben ad elő”. A címzett Ocsvai Ferencné. Férje június 1-jén vette át Méhes Sámuelről az Erdélyi Híradó szerkesztését.

¹⁴³ Vasvári iratai. (Oldalszám nincs. Az útlevelek tékájában található.) Az útlevelet Nyáry Pál írta alá.

¹⁴⁴ Vasvári iratai. Régi számozása: Katonasága 423. (Hiányzik.)

¹⁴⁵ Ismerjük Funták Pozsonyból, valószínűleg 1847. decemberében írott baráti levelét. Vasvári iratai 276.

¹⁴⁶ Lisznyai Kálmánnak az OSZK Kézirattárában lévő hagyatékából idézi Szilágyi Márton, Lisznyai Kálmán (1823–1863). In: A márciusi ifjak 2000. 318. Ugyanitt a küldöttek névsora – 9 név

telezés, mivel a korábbiakban azt gondoltuk, hogy Vasvári a rendőri osztály beosztottja volt, s rájuk nem hárultak azonnali feladatok.) Valószínűbb lehet az a magyarázat, hogy a Lederer elleni tüntetésben játszott szerepe miatt, az esetleges demonstrációktól tartva, nem akarták, hogy a fővárosi ifjúságnak, az egyébként kis létszámú küldöttségnek Vasvári legyen a vezetője.

A küldöttség egyébként május 21-én Szolnokról két szekérrel Mezőtúrnak indult Nagyvárad felé. Kolozsvárra május 26-án érkeztek, s ahol ünnepélyesen fogadták őket. Küldőik üdvözlete mellett Pest város ajándékaként értékes zászlót hoztak a testvérvárosnak. A tervezett népgyűlést május 28-án tartották, amely Gyulay Lajos naplója szerint érdektelen volt, mert az unió nélkülük is megvalósul. Május 30-án az uniót elfogadták, aminek híre június 1-jén érkezett meg Pestre.¹⁴⁷

Vasvári Pál elmaradt útjához kapcsolódik egy legenda. Eszerint ottjárta-kor találkozott Avram Jancuval, az Érchegység román felkelőinek későbbi vezérével. Ezt egyetlen román emlékirat állítja. A fentiek alapján ez lehetetlen, mint erre Hermann Róbert már rámutatott.¹⁴⁸ Az, hogy a márciusi fiatalok egy kisebb csoportja Vasvári vezetésével járt volna június elején Erdélyben és megkereste Jancut¹⁴⁹, feltételezhető, de nem valószínű. Mi indokolta volna ezt a vállalkozást? Békülési gesztus a leendő felkelés leendő vezetőjével? És ki fizette volna a költségeket, mert hivatalos kiküldetés elképzelhetetlen. S a fejenkénti 50 pft-os összeg nem kis pénz.¹⁵⁰

Az erdélyi útról visszamaradt Vasvári rövidesen valóban nélkülözhetetlen lett. Amikor a kormány értesült arról, hogy a király Innsbruckba távozott, május 19-én kiáltványt bocsátott ki. Tudatta a király távozását, bejelentette az országgyűlés összehívását, továbbá kérte az önkéntesek (a honvédek) toborzásának segítségét, s támogatást a hon védelmére.¹⁵¹ Szemere belügyminiszter egyidejűleg körlevélben értesítette az említettekről a megyéket, városokat és kerületeket. Egyben részletes utasítást fogalmazott az ajándékok gyűjtésének megszervezésére.¹⁵² Szemere rendeletére Pest városa azonnal reagált. Május 20-án tartott közgyűlésén úgy határozott, hogy másnap a rendelet értelmében délután 5-kor a Múzeumnál népgyűlést tartanak. Egyben kijelölték városrészenként az adakozásokat gyűjtő bizottságokat.¹⁵³ Május 20-án azonban nagy eső volt, így a népgyűlés elmaradt. Ezért május 22-én Rottenbiller és mások azt javasolták, hogy az eső miatt elmaradt gyűlést — ha az idő megengedi — aznap délután tartsák meg.¹⁵⁴ Az ismétlődő esők miatt a Múzeumnál tervezett népgyűlésre csak május 24-én délután került sor.

¹⁴⁷ Gyulay naplói II. 67. Erdélyi Híradó 1848. május 25., 28. Nemzeti 1848. június 2. PH 1848. június 3. Kéry, Napi krónikák 327–328.

¹⁴⁸ Hermann, Vasvári 48.

¹⁴⁹ Spira György, A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Bp. 1980. 56., 131.

¹⁵⁰ Március 27-én a középponti választmány ülésén javasolták, hogy küldjenek futárokat vidékre. Felmerült a kérdés: ki fizeti? – s az ötlet lekerült a napirendről.

¹⁵¹ Battyány iratai I. 562–563.

¹⁵² PH 1848. május 23. Pap, Okmánytár I. 138–140. KLÖM XII. 155–156.

¹⁵³ Pest város lt. Tanácsülés jkv. 1848:7816.

¹⁵⁴ Pest város lt. Tanácsülési jkv. 1848:7841.

A rendezvényt a város rendezte, de vezérszónoka Vasvári Pál volt. Őt követte Rottenbiller, aki németül szónokolt. (A tudósítás szerint a buzdító beszédre a német lakosoknak inkább szükségük volt.) Ezt követően Hajnik Pál, a Nemzeti Kaszinó igazgatója bemutatta a Kaszinó „hazafias áldozatát”, amivel felajánlotta minden ezüstjét és még 20 ezer pft-ot. Egyben Széchenyi megbízásából ismertette a gróf ajándékát, több mint egy mázsza ezüstöt. Végül a Múzeum lépcsős följárójánál (a „haza oltáránál”) közszemlére volt téve Wodianer Mór nagykereskedő felajánlása is, ami két láda arany- és ezüstneműt tartalmazott.¹⁵⁵

Az egyik napilap közléséből ismerjük Vasvári beszédének szövegét. Ez most polgári hatóság rendezvényén hangzott el, s egyben utolsó szereplése volt a tavaszi hónapok kedvelt népszónokának. Vasvári kezdő szavai: „Polgárok! Borús fellegek tornyosulnak hazánk egén” – egybecsengenek Batthyány egy héttel korábban kibocsátott toborzási felhívásának első mondatával. A vihar és a villám fenyegetésével példálózva, a gondolatsort azzal zárja, hogy bizton nézhetünk a vihar elébe, ha villámhárítót készítünk. „S e villámhárító a fegyveres erő”. Ezt kell szervezni a föld alól is, mert különben a holnap sem biztos. „Polgárok! — folytatódik az érvelés — mi a márciusi napokban szétértünk a rabláncokat, melyek a honra súlyosodtak. Megesküdünk, hogy a hazát veszni nem hagyjuk. Emlékezzünk meg e szent esküre.” A folytatás a hazát beteg anyához hasonlítja, amely segítyt kér. Ez a segély a nemzetőrség (ti. a honvédség) felállításához kell, mert ahhoz pénz kell, tömérdek pénz a fegyverekre és az önkéntesek ellátására. A tudósítás bevezetése szerint Vasvári rögtönzött beszédet tartott. Szavai azonban, miszerint „a haza töletek csak kölcsönt kíván, nem ajándékot”, azt mutatja, hogy ismerte az adakozási felhívásban szereplő másik lehetőséget. A tényleges anyagi támogatás igényét erőteljes szónoki fordulattal erősítette meg. „Ma egy sötét táblát láttam Pest utcáin végig hordoztatni – mondotta. Ez figyelmeztette a lakosokat a mai népgyűlés fontosságára. Ma a haza töletek pénzt kér. Meglehet, hogy néhány nap múlva egy véres kardot fogtok látni az utcákon fekete öltözetű honfiaktól kísérve. A kard háborút fog jelenteni...” A jól felépített beszéd a továbbiakban a város lokálpatrióta érzelmeire hivatkozott. „Pest városiak! Ne felejtjük el, hogy a martiusi nap óta Budapest a nemzetmozgalmak óra mutatója”. (A gondolat a június 4-iki írásban tér majd vissza.) „Budapest az ország központja s fővárosa is. Legyen ez [a] legnagyobb lelkű áldozatban is.” A várható vereség súlyos következményeit a Rómát megsarcoló Brennus történetével érzékeltette. Majd amikor a közeli templom órája ütött, arra így reagált: „E toronyban nem fog ütni az óra, sem a harang nem fog zúgni a nemzetvesztély sötét napjain. E harangokat ágyúkká olvasztjuk. Ezek a vész idején csak a nemzethalál hattyúdalát hirdetnék...” A továbbiakban a haza oltárára letett ajándék hasznát a méheknek a közösség érdekében végzett munkájához hasonlította. Az áldozatokat meg kell hozni önmagunkért, a hazáért, unokáinkért, akik áldani fogják neveteket, mert szabad hazában élhetnek. A hosszú nyúlt agitációs beszéd befejezéséhez közeledve az ostrom-

¹⁵⁵ PH 1848. május 25. Kéry, Napi krónikák 324.

lott Carthago áldozatkészségét emlegette, majd hozzátette: a haza tőlünk nem vár ilyen „kegyetlenül sokat”. Csak azt várja, hogy „vagyonunk nélkülözhetetlen részét adjuk neki át. Ki a honért tesz, önmagáért tesz.” A befejezés ismét a márciusi napokra emlékeztet, arra, hogy a város polgárai lerázták a szolgaság bilincseit. Most súlyosabbakat akarnak rájuk rakni. „Akartok-e rabszolgák lenni vagy szabadok?” – hangzott el a szónoki kérdés. Vasvári erre válaszoló utolsó mondata: „Én a választást nyugodt kebellemmel rátok bízom, mert ti velünk esküdtek mártius 15-én, hogy „rabok többé nem leszünk.”¹⁵⁶

Vasvári Pálnak ez a beszéde az egyetlen, amelyet a kormány programjához igazodva tartott. Hosszú összefoglalását a szónok retorikai gyakorlatának bemutatása indokolja, amelynek eszközei a drámai hangvétel, a klasszikus történelemből vett példázatok, s a vissza-visszatérés március 15-re, s a Nemzeti dalra.

A *Pesti Hírlap* tudósítója kritikusan nyilatkozott a beszédről. Szerinte egy ilyen ünnepélyes alkalomhoz szerettek volna „komoly és szabatos rövidségű beszédet. Mi szeretünk nevetni – folytatta, de minden alkalomkor nevetni nem akarunk. S hol maga a tárgy oly nagyszerű, nincsen szükség cifra phrasisokra.”¹⁵⁷ A beszéd valóban hosszú volt, nem gondolt a további szónokokra. A humoros részekre tett megjegyzés azonban nem érthető, hiszen a beszéd valóban ünnepélyes volt. Talán csak egy példabeszéd okozhatott derűtséget. Vasvári ugyanis Napóleonnak azt az eljárását emlegette, amikor a császár egy templomban talált, a 12 apostolt ábrázoló ezüst műalkotást beolvasztatott és abból pénzt veretett. Mikor ezért kérdőre vonták, kijelentette, hogy Krisztus azt parancsolta az apostoloknak, hogy menjenek szét az egész világon. „Ezek az ezüstapostolok most Krisztus parancsát teljesítik. Szét fognak menni az egész világon.”¹⁵⁸

3. VASVÁRI A PÉNZÜGYMINISZTERIUM TITKÁRA

Kossuth Lajos június közepén a következő felterjesztéssel fordult István nádorhoz: „Vasvári Pált az adókievetési osztályba titoknaknak kívánván 1500 pft fizetéssel alkalmazni, – van szerencsém ezt cs. királyi fenségednek megerősítés végett mély hódolattal felterjeszteni. Kelt Budapesten június 15-én 1848., a pénzügyminister Kossuth Lajos.”¹⁵⁹

Vasvári nem Kossuth személyi titkára lett. (Ez Stuller Ferenc volt, Kossuth régi munkatársa.) Kinevezésével magasabb fizetési osztályba került, mert majdnem kétszer akkora összeget kapott mint a belügyben, ahol egy fogalmazónak évi 800 pftot folyósítottak. Érdekes, hogy míg minden nádori kinevezés

¹⁵⁶ Jelenkor 1848. május 25. Források 169–178. (A beszédet valószínűleg gyorsírással rögzítették.) A beszédről Mészáros Károly önéletrajza. S a. r. Csorba Csaba. Debrecen, 1974. 47. A beszédet végighallgatta Döbrentei Gábor, aki másnap felajánlotta „Huszárdalok” c. versfüzérét. Források 52.

¹⁵⁷ PH 1848. május 26.

¹⁵⁸ Források 175–176.

¹⁵⁹ MOL N 31 István nádor levéltára, miniszteri iratok 1848:1450. Külzetén István nádor feljegyzése: „E szerint történt június 15-én.” Ld. még Századok 1994/5. 898.

megjelent kezdetben a *Pesti Hírlap*ban, majd a *Közlöny*ben, Vasvári kinevezéséről nem jelent meg tudósítás.

Vasvári kinevezése több kérdést is felvet. Mindenekelőtt azt, hogy mikor és miként szűnt meg állása a belügyminisztériumban. Ő lépett volna ki erdélyi útjának letiltása miatt, vagy más okból szűnt meg az állása? Kossuth miként értesült Vasvári helyzetéről, – ha az valóban kilépett? Felhívták esetleg a pénzügyminiszter figyelmét Vasvárinak május 24-én, az adakozás érdekében elhangzott beszédére, amelyet a hallgatóság jól fogadott? Számított-e Vasvári Kossuth támogatására, amikor megírta az *Életképek* június 4-i számában megjelent, a márciusi ifjúság szerepét és helyzetét összefoglaló elemzését? Abban ugyanis a következő, a radikálisok oldaláról eddig még meg nem fogalmazott ki-tétel szerepel annak kapcsán, hogy az ifjúság lemondott az utcai mozgalmakról. (Nem kívánja követni Barbés példáját, aki május 15-én Párizsban a nemzetgyűlés ellen vezette a tüntetőket.) „Nekünk rend kell! Ezt kiáltja Kossuth, ezt kívánják a veszély nehéz perczei, ezt óhajtja a polgárság, ezt követeli a vidék.”¹⁶⁰ Vasvári kinevezése mindenesetre konszolidálta anyagi helyzetét. Mivel új állásáról a sajtóban nem jelent meg közlemény, fogadtatásáról nem ismerünk se pro- se kontra állásfoglalást.¹⁶¹

Vasvári tehát pénzügyi vagy adminisztratív tapasztalatok nélkül került a pénzügyminisztérium adó- és pénzügyi osztályának addig be nem töltött titkári állásába. Tevékenységéről kevés ismeretünk van. Kezdetben bizonyosan nem sok munkája volt, mert „kölcsonadták” és július 16-án ő vezette a Teleki József gróf elnökletével megalakult erdélyi unió-bizottság első ülésének jegyzőkönyvét. Az általa megőrzött fogalmazvány tartalmazza a résztvevők nevét, az elnök üdvözlő szavait és előterjesztését a bizottság tervezett munkálkodásáról. Teleki megjegyezte, hogy kell egy jegyzőt is választani vagyis ez feladat a jövőben nem Vasvárira várt.¹⁶²

Vasvári hivatali munkájának egy epizódjáról az alábbi értesítés tanúskodik: „Tisztelt Úr! Kérem kegyedet, legyen szíves legföljebb 10 és ½ órára hozám eljönni, a miniszter úrhoz jövetel végett. Pest, 1848. július 23. Baráti szolgálja Fogarasi János.”¹⁶³

Amikor Fényes Elek, a Statisztikai Hivatal igazgatója augusztus 4-én benyújtotta Szemerének az összes minisztériumok személyzetének névjegyzékét, azon az adó- és pénzügyi osztálynál két tanácsos: Ebeczky Imre és Fogarasi Já-

¹⁶⁰ Vasvári 1956. 303. A márciusi ifjak 1988. 275.

¹⁶¹ Azt azonban nem kell feltételeznünk, hogy Kossuth bizalmasának, Wargha Istvánnak tanácsát fogadta meg. Wargha egy április 21-én kelt memorandumában azt tanácsolta Kossuthnak, hogy kímélje a radikálisokat, akiknek támogatására számíthat. Külön kiemelte: „Madarász Lászlót és Vasvárit portálni [támogatni] kell. Ők és társaik az ön iránti szeretetnek hódolnak.” PM eln. 1848:179.

¹⁶² Vasvári iratai 429. Az ülés Gyervay Ferencet, Kolozsvár egyik képviselőjét választotta meg jegyzőnek. Márki Sándor, Az erdélyi unió-bizottság. Budapesti Szemle 95. (1888) 323.

¹⁶³ Vasvári iratai 85. Lehet, hogy azok a feljegyzések, amelyek a költségvetés előkészítésével foglalkoznak, ekkor készültek. A jegyzetek szerint a megbeszélésen Kossuth, Duschek, Pulszky (?), Fogarasi és Ebeczky vettek részt. Vasvári iratai 313–332. Vasvári iratai között fennmaradt egy latin, német-magyar nyelvű irat: „Az adórendszer főbb elvei és szabályai 1848.” OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 988.

nos, s egy titkár: Vasvári Pál szerepelt.¹⁶⁴ Egy hónap múlva azonban Kossuth az osztályra még egy titkárt nevezett ki, a tizenegy évvel idősebb Pongrácz Lajost.¹⁶⁵ Neki köszönhetjük, hogy némi ismerettel rendelkezünk a hivatalnok Vasvári tevékenységéről. Pongrácz szerint kollégája az összenyúló szomszéd szobában volt. Mivel nem volt sok munkája, Vasvárinak „szokása volt irodájában le-fel sétálva olvasgatni, többnyire történeti műveket, e tudomány lévén neki kedvence, s maga már ifjú korában egypár hason művek szerzője volt”. Pongrácz úgy vélte, hogy ez a „zseniális ifjú” nem volt a helyén. Mit keresett ez a családhoz nem kötött, független egyén, jeles népszónok „egy, szabad légtől úgyszólván hermetice elzárt budavári bureauban, hol a rideg számok és rovatok tenger mennyisége feküdt a volt kancelláriától örökölt irathalmazok között”.¹⁶⁶

Vasvárinak ezekben a hetekben játszott közéleti szerepléséről, pontosabban politikai aktivitásáról többet tudunk. A Márciusi Klub nem lehetett sikeres, mert az országgyűlési választások után, pontosabban az országgyűlés megnyitása előtt Vasvári annak átszervezésére készült. (Megemlítendő, hogy Tánicsics képviselőnek ajánlotta Vasvárit, mert nem gondolta, hogy még nincsen 24 éves.) Vasvári iratai között található az alábbi, dátum nélküli közlemény: „A marcziusi klub átalakulását illetőleg vasárnap, július 2-án esti 7 órára az összes fiatalságot közgyűlésre meghívja a marcziusi klub választmánya.”¹⁶⁷ A közgyűlés meghozta a kívánt eredményt. Aznap este Nagy Gusztáv, a rendőri hivatal titkára így jelentett Szemerének: „Ma általános nyugalom van. Esett az eső, és az ily idő (...) csoportosulásokat is akadályoz. A forradalmi csarnokban zajgott az ifjúság (...) Vasvári szerepelt. Sok beszéd után egy democrat társulatot határoztak rendezni (...) 2 pft részvény alapján.”¹⁶⁸ A sajtó tudósítása szerint Vasvári utalva az országgyűlés megnyitására, a klub feladatát megfogalmazva kijelentette, hogy „controlleria” lesznek az országgyűlés „tendenciái” felett.¹⁶⁹

Vasvárinak a klub átszervezésére irányuló szándékát bizonyosan befolyásolta, hogy június 26-i dátummal megjelent az „Egyenlőségi Club” programja, amelyet Madarász József bocsátott ki, s azt többen aláírták, elsősorban újságírók.¹⁷⁰ A szervezés gyorsan haladt. A *Radical-lap* július 9-én azt jelentette,

¹⁶⁴ BM rendőri 1848–23–91.

¹⁶⁵ F. Kiss, Minisztériumok 584.

¹⁶⁶ Pongrácz Lajos, Szemelvények egy régi vármegyei táblabírónak hátrahagyott dolgozataiból. Bp. 1898. Vasvári Pálról: 11–18. (Az írárok eredetileg a Hazánk és a Külföld 1868. évi folyamában jelentek meg.) Pongrácz megjegyezte, hogy Vasvári nem sokat törődött vele. Amikor kiderült, hogy olvasta Lamartine könyvét a girondeistákról, barátságos lett.

¹⁶⁷ Vasvári iratai 309. A meghívó tehát „az összes fiatalság” jelenlétére számít.

¹⁶⁸ BM rendőri 1848–1–195.

¹⁶⁹ *Radical-lap* 1848. július 5. (Az „ellenörködés” mint program korábban Széchenyinnél, majd az Ellenzéki Nyilatkozatban jelent meg. Utóbbira KLÖM XII. 152.) Mivel sem a rendőrségi jelentés, sem a *Radical-lap* nem említi Petőfit, jogos a feltételezés, hogy a költő, aki a *Radical Kör* választmányába történt megválasztása után nem csatlakozott a Márciusi Klubhoz, most sem jelent meg. Az *Opposition* július 5-i száma említi Petőfit, de a másik két forrással szemben ez nem meggyőző. Petőfi jelenlétére Spira György, Petőfi a képviselőház karzatán. In: Jottányit se negyvennyolcból! Bp. 1989. 126., 135.

¹⁷⁰ *Reform* 1848. július 2. A programot 25 aláírással ld. Nép-elem 1848. július 4. Röplapon: Nyomtatványok. Fotója Rózsa-Spira, A kortársak 172.

hogy az „Egyenlőségi Club” tegnap tartotta előkészítő gyűlését Madarász Lászlónál.¹⁷¹ A sajtó csak késve tudósított arról, hogy a gyűlésen Madarász Lászlót Madarász József ajánlotta vezetőnek. Közölték: felmerült a gondolat, hogy egyesüljenek a „Demokrata Club”-bal, s elhatározták, hogy ennek érdekében felhívást bocsátanak ki.¹⁷²

A Demokrata Klubbal való egyesülés kérdése az Egyenlőségi Klub (rövidesen Egyenlőségi Társulat) július 16-án délelőtt tartott alakuló ülésén határozott formában került napirendre. A tárgyalás elvi alapja – mint a rendőri jelentés fogalmazta: „Az Egyenlőségi Társulatnak Népuralom és Cosmopolitismus. [ti. a nemzetiségek teljes jogegyenlősége] az alapelve.”¹⁷³ Az aznapi jelentés tudósít a Demokratikus Klub esti gyűléséről is, ahol az Egyenlőségi Társulattal való egyesülés volt napirenden, s döntöttek a tárgyalásról. „A népfelség elvét ezen társulat is elfogadván — szól a jelentés —, egyesülés feletti értekezés végett 5 tagot választott azon utasítással, hogy a cosmopoliticus (így) elvet semmi esetre se fogadják el, és ha ezen elvet az Egyenlőségi meg akarná tartani, a klubok részéről az egyesülést el ne fogadják.”¹⁷⁴ A sajtó szűkszavú tudósításából arról értesülünk, hogy az Egyenlőségi Társulat július 23-án (vasárnap) délelőtt a megyeháza nagytermében tartja nagygyűlését, ahol megállapodnak az ideiglenes szabályokról. A következő tudósítás szerint ezen a napon megtörtént az Egyenlőségi Társulat és a Demokratikus Klub egyesülése.¹⁷⁵

Vasvári szerepéről az idézett Nép-elem tudósít, miszerint klubtársait beszédben szólította fel az egyesülésre. Az egyik tanulmány szerint az Egyenlőségi Társulat az általános szavazás elvét vallotta, ami a nemzetiségek teljes jogegyenlőségét jelentette. A Demokrata Klub tagságának egy része ezzel nem értett egyet, Vasvári belátta, hogy a klub tagságának többsége ezzel egyet nem ért, ezért a gyűlésen ő átlépett az Egyenlőségi Társulatba.¹⁷⁶ Nem tudunk arról, hogy Vasvári a csatlakozást követően valamilyen szerepet kapott volna. Igaz, az Egyenlőségi Társulat választmánya már július 16-án megalakult.

Vasvárinak a Társulat életében való aktív részvételéről csak augusztus második felétől értesülünk. Ennek oka közelebbről meg nem határozott betegsége, amit két orvos is igazolt. Az egyik orvosi bizonyítvány szövege: „Hogy Vas-

¹⁷¹ Radical-lap 1848. július 9.

¹⁷² Reform 1848. július 11. Racial-lap 1848. július 11. Nép-elem 1848. július 12., Spira, A pestiek 301. Közben zajlottak a tiltakozások a képviselőházi karzat belépőjegyei miatt. Nem világos, hogy azt a Demokrata Klub szervezte-e? Rendőri napi jelentések július 5–11. 4, 6, 7, 9. sz.

¹⁷³ Rendőri napi jelentés 14. Délelőtt az Egyenlőségi Klub névszerinti szavazással létrehozta választmányát is. Elnök Madarász László (51 jelenlévőtől 43 szavazattal), titkár Nádaskai Lajos (a Reform szerkesztője). A 15 tagból 4 képviselő: Madarász László és József, Balogh János és Tancsics Mihály. Reform 1848. július 18. Kéry, Napi krónikák 408.

¹⁷⁴ Rendőri napi jelentés 14.

¹⁷⁵ Nép-elem 1848. július 22., 28. A baloldal komoly egyesülési szándékának jele, hogy a július 16-i alakuló gyűlés előtt a Nép-elem szerkesztői és kiadói, a Madarászok, valamint a Radical-lap szerkesztői: Rosty Zsigmond és Mérei Mór bejelentették Rottenbiller polgármesternek a két lap egyesülését. BM rendőri 1848–2–160. Az egyesülés július 18-án lépett életbe, s a Nép-elem cím alatt a Radical-lap alcím szerepelt. Nép-elem 1848. július 6., 18. A Reform című lap augusztus 6-án egyesült a Nép-elemmel. BM rendőri 1848–2–147.

¹⁷⁶ Torday György, Horárik János. Bp. 1954. 66–67.

vári Pál úr, négy hét lefolyása alatt betegségének természeténél fogva, a nemzetőrségi fegyver gyakorlatokban részt nem vehetett, ezennel bizonyítom. Pesten, július 23. 1848. Balogh Pál doktor.”¹⁷⁷ A másik, két hét múlva kelt igazolás a következő: „Hogy Vasvári Pál polgártárs július 20-ától fogva máig betegeskedvén, s általam gyógykezeltetvén, minden nagyobb mozgástól, járástól eltiltattott, minél fogva a fegyvergyakorlatokban részt nem vehete, úgy szinte a nemzetőri szolgálatokban, miket hitelesen bizonyítok. Pest, augusztus 6-án 1848. Pete Zsigmond orvos és sebésztudor.”¹⁷⁸

A gondosan megőrzött orvosi igazolásoknak nemcsak a nemzetőri szolgálat nemteljesítése miatt volt szükséges Vasvárinak. Július 13-án Földváry Lajos, a pesti nemzetőrség III. zászlóaljának őrnagya felhívást intézett a főváros nemzetőrségéhez. Bejelentette, hogy négy hetes tábori szolgálatot szervez, amelynek önkéntesekből álló csapatát személyesen vezeti majd az ellenség ellen. A vállalkozásra Batthyány engedélyével minisztériumi tisztviselők is jelentkeztek. A 700 főnyi zászlóalj hamar összegyűlt, kisebb arányban értelmiségiekből állott és augusztus 1-jén már vonaton Szolnokra indult.¹⁷⁹ Vasvári nem jelentkezett erre a négyhetes tábori szolgálatra. Ennek okát nem kellett tudniuk azoknak, akik alkalmat kerestek, hogy a márciusiakat megrójják. A *Nép-elem* július 29-én utasította vissza az *Ungar* előző napi támadását azok ellen, akik olyan nagy lelkesedést mutattak, – és most hivatali szobáikban ülnek. (Ez kétségtelenül érthető volt Vasvárira is.) A lap szerint a most kiinduló zászlóalj bizonyítja az ifjúság lelkesedését. Mások, megyéjükbe visszatérve, annak nemzetőrségével vonulnak a csataterre.¹⁸⁰

Lehet, hogy az *Ungar*, vagy akár a *Nép-elem* írása váltotta ki a második névtelen levelet, amely Vasvári iratai között fennmaradt. Címzése: „Vasváry Pál barátomnak s polgártársamnak, Fillingerben Pesten.” Ez a levél nem postán érkezett, hanem a szerző (vagy szerzők) beadták azt a kávéházba. Szövege: „Barátom Vasváry! Hogy van az, hogy te most, minekutána ministeriális hivatalt nyertél volna, a Forradalmi Csárdában tartandó szónoklatokkal szépen elhallgattál, s hogy van az? hogy te, ki a hazáért utolsó csepp véredet feláldozni késznek nyilatkoztál, most szépen otthon csücsülsz, féltvén a bőrdet a horvát határszéleken osztogatni szokott gyengédtelen golyócskáktól, denique [végül] te is csak olyan ön érdekű szájhős vagy, mint sok más társaid, kik jövedelmező, de sovány egoista zseböket megtöltő ministeri hivatalt nyervén, nevetik a világot, mert ők célukat, miután törekedtek, elnyerték. Sokak véleménye.”¹⁸¹ A

¹⁷⁷ Vasvári iratai 1287. Balogh doktor neve mint Széchenyi háziiorvosa ismert.

¹⁷⁸ Vasvári iratai 1288.

¹⁷⁹ KH 1848. július 27–28. MT 1848. július 27–28., augusztus 1. Kéry, Napi krónikák 402, 436, Urbán Aladár, Honvéd toborzás Pest–Budán 1848-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. (1963) 427. Spira, A pestiek 302–304.

¹⁸⁰ *Nép-elem* 1848. július 29. A cikk tehát megvédte a hivatalt vállalt márciusiakat. Ugyanakkor váratlanul célzást tesz néhány olyan emberre, aki „akkor úgy szónokolt, meg énekelt”, miszerint azt lehetett hinni, hogy őket semmi sem fogja visszatartani. Most pedig nem nyúl kardjához, amelyet hónapokig éjjel–nappal hordott. A szöveg akár Petőfire is vonatkozhat, ami ha igaz, úgy a radikálisok lapja (szerkesztője Madarász József?) a Társulathoz nem csatlakozott költőre utal.

¹⁸¹ Vasvári iratai 106–107. Források 80–81. A levél a horvát határszélről szólva az 1. honvédzászlóaljra utal, mert azt vezényelték a Dráva-vonalra.

harctértől való távolmaradás miatt a vádaskodás egyébként Petőfinek is kijutott.¹⁸²

Vasvári állapota lehet, hogy nem volt olyan súlyos, hogy ne látogathatta volna az Egyenlőségi Társulat üléseit. Azonban, ha a nemzetőri szolgálatban nem vett részt, s a gyűléseken megjelenik, emiatt támadásoknak tette volna ki magát. Mivel nem volt a Társulat választmányi tagja — ha jelen volt is — nem szerepelhetett aláírása az Egyenlőségi Társulathoz a szabad sajtó ügyében az országgyűléshez intézett beadványán. Ezt a július 30-i közgyűlés fogadta el és augusztus 1-jén nyújtották be.¹⁸³

Az orvosi igazolás szerint Vasvári augusztus 6-tól gyógyultnak volt tekintendő. Neve azonban nem fordul elő a rendőri napi jelentésekben, s ez idő tájt valószínűleg nem is vett részt a Társulat ülésein. Mivel tagja volt a Társulathoz, nem reá vonatkoznak Madarász Józsefnek a *Nép-elem* augusztus 11-i számában megjelent, „A baloldal férfiaihoz” című vezércikke. Ebben szemrehányást tesz egyeseknek. „Azt mondják ez oldal férfiai mind vezérek akarnak lenni, nincs közöttük hajlam az egyezésre...” — szól a megállapítás. Ez a Társulathoz nem csatlakozott képviselőknek, így Perczel Mórnak szólhatott, aki egyébként az alakulás kezdetén még a belügyminisztérium tanácsosa volt. Madarász igen türelmetlenül fogalmazott: „Ne halasszuk tovább, ébredjünk fel és mint párt alakuljunk”.¹⁸⁴ Érdekes az írás dátuma. Ugyanis ezen a napon jelent meg Petőfi hosszú cikke a *Marczius Tizenötödikében*. Az országgyűlés huzavonája miatt felháborodott költő (ti. hogy az a hadseregről szóló törvény helyett a népiskolák kérdéséről kezdett vitatkozni) a képviselőket és a kabinetet elítélő írását ezekkel a híres sorokkal kezdte: „Felszabadultunk a Metternich-kompánia alól, s kaptuk a Batthyány-minisztériumot. Erre ugyan elmondhatni, hogy 'eben gu-bát'”.¹⁸⁵

Az Egyenlőségi Társulat augusztus közepétől igyekezett növelni a nyilvánosság előtti szereplését. Augusztus 15-én egy társulati lakoma megrendezéséről döntöttek, s a terv kidolgozását egy választmányra bízták.¹⁸⁶ A választmány véleménye alapján a politikai lakoma időpontjául szeptember 8-át, az őszi országos vásár kezdetét választották. A terv szerint aznap délelőtt társulati ülést tartanak, s azt követően — szól a meglepő határozat — a lakomán csupán a társulat tagjai vesznek részt.¹⁸⁷

¹⁸² Kerényi, Petőfi 392–393.

¹⁸³ *Nép-elem* 1848. augusztus 2. a beadvány szövegével. Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. Beér János. A bev. tanulmányt írta Beér János – Csizmadia Andor. Bp. 1954. 176.

¹⁸⁴ *Nép-elem* 1848. augusztus 11. (A lap augusztus elejétől egybeírva a Népelem címet használta.)

¹⁸⁵ MT 1848. augusztus 11. PSÖM V. 111–115. Petőfinek a napi politikába való visszatérési szándékát megerősítette azzal, hogy leköszölte az Életképek augusztus 13-iki számában Egresi (Egressy) Gábornak augusztus 2-án az óbcesei táborból kelt, a katonai vezetést bíráló levelét. Petőfinek az Egyenlőségi Társulathoz történt csatlakozására Urbán Aladár, Petőfi 1848. augusztusában. In: A nagy év 349–353. Spira György, Petőfi a képviselőház karzatán. In: Jottányit se a negyvennyolcból. Bp. 1989. 127–129.

¹⁸⁶ Rendőri napi jelentés 44.

¹⁸⁷ Rendőri napi jelentés 48. A terv szerint a rendezvényt az „Arany kéz”-hez címzett vendéglőben tartanák, „az ebédi részvény 12 pengő xr lenne”. A tervet a lapok útján közlik, s néhány alá-

Augusztus 23-án az újoncozási törvényjavaslat elfogadásának napján a Társulat rendkívüli közgyűlést tartott. Az elnöklő Madarász László a kitűzött témát: a törvény hosszas vitáját szeptember 8-ra javasolta halasztani. A gyűlés a hozzászólások után nyilatkozatban mondta ki, a törvényjavaslat „a társulat meggyőződése és a nemzeti közvélemény ellen van”. Kiküldenek egy héttagú bizottmányt, amely szeptember 8-ig elkészít egy nyilatkozatot, amelyet akkor szétküldenek az országban. Készítsen el ez a bizottmány egy kérvényt is az országgyűléshez, amelyet, ha szükséges, használni fognak. A bizottmány tagjai: Perczel Mór, Madarász József, Petőfi, Vasvári, Zerffi, Horárik és Gajzágó.¹⁸⁸

A közgyűlésen Madarász László, Horárik, Birány, Zerffi és Gajzágó után — kivárva sorát — Vasvári Pál is felszólalt. Május 24. óta ez volt az első nyilvános szereplése, s ezt a sajtó jóvoltából részleteiben ismerjük. Madarász javaslata ellenére ez a beszéd is az újoncozási törvényjavaslatot bírálta. Szerinte általa „a képviselőknek csúfolt táblabírák” a nemzet halálát készítik elő. Attól tart, hogy „e nemzetellenes törvény végrehajtásakor ki fog törni medréből a heves érzelmű ifjak türelme”. A magyar képviselők az ifúságot „a szörnyeteg bécsi kamarilla kívánságára feláldozzák, mint a Créta szigetén lakott Minotaurus Athén ifjait”. Megvádolta a képviselőket, hogy a kamarillával alkudoznak, fegyvert adnak kezébe, s időt adnak neki, hogy „szabadsággyilkoló terveivel nyíltan felléphessen!” Ezért helyesel minden előbb elhangzott indítványt, amelyek a veszélyes törvény megváltoztatásának a lehetőségét keresik. A beszéd befejező gondolatai optimisták. A magyar természet szerint „indolens, közönyös, nyugodt: de csak addig, míg a veszély közel nem jó hozzá. Van a magyarban erő és elszántság, csak emberre van szükség, ki a lelkesedés élére álljon...”¹⁸⁹

Vasvári, a kormányhivatalnok keményen bírálta a képviselőházat. A bevezető gondolatsorban azonban utalt a kormányra, annak gyengeségére is. Kijelentette: „A mi nemeztünk szegény, kormányunk gyenge, hazánk elkeseredett helyzetben áll.” A befejezésként idézett mondat egyértelműen egyetlen vezetőt tart szükségesnek (a kormány helyett), aki a lelkesedés élére áll.

Tíz nap múlva, az Egyenlőségi Társulat szeptember 3-i mozgalmas közgyűlésén Vasvári terjedelmes beszéde volt a legjelentősebb, főleg ami az előterjesztését illeti. Bevezetésként közelebbről meg nem határozott falragaszokról beszélt, amelyek szerint Batthyány és Deák bécsi útja kapcsán terjesztenek rágalmozó koholmányokat. Vannak Budapesten „kislelkűek”, akik megrettennek a fenyegetésektől. De veszedelmesebb a Schwarzwelbek „alattomos pártja”. Ezekről a sajtó nem ír, de suttognak arról, hogy ezeknek „kitörésétől” lehet tartani. Ezek „kurtánlító gyávák”, akik megijedtek a szabadságmozgalmaktól. Vannak olyanok is, akik szerint a fekete-sárga kormány idején nagyobb volt a béke, jobban ment a geschäft. Ezeknek nem jut eszébe, hogy a szabadság fáját

írási ívet a tagok között ki is osztottak. A sajtóban megjelent értesítés, amely a pesti és vidéki tagokat meghívja „a nagyszerű politikai lakomára”. Nép-elem 1848. augusztus 27.

¹⁸⁸ Rendőri napi jelentés 51. Petőfi neve kapcsán megemlítjük, hogy augusztus 27-én ő javasolta a társulat ülésén, hogy nyomtassák ki Egresinek a rác lázadásról szóló röpiratát. Rendőri napi jelentés 53.

¹⁸⁹ Nép-elem 1848. augusztus 29. A márciusi ifjak 1988. 295–298.

csak márciusban ültettük el, nem várható, hogy az rögtön gazdagon gyümölcsözzön. A többség azonban tudja, hogy a törvényesség terén vagyunk a legerősebbek. Ezért minden honszerető polgárnak óhajtania kell, hogy „fővárosunkban céltalan rendzavarás, nemzetellenes háborgás ne történjék”. Nekünk azonban komolyan kell készülnünk mindenre. Bécs meghódítással fenyegetett, pedig Frigyes zsarnoksága miatt Mátyás már „hódító zászlókkal jelent meg falai alatt”. A 200 milliót (ti. az államadósságot), amivel a békét megvásárolhatnánk, fordítsuk fegyverkezésre. Alkudni nem lehet. Nekünk egy hosszú háborúra kell felkészülnünk, ami talán tíz évig fog tartani, mint a trójai háború. Főleg a fővárosnak kell szilárdan állnia. Midőn Franciaországot az ellenség 1791-ben megtámadta — szól a példabeszéd — a nép mielőtt a határookra vonult, „előbb vértételeket tartott a honárulók felett [...] Danton diktátori hatalmat kezdett gyakorolni, s rendezé a szeptember 2-iki véres törvényszéket...”

Vasvári előterjesztése a Társulat teendőiről: A viharos körülmények között minél gyakrabban tartsanak gyűléseket, s adjanak irányt „a középponti szellemnek”. Pártolta a néphez intézendő proklamációt, de minden módon lépjenek kapcsolatba a vidéki városokkal, hogy biztosítsák az egész nemzet összhangját. „Nekünk visszalépni nem lehet. Minket a sors minden testvérnéptől megfosztott. Mi sehova nem menekülhetünk „itt élni, halni kell”. Csak az a kérdés, ami márciusban volt: „rabok legyünk, vagy szabadok”. A hosszú beszéd végén a megtervezett programot módosító indítvány: „A szeptember 8-ára tűzött politikai lakomát függesszük fel, hogy ily zavargós körülmények közt önközelünkben meghasonlás ne támadjon, mert most józan ésszel nem óhajthatunk semmi erőszakos kitöréseket, midőn a végveszélytől csak a legnagyobb egyetértés menthet meg bennünket.” S a beszéd befejező gondolata: „Ha ministereink fent (ti. Bécsben) nem végezhetnek, nekünk itt alant kell végezni.”¹⁹⁰

Vasvári hosszú beszédéből csak azokat a részeket emeltük ki, amelyek a veszély elleni összefogásra és annak érdekében a politikai lakoma elhalasztására vonatkoznak. (Javaslatáról feltételezhetjük, hogy nem egyéni véleménye volt. Ő csak előterjesztette és elfogadtatta az indítványt.) Augusztus 23-án megfelelő vezetőt tartott kíváncstosnak, aki „a lelkesedés élére áll”. Most határozottabban fogalmazott. Danton nemzetmentő diktatúrájával példálózott, s szerinte a Bécsben eredménytelenül eljáró kormány helyett „itt alant” kell a feladatot elvégezni. Az egyik fültanu szerint Vasvári beszéde oda irányult, hogy mellőzni kell a minisztériumot, „s kik képesnek érzik magukat arra, ragadják kezökbe a kormányt.”¹⁹¹ A közgyűlés elfogadta Vasvári javaslatát, s szeptember

¹⁹⁰ Nép-elem 1848. szeptember 8. A márciusi ifjak 1888. 300–307. Ld. még Spira, A pestiek 318. A beszéd végén Vasvári emlegeti Cavaignac tábornokot, aki a párizsi 1848. júliusi munkásfelkelést leverte. Szerinte, ha támadna a táborban egy ilyen tábornok, az „a magyar vitézeink és önkénteseink” élére állva leverné a rácoakat, s ha kell, a hadsereg élén bevonul Budapestre. Úgy tűnik, hogy Vasvári nem mérlegelte Cavaignac eljárásának társadalmi-politikai jelentőségét, hanem csak azt méltányolta, hogy a tábornok helyreállította Párizsban a rendet.

¹⁹¹ Topler Károly Veres Sándornak, Pest, 1848. szeptember 4. Waldapfel, Levelestár I. 212–213. A levélíró szerint kisebb-nagyobb szónoklatok hangzottak el, s döbbenet tapasztalta, hogy milyen sok Robespierre, Danton, Hebert van nálunk. „Ezek hivatva érzik magukat, hogy a terror pallosával egy néhány ezer rebelist lenyakazzanak.” (Petőfi verse, a „Jőj el végre, valahára” vajon nem az itt szerzett benyomások következtében keletkezett?)

3-i dátummal nyilatkozatot adtak ki. E szerint tekintettel a körülményekre, hogy a nemzet figyelme a haza megmentésére irányul, tekintetbe véve, hogy „a központi ifjúság egy része távol vagyon”, a szeptember 8-ra tervezett lakomát a közgyűlés határozata szerint felfüggesztik.”¹⁹²

A következő napokban az események felgyorsultak. A szeptember 3-i értesítésben jelentették be a választmányi gyűlés határozatát, hogy a gyűléseket ezentúl nem a városházán, hanem az „egyenlőségi csarnokban” fogják tartani. Ott tartják szeptember 8-án a közgyűlést.¹⁹³ Ezen a napon az elnöklő Madarász László a kitűzött téma (változatlanul az újoncozási törvényjavaslat) elhalasztását javasolta. Határozatot hoztak, hogy minden tag köteles a béke fenntartására, a személy- és vagyonbátorság érdekében működni. Létrehoztak egy állandó bizottmányt, „mely folyamatosan együtt lévén, magát a kormánnyal érintkezésbe tartja”. A 41 tagból álló népes bizottmány névsorát a sajtó két nap múlva közölte.¹⁹⁴

A Társulat országos politikai tényezőként való bemutatkozására a szeptember 9-i nagygyűlésen hozott határozat következtében került sor. Ennek értelmében egy öttagú küldöttséget menesztettek a nádorhoz, hogy adjon felvilágosítást az ország helyzetéről. Egyben elhatározták, hogy aláírást (toborzást) nyitnak a Társulat „honvédi seregére”. Fővezérnek Perczel Mórt választották, mellé 4 segédtisztet, továbbá 10 századost, köztük Vasvárit és Petőfit.¹⁹⁵ A Társulat honvédi seregének szervezése valójában meg se történt, így abban Vasvárinak szerepe nem lehetett. A szervezést bejelentő *Nép-elem* szeptember 10-i számában lapzártakor szeptember 9-én este 7 órai kelettel fontos tudósítás jelent meg. Ez tudatta, hogy az országgyűlésnek az uralkodóhoz indított küldöttsége „új kihallgatást” nyert. Ezért „az egyenlőségi társulat állandó választmány tanácsosnak tartotta honvédi rendszabályai műtételét felfüggeszteni...”¹⁹⁶

Egy hét múlva Madarász László nagy cikkben magyarázta a történeteket, s hangsúlyozta, hogy a szervezéstől való visszalépés a társulat önként hozott határozata volt. Ugyanakkor utalt a *Kossuth Hírlapja* szeptember 9-én a szervezkedést elítélő vezércikére és arra, hogy Hajnik Pál, a rendőrség vezetője a Társulat toborzóplakátját saját kezűleg tépte le. Valójában a Társulat szervezkedé-

¹⁹² A nyilatkozat közölte, miszerint fenntartják a jogot, hogy a lakomát „jobb időben” megtartsák. *Nép-elem* 1848. szeptember 6. Aláírója Zerfii Gusztáv előadó. Zerfi szerepére az Egyenlőségi Társulatban: Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltozásai*. Bp. 1985. 30–33.

¹⁹³ *Nép-elem* 1848. szeptember 7. A helyváltoztatás oka volt, hogy Nyáry nem bocsátotta többé rendelkezésükre a megyeháza nagytermét. Az „egyenlőségi csarnok” az Aranykéz utcában, a Nákó házban lévő Kordik kávéházban volt. Kéry, Napi krónikák 493.

¹⁹⁴ *Nép-elem* 1848. szeptember 10. A bizottmányban természetesen ott találjuk a radikális parlamenti képviselőket, Vasvárit, Petőfit és Jókait. (A lista alkalmas a radikálisok aktív tagságának felmérésére.) Egyidejűleg felhívást bocsátottak ki a főváros polgáraihoz. Ebben értesítették a választmány megszervezéséről és kérték, hogy ha valami fontosat észlelnek, azt tudassák a választmánnyal. *Nép-elem* 1848. szeptember 10. Ld. Chownitz, Julian, Fél esztendő a magyar forradalom Magyarországon. Bp. 1998. 271.

¹⁹⁵ *Nép-elem* 1848. szeptember 10. A lap közli „Az egyenlőségi társulat honvédi rendszabályai”-t is. A tisztikar névsorára Kéry, Napi krónikák 499. (Az összefogás jegyében Perczel Mór századosai közt ott találjuk az általa korábban megsértett radikálisokat, Vasvárit és Petőfit.)

¹⁹⁶ *Nép-elem* 1848. szeptember 10. A közleményt — mint általában a lap vezércikkeit — Madarász József jegyezte. (A küldöttség nem „új kihallgatást” nyert, hanem csak ekkor engedték a király elébe.)

se olyan nyugtalanságot keltett a fővárosban, hogy Kossuth figyelmeztetése és a rendőrség fellépése kényszerítette ki a visszakozást.¹⁹⁷

Ismereteink szerint az eljövendő mozgalmas napok során Vasvári neve nem szerepel a napisajtóban. Szeptember 24-én az *Opposition* című lapban rövid híradást találunk, hogy 50 kiküldött mellett Vasvári és Petőfi is kiindult ezen a napon az ország különböző vidékeire a népet felvilágosítani.¹⁹⁸ Szeptember 25-iki keltezéssel szokatlanul nagyméretű német röplap jelent meg a fővárosban. Nagybetűs címe: „Kossuth auf dem Lande, des Volk gegen Jellachich zu entflammen!” A röplap tulajdonképpen több fontos hírből összeállított (nyilván pénzért árult) tájékoztató. Az első részben a szöveg világossá teszi, hogy Kossuth előző napi, szeptember 24-én a képviselőházban elmondott beszédéről van szó. Majd új bekezdésben a következő olvashatjuk: „Auch Petőfi Sándor und Vasvári Pál sind gestern in Begleichtunk vieler Emissäre von hier abgegangen...”. Valamennyinek az a feladata — folytatódik a szöveg —, hogy az országot és a népet felvilágosítsák a haza szomorú állapotáról. Ezek után a röplap visszatér Kossuth nyilatkozatához, majd az Észak-Magyarországra betört szlovák szabadsapatokról tudósít. Végül közli a királynak szeptember 19-én a nádorhoz intézett és az országgyűlésben szeptember 23-án felolvasott levelét, amely azt kifogásolta, hogy nem kapott választ augusztus 31-i (az osztrák kormány emlékiratát megküldő) levelére.¹⁹⁹

Petőfi útjáról tudjuk, hogy hetedik hónapban lévő feleségét a közeledő horvát invázió fenyegetése miatt kívánta Júlia szüleihez Erdődre vinni. Nem valószínű, hogy ilyen gondok közepette valami módon összhangban cselekedett volna Vasvárival. Ferenczy Zoltán elfogadta Petőfi szeptember 24-iki kiindulását, mert a *Nemzeti* szeptember 28-i tudósítása szerint a költőt szeptember 26-án Debrecenben látták.²⁰⁰

Vasvári programja jobban dokumentálható. Szeptember 22-én Madarász László „népképviselőtől” sajátos megbízólevelet kapott. Szövege: „Isten velünk! Vasvári Pál és Vasgeregben (így!) polgár társaim és barátaim mennek Somogy vármegyében szabadságunk védelmére barátaimat felhívni a Haza nevében, ezért őket ajánlom minden polgártársamnak szíves barátságába. Budapesten, 1848.

¹⁹⁷ Nép-elem 1848. szeptember 17. Urbán Aladár, Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848. szeptemberében. In: A nagy év 483–490. (Megjegyzés: a szerző 2007-ben helyesbített a Batthyány tevékenységét minősítő megjegyzést. Igazoltaknak tekintette, hogy Batthyány a királytól kapott ideiglenes kinevezés értelmében teljesen jogosan látott el széleskörű kormányzati feladatokat.

¹⁹⁸ *Opposition* 1848. szeptember 24. A tudósítás „ezen a napon” kitétele csak úgy jelenhetett meg 24-én, hogy a tudósítónak előtte napon volt információja a nevezettek kiindulásáról, s ezt közölte a főváros napi hírei között.

¹⁹⁹ Nyomtatványok. PAt I. 297. A kb. 60 x 40 cm méretű röplapot Eisenfels Rudolf nyomdája készítette, amely ekkoriban a *Der Ungar* című napilapot nyomtatta. A szövegben a nagyszámú emisszáriusokra vonatkozó megjegyzés forrása Kossuthnak a toborzóútra indulásakor a többi képviselőnek tett javaslatával kapcsolatos, amelyben azoknak a hasonló kiküldetésre történő jelentkezést javasolta. Ez a tömeges kiküldetés azonban nem valósult meg. Urbán, Batthyány 2007. 367.

²⁰⁰ Ferenczy, Petőfi III. 237. Az utazásra Petőfi Emich Gusztávtól felvett 500 pft előleget. Kerényi, Petőfi 416. Ennek kapcsán megjegyezhetjük, hogy Petőfi bajosan vállalkozhatott arra, hogy saját költségén sietve elutazzon a Partiumból az osztrák határszélen álló sereghez.

szeptember 22-én. Madarász László s. k. népképviselő.”²⁰¹ Vasvári még ezen a napon, szeptember 22-én kiváltotta az útlevelét Pest megyétől. A hivatalos úrlapon kiállított útlevél előmutatóját Vasvári Pál dr.-nak címezi. A sietség jele, hogy az útlevél szokásos rovatait (vallás, életkor, testi alkat, haja és szeme színe, arca) nem töltötték ki. Mivel Somogy megyét meg is kellett közelíteni, ezért az útlevelet Vasvári Somogy, Tolna és Veszprém megyékre váltotta ki. A szöveg szerint az utas „fogadott alkalmatossággal” utazik. Utazásának célja: „magán dolgai”. Vagyis az útiokmányon nincs nyoma annak, hogy ez az utazás valójában kiküldetés. Ugyanakkor az útlevélén a következő megjegyzés olvasható: „Minél fogva az útlevelek vizsgálatára megbízott tiszt urak megkeresetnek, hogy fentebb írt Vasvári Pál úrnak jelen utazás folyta alatt szabad menetelt és visszajövetelt engedni ne terheltesse. Ezen útlevél két hónapig érvényes.”²⁰² Ez az útlevélén lévő megjegyzés szövegében alig tér el az ún. nyílt rendeletről, amelyet a hivatalos megbízásból utazók kaptak, hogy közlekedésüket minden hatóság feltétlenül biztosítsa. Az előzmények ismeretében feltételezhetjük, hogy küldetéséhez Vasvári anyagi támogatást kapott.

Nem világos, hogy mit gondoltak a megbízók és mire vállalkozott Vasvári. Mint Hermann Róbert megjegyezte: „Jellačić betörő csapatai ekkor más Somogy megye területén nyomultak előre.”²⁰³ Az is kérdés, hogy a küldetés célja és helyszíne miként került be a modern lexikonokba. Az irodalmi lexikon 1965-ben megjelent szócikke így fogalmaz: „Kossuth megbízásából polgári futárként járta az országot. 1848. szeptemberében a Somogy megyei népfelkelés egyik szervezője, majd honvédhadnagy.”²⁰⁴ A lexikonok szócikkeinek szerzőitől nem várható el, hogy önálló kutatásokat végezzenek, illetve, hogy a szakirodalmat ismerjék. Így nem meglepő, hogy az új életrajzi lexikon tizenkét évvel ez előtt megjelent utolsó kötetében ismerős szöveget találunk. Vasvári „Jellačić támadása idején futárszolgálatot teljesített. 1848. szeptemberében a Somogy megyei népfelkelés egyik vezetője.”²⁰⁵ A szócikk készítőjének mentségére megjegyezzük, hogy a lexikon egyébként gondosan összeállított irodalomjegyzéke nem tartalmazza Hermann Róbert említett, egy évvel korábban megjelent tanulmányát.

Lehet, hogy Vasvári kockázatos megbízásának a dunántúli katonai helyzet pontatlan ismerete volt az oka? A *Marczius Tizenötödike* szeptember 21-én így írt: „Az igazat megvallva, midőn az egyesült statusok hadat viseltek Mexicóval [vagyis 1848–1849-ben] sokkal jobban tudtuk a seregek állapotát,

²⁰¹ Vasvári iratai 340. Források 85. Ezt a megbízólevelet kiegészítette egy „Hol hatni lehet” címzésű írat, amely felsorolja a helységeket és a személyeket, akikhez ott fordulni lehet – egészen Zaláig. Vasvári iratai 341–342. Források 85–86. A szöveg nem Madarász László írása.

²⁰² Vasvári Pál iratai. Útlevél. Források 84–85. Az útlevelet Jankovich György megyei főjegyző írta alá. (Mivel Petőfi ez idő tájt váltotta ki útlevelét, erről értesülve jelenthette a sajtó kettejük egyidejű és azonos célú utazását.)

²⁰³ Hermann, Vasvári 51.

²⁰⁴ Magyar Irodalmi Lexikon III. 1965. 504. A közel két évtized múlva megjelent életrajzi lexikon megismételte Vasvári Somogy megyei tevékenységét. „Jellačić (így) támadása idején futárszolgálatot is teljesített. 1848. szeptemberében a Somogy megyei népfelkelés egyik vezetője.” Magyar Életrajzi Lexikon II. 1982. 972. Vasvári mint Kossuth futára már a Pallas Lexikonban szerepelt.

²⁰⁵ Új Magyar Életrajzi Lexikon VI. 2001. 1139–1140.

mint most a mienkét.”²⁰⁶ Mindenesetre nagyon valószínű, hogy Vasvári csak Veszprémig jutott el, ahol lebeszéltek a továbbindulásról. Majd a sereggel visszavonulva Fejérváron át Velencéig jutott. Ekkor magát mintegy igazolva, szeptember 27-én Velencéről levelet intézett a *Marczius Tizenötödike* szerkesztőjéhez. A sereg helyzetéről és hangulatáról szóló levél bevezetésében arról tájékoztat, hogy az előző napon vonultak Fejérvárról az új állomáshelyre. A katonaság a visszavonulást rosszul fogadta és kijelentette, hogy tovább nem fognak hátrálni. A csatát a főváros közelében megvívni valóban nem volna szerencsés. „Ha itt vesztenénk, az csak csatavesztés lenne. Pesten ha vesztenénk, az országvesztés lenne” – foglalja össze az ellenállást sürgetők véleményét. „A sereg lelkes és elhatározott” – hangzik a fővárost bátorító vélemény.

Vasvári szeptember 23-án valószínűleg még Pesten volt, amikor a perlaszi győzelme után a fővárosba rendelt Kiss Ernő ezredesnek a *Marczius Tizenötödike* fáklyás köszöntést rendezett.²⁰⁷ Ezért úgy gondolta, hogy szólania kell a sereg vezetésének átvételére a táborba küldött Kiss ezredesnek népszerűségéről és tekintélyéről. Elmondása szerint a 7. honvédszászlóalj tiltakozott, hogy a tartalékba rendelték. Ők az első sorban akarnak állni. Kiss Ernő szavaira, hogy a tartalékba a legerősebbet állítják, mert néha az dönt, – a hangulat lecsillapodott. Mit tesz az olyan vezér – teszi hozzá – „kinek nevéhez dicsőség van csatolva.” („Figyelmeztess Kiss Ernőre a premier ministert” – javasolja Pálfi Albertnek. Ez azt mutatja, nem tudott arról, hogy Batthyány aznap délután a táborba utazott, hogy ott találkozzék a várhatóan a sereghez tartó Lamberg királyi biztossal.) A levél fontos információja: „Ma alkalmasint eldöntő csatánk lesz.” Jellačić pedig a fejérvári szőlők között igen közel van. „Táborunk elkeseredett dühvel várja” – szól a tudósítás.²⁰⁸

Mire ez a levél az esti órákban megjelent a *Marczius Tizenötödike* címodalán, Vasvári már Pesten volt. Batthyány a táborból őt, a miniszteri titkárt küldte futárként Pestre. (Innen a „civil futár” emlegetése a lexikonokban.) Szeptember 28-án a délelőtti tíz órától együtt ülő képviselőház és a főváros türelmetlenül várta az értesítést részben Batthyánytól, részben a feltételezett csatáról. Az egyik napilap így tudósított a történetekről: „Mintegy délutáni egy óraker megérkezett végre egy futár a táborból Vasvári személyében, ki azon kellemetlen hírt hozá, hogy a minisiterelnök, miután már a seregek ütközetre készen álltak volna, s azt lelkesen óhajtották, huszonnégy órai fegyverszünetet kötött Jellačić-csal.” Majd így folytatódik a beszámoló: „A minisiterelnök a futár által két sürgönyt is küldött, a ház elnökéhez, melynek tartalma még eddig a közönség előtt titok.”²⁰⁹

²⁰⁶ MT 1848. szeptember 21. A cikkíró hozzátette, hogy három nap óta semmi új hírt nem kaptak.

²⁰⁷ MT 1848. szeptember 23. Kéry, Napi krónikák 520.

²⁰⁸ MT 1848. szeptember 28. A márciusi ifjak 1988. 308–309. Az utóirat arról tudósít, hogy Somoogyban elfogták Jellačić postáját. Végül hozzátette: „Itt van Perczel biztos [ti. az országgyűléstől a sereghez küldött biztos], és háta megett áll jeles csapatja, a végrehajtás véres munkájára.” A célzás nem teljesen világos. Azt azonban mutatja, hogy Vasvári nem neheztel Perczelre, a Fiáth Ferenc előtt tett megjegyzése miatt.

²⁰⁹ Nemzeti 1848. szeptember 30. A tudósító saját közlése szerint szeptember 28-án délután 4-kor írta a cikket, s akkor értesült Lamberg megérkezéséről. Valójában a MT szeptember 28-i számában a délután 3-kor írott cikkben már Lamberg haláláról tudósítanak. Batthyány két sürgönyének tartalmára Urbán, Batthyány 2007. 375.

Egy későbbi tudósítás szerint Vasvári a képviselőház zárt ülésén adta át a ház elnökének Batthyány leveleit (a feltehetően előszóval is beszámolt), majd a ház erkélyéről beszélt az ott várakozóknak a sereg harckészségéről.²¹⁰

Elmondhatjuk, hogy Vasvári eredeti, nehezen kivitelezhető megbízása nem teljesült, s mint a miniszterelnök futára tért vissza a fővárosba. (Elmondhatjuk erről, hogy ő volt Batthyány utolsó futára.) Küldetésének eredménytelenségéről beszámolva Madarász bevonta Vasvárit a tényleges munkáját megkezdő Honvédelmi Bizottmány tevékenységébe. Így történt, hogy október 1-jén Vasvári fogalmazta meg a Bizottmány felhívását a fővárosi puskaművesekhez és lakatosokhoz, hogy vegyenek részt a budai fegyvertárban található puska-csővek és agyak összeszerelésében.²¹¹ Vasvári egyébként októberben a „fővárosi csapat” élén eljutott a Lajtaiig, novembertől mint előadó részt vett az egyetemen folyó hadi tanfolyam munkájában. Mivel a főváros kiürítésekor nem volt Pesten, így Duschek Ferenc bizalmas értesítése értelmében nem vette fel december 31-én január-februári illetményét.²¹²

ÖSSZEGEZÉS

A következőkben az elmondottak néhány kérdéskörét kívánjuk összegezve áttekinteni.

Vasvári és a márciusi forradalom

Az egyetemi közélet ismert alakja, a széleskörű történeti ismeretekkel rendelkező, a hetilapokban történeti tárgyú írásokat publikáló 22 éves joghallgató, Vasvári Pál március 15-én kiemelkedő szerepet játszott a nap eseményeiben. Nem volt forradalmár alkat, nem készült forradalomra, de részese volt a nemzet érdekében elindított eseményeknek, s azok forradalmi folytatásában vállalta az aktív részvételt. Jól ismerte a francia forradalom eseményeit („A szabadság fáját vérrel kell öntözni, nehogy kiszáradjon”)²¹³, de a pesti forradalom szerint nem volt egyéb, „mint országos átalakulás”.²¹⁴ A kassai főiskola diákjainak aggodalmaskodó levele kapcsán így magyarázta a forradalom szó jelentését: „e szó nem vérontást jelent, hanem jelenti a nemzet átalakulását a rendes formák mellőzésével”.²¹⁵

Nem ismert Vasvárinak olyan nyilatkozata, amely határozottan republikánus nézeteket fogalmazott meg. Április 15-én azonban megemlítette a

²¹⁰ Figyelmező 1848. október 1. Feltehetően elhangzott Vasvárinak az a tudósítása is, amit a Nemzeti idézett cikke emleget, hogy ti. az előző napon az elővédeknel összezsapás volt a huszárok és a német lovasság között.

²¹¹ Österreichische Nationalbibliothek Handschriftensammlung. Series nova. II. 358. Vasvári sk. írása, Szemere Bertalan és Madarász László aláírásával. (Hermann Róbert közlése.)

²¹² Így nem szerepel azok névjegyzékében, akik felvették fizetésüket. MOL H 22. Duschek Ferenc iratai. 2. csomó, III. sorozat. Vasvári 1848. október–decemberi tevékenységére Hermann, Vasvári 51–56.

²¹³ Életképek 1848. július 9. A márciusi ifjak 1988. 279.

²¹⁴ Életképek 1848. július 9. A márciusi ifjak 1988. 278.

²¹⁵ PH 1848. április 19. Pát III. 99–100.

vörösszalagosok elleni fellépést, s azt úgy értékelte, hogy „a pesti lakosok egy része megtámadott *bennünket* a verestollak miatt”.²¹⁶ (Kiemelés utólag.) Vagyis közösséget vállalt a demonstrációval, amelynek egyetlen szereplőjét sem ismerjük név szerint. Vasvári radikalizmusa következetes dinasztia-ellenes és a bécsi kormányzatot elítélő kijelentéseiben nyilvánult meg. Augusztusban az újoncozási törvényjavaslat miatt a képviselőket táblabíráknak nevezte, s a szeptemberi válságos napokban elképzelhetőnek tartotta, hogy a Bécsben sikertelenül eljáró miniszterek helyett „itt lent” kell cselekedni. De nem voltak szélsőséges kormányellenes megnyilatkozásai.

A századvég generációjának történetírása úgy látta, hogy Vasvári az *Életképek* szerkesztőségével létrejött kapcsolata miatt személye volt az összekötő az egyetemi ifjúság, másrészt Petőfi, Jókai, Irinyi között.²¹⁷ A forradalom előestéjén az Ellenzéki Körben Vasvári határozottan támogatta a petíciót, s másnap ott volt a forradalom vezérkarában. Az elkövetkező napokban tartott beszédeivel hamar népszerűvé vált. A szemtanú Vajda János szerint Vasvári kiváló szónoki tehetsége miatt „egy nap alatt az ország egyik leghíresebb embere lett csupán meglepő szónoki képessége által.” Rögtönözve képes volt órák hosszan beszélni „telve költői, szónoki szépségekkel, s a pesti közönség akkoriban talán Petőfit kivéve, a leghíresebb szónokok közül is senkit sem hallgata oly szívesen, mint az alig húszéves, csupaszkepű fiatal jogászt.”²¹⁸

A kortársakkal hasonlította össze Vasvári szónoklásait az ugyancsak gyakran szereplő Bulyovszky Gyula. Huszonöt év távolából írta: „Petőfi és Jókai erőlesen és röviden fejezték ki magukat –Vasvári és én sokkal nagyobb szónoki áradattal beszéltünk. A közönség kedvenc szónoka akkor tagadhatatlanul Vasváry volt. Petőfi és akkor Jókai is darabosan, sőt mondhatnám monotonon szavalt (...) Vasvári azonban gyönyörű érces hangjával, folyékony szavalatával, találó képeivel, hasonlataival s történeti (többnyire Róma és Hellas) idézeteivel kénye-keve szerint bánt a hallgató szívével. Ehhez ábrándos szeme, nyílt homloka, halvány arca, festői állása hatását mindig biztosították.”²¹⁹ Jókai Mór „Az én kortársaim” címmel megírt emlékezései szerint Vasvárit „ifjú atlétai termet, szép római arcéllal, erős vonásokkal és szelíd kék szemekkel” jellemezték, akinek arca lánggra gyúlt, amikor beszélt.²²⁰ Megjegyzései szerint Thallóczy is ka-

²¹⁶ Vasvári 1956. 290. A márciusi ifjak 1988. 251.

²¹⁷ Marczali Henrik, A legújabb kor története 1825–1888. Bp. 1892. 611.

²¹⁸ Vajda János, Egy honvéd naplójából. VJÖM IV. 327. Paskay írta, különös, hogy Vasvárinak „eddig híret sem hallottuk”. Vasvári külső megjelenéséről írta, hogy húszévesnek látszó szőke férfi volt. „Halvány szellemes arczában, nagy mélabús szempárját nyugodtan hordozván körül a közönségen. Szónoki varázsa túltett valamennyin. Hangja, szónoki páthosza életében emlékeztetett Kosuthra.” Paskay, A jurátus élet 66., 78.

²¹⁹ Bulyovszky Gyula emlékezése. Fővárosi Lapok 1877. március 15. Vasvári szónoki tehetsége arányban állt tudományos képzettségével, – írta egy névtelen. – á – r. Ma húsz éve! Vasárnapi Újság 1868. március 15. Még közelebb a forradalomhoz, így jellemezte a kortárs Vasvárit: „Magas termet, csengő hang, s vele beszédén előmlő lelkesedés...” Szilágyi Sándor, A magyar forradalom férfiai. Pest, 1850. 156.

²²⁰ Jókai Mór, Az én kortársaim. 1848-as emlékek. Bev. és jegyzetek Prónai Antal. Bp. é. n. 22. Először a Kisfaludi Társaság Évlapjaiban jelent meg 1872-ben.

pott az élő kortársaktól tájékoztatást. Ezek szerint Vasvárinak gyönyörű orgánuma volt. Sokkal jobban beszélt, mint írt.²²¹

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Vasvári mint közéleti szereplő a márciusi forradalom felfedezettje. Hozzátehetjük, hogy a márciusi ifjúság szószólójának tekintette, s fővárosi hallgatósága mint sikeres népszónokot ünnepelte.

Vasvári és Petőfi

Petőfi naplójában március 15-éről szólva négyszer említi Vasvári nevét. A törös bot történetét — mint már említettük — Ferenczy Zoltán valótlannak minősítette. Újabb kétségeket vet fel Márki Sándor és Beksics Gusztáv közös munkája, akiknek szintén lehetősége volt a még élő kortársaktól felvilágosítás kapni. Ők a millenium alkalmából megjelent, A Magyar Nemzet Története X. kötetében így írnak: a vásári népességgel és járókelőkkel már néhány ezer főre szaporodott ifjúság Landerer és Heckenast nyomdája elé vonult, ahol „Jókai Mór, Petőfi Sándor, Vidacs János és az időközben megérkezett Vasvári Pál (kiemelés utólag) lefoglalván a sajtót, cenzúra nélkül kinyomtatták...”²²² Ha Vasvári csak a nyomdánál csatlakozott, akkor Petőfinek Vasvárra tett megjegyzései nagy részben kétségesek. De nem tűnik ekkor hitelesnek Nyáry Albert szövege sem Vasvárinak az orvostanhallgatóknak tartott rövid beszédéről. Tetőzi a bizonytalanságot, hogy Petőfi levelezésében utalás formájában sem fordul elő Vasvári neve.

Az elmondottakkal kapcsolatban érdemes idézni Pándi Pál sorait: „Nem hiszem azt, hogy Petőfi és Vasvári nézeteinek szükségképpen egyeznie kellett a forradalom, a politika valamennyi kérdésében.” Nem vallottak azonos álláspontot például az általános választójog kérdésében.²²³ Április utolsó napjaiban, amikor nyilvánosságra kerültek az első kinevezések, s Vasvári esedékes hivatalba lépésének híre is elterjedhetett, Petőfi április 29-én naplójában önmagáról beszélve, valójában elítélően szolt a hivatalvállalásról. Láttuk, Petőfi nem igényelte Vasvári részvételét a *Nép Barátja* felügyelőbizottságban. Ha jó az információnk, pár nap múlva nem csatlakozott a Vasvári által szervezett Márciusi Klubhoz. Nem jelölte, vagy nem jelöltette Vasvárit a május 12-i népgyűlésből a kormányhoz menesztett küldöttségbe. A jelenségeket figyelembe nem vevő, azokat jelentéktelennek tekintő magatartás az, amely úgy fogalmaz, hogy a forradalom első hónapjaiban Petőfi és Vasvári „teljes egyetértésben” politizált.

Nem bizonyítja az összhangot, az egyeztetett véleményt az a kétes értékű dokumentum, amely szerint Petőfi és Vasvári együtt neheztelnek Kossuthra,

²²¹ Thallóczy, Vasvári 18. Vasvári stílusáról Fekete, Vasvári 1956. Vasváriról a szónokról ld. még Hermann, Vasvári 41–42.

²²² Márki Sándor – Beksics Gusztáv, A modern Magyarország (1848–1896) Bp. 1898. 36. Ugyanebben az évben Ferenczy is azt írta, hogy Vasvári nem volt ott a Pillwaxban, s csak később, a nyomdánál csatlakozott. Ferenczy, Petőfi III. 203–204. jegyzet.

²²³ Pándi Pál, „Kisértetjárás” Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. Bp. 1972. II. 293.

mert nem veszi őket komolyan.²²⁴ Emlékezései szerint az unió kimondása után Pestre látogatott Jakab Elek a Pillwaxban volt Vasvári, Lisznyai, Sükei és mások társaságában. Elképzelhetetlen, ha Petőfi ott lett volna, azt az emlékezés ne említette volna meg.²²⁵ Vajda János július 11-én Kossuth beszédét a képviselőház karzatán Petőfi és Vasvári, „s több ilyen egyéniség között” hallgatta meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az említettek együtt mentek, vagy egy társaságban voltak.²²⁶ Az, hogy nevük együtt szerepel az Egyenlőségi Társulat választmányában, vagy az „Egyenlőségi ezred” tisztikarában, nem jelent élő kapcsolatot. Nevük egyébként is tiszteletből is bekerülhetett a névsorba, s kérdés, hogy bármely értekezleten egyidejűleg részt vettek-e.

Vasvári és Petőfi eltávolodását az is segítette, hogy Petőfi „A királyhoz” című verse, valamint május 12-iki kormányelleni kirohanása miatt országosan elvesztette népszerűségét, Vasvári népszerűsége változatlan maradt. Az *Életpékek*ben június 4-én megjelent írás nem provokálta, hanem megnyugtatta a közvéleményt, mivel a márciusi ifjúság nevében nyugalmat ígért. Vasvári és Petőfi eltávolodása érthetően bekövetkezett eltérő személyiségükből fakadóan is. Például az általános választójog kérdésében Petőfi nem akart tudni kompromisszumról, Vasvári mérlegelte a helyzetet és körültekintő politikusként szükségesnek tartotta a mérsékelt cenzust. A „Dicsőséges nagyurak” politikai hatásával foglalkozva Varga János megállapította: „Petőfi alkata, vérmérséklete és eszmei következetessége általában nem párosult a politikai taktikázás művészetével, és e körülmény pályafutása alatt többször is nehéz konfliktusokba sodorta őt.”²²⁷

Vasvárinak Petőfihez való viszonyában van egy érdekes, nem tisztázott kérdés. Az Országos Levéltárban őrzött Vasvári iratok között fennmaradt egy köszöntőbeszéd be ne fejezett fogalmazványa, amely Petőfit ünnepelte már-már himnikus hangvétellel. Bevezető mondata: „Mi, a középponti ifjúság képviselői azért jövőnk hozzád, hogy téged mind nemzeti élmozgalmaink egyik szereplőjét tiszteljünk”.²²⁸ Nem valószínű, hogy erre a köszöntésre sor került, mert annak a sajtóban lett volna valami nyoma. Három Petőfi-kutató is kétségbe vonja, hogy ez az ünnepelés megtörténhetett volna, illetve, hogy a kézirat mondanivalója más tartalommal elkészült volna.²²⁹ Az igazi kérdés az, hogy miért maradt el a köszöntés? S miért befejezetlen a kézirat? Vasvári meggondolta magát? Vagy Petőfi hírét vette az ünnepelés tervének, arról kelletlenül nyilatkozott, – s ezt Vasvári tudomására hozták? Tudott-e a tervről a középponti ifjúság, s esetleg Vasvári szándékáról értesülve, egyesek nem értettek azzal egyet? Megnyugtató választ a kutatás erre valószínűleg a jövőben sem fog adni.

²²⁴ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Pest, 1848. április 25. Arany János Összes Művei 15. Levelezés. Bp. 1972. 204. (A kutatás nem tartja hitelesnek a levelet.) Kéry, Napi krónikák 273.

²²⁵ Jakab Elek, Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re. Bp. 1880. 188.

²²⁶ VJÖM IV. 323.

²²⁷ Varga, Jobbágyfelszabadítás 108.

²²⁸ Vasvári iratai 661. Vasvári 1956. 263.

²²⁹ Kiss József véleménye PAT III: 101–102. Fekete Sándor, Adatok Vasvárihoz (Vasvári Pál, A szerelmes bajnok c. kötetben, Függelékben: Petőfi és Vasvári) Bp. 1996. 75–78. Kerényi, Petőfi 374.

Ezzel az áttekintéssel, s főleg a korábban elmondottakkal az volt a szerző szándéka, hogy Vasvárit kiemelje Petőfi „árnyékából”, megrajzolja emberi és politikai karakterének jellemző vonásait.

Teleki Blanka és Vasvári Pál

A 42 éves grófnő és a 22 éves fiatal férfi viszonya, ennek a viszornak a természete az emlékiratok tanúsága szerint nem foglalkoztatta a kortársakat. A kitüntető figyelem, amivel Teleki Blanka ügyelt Vasvári egészségére vagy kényelmére, erről valójában csak bizalmasa és üzenetközvetítője tudhatott. Azokban a feszült, izgatott napokban nem figyeltek fel a külső jelekre (például az arckép megrajzoltatására), vagy egyszerűen természetesnek tartották az ünneptel ifjú forradalmárnak kijáró megkülönböztetett bánásmódot. Nem foglalkoztatta, hogy az arckép gyors elkészülése, a művész tiszteletdíja, a gyors technikai kivitelezés milyen költségeket jelenthetett. A nyilvánosság tudomásul vette, amit az arckép alá nyomtattak, hogy azt Teleki Blanka leánynevelő intézetének tanulói készítették tanítójuknak hálájuk jeléül.

Egyedül Zsoldos Ignácnak, a pesti ún. felső váltótörvényszék elnökének emlékezéseiben található a megjegyzés, hogy Vasvári „mérnök-segéd” (?) „gróf Teleki Blanka kedvese”.²³⁰ Ez a tény nem lehetett nagyon ismert, mert Hunfalvy Pál 1849-ben Debrecenben egy pesti színházi hír kapcsán azt jegyezte fel, hogy Hollósy Kornélia, az énekesnő Vasvári Pálnak a jegyese.²³¹ Thallóczy felfigyelt Lővei Klára leveleire, s talán hallott is szóbeszédet a grófnő és Vasvári kapcsolatáról. Azonban húsz évvel Teleki Blanka halála után, s tekintettel a család érzékenységre, nem utalt a különös viszonyra, csak annyit jegyzett meg, Teleki Blanka és Lővei Klára „nagy rokonszenvvel kísérték” Vasvári Pál tevékenységét.²³²

A második világháború után az 1848–49-es események felé forduló kutatók közül Fekete Sándor figyelt fel Teleki Blanka és intézeti tanárának kapcsolatára. Egy reprezentatív és nagy késéssel megjelent történelmi portréorozatban röviden utalt a kérdésre. Megjegyezte, hogy Vasvárit „meghitt viszony fűzte” Teleki Blankához.²³³

Teleki Blanka halálának 125. évfordulóján, 1987-ben Fekete Sándor a *Magyar Nemzetben* részletes és szép megemlékezést írt „Blanka és Pál” címmel. A széleskörű ismeretek alapján készült írás elmondja, hogy P. Szathmáry Károly „Gróf Teleki Blanka életrajza” (amelyet Lővei Klára emlékezései alapján írt) csak nagy késéssel jelent meg, mert a család tiltakozott amiatt, hogy a szerző

²³⁰ Zsoldos Törödékek I. 63. Vasvárit minősíti is. Eszerint Vasvári iszonyú ember, „maró eszü, mint a választóvíz”, szép külsejű, jó „mundstückel” (előadókészséggel?), vakmerő az örütségig. „Kész Robespierre v. Marat lett volna belőle – ha nem vész el...” Zsoldostól vette át március 28-án Pest megye választmányának küldöttsége a váltótörvényszék pecsétjét. Uo. I: 73–74. Az emlékező ekkor szerezhetette személyes benyomását Vasváriról.

²³¹ Hunfalvy Pál, Napló 1848–1849. Bp. 1986. 164.

²³² Thallóczy, Vasvári 55.

²³³ Fekete Sándor, Vasvári Pál. In: Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Főszerk. Pozsgai Imre. Bp. 1983. 244.

megemlítette Blanka „első szerelmét”, akitől eltiltották annak alacsonyabb társadalmi állása és vallása miatt. Az, hogy Vasváriról nem írt, mutatja, hogy P. Szathmáry tartott a család fellépésétől. A cikk szerint mikor az 1851-ben lázítás, forradalmi magatartás és dinasztia-ellenes viselkedés miatt letartóztatták Teleki Blankát (aki Debrecenben a Vasvári által szervezett szabadcsapat zászlóánya volt), a hadbíró Vasvárival való kapcsolatáról is faggatta. A grófnő azt válaszolta, hogy Debrecenben kétszer-háromszor felkereste Vasvárit, akivel „személyileg rokonszenvezett”. Fekete Sándor hivatkozik Lővei Klára emlékezéseire is, arra a jelenetre, amikor Szegeden értesültek Vasvári haláláról. Mikor Lővei Klára megjegyezte, hogy „Mit vesztett benne a haza!”, a grófnő így felelt: „De mit vesztettem én!” Végül Fekete Sándor elmondja, hogy 1946-ban az Országos Levéltárban kezébe került egy levéltöredék, amelyről azt gondolta, hogy Teleki Blankának szól. A levél így kezdődik: „Nagysád bizalmas levele hasonérzelmeket ébresztett kebelemben.” Majd pár sor után meglepő módon így folytatódik: „Mért ne lett volna szabad találkozni márcz. 15-én rokon szellemeknek? – e nap a honszerető keblek első közös imaháza volt, melynek csarnokában a jobb keblek egymáshoz simultak.” Majd a befejezetlen mondat: „A haza e napnak csak eredményeit fogja érezni, s azért az egyének érzelme itt az egészben olvad fel. Azért kedves oly lelkekre találni – melyek...” Itt a levéltöredék véget ér.²³⁴ Fekete Sándor azzal fejezte be ünnepi megemlékezését, hogy egyre jobban hiszi, hogy a levéltöredék Teleki Blanka „bizalmas levelére” szánt válasz. Elment-e a válasz? S valóban Blanka volt-e a címzett? A szerző, függetlenül a megoldatlan rejtélytől, Blankát és Pált úgy látja, mint „egymáshoz simuló rokonlelkeket”.²³⁵

Vasvári 1988-ban kiadott iratainak szerkesztője nem foglalt állást ebben a kérdésben. A forrásokat 1989-ben kiadó Takács Péter a kötet előszavában így írt: „A munka, a rendszeres találkozás közelebb hozza Teleki Blanka grófnőt is. Kölcsönös szerelem ébred bennük egymás iránt s e romantikus szerelem — ha nem is lett volna legalizálható soha — minden bizonnyal ösztönözte Vasvárit, hogy minél előbb nemesi rangot” szerezzen.²³⁶ Hermann Róbert elfogadja Fekete Sándor fejtegetését, „Az újabb kutatások alapján úgy tűnik — írja —, hogy a Teleki Blanka grófnőhöz fűződő viszonya (Vasvárinak) több volt egyszerű rokonszenvnél, s 1848. márciusa után a kölcsönös rokonszenv szívbéli viszonyná vált.”²³⁷ Hornyák Mária Teleki Blanka halálára emlékező kis kötetében felidézve azt, hogy a Vasvári halálhíréről értesülve a grófnő mint reagált, idézi Sáfrán Györgyi véleményét: „Szóbeszéd csupán, vagy a forradalom minden gátlást elszöprő lázában e két rendkívüli ember, mint férfi és nő egymásra talált? Nem

²³⁴ Vasvári iratai 266. A márciusi ifjak 1988. 267.

²³⁵ Fekete Sándor, Blanka és Pál. Magyar Nemzet. 1987. október 24. Közli A szerelmes bajnok 57–60.

²³⁶ Források 9.

²³⁷ Hermann, Vasvári. In: A márciusi ifjak 2000. 33. Ugyanebben a kötetben Teleki Blankáról írva, Ratzki Rita nem ír a kérdésről. Közli viszont a Teleki Blanka elleni vádpontokat. Ratzki Rita, Teleki Blanka (1806–1862). In: A márciusi ifjak 2000. 499.

tudjuk.” Hornyák Mária kiegészítése: „Igen, tényleg nem tudjuk, csak sejtjük. És tisztelettel, szeretettel maradjunk is meg emellett!”²³⁸

Valóban tiszteletet érdemel Teleki Blanka, aki egy tehetséges fiatal embernek olyan munkalehetőséget teremtett, amivel lehetővé tette, hogy gond nélkül folytassa egyetemi tanulmányait. Amikor eljött a forradalom, támogatta politikai ambícióit, s maga is olyan tevékenységet folytatott, amiért az osztrák hadbíróság súlyos büntetésre ítélte. Áldozatos tevékenységével Teleki Blanka grófnő messze kiemelkedett főrangú társnői közül.

Legendák és megfakult emlékek Vasvári Pálról

A 19. század utolsó évtizedeiben Vasváriról a sajtóban megjelent nagyszámú emlékeztést nem könnyű áttekinteni. E sorok írója technikai okokból mindre nem is vállalkozott, bár a fontosabbnak tűnőket igyekezett feldolgozni. Ennek kapcsán tapasztalata, hogy az emlékezők közül számosan általában együtt emlegetik Vasvárit és Petőfit, ahol nem voltak vagy nem lehettek. Ilyen például Görgey István, aki azt írja emlékezéseiben, hogy Petőfi és Vasvári 1848. május-júniusában lelkesítő beszédeket tartottak a Múzeum lépcsőjén. Valamit a legendákról. Vasvári bizonyosan olvasta Cabet, *Voyage en Icarie* című, 1840-ben megjelent munkáját, s beszélt is erről barátainak. Jókai Mór 1848 májusában humoros karcolatot is írt, amely szerint a radikálisok kivándoroltak Amerikába, hogy ott Vasvári vezetésével megalakítsák Ikáriát. Annak azonban nincsen semmi nyoma, hogy Vasvári a külvárosokban a munkásoknak tartott előadásokat Ikáriáról. (Milyen elképzelések szerint vállalt volna ilyet, hogy a civilizációból kivonuló emberek kalandját ismertesse?) Vasvári és Janku 1848 nyarán történt találkozásának legendájáról már szoltunk.

Degré Alajos 1848. márciusától sok eseményen jelen volt, s emlékezéseit szívesen használják fel a történészek. 1883-ban megjelent emlékezéseiről azonban néha kiderül, hogy az író emlékei már megfakultak, információ pontatlankok. Varga János figyelt fel arra, hogy Degré pozsonyi kiküldetésekor március 27-én állítása ellenére nem találkozhatott Batthyány-nal, mert az akkor Bécsben volt. Spira György jegyezte meg, hogy Degré egy április 19-én megjelent plakátot, amely népgyűlést hívott össze, egy április 22-én kifüggesztett, „Kenyeret a népnek!” plakáttal kevert össze. E sorok írója pedig azt tapasztalt, hogy a május 12-iki népgyűlésből a minisztériumhoz indított küldöttségben szereplő Degré úgy emlékezett, hogy Batthyánynál együtt találták az ülésző minisztereket. Széchenyi naplójából tudjuk azonban, hogy Batthyány a küldöttség megérkezése után úgy hívta össze a minisztereket, hogy meghallgassák a deputációt.

Egy sajátos történetet azonban érdemes részletesen ismertetni, s helyét is megjelölni az emlékiratban. Az elmondandóknak azonban Vasvári csak mellékszereplője. A történet szerint Degré egy ismerőse, Kemnitzer kapitány 1848 nyarán abból az alkalomból, hogy kinevezése megjelent a *Közlönyben*, „kis es-

²³⁸ Hornyák Mária, Brunszvik Teréz szellemi gyermeke: Teleki Blanka (1806–1862). 2. bővített, javított kiadás. Martonvásár. 2012. 40.

télyt” kívánt szervezni. Az estélyen vendége lesz Woroniecki herceg, aki meg szeretné ismerni Petőfit és Vasvárit. Kérte Degrét, hogy a megnevezetteket hívja meg. Vasvári igent mondott, de Petőfi — mint ezt Degré előre jelezte — visszautasító volt. Majd Degré rábeszélésre mégis elfogadta a meghívást. A beszámoló lírai hangon tudósít az estről, ami jól sikerült. Petőfi verseket szavalt, a herceg pedig gyönyörködött a költőben. Olyanok voltak — emlékezik meg-hökkentő fordulattal Degré — „mint egy szerelmespár”.²³⁹ A történet nagyon valószínűtlen. Kemnitzer kilépett főhadnagy lehetett Degré ismerőse, talán még Woroniecki herceg is. Az is lehetséges, hogy a kapitány ismerte a herceget. Azt azonban joggal valótlannak tarthatjuk, hogy Petőfi — most tekintsünk el, hogy a herceg nyáron miniszterelnöki engedéllyel szabadcsapatot alakított — verseit szavalja, s hagyja, hogy gyönyörködjenek benne. A történet arra figyelmeztet, hogy Degrének nem csak jó tolla volt, de élénk fantáziája is.

*

Lehet, hogy Vasvári március 15-én reggel nem volt ott a Pillwaxban. Lehet, hogy a Petőfi által vezetett fellépéshez csak a nyomdánál csatlakozott. De a szabad sajtó első termékeinek megszületésénél a tudósítások szerint aktív szerepet játszott. Az eljövendő napok során nagy figyelmet kiváltó beszédei meghozták számára a kitüntető elnevezést, hogy ő a nép szónoka. Mikor Vasvári arcképe ismertté vált, erről Királyi Pál újságíró levelet intézett a Győrben megjelenő *Hazánk* szerkesztőjéhez. Kijelentette, a kedvelt népszónok nevét március 15-ével mindig együtt fogják emlegetni. Ezt leköszölve, Kovács Pál szerkesztő hozzátette: „Vasvári egyike azoknak, kiknek a kivívott szabadság ügye igen sokkal tartozik.” Ezek a szavak egy egész nemzedék véleményét fejezték ki.

RÖVIDÍTÉSEK

AJÖM XI.

Andics, A nagybirtokos
arisztokrácia
Batthyány iratai

BM

BM eln.

BM rend.

Birányi, Pesti forradalom

Deák, Levelek

Arany János Összes Művei XI. Levelezés I. S. a. r.
Sáfrán Györgyi. Bp. 1964.

Andics Erzsébet, A nagybirtokos arisztokrácia el-
lenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. Bp. 1952.

Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nem-
zetőri iratai I–II. S. a. r. Urbán Aladár. Bp. 1999.

MOL H 12 Belügyminisztérium általános iratok

MOL H 9 Belügyminisztérium elnöki iratok

MOL H 14 Belügyminisztérium rendőri iratok

Birányi Ákos, Pesti forradalom (március 15–19.) Pest,
1848.

Deák Imre, 1848. A szabadságharc története, aho-
gyan a kortársak látták. Bp. é. n. (1943)

²³⁹ Degré Alajos, Visszaemlékezések. Bp. 1883. 210–213. Kemnitzer Károly kilépett főhadnagy 1848 őszén kapta meg a századosi előléptetést, – de ezt nem közölte a hivatalos Közlöny. Bona Gábor, Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. átdolgozott kiadás. Bp. 2000. 433–434.

Documente... in Tărilor Române III.	Documente privind revoluția de la 1848 în Tărilor Române. Transilvania. III. Red. Stefan Pascu. Cluj-Napoca, 1982.
Degré, Visszaemlékezéseim Egyed, Erdély Ferenczy, Petőfi Források	Degré Alajos, Visszaemlékezéseim. Bp. 1883. Egyed Ákos, Erdély 1848–1849. I. Csíkszereda, 1998. Ferenczy Zoltán, Petőfi életrajza I–III. Bp. 1896. Források Vasvári Pál életéhez. S. a. r., bev. és jegyzetek Bene János–Takács Péter. Tiszavasvári, 1989. A Vasvári Pál Társaság Füzetei I.
Gyulay naplói	Gyulay Lajos naplói 1848–1849. I–II. S. a. r. Csetri Elek–Miskolczy Ambrus. Bp. 2003.
HK Kerényi, Petőfi	Hadtörténelmi Közlemények Kerényi Ferenc, Petőfi Sándor élete és költészete. Bp. 2008.
Kéry, Napi krónikák	Kéry Gyula, A szabadságharc története napi krónikákban (1848) Bp. 1899.
KH Kléh, A pesti forradalom	Kossuth Hírlapja Kléh István, A pesti forradalom története 1848-ban. Pest, 1848.
KLÖM XI.	Kossuth Lajos Összes Művei XI. S. a. r. és bev. Barta István. Bp. 1951.
KLÖM XII.	Kossuth Lajos Összes Művei XII. S. a. r. Sinkovics István. Bp. 1957.
A márciusi ifjak 1988.	„A márciusi ifjak egyike valék”. Vál. bev. és jegyzetek Danyi Gábor–Simor András. Bp. 1988.
A márciusi ifjak 2000.	A márciusi ifjak nemzedéke. Szerk. és előszó Körönczi Katalin. Bp. 2000.
Meln.	MOL H 2 Miniszterelnök elnöki iratok
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MT	Marczius Tizenötödike
Nádori miniszteri	MOL N 31 István nádor levéltára, miniszteri iratok
Nyári, A magyar forradalom	Nyári Albert, A magyar forradalom napjai I–II. Pest, 1848.
Nemzeti	Nemzeti, politikai lap (1848. május 2-től.)
NU	Nemzeti Újság (1848. április 30-ig.)
Nyomtatványok	MOL R 32 1848/49. évi nyomtatványok
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
Paskay, A jurátus élet	Paskay Gyula, A jurátus élet 1847/48-ban. Bp. 1885.
PAt	Petőfi Adattár I–III. Szerk. Kiss József. Bp. 1987–1992.
PD	Pesti Divatlap
PH	Pesti Hírlap
PM eln.	MOL H 20 Pénzügyminisztérium elnöki iratok

- PSÖM V. Petőfi Sándor Összes Művei V. S. a. r. V. Nyilassy Vilma–Kiss József. Bp. 1964.
- Rendőri napi jelentések MOL H 15 Belügyminisztérium rendőri osztály, napi jelentések
- Revolutia ... din Transilvania I. Red. Stefan Pascu–Victor Cheresteşiu. Cluj–Napoca, 1977.
- Rózsa–Spira, A kortársak Rózsa György–Spira György, Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973.
- Sáfrán, Teleki Blanka Sáfrán Györgyi (szerk.), Teleki Blanka és köre. Bp. 1963.
- Spira, A pestiek Spira György, A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998.
- Spira, A vezérmegye Spira György, A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán. Századok 1964/4.
- Szentpétery, A Bölcsészkar Szentpétery Imre, A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935. Bp. 1935.
- Széchenyi Napló Széchenyi István, Napló. S. a. r. Oltványi Ambrus Bp. 1978.
- Thallóczy, Vasvári Thallóczy Lajos, Vasvári Pál és az egyetemi ifjúság 1844–1848/1849. Bp. 1882.
- Urbán, Batthány 2007. Urbán Aladár, Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. Bp. 2007.
- Urbán, A nagy év Urbán Aladár, A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról Bp. 1981.
- Urbán, A katonai vérengzés Urbán Aladár, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai várban. Hadtörténelmi Közlemények 1968/1.
- Urbán, Tíz válságos nap Urbán Aladár, Tíz válságos nap a Batthyány-kormány történetéből. In: A nagy év, 1971.
- VJÖM IV. Vajda János Összes Művei IV. S. a. r. Seres József. Bp. 1972.
- Varga, Jobbágyszabadítás Varga János, A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971.
- Vasvári 1956 Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk. és bev. Fekete Sándor. Bp. 1956.
- Vasvári iratai MOL H 117. Vasvári Pál iratai
- VU Vasárnapi Újság
- Waldapfel, Levelestár I. V. Waldapfel Eszter, A forradalom és a szabadságharc levelestára I. Bp. 1950.
- Zsoldos, Töredékek Zsoldos Ignác, Töredékek magam és kortársaim életéből. MTA Kézirattár. Tört. 2. r. I. 257.

TOWARDS A CRITICAL BIOGRAPHY OF PÁL VASVÁRI

*Sources and Studies on Pál Vasvári**by Aladár Urbán**Summary*

The study presents the activities of Pál Vasvári (1826–1849), one of the major protagonists of the revolution at Pest on 15 March 1848, then university student, from March to September 1848 on the basis of his surviving papers. In the stormy days of March Vasvári came to considerable fame through his orations. At the popular assemblies he had to mobilize against Vienna, since the court hesitated to sanction the act on the establishment of a responsible Hungarian government. On 14 April it was Vasvári who, in the name of the revolutionary youth, saluted the government arriving to Pest after the closing of the diet at Pressburg. The students of the university at Pest wanted Vasvári, a popular, good lecturer of great historical erudition, to become their teacher instead of the obscure and boring professors. Vasvári himself applied for a (private) university lecturership, but his application was turned down by József Eötvös, minister of religion and public education. Vasvári was one of the organisers of the mass protest against general Lederer, captain-in-chief of Buda, which was dispersed by the military without previous warning. In the middle of June he was appointed by Kossuth as secretary in the ministry of finances. In late August and early September he played a leading role at the sessions of the Egalitarian Association. On 28 September he was the courier of prime minister Batthyány with the army opposing the Croats, from where he brought reports to the parliament and the capital.

Demmel József

„MAGYARORSZÁG FÖLVIDÉKE MAGYARORSZÁG SZÍVÉHEZ MÉG JOBBAN CSATOLVA LESZ”

*A magyar politikai elit, a szlovák politikai gondolkodók és
a szlovák–magyar viszony 1860–1861-ben¹*

Az 1860 ősztől 1861 nyaráig tartó időszakot gyakran jellemzi a szakirodalom olyan idilli pillanatnak, amikor a magyar politikai elit és a szlovák politikai gondolkodók a legközelebb álltak a megegyezéshez. Számos kérdés vetőd fel a szlovák-magyar kapcsolatok e rövid szakaszával kapcsolatban: milyen külső és belső tényezők segítették elő a párbeszéd kialakulását; miért volt más ez a korszak a politikai és közélet jellegét tekintve, mint az azt megelőző, illetve azt követő korszakok; kik voltak-e közeledés legfontosabb előmozdítói és mi motiválhatta őket; miért fulladt végül ez a kísérlet kudarcba? Ahhoz, hogy e kérdésekre választ adhassunk, mindenekelőtt meg kell ismernünk egy különleges politikai életpálya-kísérletet, az 1861-ben Turócszentmárton városa által országgyűlési képviselőnek választott Justh József pályafutását.

1. „Nálunk, hol magyar nincs is”² Justh József és Turóc megye szlováksága

Justh József 1809. május 12-én született a Turóc megyei Necpálon, a családi kastélyban. A Justh a megye egyik legtekintélyesebb, és az örökös főispánokat adó Révay család után az egyik legvagyonosabb famíliája volt, tagjai közül évszázadok óta számos alispán és országgyűlési követ került ki. Justh József jogi tanulmányai befejezése után a családi hagyományokhoz híven bekapcsolódott a megyei és az országos politikába. 1830-ban ablegátusként, későbbi apósa, Révay József képviseletében, 1839-ben és 1847-ben Turóc vármegye követeként, 1861-től 1875-ben bekövetkezett haláláig pedig a turócszentmártoni választókerület képviselőjeként vett részt a magyar országgyűlésben. 1842 és 1848 között Turóc alispánja, 1848-ban Bars megye főispánja és Turóc kormány-

¹ A tanulmány a „Pánszlávok a kastélyban. Justh József Turóc megyei alispán és a szlováknyelvű magyar nemesség elfeledett története” munkacímű kézirat részlete. A kutatást a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj és a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés Kollégiumának alkotói támogatása tette lehetővé.

² Justh József beszéde az 1870-es közigazgatási vitában. Képviselőházi napló. 1870. június 23–július 13. IX. Pest, 1870. 221–226.

biztosa volt,³ 1849 után pedig két évre internálták. 1869-től az 1875-ös fúzióig a kormányzó Deák-párt elnöki tisztségét is viselte.⁴

Justh József tehát közel fél évszázadon keresztül a magyar politikai elit integráns tagja, a magyar politika másodvonalának fontos szereplője volt. Épp ezért különös, hogy amikor 1867-ben, Ferenc József magyar királlyá koronázásának másnapján Festetich György, a király személye körüli miniszter az ünnep alkalmából felterjesztette kitüntetésre, „szláv nemzetiségű földbirtokosnak”, a korabeli megfogalmazás szerint tehát szlovák nemzetiségűnek jellemezte.⁵ Festetich megjegyzése Justh kapcsán egy olyan, a korban szokványos jelenségre utal, amely napjainkra jórészt feledésbe merült. A szlovák és a magyar közvélekedéssel szemben ugyanis a felső-magyarországi nemesség több tízezer főt számoló, szlovák anyanyelvű csoportjai nem „magyarosodtak el” a 19. század elején a modern nacionalizmus hatására, sőt a század utolsó évtizedeiig megőrizték bonyolult identitás szerkezetük szlovák nyelvi-kulturális elemeit.⁶ Turóc megyében, amelynek déli sarka is több tíz kilométerre északra feküdt a szlovák–magyar nyelvhatártól, és amely ráadásul egy hatalmas, mindössze három hegyi szoroson át járható hegyek által körbezárt terület volt, sokáig számított hétköznapi jelenségnek a magyarul nem vagy alig tudó, szlovák anyanyelvű magyar nemes. Fényes Elek szerint 1847-ben mindössze 200 magyar élt a megyében, ez a (láthatóan pontatlan, kerekített) szám azonban a magyarul jól beszélő, de feltehetően nem magyar anyanyelvű turóciak létszámára utalt.⁷ Festetich megjegyzése alapján Justhot is ezen, magyarul jól tudó, de szlovák anyanyelvű nemesek közé kell számítanunk. Mivel azonban az ő irathagyatéka jórészt elveszett, tőle származó forrásokból nem tudjuk rekonstruálni, hogy miként épültek fel plurális identitás szerkezetének szlovák elemei. Többször kitértek azonban erre a kérdésre a szlovák nemzeti mozgalom Justhtal kapcsolatba kerülő tagjai. Azért érdemes e forrásokat is számba venni, mert a Justhtal a politikai életben számos alkalommal szembekerülő szlovák politikusok érthető okokból kifejezetten érzékenyen figyeltek Justh szlovák megnyilvánulásaira.

A szlovák nemzeti mozgalom 1877 és 1914 közötti első számú vezetőjének tartott,⁸ a Szlovák Nemzeti Pártot közel négy évtizeden keresztül vezető ügyvéd, Pavel Mudroň emlékirataiból tudjuk, hogy fiatalkorában három évig élt Justh Józseffel egy kastélyban, Necpálon, 1857 és 1859 között ugyanis ő volt a Justh-fiúk, ifjabb Justh József és Justh Sándor nevelője. Mudroň 1900-ban írott visszaemlékezései szerint kifejezetten jól érezte magát a Justh-kastélyban, annak ellenére, hogy az évi négyszáz forintos nevelői honoráriumáért csak ne-

³ Justh 1848-as kormánybiztosi tevékenységéről lásd *Hermann Róbert*: Görgei és a felvidéki kormánybiztosok 1849. január 5. – február 10. Hadtörténelmi Közlemények 104 (1991: 3. sz.) 129–130.

⁴ *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja. 1825–1848. 1. kötet. Bp. 2011. 970.

⁵ Az eredeti felterjesztést közli: *Korompay H. János*: Arany János keresztje: a kitüntetés. Irodalomtörténeti Közlemények 116 (2012: 5. sz.) 521.

⁶ *József Demmel*: „Stav zemiansky národa slovenského”. Uhorská šľachta slovenského pôvodu. Forum Historiae 6 (2012: 2. sz.) 56–67.

⁷ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. II. Pest, 1847. 139–172.

⁸ *Michal Slávik*: Slovenskí národovci do 30. októbra 1918. Trenčín, 1945. 342.

hezen tudott megdolgozni, mivel a nála egyébként nem sokkal fiatalabb Justh-úrfik nem akartak tanulni. Mudroň pozitívan emlékezett vissza magára Justh Józsefre is: „Idősebb Justh József nagyon szívélyes, jóakarátú és nagyon művelt ember volt,” és állítása szerint Justh is úgy búcsúzott tőle nevelősködése végén, hogy ha lenne pénze hosszabb távon is megfizetni, soha nem engedné el a kastélyából. Mudroň szerint a szlovák nemzeti kérdés is szóba került köztük, és Justh állítólag azt mondta, hogy „teljesen egyetért Hurbannal, hogy igaza van; de ő, tekintettel a saját társadalmi helyzetére ezt nem mondhatja ki nyíltan és nem cselekedhet eszerint.”⁹ Érdekes ehelyütt Mudroň és Justh feleségének, Révay Paulinának a viszonya is. A szlovák diák ugyanis a bemutatkozásánál nem csókolta kezét az asszonynak, amit az udvariatlanságnak tekintett, ám ezt Mudroň szerint úgy fejezte ki a férjének, hogy kérdőre vonta: „miért fogadott ilyen pánszlávot a házba. De az öregúr megfelelt neki — így Mudroň — hogy neki semmi köze az én politikai meggyőződésemhez, csak a gyerekeit tanítsam.”¹⁰ Ez a megjegyzés rávilágít Mudroň és Justh kapcsolatának szempontunkból legizgalmasabb problémájára. Egy nemes családnál dolgozó nevelő politikai meggyőződése ugyanis a korban valójában rendkívül fontos volt,¹¹ hiszen diákjaiból később nagy eséllyel lettek megyei vagy országos politikusok, így Justh állítólagos kijelentésével szemben igenis volt jelentősége, hogy a nemes ifjaknak nevelőik milyen világnézetet közvetítettek.¹² Annak tehát, hogy Justhot nem érdekelte a fiait nevelő Mudroň pánszlávizmusa, komoly jelentősége lehet. Sőt, tudjuk, hogy Justhot korábban sem zavarhatta, hogy gyermekeit a szlovák nemzeti mozgalomhoz kötődő fiatalok nevelték, ugyanis nem Mudroň volt az első „pánszláv” a kastélyban. 1844 és 1847 között Ludovít Grossmann volt a Justh-gyerekek nevelője. Ludovít Grossmann annak a Gustáv Grossmannnak volt az öccse, aki Štúr legszorosabb baráti köréhez tartozott: ő volt az, aki Štúrral együtt megszervezte a wartburgi ünnepély mintájára megtartott első szlovák nemzeti ünnepet, az 1836-os dévényi kirándulást, és később együtt tanultak a hallei egyetemen is. Gustáv Grossmann ezután 1846-ban bekövetkezett haláláig Turócszentmártonban volt evangélikus pap,¹³ így alighanem az ő közvetítésével kerülhetett 1844-ben épp öccse, Ludovít Grossmann (akit a kor-

⁹ Pavol Mudroň: Vlastný životopis. Slovenské pohľady, 35 (1915: 3. sz.) 78., 149.

¹⁰ Mudroň, P.: Životopis i. m. 77.

¹¹ Elegendő itt csak utalnunk Pierre Bourdieu habitus-elméletére, amely szerint az uralkodó csoportok tudatosan törekednek saját világnképük uralkodóvá tételére, és ennek az egyik elsődleges eszköze a nevelés. Pierre Bourdieu: Rekonverziós stratégiák. In: *Uő: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok.* Bp. 1978. 350–351. V. ö.: Keszei András: A középfokú oktatás felekezeti változatai a 19. század első felében. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk. Kővér György. Bp. 2006. 541–543.

¹² Épp ezért merült fel bizonyos esetekben, hogy a köznevelés hasznosabb egy nemes fiatalnak, mint a házi nevelés, mert a német vagy francia tanítók nem megfelelő szellemben nevelik az ifjakat. Szilágyi Ferencz: A közönséges iskolai nevelésnek a házival való összevethetősége. Erdélyi Múzeum 5 (1817: 6. sz.) 110–143.

¹³ Gustáv Grossmannról lásd Biografický lexikon Slovenska. III. Szerk. Augustín Matovčík. Martin, 2007. 233. (A továbbiakban BLS). Jozef Miloslav Hurban: Ludovít Štúr. Rozpomienky. Bratislava, 1959. 56–57., 88., 91., 93., 95–96.

társak hasonlóan elkötelezett szlovákként ismertek¹⁴) a Justh kastélyba nevelőnek.¹⁵ Azt is tudjuk, hogy Justh elégedett lehetett a Grossmann által végzett munkával, mivel 1846 novemberében beajánlotta a besztecebányai evangélikus gimnáziumba, tanárnak.¹⁶

Az, hogy Justhot nem érdekelte az egyébként valóban politikai pályára szánt fiait nevelő Grossmann és Mudroň „pánszlávizmusa”, azt jelzi, hogy magyar kortársaihoz képest valóban másként, kevésbé a végletekben gondolkodhatott Štúr és Hurban mozgalmáról. Hiszen az, hogy egy nemzetileg elkötelezett szlovák fiatal jelentkezik nála nevelőként, a korabeli evangélikus iskolai és társadalmi hálózatok sajátosságaiból és hagyományaiból következett,¹⁷ de az, hogy ez számára — állítólag — nem jelentett problémát, hogy nem érezte veszélyben ettől fiai alakuló világképét és későbbi politikai jövőjét, az már feltehetően kivételes reakció volt.

Ha a Justh által elsajátított első nyelvet, „anyanyelvét” szeretnénk meghatározni, az őt szintén személyesen ismerő turóci hivatalnokhoz, Ambro Pietorhoz fordulhatunk. Pietor¹⁸ híres Nápor – Odpor című munkájában azt írta, hogy Justh „fiatalon nem is tudott magyarul és úgy tanult meg később.”¹⁹ Pietornak ezt a magyarosítás kibontakozásáról szóló, alapvetően agitációs jellegű röpiratát persze aligha lehet önmagában hiteles forrásnak tekinteni, állítását ez esetben azonban több más forrás is alátámasztja. Ilyen például a Jozef Miloslav Hurban által írt Štúr-életrajzban az a gondolatmenet, ahol Hurban a szlovák szónokokról beszélt, és élesen szembeállította az új, Štúr-féle irodalmi nyelvet elutasító, a korábbi évszázadokban is használt szlovakizált cseh liturgikus nyelv mellett küzdő evangélikus lelkészek, tanárok szónoki képességeit a szlovák anyanyelvű nemesség rétoráival. „Amikor nyilvános találkozókra került sor, — írta Hurban — a cseh-szlovák nyelven régóta szónoklók, akik éveken és éveken keresztül tanulták a cseh grammatikát, és hivatali tevékenységük során is állandóan gyakorolták, tátott szájjal hallgatták a turóci, árvai, lipitói nemességet, ahogy ez szívhez szólóan beszélt [...] pedig nyelvtankönyvről még csak nem is hallott. Ők a nyelvet szépajkú anyáiktól tanulták, tőlük és a népüktől, amelytől akkor még nem választotta el őket a magyar sovinizmus. Minden idősebb emlékszik még a szép beszédű Justh Józsefre, Szentiványi

¹⁴ Hurban, J. M.: Štúr i. m. 51., 56.

¹⁵ BLS III. 234.

¹⁶ Archív literatúra a umenia, Slovenská národná knižnica (a továbbiakban ALU SNK) Sign.: A 525. Huszágh Dániel Justh Józsefnek 1846. november 30-án. Grossmann egyébként nyugdíjazásáig maradt a posztján.

¹⁷ Például a nógrádi nemesi ellenzék vezéralakjánál, Prónay Jánosnál volt nevelő Karol Kuzmány, majd rövid ideig maga Štúr is. Erről, ill. magáról a rendszerről, az evangélikus diákok nevelőkódéséről bővebben lásd Demmel József: A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon. Pozsony, 2011. 92–107. *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások.* Szerk.: Demmel József. Pozsony, 2012. 473–474. Štúr Karol Boleslav Štorchnak 1837. szeptember 18-án.

¹⁸ Zdeňko Ďuriška: Genealógie rodu Pietrovcov. Biografické štúdie 32. Martin, 2007. 53–57.

¹⁹ Ambro Pietor: Nápor–Odpor. Ako postupovala maďarisácia v Uhorsku a čo s tým súvisi. Turčiansky Sv. Martin, Ambro Pietor, 1905. 41.

Adolfra és Mártonra, Kossuth Gyurkára, Zátureckyre, Zmeškálra, Szmrecsányira és száz másakra. [...] költők és szónokok nyelvén beszéltek”.²⁰ Viliam Pauliny-Tóth ugyancsak úgy említi egyszer Justhot, mint aki „színtiszta szép szlovák nyelven tart szép beszédeket.”²¹

A szlovák szerzők állítását épp ellenkező szemszögből támasztja alá, hogy a magyar és német források magyar felszólalásai kapcsán épp ellenkező képet festettek Justhról. Egy, az 1839-es pozsonyi országgyűlésen készült titkosrendőri jellemzése rossz szónoknak nevezi,²² és még egy nekrológiában is megemlégették, hogy nem szónoklataival tűnt ki a magyar politikusok közül.²³ Persze elvileg a kétféle forrás közege nem volt azonos, hiszen magyar országgyűlési beszédei során Justhot az ország legjobb, legtapasztaltabb, leghatásosabb szónokaival vetették össze, míg a szlovák közegben erősebbnek hathatott ugyanaz a szónoki felkészültség és eszköztár, mégis feltűnő, hogy a források mindenütt szlovák szónoklatának ékességét és magyar szónoki korlátait emelik ki.

Ezen (újfent hangsúlyozva, nem első kézből származó) források szerint aligha a magyar volt Justh József első megtanult nyelve. Hogy a necpáli Justh kastélyban a 19. század első évtizedeiben szlovák vagy német szó hangzott-e el gyakrabban, azt nem tudtuk rekonstruálni, az viszont bizonyos, hogy előbbi köznyelvként hamar, szinte bizonyosan a magyar előtt sajátította el. Feltehetően emiatt is lehetett a magyar politikai elit más tagjaihoz képest nyitottabb a szlovák nemzeti mozgalom képviselői felé, ami azt eredményezte, hogy nem minden áron legyőzendő ellenfélnek, hanem vitapartnernek tekintette őket, hajlandó volt mérlegelni érveiket,²⁴ sőt, akár évekre befogadni őket a kastélyába, gyermekei nevelőiként. Egy különleges történelmi pillanatban pedig ez az érzékenység, nyitottság egy lehetséges szlovák-magyar megbékélés kulcsfigurájává tette őt.

1861. június 6-án és 7-én ugyanis, amikor Turócszentmártonban tanácskozott a szlovák nemzeti mozgalom szinte valamennyi képviselője, és elfogadták a Štefan Marko Daxner által megfogalmazott, utólag a Szlovák Nemzet Memorandumának nevezett dokumentumot, Justh is jelen volt, sőt, aktívan részt vett a tárgyalásokon. Mindez azért fontos, mert a 19. század folyamán ez volt az egyetlen alkalom, amikor a szlovák nemzeti-szellemi elit kéréseit nem a magyar politikai elitet megkerülve egy külső hatalomhoz fordulva fogalmazta meg, hanem a pesti országgyűlés elé terjesztette, ami azt jelezte, hogy a szlovák kérések teljesítését ekkor nem a „magyarok rovására”, hanem velük együttműködve képzelik el. Ám 1861 történetét aligha érthetnénk meg a kontextus felvázolása nélkül, hiszen

²⁰ Hurban, J. M.: Štúr i. m. 394.

²¹ Viliam Pauliny-Tóth: Dvaja Justhovci. In: *Uč: Škola a život. Výber z próz*. Bratislava, 1965. 41.

²² Pálmány B.: A reformkori i. m. 970–971.

²³ Magyarország és a Nagyvilág, 1875. 51. sz. Tegyük hozzá, 1839 és 1875 között elmondott országgyűlési beszédeinek leiratát olvasva egy tapasztalt, logikus okfejtésekkel érvelő, jó humorú szónok képe bontakozik ki. Persze a beszéd leiratából magára a szónoki képességre vonatkozó információt a forrás természetéből fakadóan csak korlátozottan nyerhetünk.

²⁴ Ahogy pl. Viliam Pauliny-Tóth már idézett novellája szerint Justh egy vitájuk során mondta: „talán önöknek, uraim, némely tekintetben, teoretikusan igazuk is van” *Pauliny-Tóth, V.: Justhovci* i. m. 41.

sem a memorandum története, sem Justh ott játszott szerepe nem ragadható ki abból a sajátos nagypolitikai hangulatból, amely 1860–1861-ben a magyarországi politikai életben kialakult, illetve abból a regionális milióból, amely az országos közhangulat hatására Turóc megyében létrejött.

2. Fegyverszünet a nemzetiségi fronton

A szlovák-magyar kapcsolatok történetében ugyanis egyedülálló az az intenzív és kölcsönös közeledés, amely 1860 ősze és 1861 nyara között ment végbe a két nemzet szellemi-politikai elitje között. A modern nacionalizmus megjelenése óta eltelt két évszázadban ekkor volt a legnagyobb esély a „nemzetiségi kiegyezésre”, vagyis arra, hogy a két nemzet képviselői érdemi, a másik fél álláspontját is megérteni kívánó, konszenzusra törekvő tárgyalásokat folytassanak egymással a szlovákság Magyarországon belüli helyzetéről. E kegyelmi pillanat elsősorban annak volt köszönhető, hogy a magyar szellemi-politikai elit és az emigráció legfontosabb képviselői (Eötvös József és Kemény Zsigmond, Kossuth Lajos és Teleki László) 1848–1849 tapasztalatából kiindulva²⁵ az 1850-es években módszeresen végiggondolták a nem magyarokkal való megbékélés lehetséges lépéseit. A nemzetiségekkel való kiegyezés igénye az uralkodó által 1860-ban kiadott októberi diploma után, az újjáéledő magyar közéletben a politikai diskurzus egyik megkerülhetetlen, domináns elemévé vált,²⁶ és a szlovák szellemi elit szintén ekkor volt a legnyitottabb a magyarok iránt (ami persze egyértelműen a magyar politika irányváltására adott reakció volt). Jozef Miloslav Hurban, az 1848-as szlovák katonai megmozdulások elsőszámú vezetője ebben az évben még egy olyan verseskötetet is kiadott, amelynek nagyobb részét olyan, a magyarok és szlovákok közti megbékélést szorgalmazó művek alkották, mint például a *Ki választhatja szét* című költemény:

Ki választhatja szét,
Mit összefont az ég,
Szlovákot és magyart
Ki választhatja szét?

Jóban egyek vagyunk,
Közös minden bajunk,
Hazánk s királyunk egy
Egybehangzik jajunk.²⁷

²⁵ Ehhez vö.: *Miskolczy Ambrus*: A nemzeti kérdés zátonyain 1848-1849-ben. (Historiográfiai taktikák és praktikák). In: *Uő*: Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig. Bp. 2012. 97–107.

²⁶ *Tevesz László*: A magyar liberális elit közös nemzetiség-politikai koncepciója 1849 – 1868. *Kút* 4 (2005: 2. sz.) 43–66. *Tevesz László*: Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák-párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860 – 1868. *Aetas* 27 (2012: 1. sz.) 105–124.

²⁷ *Jozef Miloslav Hurban*: *Piesne na teraz*. Vieden, 1861. Magyarul lásd A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásából. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1962. 495–496. (Fried István fordítása)

Másutt ugyanő állítólag azt mondta, hogy „ő szerencsésnek érzi magát Pestre mehetni, és hogy oda fog menni s nemzetisége sorsát az országgyűlés kezeibe egész bizalommal letenni, ha tudná is, hogy mindjárt felakasztják.”²⁸ A minden korábbinál és minden későbbinél nagyobb nyitottság a másik irányában tehát kölcsönös volt, amire még az is jó példa, hogy míg az 1848-as forradalmat követő első népképviselési választásokon a szlovák nemzeti mozgalom tagjai közül egyedül a biccsei katolikus pap, Eugen Gerometta tett kísérletet képviselői hely megszerzésére,²⁹ addig az 1861 tavaszán megtartott választásokon több, mint harmincan léptek fel jelöltként közülük, köztük például Hurban, vagy a harcokban szintén részt vállaló Ján Francisci, Viliam Pauliny-Tóth vagy épp Štefan Marko Daxner.³⁰ Ez az aktivitás ugyanis egyértelműen jelezte, hogy a szlovák nemzeti mozgalom elfogadta a fennálló magyar politikai kereteket, és nem külső hatalom katonai-politikai segítségével, hanem az országon belüli politikai tevékenységgel szeretné javítani pozícióit.

Ismert, hogy a magyar politikai elit, azaz a pesti országgyűlésbe megválasztott képviselői kar nem volt egységes: egyrészt a Teleki László által vezetett Határozati párt, másrészt a Deák által vezetett Felirati párt táborába tömörült (ez utóbbihoz csatlakozott Justh József is). A két párt elnevezése arra a formai különbségre utalt, ahogy a királynak küldendő országgyűlési üzenetet elképzelték: Deák és követői hajlandóak voltak az egyébként nem legitim módon hatalomra került királyhoz a hagyományos formában, feliratban folyamodni, míg Teleki csoportja határozatban közölte volna döntéseit. A formai jegyek mögött persze mély különbségek húzódtak: az 1848-as gazdasági-társadalmi átalakulást Deáék a követelések maximumának, Telekiék viszont csupán kiindulópontjának tekintették. Ugyan mindkét fél abból indult ki, hogy Magyarország nem képes teljesen önállóan polgárosodni, de míg Deáék úgy vélték, a probléma orvoslásához a Habsburg Birodalom védőernyője elegendő, addig Telekiék Ausztria gyengesége mellett érveltek.³¹

Számunkra itt elsősorban a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspontjuk érdekes. A Felirati párt két legfontosabb nemzetiségpolitikai gondolkodója Kemény Zsigmond és Eötvös József volt. Utóbbit gyakran ábrázolta úgy a magyar történetírás, mint aki ebben a tekintetben szakértelmével és toleranciájával kimagaslott a kortárs politikai elitből,³² újabb kutatásokból azonban tudjuk, hogy Eötvös koncepciója 1861-ben lényegét tekintve nem tért el a magyar liberális elit álláspontjától. Sőt, valójában a Felirati Párt egységes nemzetiségpolitikai koncepcióját ő dolgozta ki (Kemény Zsigmonddal együtt), ami alapján pedig a párt első számú fórumának tekinthető Pesti Naplóban Lukács Mór

²⁸ Sürgöny, 1861. június 13. 134. szám.

²⁹ *Demmel József*: Egy szlovák képviselőjelölt 1848-ban. Működőképes politikai alternatíva? In: *Uő*: „... egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről. Pozsony, 2009. 90–114.

³⁰ *Slávik, M.*: Národovci i. m. 338.

³¹ Erről bővebben: *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján. 1860–1861. Bp. 1967. *Szabad György*: Miért halt meg Teleki László? Bp. 1985.

³² *Tevesz L.*: A liberális elit i. m. 46–47.

vázolta fel a gyakorlati teendőket.³³ A magyar liberális elit e meghatározó gondolkodói a nemzetiségi kérdés megoldását nem a kollektív jogokban vagy a területi-közigazgatási autonómiában látták, sőt, úgy vélték, hogy ez utóbbi éppen hogy ellentétes a szabadság elvével. Úgy látták, hogy (mivel az egyes etnikumok gyakran egymással keverten éltek az országban) a helyi kisebbségek elnyomásának a veszélye nélkül nem adható meg a többség számára az önkormányzatiság.³⁴ Ezzel szemben az állampolgárnak, mint egyénnek a lehető leg szélesebb nyelvhasználati jogokat adták volna, amelyet a helyhatósági önkormányzatiság, a vármegyerendszer és a vallási autonómia magyarországi hagyományaira építve léptettek volna érvénybe. A magyar liberális gondolkodók ugyanis már a reformkorban is hagyományosan nagyra értékelték az ősi vármegyei önkormányzatiság és a protestáns autonómia intézményét, és alapvetően elleannezték a centralizáción alapuló államszerveződést.³⁵ Ahogy Lukács Móric írta a Pesti Naplóban megjelent, a nemzetiségi kérdés gyakorlati oldalát a korban leg- alaposabban kifejtő írásában: a nemzetiségi igényeket nem önálló területek alakításával kell kielégíteni, hanem „jól rendezett helyhatósági szerkezet által, mely eléggé tág körű legyen, hogy az egyes nemzetiségek szabad kifejlésére helyet adjon, s annyiban szorítások korlátok közé, mennyiben azt az állam egysége elkerülhetetlenül szükségessé teszi.”³⁶ Lukács szerint nem csak a községekben, de a megyékben is a helyi testület többségének kellene meghatároznia a hivatalos nyelvet, de úgy, hogy a kisebbség is használhassa anyanyelvét, sőt, a törvényhatóságok — persze a magyar fordítást mellékelve — saját nyelvükön levelezhetnének egymással. Az országgyűlés hivatalos nyelvül ugyan a magyart javasolta, de hozzátette, hogy anyanyelvén is felszólalhatna minden képviselő. A királyi kúria és a kormány hivatalos nyelvül is a magyart jelölte meg, de itt is hozzátette, hogy a nem magyar nyelvű törvényhatóságokkal folytatott levelezést két nyelven (magyarul és az adott helyi hivatalos nyelven) lehetne folytatni. Lukács hozzátette: „ennél többet egyik népfaj sem kívánhat, ha csak maga nem akar a többiek fölött uralkodni. Kevesebb a mindnyájunk által óhajtott cél, a magyar koronához tartozó népek és országok önkényes, nem erőltetett egyesülése nehezen, sőt véleményem szerint épen nem éretnék el.”³⁷ Lukács tervezete a magyar liberális elit egészének az álláspontját tükrözte, te-

³³ Tevesz L.: Eötvös i. m. 114–116.

³⁴ Vö. Tibor Pichler: Eötvös, Grünwald, Mudroň a štátna idea Uhorska. In: *Uő: Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia*. Bratislava, 2011. 54.

³⁵ Tevesz L.: Eötvös i. m. 106–112. Tanulságos, hogy Lónyay Menyhért egy 1848 márciusi magánlevelében az ország végromlását vizionálva azt írta, hogy a nemzetiségeknek autonómiát adó, svájci típusú kantonrendszert látja az egyetlen megoldásnak, ezt pedig a vármegyerendszer átalakításával lehetne létrehozni. Idézi Miskolczy A: A nemzeti kérdés i. m. 103.

³⁶ Lukács Móric: A nemzetiségek és nyelvek kérdése. Pesti Napló, 1860. december 19–22. Lásd még: Lukács Móric: A nemzetiségek és nyelvek kérdése. In: *Uő: Lukács Móricz munkái. II. Szerk.: Gyulai Pál. Bp. 1894. 383–386.* Itt csak érdekességgént jegyezzük meg, hogy a szlovák történetírás Lukács Mórictól kifejezetten negatív színben látja, s egyedül egy Ludovít Stúrral folytatott, 1843-as vitája kapcsán értelmezi. [Ludovít Stúr]: A nyelvi harc Magyarországon. Egy szláv tollából. In: *Uő: A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások. Szerk.: Demmel József. Pozsony, Kalligram, 2012. 106–116.* Földes Zsuzsanna fordítása

³⁷ Lukács M.: A nemzetiségek i. m. 386.

hát nem egy különutas koncepcióról, hanem a fősodor véleményének a formába öntéséről volt szó.³⁸ Ezt már csak az is mutatja, hogy Lukács gyakorlatias javaslatai nem álltak ellentétben azzal az elvi alapvetéssel, ami végül a Deák által megfogalmazott első felirati javaslatba bekerült: „A múlt idők szomorú eseményei káros félreértéseket idéztek elő közöttünk és nem magyar nemzetiségű polgártársaink között. Ezen polgártársainknak nemzetiségök érdekében [...] követeléseik vannak, miket ignorálnunk nem lehet, de nem is akarunk. El vagyunk határozva mindent elkövetni, hogy a félreértések elháríttassanak, s tesszünk, mit az ország szétदारabolása s önállóságának föláldozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű polgárai érdekekben s érzelmeiben összeforranak. Óhajtjuk törvényeink azon rendeleteit, mik e részben akadályul szolgálhatnak, közös érdekeink szerint méltányosság alapján módosítani”. Deák hozzátette azt is, hogy a nem magyar anyanyelvűek „megnyugvást és teljes biztosítást fognak találni azokban, miket mi más nemzetiségű polgártársaink irányában határozni s tenni fogunk.”³⁹

Teleki és pártját gyakran ábrázolja úgy a magyar történetírás, mint ami Deákéknál jóval toleránsabban viszonyult a nemzetiségi kérdéshez, és akár a területi autonómiától sem zárkózott volna el. Sőt Teleki tragikus öngyilkosságának a hátterében is sokszor ez sejlik fel.⁴⁰ A memorandum megfogalmazója, Štefan Marko Daxner⁴¹ is azt állította időskori visszaemlékezésében, hogy Teleki nem csak ismerte a memorandum szövegét, de „erős támogatásáról” is biztosította a szerzőt.⁴² Ha azonban beleolvassunk Teleki utolsó, az öngyilkossága éjszakáján félbehagyott beszédmegfogalmazványába, világosan kiderül, hogy nemzetiségi kérdésben vallott nézetei lényegesen nem különböztek Deákétól, és hogy Teleki aligha érthetett egyet Daxner szövegének legfontosabb és egyben legvitatottabb pontjával, amelyben a szlovák ügyvéd egy Magyarországon belüli, de autonóm szlovák közigazgatási egység létrehozását indítványozta. „késznek jelentjük magunkat — így Teleki — azoknak [azaz a nemzetiségeknek] akár nemzetiség, akár vallási érdekeikre nézve nyelv-, nemzetiség- és valláskülönbség nélkül a teljes jogegyenlőség alapján mindent megadni és biztosítani, mi a közös haza integritását nem veszélyezteti.”⁴³ Tehát Teleki, aki 1849 májusában Párizsban, rendkívüli helyzetben szláv emigránsokkal (hazai felhatalmazás nélkül) valóban aláírt egy jegyzőkönyvet, amely Magyarország föderatív átalakítását helyezte kilátásba, 1861-ben már nem tartotta elfogadhatónak az ország egységének a megbontását.⁴⁴

³⁸ Tevesz L.: Eötvös i. m. 114–116.

³⁹ Deák Ferenc: Első felirati javaslat az 1861-es országgyűlésen. Pest, 1861. május 13. In: *Üő: Válogatott politikai írások és beszédek*. II. 1850–1873. S. a. r.: Deák Ágnes. Bp. 2001. 60–61.

⁴⁰ Például Szabad Gy.: Teleki i. m. 110.

⁴¹ Daxnerről legutóbb lásd Pavol Parenička: Štefan Marko Daxner a Memorandum národa slovenského. In: 150. výročie Memoranda národa slovenského (1861–2011). Zborník z odborného seminára. Szerk. Peter Cabada. Martin, 2012. 25–31.

⁴² Štefan Marko Daxner: V službe národa. Výber zostavil, poznámky a vysvetlivky vypracoval: František Bokes. Bratislava, 1958. 145.

⁴³ Teleki László utolsó beszéde. In: *Pesti Napló*, 1861. május 16. 112. sz.

⁴⁴ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy 1849-es vállalása a rendkívüli körülményekre, a Magyarországot veszélyeztető, túlerőben lévő ellenséges haderők támadására adott hirtelen reakció, nem feltétle-

3. Szlovák politikai csoportok 1860–1861-ben

1860 őszén, 1861 tavaszán-nyarán tehát úgy tűnhetett, a magyar politikai elit tanult az 1848-ban elkövetett hibákból, és nem csak a következtetéseket vont le, de a megoldások keresésének is nekilátott. A szlovák szellemi elit egyöntetűen üdvözölte ezt a fordulatot. Jól illusztrálják ezt egyfelől a szlovák nemzeti mozgalomban nagy tekintélynek örvendő katolikus pap, Ján Palárik Eötvöst, illetve Deákot és a Feliratot méltató⁴⁵ cikkei, másfelől Telekinek a szlovák sajtóban megjelenő gyászjelentései. A Černokňazník című élc lapban például Teleki halálhíre az egész címoldalt elfoglalta, míg néhány héttel később a legnagyobb kortárs szlovák tudósnek tartott Pavol Jozef Šafárik — szintén tragikus körülmények között bekövetkező — halála csak feleakkora teret kapott.⁴⁶

1861-re a szlovák nemzeti mozgalmon belüli erőviszonyok 1849-hez képest jelentősen átrendeződtek. Ennek legfontosabb oka volt, hogy 1856-ban, 41 éves korában, vadászbalesetben elhunyt Ludovít Štúr, aki az 1830-as évek végétől volt a mozgalom legfontosabb, megkérdőjelezhetetlen tekintélyű vezetője. Halála után követői közül senki nem tudta átvenni a helyét. Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) és Michal Miloslav Hodža (1811–1870), akiket az utókor Štúrral összekapcsolva a mai napig (legalább utóbbi szerepét jelentősen eltulozva) szlovák triásként emleget, eljelentéktelenedtek. 1861 legfontosabb szereplői a Štúr-féle táborból ezért a mozgalom fiatalabb, immár azonban nem teológus, hanem jogász végzettségű követői,⁴⁷ Ján Francisci (1822–1905) Štefan Marko Daxner (1822–1892) és Viliam Pauliny-Tóth (1826–1877) lettek. Az 1848-as szlovák fegyveres megmozdulások során kapitányi rangot elérő Francisci 1861-ben politikai lapot alapított Pešťbudínske vedomosti címmel, amely az 1848-ban megszűnt Štúr-féle Slovenské národné noviny folytatásának tekinthető. A tehetséges íróként is ismert Pauliny-Tóth, aki parlamenti képviselőisége (1869–1872) és a Matica slovenská alelnöki pozíciójának megszerzése révén az 1860-as évek végére a mozgalom vezetőjévé vált, ekkoriban irodalmi lapokat és élc lapokat adott ki, míg Daxner nevéhez a szóban forgó memorandum megszövegezése köthető.

nül letisztult nemzetiségpolitikai megfontolás volt, ahogy pl. Kovács Endre állította. *Kovács Endre: Teleki László külön útja.* In: *Uő: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon.* Bp. 1977. 312–322.

⁴⁵ *Ján Palárik: Otázka národnosti a nasledovne i literatúry pri novom politickom preporodení Uhorska.* III (ohlas na slovo p. bar. J. Eötvösa v otázke národnosti). In: *Uő: Dielo v dvoch zväzkoch.* II. *Za reč a práva ľudu (Kultúrno-politické články).* Bratislava, 1956, 48–54. *Ján Palárik: Čo máme teraz robiť? Priateľ ľudu,* I. évfolyam, 13. sz. 1861. május 23.

⁴⁶ Černokňazník, 1861. május 17. 11. sz. Černokňazník, 1861. június 28. 17. sz. Mikszáth találó megállapítása szerint az elhunyt jelentőségét a halálhíre által elfoglalt napilap-hasábok számában mérhetjük le.

⁴⁷ Tibor Pichler arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a különbség a nemzetiségi követelések gyakorlati szintjén is más, praktikusabb érvrendszert, logikát, gondolkodásmódot jelentett. *Tibor Pichler: Fundačný akt dualistického Uhorska a kritickí národovci.* In: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín. 1848 – 1992.* Szerk. Valerián Bystrický – Dušan Kováč – Jan Pešek. Bratislava, 2012. 49.

Az egykori Štúr-csoportnak azonban 1860–1861-ben már több riválisa is akadt,⁴⁸ mert a magyar fél nyitottsága egyértelműen kedvezett a magyarokkal való kiegyezést hangsúlyosabban és hitelesebben képviselő (például az 1848-as szlovák katonai műveletekből kimaradó) csoportoknak. Az első ilyen csoport a nem csak Magyarországhoz, de a magyarokhoz is feltétlenül lojális kör volt, akiket a szlovák szakirodalom általában csupán a magyarok szócsöveként jellemzett. Kiemelkedő képviselőjük volt Mácsay Mihály, aki 1861. február 20-án kezdte el kiadni *Priateľ ľudu* címet viselő lapját. A lap elődje (amelynek Mácsay a főmunkatársa volt) 1848-ban valóban a magyar kormány támogatásáért létrehozott újság volt, míg maga Mácsay az újságíráson túl olyan kalandokba bocsátkozott, mint a Jozef Miloslav Hurban elleni — sikertelenül végződő — hajtóvadászat megszervezése.⁴⁹ Ennek ellenére alighanem hibáznánk, ha kihagynánk Mácsayt a kor szlovák közéletének a tablójáról,⁵⁰ hiszen gondoljunk bármit is nemzeti irányultságáról, tény, hogy 1100 előfizetővel rendelkező lapját csaknem háromszor annyi szlovák olvasta, mint a „nemzetibbnek” tekinthető, de csupán 400 prenumeránssal bíró Pešťbudínske vedomostit.⁵¹

De Mácsayt és lapját már csak azért sem ignorálhatjuk, mert fontos fórumnak tekintette a másik, itt említendő szlovák politikai csoportosulás is, amely megjelenése után nem sokkal át is vette a lap feletti irányítást.⁵² Ez a csoport ugyan szintén nem utasította el a magyarokkal való együttműködés lehetőségét, szlovák nemzeti identitásukat viszont nem rendelték állampolgári lojalitásuk mögé. A két társaság közti legnagyobb különbség tehát, hogy az utóbbi nem a feltétel nélküli hazafiságot preferálta, de elfogadta a fennálló politikai-társadalmi kereteket. A drámaíróként is ismert, egy évtizede Pest-Budán kápláncodó Ján Palárik (1822–1870) volt e csoport legtekintélyesebb tagja és ideológiájának megalapozója. Palárik és a csoport más publicistái, például a ne-

⁴⁸ A szlovák értelmiség ekkori politikai tevékenységét, irányzatait tekinti át Kiss Gy. Csaba alapos tanulmánya. *Kiss Gy. Csaba: Hungária és/vagy Szlavia. Nemzeti ideológia az 1861-es szlovák sajtóban.* In: *Forradalom után–kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1988. 464–495.

⁴⁹ Mácsayról magyarul lásd: *Demmel József: 1848 és a szlovákok.* In: *Uő: „... egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről.* Pozsony, 2009. 83–86.

⁵⁰ A nemzeti történetírások persze mindig is hajlamosak voltak szelektálni az egyes szereplők között, s kihagyni a nemzeti történelem kánonjából a nemzeti értelemben véve utólag nem megfelelőnek tekintett személyeket. Legutóbb Tibor Pichler mutatott rá arra, hogy a kanonizált szlovák nemzeti mozgalomnak az akkor használatban lévő irodalmi nyelvek valamelyikén megnyilvánuló ellenzékét nem lehet egyedül a nemzeti mozgalom prizmáján keresztül szemlélni, hiszen ezzel figyelmen kívül hagyjuk a kánonból, akiket pedig megalapozottan tarthatunk a korabeli szlovák politikai diskurzus fontos cselekvőinek. *Tibor Pichler: Slovanstvo ako európanstvo: Štěpan Launer a jeho predstava modernizácie.* In: *Uő: Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia.* Bratislava, 2011. 15.

⁵¹ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. I. 1848–1867.* Szerk. František Bokes. Bratislava, 1965. 263. Ján Palárik Martin Hattalanak 1861. április 4-én. Arról nem is beszélve, hogy Mácsayval a lapot együtt szerkesztő rokona, Mácsay Lukács tagja volt annak a huszonhét parlamenti képviselőből álló bizottságnak, amely elkészítette az 1861-es nemzeti törvénytervezetet. Az 1861-ik évi Magyar Országgyűlés. III. kötet. III. füzet. Pest. 1861. 169.

⁵² *Dokumenty i. m.* 263.

mesi származású Ján Nemessány és Szentiványi Adolf nyelvi és kulturális tekintetben a maximumot követelték (szlovák tannyelvű közép- és felsőfokú oktatás, kulturális egyesületek, lapok stb.), de a fennálló alkotmányos és politikai berendezkedést érintetlenül hagyták volna.⁵³

1861-ben az önálló, a szlovákok által irányított autonóm közigazgatási egység kérdése volt az a pont, amely a leginkább megosztotta a korabeli szlovák közéletet, és amely miatt a Palárik-Nemessányi féle csoport nem a szlovák nemzeti kérdésekben egyébként hasonlóan gondolkozó Francisciékhoz, hanem inkább Mácsayhoz közeledett. Az önálló szlovák terület igénye nem volt újkeletű ekkor, hiszen már 1849-ben is több alkalommal felmerült: egy Turóc-szentmártonban szövegezett és Štúrék által beadott folyamodványban,⁵⁴ a jórészt zólyomiak és turóciak által készített, szintén állami önállóságot kérő petícióban⁵⁵ és Ján Kollár kormánykörök felkérésére készített 1849 szeptemberi tervezetében.⁵⁶ A kérdés 1861 elején vetődött fel újra: Jozef Miloslav Hurban februárban egy, az 1849. évi koncepcióhoz hasonló tervet vázolt fel, amely szerint „Szlovákia” teljesen kivált volna Magyarországból, és közvetlenül Bécs fennhatósága alá kerül. Hurban e tervezete szerint a terület irányítói az oszt-rák kormánynak tartoztak volna felelősséggel, és képviselőket is csak a Reichsratba küldtek volna, „semmilyen körülmények között nem akarván részt venni a magyarokkal közös országgyűlésben.”⁵⁷ Az egykori Štúr-féle irányzat többi képviselője azonban nem volt ennyire radikális:⁵⁸ Ján Francisci például magyarországi mintát vett alapul, hiszen egy Hajdú, Jász és Kun kerületekhez hasonló különállást sürgetett a szlovákok számára,⁵⁹ de a memorandumot megfogalmazó Štefan Marko Daxner is azzal érvelt az önálló terület mellett, hogy ez által a szlovákság helyzete Magyarországon belül stabilizálódhatna. Azt, hogy ezek az elképzelések legalább részben számolnak Magyarország területi integritásának az igényével, az is mutatja, hogy (Hurban februári tervezetével szemben) nem különálló nemzeti egységként, Szlovákiaként jelölték a területet, hanem következésképpen a kerület (distrikt, majd okolie) szót használták, és nem rendelték volna Bécs alá, továbbra is Magyarország részeként képzelték el.

Fontos megemlíteni még, hogy 1860–1861-ben szlovák nemzeti közéletet a területi különállás mellett (sokszor azzal összefüggésben) rendkívüli módon foglalkoztatta a szlovák nemesség és a szlovák nemzeti mozgalom viszonya. A kor valamennyi fontosabb szlovák politikai gondolkodója megnyilvánult ebben

⁵³ E cikkekből egy bő válogatást közöl Dokumenty i. m. 203–205., 208–212., 218–228., 239–247. Palárikék egyetlen helyen várták az 1848-as törvények korrekcióját, ez pedig a köztárgyalások kötelező magyar nyelvűségéről szóló 16. törvénycikkely volt.

⁵⁴ *Daniel Rapant: Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. III/3. Zimná výprava.* Bratislava, 1958. 129–134., 174 176.

⁵⁵ *Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. II. Bp.1937. 331–335.*

⁵⁶ *Steier L.: A tót i. m. 645–648.*

⁵⁷ Jozef Miloslav Hurban Memoranduma a bécsi belügyminisztérium miniszteri titkárának, Rudolf Hirschnek. 1861. február 9. Dokumenty i. m. 239.

⁵⁸ Csak röviden utalunk vissza itt a fentebb említett tényre, hogy Hurban kijelentései ellenére valójában önként indult a magyar országgyűlés képviselőjelöltségéért.

⁵⁹ Pešťbudínske vedomosti, 1861. 12. sz.

a kérdésben, amit a legtöbbjük ekkor a szlovákság legfontosabb sorskérdésének tartott. Még Hurban említett alkotmányterve is számolt azzal, hogy sikerül megnyerni a „szlovák arisztokráciát”, amely még rájöhet, hogy saját szlovák népeért érdemes feladni azokat az „utópiákat”, amely a magyarsághoz kötötte őket.⁶⁰ Szent-Iványi Adolf terjedelmes cikkben vázolta fel a szlovák anyanyelvű nemesség és a szlovákság együttműködési lehetőségeit.⁶¹ A Francisci-féle Pešťbudínske Vedomosti hasábjain Ján Nemessányi is azt írta, hogy csak a nemesség megnyerésével válhat a szlovákságból belsőleg megerősödött, konszolidált nemzet, csak a nemesi támogatások révén virágozhat fel a szlovák irodalom, csak így jöhet létre a szlovák iskolarendszer, a nemzeti gazdaság és csak így válhat valódi szabad nemzetté a szlovák.⁶² Épp e két nemes megnyilatkozása mutatja, hogy a szlovák nemzeti mozgalomnak a szlovák nemességbe helyezett bizalma 1860–1861-ben nem valós alap nélküli vágy, hanem realitás volt. Ez — a korábbi szlovák állásponttal egyébként ellentétes — nemesség felé fordulás nem az idealizmus megnyilvánulása volt: a legtöbb írás komolyan számolt azzal, hogy a szlovák nemesség integrációja nem fog magától értetődő módon végbemenni, hanem mindkét félnek tennie kell a kompromisszumos megoldás létrehozásáért. Ahogy Szentiványi és Nemessányi, úgy Ján Palárik is utalt erre: „Nekünk jogunk van elvárni a nemességünktől, illetve az értelmiségünktől, hogy Magyarországhoz fűződő hazafiságát a szlovák nemzetiség iránt érzett szeretettel kösse össze, amelynek ő maga is tagja; de a mi nemességünk, vagy ha úgy tetszik az intelligenciánk is jogosan várja el tőlünk, hogy a szlovák nemzetiségünk ápolásával fűzzük össze magyar hazánk iránti szeretetünket, amelynek mi is tagjai vagyunk.”⁶³

4. Miért éppen Turócszentmárton?

Az országos közpolitika kontextusa mellett azonban nem hanyagolható el a regionális kontextus sem, hiszen az, hogy épp Turóc megye központja fogadta be a memorandumgyűlés résztvevőit, egy hosszabb folyamat eredménye, s nem a véletlen műve volt.

Igaz, első pillantásra érthetetlennek tűnik, hogy miért épp Turócszentmártonba hívták össze a gyűlést, 1861. június 6-a előtt ugyanis semmilyen jel nem utalt arra, hogy Turócszentmárton városa bármilyen szempontból fontos szerepet játszhatna a szlovák nemzeti mozgalomban. Ludovít Štúr az 1840-es években több listát is készített a legfontosabb szlovák városokról, de a tucatnyi település közé Turócszentmárton egyszer sem került be.⁶⁴ 1861-et megelőzően

⁶⁰ Dokumenty i. m. 239.

⁶¹ *Adolf Szentiványi: Záujmy Slovákov v Uhorsku. Priatel Školy a Literatúry*, 3. évfolyam 4–5. szám, 1861. január 26.; 1861. február 2. 25–27., 33–36. Közli: Dokumenty i. m. 218–228.

⁶² *Ján Nemessányi: Slovo k šlechty slovenskej. Pešťbudínske Vedomosti*, 1861. április 23. 11. sz.

⁶³ *Ján Palárik: Na dorozumenie inteligencie našich slovenských stolic. In: Uő: Za reč a práva ľudu. Kulturnopolitické články. Bratislava, 1956. 62.*

⁶⁴ *Daniel Rapant: Tatrin. Osudy a zápasy. Martin, Matica slovenská, 1950. 83. Ludovít Štúr: Naše kníhkupectvo. In: Uő: Politické state a prejavy. Bratislava, 1954. 187.*

nem élt a városban a szlovák nemzeti mozgalom egyetlen meghatározó, vagy legalább bizonyos tekintetben jelentős figurája sem. A város szlovák nemzeti jelentőségét még 1849-ben játszott szerepe sem növelte (itt fogalmazták meg először Hurbanék az önálló, pontosabban Magyarországtól független Szlovákia megalapításának az igényét), hiszen, bár 1861 májusának első napjaiban épp itt tanácskoztak a nemzeti mozgalom tagjai, és itt döntöttek el, hogy gyűlést hívnak össze egy ekkor még pontosan meg nem határozott városba, a tanácskozásnak helyet adó Turócszentmárton lehetőségként sem merült fel: elsőként a turóci Mosócot, másodikként a szintén turóci Stubnyafürdőt, harmadikként pedig a zólyomi Breznóbányát jelölték meg.⁶⁵ Ám a három megnevezett város egyike sem vállalta e szerepet, és már úgy tűnt, hogy nem jöhet létre a gyűlés, amikor Samuel Štefanovič, a szlovák nemzeti mozgalom egyik tekintélyes, de sok szempontból különutas figurája ellátogatott Turócszentmártonba. A városi kaszinóban találkozott Ján Jeszenszkyvel és Pavol Mudroňnyal, és ő azt javasolta, hogy legyen Turócszentmárton a kiválasztott hely. Mudroňnek ellenkezésére, miszerint a városnak nincs ehhez meg a megfelelő joghatósága, Štefanovič átvágva a gordiuszi csomót azt mondta, hogy a város legfőbb politikai irányítója a helyi főszolgabíró, ha ő engedélyt ad rá, a gyűlésnek nem lehet akadály – mivel pedig a turócszentmártoni főszolgabíró ez idő tájt maga Jeszenszky volt, a kérdés el is dőlt. Jeszenszky felkérte az egykori városbíró, Andrej Švehlát, akinek még akkor is nagy befolyása volt a városban, hogy vegye rá a városi tanácsot a gyűlés összehívására.⁶⁶ Nem telt el egy hét sem, és a turócszentmártoni városi tanács egy a Pešťbudínské vedomostiban is kihirdetett közleményt fogalmazott meg, amelyben május 9-én megtartott ülésükön „minden nemzethű szlovákot Magyarországon meghívunk dicső Turóc vármegye ezen fővárosában tartandó gyűlésre a szlovákok kíváncsalmának megvitatására és rendezésére valamennyi nemzetiség egyenjogúsága és Magyarország egységének alapján.”⁶⁷ Ettől a naptól kezdve 1918 őszéig komolyan vehető módon egyetlen felső-magyarországi város sem veszélyeztette Turócszentmártonnak a szlovák nemzet elsőszámú központjaként betöltött helyét. A kérdés magától értetődő: hogyan lehetséges, hogy egy város, amely a korábbi évtizedekben soha nem szerepelt a nemzeti mozgalom számára fontos városok között, és még végleges döntés előtt napokkal sem került képbe a nemzetgyűlés színhelyeként, egy hónap múlva már szlovák nemzeti központként jelent meg, és (nem mellesleg) ezt a szerepét Csehszlovákia megalakulásáig megőrizte?

Ahhoz, hogy megérthessük, miként változott egyik pillanatról a másikra az elmaradott kisváros a szlovák nemzeti mozgalom kulturális és politikai fellegvárává, először is érdemes a „szlovák központ” fogalmán elgondolkozni.⁶⁸ A

⁶⁵ Július Plošic Zechenter Laskomerskýnek 1861. május 3-án. Dokumenty i. m. 294. *Gustav Zechenter Laskomerský: Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis. Časť druhá.* Bratislava, 1956. 52.

⁶⁶ *Mudroň P.: Životopis i. m. 151.*

⁶⁷ Pešťbudínske vedomosti, 1861. május 17. 18. sz.

⁶⁸ A témával kapcsolatos szakirodalmat lásd: *Milan Podrimavský: Národná identita a centrum národného hnutia.* (Martin – azyl, pevnosť, symbol). In: *Regionálna a národná identita v maďarskej*

19. századi Magyarország politikai és társadalmi keretei között ugyanis csak úgy válhatott szlovák nemzeti központ egy városból, ha az 1) nagyrészt szlovák lakosságú és 2) jelentős számú, határozott szlovák nemzettudattal bíró értelmi-ségi csoport él ott, akik 3) megfelelő nemzeti kulturális intézményeket (iskolákat, kulturális egyesületeket, sajtótermékeket) tudnak létrehozni a szlovák polgárok támogatásával, 4) az intézményrendszer működtetéséhez (és a várható nemzeti támadások elleni megvédéséhez) pedig bizonyos városi hatalmi pozíciókat is meg tudnak szerezni.⁶⁹ E feltételek 1861-ben a legkedvezőbb módon épp e városban teljesültek: Turócszentmárton központtá válása tehát nem tekinthető véletlenszerű, váratlan eseménynek, komoly előzményei voltak, amelyek gyökereit elsősorban a város jogi, politikai és gazdasági jellemzői mögött kell keresnünk.

Az 1848-ig a Révay család birtokában lévő város még a hegyek által teljesen körbezárt vármegye viszonyai között is inkább az elmaradott, stagnáló települések közé tartozott. Ha belelapozunk a megye belügyeit rendező megyegyűlések 1840-es években írt jegyzőkönyveibe, a város szegénysége és elmaradottsága nyilvánvalóvá válik: az esetek döntő többségében (s évente akár többször is) vármegyei pénzügyi segítségért könyörgött a városvezetés, mert másképp a tűzvészek, esőzések vagy áradások okozta károkat nem tudták helyrehozni. Amikor pedig nem pénzért folyamodtak, akkor a Révay családdal folytatott vitájuk töltötte meg a lapokat, ami arról szólt, hogy hol állíthatják fel a város által határozottan szorgalmazott pellengéroszlopot.⁷⁰ Csak összehasonlításképp: a városvezetés ugyanabban az évben törte magát e középkori büntetőintézmény felállításáért, amikor Kossuth Lajos vezércikkben kelt ki a nyilvános testi fenytés embertelensége ellen, megemlítve, hogy a testi büntetést már Jamaicában is betiltották.⁷¹

1848-ban hiába szabadult fel Turócszentmárton a földesúri joghatóság alól, a számottevő földbirtokkal nem rendelkező, a kereskedelmi utaktól távol fekvő és még a tervezett vasúti szárnyvonalak által sem érintett, alig ezer lakost számláló település számára nem kínálkozhatott különösebb fejlődési lehe-

a slovenskej histórii 18.-20. storočia. – Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben. Szerk. Szarka László, Štefan Šutaj. Prešov, 2007. 48. *Dušan Škavna*: Problém národného mestského centra a Martin. 77–95. In: 150. výročie Memoranda národa slovenského (1861–2011). Zborník z odborného seminára. Szerk. Peter Cabadaj. Martin, 2012. 77–95. *Kiss Szemán Róbert*: Nemzetpolitikai és esztétikai paradigmaváltások a 19. századi szlovák irodalomban. Budapest–Turócszentmárton–Prága. In: *Uő*: Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. Irodalmi tanulmányok. Bp. 2007. 98–101.

⁶⁹ Az 1850-es évek elején úgy tűnt, Modor városa képes betölteni ezt a szerepet: a szlovák többségű városban a korabeli adatok szerint közel félszáz, a nemzeti mozgalommal szimpatizáló vagy abban aktívan részt vevő lakos élt, akik a városvezetés, a helyi egyházak és iskolák kulcsfontosságú pozícióinak többségét képesek voltak megszerezni, és ezzel a háttérrel még egy komolyabb nemzeti intézményhálózatot is megpróbáltak létrehozni. Jórészt a korszak politikai jellemzőin múltott, hogy kísérletük kudarcot vallott. Erről, és a szlovák központ fontosabb kritériumairól bővebben l. *Demmel J.*: A szlovák nemzet i. m. 277–293.

⁷⁰ Štátny archív, Bytča (ŠAB) Turóc Vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1841. 532.

⁷¹ *Kossuth Lajos*: Bot, vessző, korbács. In: *Uő*: Nemzeti újjászületés. Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2002. 32.

tőség. Alighanem az 1850-ben hivatalba lépő polgármester, a már említett Andrej Švehla volt az, aki felismerte, hogy a szlovák nemzeti központtá válás talán az egyetlen kitörési lehetőség a város számára. Bár a Turócszentmártont 1850 és 1860, valamint 1863 és 1875 között vezető Švehla nem került a szlovák nemzeti történeti kánon kiemelkedő figurái közé, feltehető, hogy nélküle (és a vele együttműködő városvezetés nélkül) Turócszentmárton soha nem vált volna szlovák nemzeti központtá. Švehláék nem pusztán „megengedték” vagy „hagyták”, esetleg „szimpatizáltak” azzal a törekvéssel, hogy szlovák centrum legyen a városból, hanem feltehetően kifejezetten szorgalmazták és elősegítették ezt. Erre utal, hogy élénk baráti kapcsolatot ápoltak a szlovák vezetőkkel és egyértelműen a sajátjuknak érezték a szlovák kezdeményezéseket. Megköszönték Štefan Moyses besztercebányai püspöknek a szlovákok uralkodó előtti képviseletét 1861-ben,⁷² díszpolgárságot adtak Jozef Miloslav Hurbannak 1863-ban,⁷³ külön köszöntötték Ján Franciscit líptói főispáni kinevezése alkalmából 1865-ben,⁷⁴ megköszönték Pauliny-Tóthnak a szlovákok országgyűlési képviseletét 1870-ben⁷⁵ és saját halottjukként gondoskodtak Ján Kalinčiakról 1871-ben bekövetkezett halála után.⁷⁶ Számos más forrásból is kiolvasható, hogy ez egy tudatos, jól végiggondolt stratégia volt a városvezetés részéről.⁷⁷ A városkának, amelynek a poros főutcáján nyáron tehenek, bárányok és libák vonultak, alig egy évtized alatt saját pénzintézete, saját algimnáziuma és nyomdája lett, itt jelent meg számos lap, köztük az ország legfontosabb szlovák politikai lapja, a Národné novinyre átkeresztelt Pešťbudínske vedomosti.⁷⁸ Egy impozáns, a város földszintes házai közül magasan kiemelkedő épület is felépült ekkor, amit az utókor a korban legjelentősebb szlovák kulturális egyesület, a Matica slovenská székházaként ismer.⁷⁹ Arról nem is beszélve, hogy a szlovák nemzeti

⁷² Michal Eliáš: Príspevok ku kulturním dejinám Martina v rokoch 1861–1918. In: Z minulosti a prítomnosti Turca. 6. Martin, 1981. 164–165.

⁷³ ALU SNK Turócszentmárton Jozef Miloslav Hurbannak 1863. 6. 15. Sign.: M 23 E 43

⁷⁴ ALU SNK Turócszentmárton Ján Franciscinek 1864. 11. 3. Sign.: M 20 E 47

⁷⁵ ALU SNK Turócszentmárton Viliam Pauliny-Tóthnak 1870. 3. 27-én. Sign.: 2 DD 9

⁷⁶ ALU SNK Ján Kalinčiak halotti jelentése. Sign.: M 23 E 43

⁷⁷ Ehhez elegendő belenézni a városi tanácsulési jegyzőkönyvekbe, a városi hivatalnoki kar és a nemzeti mozgalom tagjai közti átfedések nagy számába vagy éppen elolvasni Švehlának a Matica slovenskának is otthont adó, Národná svetlicának nevezett épület átadásakor mondott beszédét. (ALU SNK sign. J 1977 220–449) de talán a legáruklódóbb az a levél, amelyet az 1863-ban megalapított, az évszázad legjelentősebb szlovák kulturális egyesületének tekinthető Matica slovenská Turócszentmártonban történő elhelyezése érdekében írtak: „Thurócz Szt. Márton mezővárosa nem titkolhatja el egyrészt azon fájdalmas érzelmét, amely áthatotta azon jelentés hallatára, hogy szláv Breznóbánya előjáróságának többsége ez idő szerint nem érezte magát hivatva arra, hogy a Szláv matica ügyében tartandó gyűlésnek karjait megnyissa, másrészt nem hallgathatja el mezővárosunk afeletti örömet, hogy neki szánta az Isten azon szerepet, melyet mindig szentnek tekintett [...] mihez annyival is inkább hivatottnak érzi magát, mivel a Szláv vidék közepén helyezve s a m. m. m. n. helytartótanácsból engedélyezett nyomdai joggal ellátva lévén szláv nemzeti ügyekben szerény gondolkodása mellett is a legtevékenyebb városok egyikének tekinti magát” ALU SNK J 1977 144. c.

⁷⁸ Emellett itt jelent meg például a Rarach című élc lap vagy az Orol irodalmi folyóirat.

⁷⁹ Az épületet azonban valójában a város és az egylet közösen emelte, ráadásul eleinte döntően a városé volt, míg a Matica slovenská csak az egyik termét használta közgyűlések megtartására, és végül csak bonyolult pénzügyi tranzakciók után került teljes egészében az egyesület tulajdonába. Ezen zavaros ügyletek miatt az 1875-ben a kormány által a Matica ellen elrendelt vizsgálat elma-

mozgalom konzervatív szárnyának az elitje ezekben az években áttette a székhelyét a városba, ami azt jelentette, hogy tucatjával települtek a városkába az értelmiségiek, ügyvédek, tanárok, orvosok, mérnökök és lelkészek, akik aztán az itt létrejövő intézmények (nyomda, takarékpénztár, gimnázium, Matica slovenská stb.) vezetősége mellett a városi tisztikarban is komoly szerepet kaptak.⁸⁰

Turócszentmárton központtá válásának volt azonban egy „láthatatlan” háttértényezője is. Annak, hogy épp ez a város válhatott a mozgalom központjává, talán az lehetett a legfontosabb oka, hogy a hatalom helyi birtokosai, a helyi politikai vezetés nem gördített e törekvés elé akadályokat. Hiába szemelte ugyanis ki a szlovák mozgalom vezetése először Besztercebányát,⁸¹ majd Breznóbányát központnak, a helyi magyar elit, elsősorban Radvánszky Antal zólyomi főispán könnyűszerrel megakadályozta a terv megvalósítását. Radvánszky például 1862-ben semmissé tette Breznóbánya városi tanácsának azon határozatát, amelyben arról döntöttek, hogy a város befogadja a Matica slovenskát.⁸² Ilyen körülmények között tehát az, hogy Turócszentmárton központtá válhatott, elsősorban annak köszönhető, hogy Zólyom vármegye vezetőivel szemben a Turócot irányító Justh József és sógora, Révay Simon turóci főispán ebben a kérdésben pártolással, sőt támogatással felérő passzivitást mutatott.

5. Turóc megye, 1860–1861

Egy Grünwald Béla hagyatékában található, feltehetően 1874 nyaráról származó névtelen jelentés szerint „Midőn 1860-ki december 20-kán az októberi diploma folytán Turóc megye ismét szervezkedett, és Hodzsa András evang lelkész indítványozta, hogy a jegyzőkönyv tótul is vezettessék, ez ellen pedig Lehoczky János felszólalt, idősb Justh József azonnal pártolta az indítványt azt befolyásánál és tekintélyénél fogva minden további ellentmondás nélkül határozattá emelte, bátorítván az által nem csak a Túróczi panszláv elemet jövőre is, de példát szolgáltatván ez által a többi nemzetiségnek országszerte hasonló követelményekre”⁸³ Ám a szerző nem csak azt sérelmezte, hogy szlovák hivatali

raszalta a vezetőket, mindazonáltal lehetséges, hogy nem sikkasztás, csupán szabálytalanul vezetett elszámolás áll a háttérben. V. ö. Viliam Pauliny-Tóth országgyűlési felszólalását: Képviselőházi napló, 1869. április 22–június 14. I. Pest, 1869. 83–85. *Ján Francisci*: Listy Jána Francisciho. 2. 1851–1902. Pripraviť Michal Eliáš. Martin, Matica slovenská, 2004. 107–110. Ján Francisci Viliam Pauliny-Tóthnak 1869. augusztus 29-én. OSZK Fol Hung 1885. Grünwald Béla hagyatéka, iratok a Matica slovenskáról. Nagyméltóságú Tisza Kálmán magyar kir. Belügyminister úrnak Budapesten ifj. Justh József Turócz megyei alispán és a Slovenska Matica ügyében kirendelt kormánybiztosnak folyó évi július 11-én 92. sz. a. kelt jelentése a Slovenska maticza ügyében eddig véghezvitt vizsgálatnak eredményéről.

⁸⁰ Ilyen volt például Viliam Pauliny Tóth vagy épp Pavol Mudroň. ALU SNK sign. J 1977 220–449

⁸¹ Besztercebánya lett volna a Ferenc József elé terjesztett memorandum-változatban a szlovák kerület fővárosa. Z prameňov národa. Na pamiatku stovadsiateho piatego výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Szerk. Michal Eliáš. Martin, 1988. 280.

⁸² Zechenter-Laskomerský, G.: Pát'desiť rokov i. m. 1956. 59–60.

⁸³ OSZK Fol. Hung 1886. 58.

nyelvet vezettek be Turócbán, hanem azt is, hogy az 1860 decemberében megtartott tisztválasztáson „ámbár más megbízhatóbb egyénekben nem lett volna hiány, behíták máshol alkalmazott turóci panszlávokat a tisztikarba.”⁸⁴ A szinte színszlovák Turócbán bevezetett szlovák hivatali nyelv kapcsán panszláv veszélyt emlegetni bizonyosan behatárolt értelmezési keretekre vall, mindazonáltal valóban magyarázatra szorul, hogy Justh és Révay, akik korábban tartózkodtak a szlovák mozgalom melletti nyílt kiállástól, miért változtattak eddigi álláspontjukon. A válasz alighanem az országos közhangulat helyi leképeződésében kereshető. A már említett Pavel Mudroň, kifejezetten a turóci változásokkal kapcsolatban így írt erről emlékirataiban: „A magyarok akkor azt mondták a szlovákoknak: »Ne féljete semmitől, mi megértjük egymást egymás között, ismerjük egymást, egyikünk a másikunkat, hiszen a németek megtanítottak bennünket, hogy kell egyenlőként élni egyik a másikkal; csak a németekkel ki innen.«”⁸⁵ A konzervatív, Bécs által fenntartott cseh nyelvű Slovenské noviny is azt emelte ki, hogy Justh a szlovák hivatali nyelv bevezetésével Magyarország alkotmányának valódi szelleme szerint cselekedett: „éljen a dicső turóci nemeség! Éljen nagyságos Justh József úr, aki igazságos, és bár magasrangú alkotmányos állampolgár, az igaz konstitucionalizmus értelmében a nemzeti jogok védelméért fellépett törzse [azaz a szlovákság] érdekében”⁸⁶

A magyar politikai elit turóci képviselői és a szlovák nemzeti mozgalom egymásra találását előkészítő közeledés már 1860 telén megkezdődött. Az 1848-as turóci szlovák felkelés előkészítésében komoly szerepet vállaló Andrej Hodža szlovákkul köszöntötte december 5-én a hivatalába visszahelyezett főispánt, Révay Simont és kijelentette „hogy a szlávok is e honnak fiai, kiket e honnak jótévő nemtője kiengesztelt”, akiket a magyaroktól „nem választ el többé a nyelv s a kérlelhetetlen végzet, nemzetiségi kérdésben nem sodorhatja egymás elleni harcra.” Hodža nyitott kapukat döntött, hiszen a régi-új főispánnak is az volt a véleménye, hogy „nehogy jövőre testvér testvér ellen, polgár polgár ellen fegyvert fogjon, igen szükséges [...], miszerint a magyarok és tótokkal [...] a haza boldogságát testvérileg fenntartsák.”⁸⁷ Mivel azonban ekkor az 1848-ban

⁸⁴ OSZK Fol. Hung. 1886. 58. Az ekkoriban turócszentmártoni ügyvédként dolgozó Pavel Mudroň visszaemlékezéseiben így ír ugyanerről: „Meggyűléseket tartottak, megyei hivatalnokokat választottak, akik között én is kineveztettem a megye tisztelheteli jegyzőjének a főispán által és mint ilyen vezettem a megyegyűlések üléseinek szlovák protokollját. Örültünk, amikor megválasztottuk Janko Jesenský Gašparét a turócszentmártoni járás főszolgabírójának, Jankó Kohútót, Fraňo Jesenský Jánošét és Karol Šoltészt a megyei bíróság üléseinek, Ďurka Točeket főszolgabírónak és Jozef Országhot esküdtnek Znióváralján. Ezek mind öntudatos szlovákok voltak.” *Mudroň, P.: Životopis i. m. 149.*

⁸⁵ *Mudroň, P.: Životopis i. m. 149.*

⁸⁶ V záležitosi našeho vyslanstva. In: Slovenské noviny, 1861. január 5. 2. sz. A Pešťbudinske vedmosti is hasonló lelkesedéssel emlegette Justhot. „A turócszentmártoni választóközrét minden szavazója egyértelműen Justh József úr iránt elfogult. Ő a választók bizalmát [...] azzal érdemelte ki, hogy a megyegyűlések jegyzőkönyveinek szlovák nyelven is történő vezetéséről szóló indítványt támogatva és érvényre juttatni jelentősen elősegítette. [...] kétség sem férhet Justh József úr képviselővé választásához, akinek politikai jártasságára, érettségére és tapasztaltságára, igazságosságára és nemességére népünk érdekeinek és kérelmeinek képviselését teljes bizalommal rábízhatja, [...] anélkül, hogy csalódástól kellene tartania.” Pešťbudinske vedmosti, 1861. március 14.

⁸⁷ Slovenský národný archív, Bratislava, Archív dedičov Šimona Révaya st. 64. doboz Záthureczky: Emlékirat.

megválasztott, jelentős részben magyarul rosszul tudó, szlovák anyanyelvű tagokból álló megyei bizottmányt hívták újra össze, ismét felmerült 1848 tavaszának legnagyobb turóci dilemmája, a hivatalos nyelv kérdése. Turóc vezetői, szemben 1848-cal, amikor e kérdés miatt „tót agitátoroknak”⁸⁸ nyilvánították e csoportot, 1861-ben „követelésüket a municipiális élet terén jogosnak” ismerték el.⁸⁹ A gyűlés hangulatára jellemző volt, hogy az 1848-as szlovák önkéntesek közé beálló Samuel Šípka szlovák nyelvű beszédében nem csak a maga, de egykori társai nevében is hitet tett azok mellett az áprilisi törvények mellett, amelyek ellen 12 évvel korábban fegyvert fogott, és ugyancsak Šípka volt az, aki Eötvös Józsefet és Deák Ferencet a megyei bizottmány tiszteletbeli tagjának javasolta.⁹⁰

Erre a kis, helyi kiegyezésre tehát elsősorban az országos politikai közeg volt a legnagyobb pozitív hatással, ugyanakkor nyilván praktikus szempontokat is figyelembe vettek. Mivel 1861-ben, szemben 1848-cal, lehetőség volt a magyar mellett más hivatalos nyelvet is választani, magától értetődőnek tűnhetett, hogy azt a nyelvet is a megye tárgyalási nyelvül válasszák, amelyet minden turóci bizottmányi tag beszélt.⁹¹

A Grünwald-féle jelentésíró másik vádpontja, a „pánszlávok” hivatalnokoskodása szintén visszavezethető gyakorlatias okokra, a szerző állításával szemben ugyanis Turócban valójában rendkívül szűk volt az a kör, amely alkalmas lehetett hivatalnoknak, annyira, hogy még az is előfordult, hogy sokáig nem tudtak bizonyos posztokat betölteni.⁹² Justhék feltehetően ezért tekintetek el ezen botlástól, mert bár a jelentésíró által kifogásolt személyek ugyan valóban kompromittálódtak 1848–1849-ben, de évtizedes hivatalnoki gyakorlatuk volt, ráadásul 1860-ban nyilvánosan hitet tettek 1848 öröksége mellett, sőt, többségük még turóci nemesi család sarja is volt.

A két politikai csoport integrációjának az elősegítését szolgálta a turóci kaszinó is. Bizonyos források szerint Révay főispán vetette fel, hogy „egy közös Cassinót kell alakítanunk, amelyben lesz alkalmunk tót testvéreinkkel gyakrabban összejöhetni.”⁹³ Az 1861 tavaszán megalakított kaszinó elnöke Révay,

⁸⁸ *Daniel Rapant*: Slovenské povstanie roku 1848-49. Dejiny a dokumenty. I. Slovenská jar 1848. I/2. Turčiansky Svätý Martin, 1937. 189.

⁸⁹ Tegyük hozzá, a szlovákokat sem mindig használták Turócban, s előfordult, hogy a Pešťbudínske vedomosti olvasói panaszkodtak erre. Pešťbudínske vedomosti, 1861. április 30. 13. sz.

⁹⁰ Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól 1861. április 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitása napjáig. Pest, 1861. 42–44.

⁹¹ *Szabad Gy.*: Forradalom i. m. 374. Turóc példáját egyedül Liptó és Krassó követte. Turóc e döntésének köszönhető egyébként feltehetően, hogy a horvátországi vármegyék horvát nyelvű üzenetekben üdvözölték a megye ezen lépését. ŠAB, Turóc megye, alispáni iratok, 1860–1861. 1038. doboz. 2814–2815.

⁹² Amikor az 1861-es országgyűlés feloszlása után Révay visszalépett a főispánságtól, Dessewffy Egyed lett Turóc főispáni helytartója. Egyik első feladata volt, hogy a tisztikar megbízhatatlannak ítélt tagjait megbízható helyi hivatalnokokra cserélje, azonban még ezt a részleges átalakítást sem tudta megoldani: sem főjegyzőnek, sem aljegyzőnek alkalmas személyeket nem talált. ŠAB Turóc megye, főispáni iratok, elnöki, 1861, 1863. 924. doboz. 2327–2328. Gróf Dessewffy Egyed 1861. december. 18-án Pálffy Mórincznak.

⁹³ SNA Archív dedičov Šimona Révaya st. 64. skat. Záthureczky: Emlékirat.

alelnöke Ján Jeszenszky lett, míg az egyesület hivatalos nyelve, annak ellenére, hogy a megyei nemesi elit és a tisztikar legfontosabb szereplői is beléptek – szlovák volt.⁹⁴ Arra, hogy ezt a kaszinót egykorúan a szlovák kortársak is a közeledés megfelelő útjaként értelmezték, a korábban Turócban földmérőként dolgozó, a kor neves szlovák költőjének tartott Ján Botto levele is bizonyíték: „Sajnálom, hogy elhagyom Turócot. Ott épp most kezd tisztességes élet kifejlődni. Turócszentmártonban városi kaszinót alapítanak (ahova minden turóci notabilitás tartozni fog)”⁹⁵

6. A „tót congressus”

Így érkezett el tehát 1861. június 6-a. Ahogy említettük már, Justh kiemelkedő szerepet játszott az eseményen. Nem csak nyíltan a szlovák nemzethez tartozónak vallotta magát, de elismerte a szlovák nemzeti követelések döntő részének jogosságát, mi több, ezeket a követeléseket képviselni is hajlandó lett volna a magyar országgyűlés előtt. Ennek ellenére szlovák kortársai kifejezetten negatívan ítélték meg szereplését. Štefan Marko Daxner, Pavol Mudroň vagy Viliam Pauliny-Tóth visszaemlékezéseiben ugyanis úgy szerepel Justh, mint aki ugyan aktívan szerepet vállalt az 1861-es turócszentmártoni szlovák memorandum tárgyalásain, és elvállalta a memorandum végleges szövegét a pesti országgyűlés elé terjesztő bizottságban való részvételt is, ám nem sokkal később fejfájásra hivatkozva visszamondta a felkérést, majd a pesti kaszinóban beárulta a szlovákság terveit.⁹⁶

Justh 1861-es tevékenysége sokszor e prizmán keresztül látszik az utókor és a történészek számára is. Az első modern szlovák nemzeti történetet megíró Július Botto szerint Justhék a már elvállalt kötelezettség alól „hazug ürügyekkel” mentették ki magukat,⁹⁷ míg a 19. század végének és a 20. század első felének legnagyobb hatású filológusa-szerkesztője, Jozef Škultéty azt állította, hogy csak a magyar politikai körök utasítására voltak jelen, azaz kémkedtek a

⁹⁴ A belépéskor Révay Simon 50, Justh József 40, Justh György 20, Beniczky Albert alispán pedig 15 forintot adományozott a kaszinóegylet céljaira. Pešťbudínske vedomosti, 1861. április 30. 13. sz. A kaszinóról lásd még: Pavol Halaša: Turčianske kasino v službe národa. In: Kmetianum. Vlastivedný zborník Turčianskeho múzea Andreja Kmeťa. Martin, 1968. ŠAB, Turóc megye, főispáni iratok, elnöki, 1861, 1863. 924. doboz. 2327-2328. A kaszinót 1861 végén az új berendezkedés feloszlata, ám újjáalakulásakor sikerült a szlovák nemzeti mozgalomnak átvenni az irányítást.

⁹⁵ Ján Botto Pavol Dobšínskýnek 1861. március 2-án. Ján Botto: Listy Jána Bottu. Na vydanie pripravil Pavol Vongrej. Martin, 1983. 67.

⁹⁶ Ahogy pl. Pauliny-Tóth írja: „Három héttel később ezek a népbarátok már „éles fejfájásban” szenvedtek a tiltakozások hatására, amelyeket a „haza atyái” pressziójára a szlovák községek adtak ki a Memorandum ellen, és hideg borogatásokat vettek. Néhány hétre rá Jussuf Juštafa [azaz Justh József] úr Turócszentmártonban tartott egy beszédet, amelyben a nemrég „barátocskáit” már „gyaúroknak” nevezte. Így változnak az idők. Hogy ezek az urak megszegették a becsületszavukat, amelyet a szlovák kongresszusnak adtak, gyenge jellemük, valamint azon rémület rovására kell írni, amelyet Szlovákiában az első tiltakozások okoztak.” Pauliny-Tóth, V.: Justhovci i. m. 42. V. ö. még Daxner, Š. M.: V službe i. m. 174. Mudroň, P.: Životopis i. m. 152.

⁹⁷ Július Botto: Slováci — vyvin ich národného povedomia 1. http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1044/Botto_Slovaci-vyvin-ich-narodneho-povedomia-1 Letöltés ideje: 2013. augusztus 10.

memorandum-tárgyalásokon.⁹⁸ A 20. század egyik legjobb szlovák történésze, František Bokes szerint „Justhban a szlovákok alaptalanul látták jó barátjukat és tanácsosukat, habár ő a valóságban Magyarország azon uralkodó rétegéből való volt, amelynek leginkább fontos volt, hogy a hasonló kívánságok [...] soha ne válhassanak valóra.”⁹⁹ Vladimír Mináč, a Matica slovenská elnöke 1986-ban, a memorandum 125. évfordulójára rendezett tudományos konferencián maró iróniával úgy fogalmazott, hogy Justh és Révay „történelmi bárói könnyei”¹⁰⁰ azért gurultak a mentéjükre, hogy dokumentálják [...] szlovák-nemesi ébredésüket”, és hogy ez által „az ölükbe hulljon” a memorandumban kérelmezett szlovák közigazgatási egység feletti hatalom.¹⁰¹ Július Vanovič irodalomtörténész Justhék turócszentmártoni szereplését a memorandum-tárgyalások legszuggesztívabb mítoszaként jellemezte, és ironikusan hozzátette, hogy ugyan tényleg létezett szlovák nemesség – de csak tíz napig, a memorandumgyűlés kezdetétől addig, amíg Justhék vissza nem mondták a követségre vonatkozó felkérést.¹⁰²

Mindez azt jelenti, hogy Justh József memorandum-tárgyalásokon játszott szerepe mindmáig homályban maradt, hiszen tevékenységét szinte kizárólag a vele a memorandum után szembekerülő szlovák mozgalomhoz kötődő forrásokon keresztül értelmezték, nem pedig 1861. június 6–7-én ténylegesen elmondott beszédei alapján. Justh beszédeinek részletes elemzése és a memorandumhoz kapcsolódó források újfajta olvasata nyomán azonban egy, a fent bemutatottnál jóval bonyolultabb, s azzal sokszor ellentétes Justh-kép bontakozik ki. Ez által nem csak Justh ellentmondásosnak tűnő szerepét érthetjük meg, de a memorandum történetének eddigi értelmezéseit is több ponton felülírhatjuk.

„1861. június 6-a és 7-e és Szentmárton városkája tündökölni fog a szlovák nemzet históriájában. E napokkal új epocha nyílt egész Magyarország számára, és e városka, [...] Szlovákia szívévé vált” – írta lelkesen a szlovák költő, Ján Botto.¹⁰³ Valóban, a turócszentmártoni szlovák nemzetgyűléshez még csak hasonló esemény sem történt az 1918 előtti Magyarországon: a szlovák nemzeti értelmiség szinte valamennyi fontos képviselője,¹⁰⁴ valamennyi politikai irányzat, erőcsoport és generáció képviselője aktívan részt vett a gyűlésen, amelynek eredménye egy fél évszázadon keresztül, gyakorlatilag az első világháború végéig alapvető módon határozta meg a szlovák politikát.¹⁰⁵

⁹⁸ Jozef Škultéty: Prvé shromaždenia národné v Turčianskom Sv. Martine. V Turčianskom Sv. Martine, 1924. 33.

⁹⁹ František Bokes: Pokusy o slovensko-madarské vyrovnanie r. 1861–1868. Martin, 1941. 32.

¹⁰⁰ Révay Simon, Justh sógora valóban elérzékenyült a gyűlésen, az 1861-ben a szemében csillógó könnyeket Pavol Mudroň még 1865-ben, Révay főispáni beiktatása alkalmával is emlegette. Pěstbudínske vedomosti 1865. november 14. 65. sz.

¹⁰¹ Vladimír Mináč: Úvod. In: Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piatego výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Zost.: Michal Eliáš. Martin, 1988. 15.

¹⁰² Július Vanovič: Druhá kniha o starom Martine. (1861–1875). Martin, 1993. 18.

¹⁰³ Botto, J. Listy i. m. 157.

¹⁰⁴ A korábbi meghatározó figurák közül egyedül Michal Miloslav Hodžát hiányolták a jelenlévők.

¹⁰⁵ Milan Podrimavský: Štátoprávny význam Memoranda národa slovenského a jeho premenutie do programu slovenskej politiky pred prvou svetovou vojnou (1900–1914). In: Na ceste k štátnej samostatnosti. (Na pamiatku 140. výročia Memoranda národa slovenského) Szerk. Ján

Abban is messze kiemelkedett a század hasonló eseményeinek sorából, hogy valóban komoly tömegeket vonzott, még ha a legújabb szlovák szakirodalom általában túl is becsüli a jelenlévők számát, amikor öt vagy akár hatezer fős tömeget emleget.¹⁰⁶ Ez ugyanis nehezen elképzelhető: az alig ezer lakossal bíró városban ennyi ember el sem fért volna,¹⁰⁷ sem szálláshely, sem vendéglő, sem tanácskozási hely nem lett volna megfelelő.¹⁰⁸

A gyűlés első napjának reggelén, kilenc óra tájban Andrej Košša, a turócszentmártoni városbíró köszöntötte a megjelenteket, majd Ján Francisci elnökké választása után megkezdődött a tényleges tárgyalás az evangélikus templom előtti hársfák árnyékában. Ahogy már említettük, a gyűlés tárgya nem általánosságban a szlovák nemzeti kérések megfogalmazása, hanem a Daxner által összeállított, a május eleji turócszentmártoni összejövetelen pedig tovább módosított alapszöveg megvitatása volt. Voltak ugyan felszólalók, akik alternatív szövegek elfogadását javasolták, de ezek erőtlén kísérletek voltak – valójában a két tárgyalási nap döntő része Daxner írásának megvitatásáról szólt.

A legfontosabb vita egyértelműen Daxner szövegének azon pontja körül csúcsosodott ki, amelyben a szerző egy önálló szlovák közigazgatási egység létrehozását indítványozta. Az első vitanap felszólalói szinte kivétel nélkül e kérdésben fejtették ki álláspontjukat, amely Daxner eredeti megfogalmazásában így hangzott: „Mivel azonban minden, mi az anyagi világban létezik, csak bizonyos térben és időben létezhetik, ez oknál fogva szükséges, hogy nemzetünk in-

Bobák. Martin, 2002. 36–48. *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés–magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony, 1999. 51. Szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk például annak, hogy az első szlovák politikai pártot, a Slovenská národná strana-t (Szlovák Nemzeti Párt) épp Turócszentmártonban, a memorandum-gyűlés tizedik évfordulóján alakították meg. A memorandum szövegének elemzését legutóbb Karol Hollý végezte el egy kiváló tanulmányban. *Karol Hollý*: Memorandum národa slovenského ako historiografický prameň. In: *Studia academica slovacica* 40. Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Bratislava, 2011.

¹⁰⁶ *Dušan Kováč*: Szlovákia története. Pozsony, 2011. 141. El kell azonban mondani, hogy a korabeli (Justhék környezetéből származó) magyar híradások is két-háromezer fős tömegről számolnak be. Sörgöny, 1861. június 13. 134. sz.

¹⁰⁷ Hiszen később, 1869-ben egy század odavezényelt katona városi elszállásolása is komoly gondokat okozott. Vö. Pešťbudínske Vedomosti, 1869. január 30. 9. sz. 1869. február 13. 13. sz. 1869. március 27. 25. sz. Képviselőházi napló, 1869. április 22–június 14. I. Pest, 1869. 83–85.

¹⁰⁸ Alighanem inkább Vájlok Sándor számítása áll közelebb a valósághoz, aki ötszáz és hétszáz közé teszi a résztvevők számát. (*Vájlok Sándor*: A turócszentmártoni szlovák memorandum. Három tanulmány. H. n. 1941. 16–17.) Ennyien lehettek legfeljebb, akik aktívan végigkövették a tanácskozást az első napon, ugyanis délután eleredt az eső, és a gyűlés a főispán által felajánlott megyeháza tanácskozási terme helyett azért választotta a mintegy hétszáz fő befogadására alkalmas templomot, mert ott jobban elfértek a gyűlés résztvevői. Az is inkább az ezer fő alatti létszámról utal, hogy a jelenléti ívet összesen 194-en írták alá. Meglehetősen valószínűtlen, hogy tömegesen lettek volna olyanok, akiket érdekelték a gyűlés eseményei vállalták a többnapos ott-tartózkodás költségeit és az esetleges hosszú utat, de nem tartották szükségesnek, hogy részvételükről nyomot hagyjanak az utókor számára. Turócszentmártonnak és környékének a lakossága jelenthette tehát azt a tömeget, amely nem szerepel az íveken, de ellátogatott az evangélikus templom előtti téren zajló tárgyalásokra, (legalábbis az első napra, mivel a másnapi szónokok is utaltak rá, hogy az előző nap látott nép már nem jelent meg) de ez a jegyzőkönyvben szereplő nagyvonalú megállapítással szemben nem több ezer, legfeljebb néhány száz főt jelenthetett (hiszen 1848-ban az egész megye hadra fogható felnőtt férfilakossága volt ötezer fő, és szinte kizárt, hogy a nyári munkák idején a nép a távolabbi falvakból is elzarándokolt volna a központba).

dividualitása azon területen, melyet az mint szakadatlan tömeg valósággal elfoglal, egy, a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szlovák distriktben elismerve és személyesítve legyen.”¹⁰⁹ Ennek a legtöbb vitát kiváltó kérdésnek a háttéréhez érdemes hozzátenni, hogy Daxner azt írta évtizedekkel később készült memoárjában: ő maga is tudatában volt annak, „hogy nem engedélyezik számunkra a különálló területet, mert ez hatalmi kérdés, és nem olyan idillikus kongresszusra tartozik, mint a szentmártoni volt. [...] Csak odáig akartam vinni a dolgot — tette hozzá —, hogy az országgyűlés a mi nemzeti egediségünk elismerése szempontjából „igent” vagy „nemet” mondjon”.¹¹⁰

Ján Nemessány fogalmazta meg a legkomplexebb módon az önálló szlovák kerülettel, az ezen a napon még következetesen németül, distrikt-ként emlegetett közigazgatási egységgel szemben felmerülő kifogásokat. Összesen hat ellenérvet sorolt fel. Az első, hogy szerinte ezt a kérést a magyar országgyűlés egyértelműen az ország egysége elleni támadásként fogja értelmezni, így a memorandum szakadást idéz elő az országgyűlés és a turócszentmártoni kongresszus között, a bizalommal együtt pedig a szlovák nemzet érdekérvényesítésének a további lehetősége is elveszne. A második érve az volt, hogy e kérés erőltetésével a szlovák anyanyelvű nemesség is visszaléphet a mozgalom támogatástól, ráadásul ez a szlovák nemzeti táboron belül is szakadást idézhet elő a kerület-pártiak és kerület-ellenesek csoportjai között. Nemessányi azzal is érvelt, hogy egy nemzetet csak más nemzetek ismerhetnek el, kormánydöntéssel nem hozható létre, a kerület tehát, ha sikerülne is megszerezni, semmilyen garanciát nem jelentene a nemzetiségre nézve. Az ötödik pont, hogy az északi megyék lehatárolásával végleg elvágnák a szlovákságtól a dél-alföldi szlovák enklávék népes lakosságát, az utolsó érve pedig, hogy a szlovákság ellenségeinek kitűnő eszközt adnának ahhoz, hogy a szlovák népet a hazaárulás vádjával elidegenítsék a nemzeti mozgalomtól.¹¹¹

Az ezt követő vita során alapvetően ezt a hat pontot próbálták az egyes szónokok alátámasztani vagy éppen megcáfolni, ám már az első napon, délután fél öt felé látszott, hogy a kerület-pártiak vannak fölényben, ezért Nemessányi elhaló hangon visszalépett javaslatától, és beállt Daxner szövegének támogatói közé.¹¹² Így az elnök, Francisci már nem a két ellentétes álláspontról szavaztat-

¹⁰⁹ Z prameňov i. m. 103–175. Egykorú jegyzőkönyveinek szövegét lásd: Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piatého výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Zost.: Michal Eliáš. Martin, Matica slovenská, 1988. 177–223., ill. Pešťbudínske vedomosti, 1861. 29–33. szám.

¹¹⁰ Daxner, Š. M.: V službe i. m. 173.

¹¹¹ Z prameňov i. m. 119–120.

¹¹² A két erőcsoport közti ellentét alighanem a Tibor Pichler által leírt 19. századi szlovák politikai dichotómiával írható le. Pichler ugyanis nem a korabeli felosztást (národovci-odrodilci, azaz nemzethűek és elfajzottak) alkalmazza, hanem aszerint sorolja be a szlovák politikai gondolkodókat, ahogy a nemzeti érdekérvényesítés módszatairól gondolkodtak. A Pichler által gradualistának nevezett csoport kizárólag az önerőből történő, a társadalmi fejlődés révén elérhető célokat próbált megfogalmazni, és lépésről lépésre haladni a szlovák nemzet számára szükséges intézményrendszer kiépítésében, míg a másik, maximalista csoport egyből a szlovák követelések maximumát akarta elérni, amit saját erőből nem, csak külső támogatással (uralkodói döntéssel vagy, ez esetben

ta meg az egybegyűlteket, hanem arról, hogy Daxner szövegét változtatás nélkül elfogadják-e, vagy alakítsanak egy bizottságot, amely a másnapi gyűlésre átfogalmazza, pontosítja azt, különös tekintettel a distriktről szóló passzusokra, amelyeket „mérsékelten és az ország egységét” figyelembe véve kell megfogalmaznia. A gyűlés egy 24 tagú bizottság felállítása mellett döntött, amelynek többségét a distrikt-pártiak alkották, de bekerült például Ján Palárik és Nemessányi is.¹¹³

Másnap Daxner felolvasta a memorandumnak a bizottság által módosított szövegét, amelynek bizonyos tételeit, elsősorban formai szempontok szerint még ekkor is pontosították, majd arról döntöttek, hogy az ülésező országgyűlésnek vagy pedig az uralkodónak küldjék-e el a memorandumot? A gyűlés végül úgy határozott, hogy a korábbi évtizedek szlovák politikai gyakorlatával ellentétben ne az uralkodó elé terjesszék be kéréseiket, hanem a pesti országgyűlésnek.¹¹⁴ A küldöttség élére Révay Simon turóci főispánt választották, közvetlenül utána pedig Szentiványi Márton lipthói főispánt és Justh Józsefet jelölték, akik lelkesen fogadták a felkérést.¹¹⁵

De miért éppen e három nemest bízták meg a küldöttség vezetésével? Reputatív vagy reprezentatív szerepről volt szó, azaz pusztán társadalmi presztízsüknek köszönhetően kérték fel éppen őket, vagy azért, mert a gyűlésen kifejtett tevékenységük révén hitelesen képviselhették annak céljait? Először is érdemes tisztázni a memorandum-gyűlésen résztvevő nemesek valódi súlyát. Bár szinte minden memorandumról szóló szövegben az szerepel, hogy a gyűlésen a nemességet Révay, Justh és Szentiványi képviselte, valójában jóval többen voltak jelen az 1848 előtti kiváltságos rend képviselői. A jelenléti íven szereplő közel kétszáz személy mintegy ötöde származott turóci nemesi családból, a Jeszenszky família például kilenc taggal képviseltette magát. Arról is ritkán esik szó, hogy ellátogatott a tanácskozásra a turóci tisztakar tekintélyes része, köztük a két alispán, Beniczky Albert és Rakovszky Iván.¹¹⁶

A gyűlés legtöbb szónoka reflektált is a nemesség jelenétére. Az első fel szólaló, Ján Palárik nem csak örömét fejezte ki, hogy a szlovák anyanyelvű magyar nemesség (eredeti nyelven: „uhorskoslovenská šľachta”) nagy számban megjelent, de egyúttal azt is indítványozta, hogy a gyűlés Justh Józsefet vá-

országgyűlési támogatással, netán külső hatalom segítségével) lehetett elérni. (*Tibor Pichler: Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia. Bratislava, 2011. 15. Tibor Pichler: Národovci a občania: o slovenskom politickom myslení v 19. storočí. Bratislava, 1998. 12–13.*) 1856-ban bekövetkezett halála előtt Ludovít Štúr képes volt egyesíteni e két csoportot, ekkor, 1861-ben azonban már hiányzott egy ilyen integráló személyiség, így a memorandum-tárgyaláson lezajló Okolie-vita tekinthető a két csoport közti első nyilvános erőpróbnak, amelyet aztán 1868 körül követett a végleges szakadás a Nová škola slovenská nevű, gradualista politikai formáció megalakulásával.

¹¹³ Z prameňov i. m. 144

¹¹⁴ Z prameňov i. m. 100–172. A szlovák nemzeti mozgalom 1861-ben kifejezetten bízott a magyar országgyűlés képviselőiben, amire jó példa, hogy a kerület-párti felszólalók is lelkesen dicsérték beszédeikben Deák, Eötvös vagy a nem sokkal korábban elhunyt Széchenyi politikusi nagyságát.

¹¹⁵ Z prameňov i. m. 170.

¹¹⁶ Z prameňov i. m. 177–178.

lassza tiszteletbeli elnökké.¹¹⁷ (Palárik javaslatát egyöntetű helyesléssel fogadták, ám Justh udvariassan visszautasította a felkérést). Még Jozef Miloslav Hurban is lelkesen beszélt arról, milyen szívesen látná a szlovák nemességet a szlovákság élén.¹¹⁸ Az elnök, Ján Francisci pedig a gyűlés végén összegzésül azt állapította meg, hogy „a szlovák nemzet a Nagymorva birodalom bukása óta most először a nemzeti értekezleten üdvözölhette sorai között nemességét”.¹¹⁹

Justhék azonban nem csak tétlenül figyelték az eseményeket és hallgatták az őket magasztaló felszólalókat, hanem aktívan részt vettek a tárgyalásokban. Ha statisztikát készítünk a gyűlés szónokairól (nem számolva ide a hivatalból gyakrabban megnyilvánuló elnököket és a memorandum szövegét felolvasó Daxnert), meghökkentő eredményt kaphatunk. A legaktívabb szónok ugyanis nem más volt, mint Justh József, aki a két nap alatt összesen 21 alkalommal szólalt fel. Aktivitásának legfontosabb oka volt, hogy a gyűlés harminchat szónoka közül neki volt a legnagyobb gyakorlati-politikai tapasztalata és jogismerete.¹²⁰ A második legtöbbet beszélő, összesen 19-szer felszólaló Hurbant pedig Szentiványi Márton követte 12 szónoklattal. Sőt, a gyenge szlovák nyelvtudása miatt egyébként szabadkozó Révay Simon is ötször szólalt fel, ugyanannyiszor, mint például Viliam Pauliny-Tóth, és többször, mint Štefan Závodník, Michal Mudroň, Ctiboch Zoch, Jonáš Záborský vagy Julius Plošic, tehát a szlovák nemzeti mozgalom jól ismert alakjai.¹²¹ Az is jellemző momentum, hogy amikor az első tárgyalási nap délutánján eleredt az eső, Révay főispánként felajánlotta a turóci nemesi gyűlések egykori helyszínéül szolgáló megyeházát a tanácskozás céljaira.

Justh József már első (a tiszteletbeli elnökséget visszautasító) beszédében egyértelművé tette azokat a kereteket, amelyek között a gyűlés jelentőségét és saját ottani szerepét értelmezte. Kinyilvánította, hogy a szlovákság nem követett el semmilyen törvényteleniséget a gyűlés megszervezésével, és hogy az országgyűlésnek is meggyőződése, hogy minden igazságos nemzetiségi kérést teljesíteni kell. Beszédének alaptényezője volt, hogy önmagát többször is egyértel-

¹¹⁷ Z prameňov i. m. 104–105. Palárik alighanem Justhnak a szlovák hivatali nyelv 1860 decemberi turóci bevezetése kapcsán kifejtett tevékenységét szerette volna ily módon értékelni, hiszen ha csupán egy nemesi tiszteletbeli elnököt szeretett volna javasolni, alighanem a Justhnál magasabb társadalmi presztízsű Révayt vagy Szentiványit kéri fel.

¹¹⁸ Z prameňov i. m. 139–140.

¹¹⁹ Z prameňov i. m. 175. A már idézett jelentésíró ugyanerről beszélt, persze ellentétes narratívában, amikor azt írta Justhról és Révayról, hogy az „1861ki június 6-án T. Sz. Mártonban megtartott tót congressus megtarthatása ellen nem csak semmit sem tettek, sőt inkább azt előmozdították, és a nekik ez alkalommal bőven jutott tömjént egész boldogsággal élvezték”. OSZK Fol. Hung 1886. 58. Azonban nem mindenki örült Justhék részvételének. Gustav Zechenter-Laskomerský például azt írta emlékirataiban, hogy két levelet is kapott, amelyek arról szóltak, hogy a nemzeti mozgalomnak minél nagyobb számban kell jelen lennie a gyűlésen, mert sokan lesznek ott „az ellentáborból: Ludvík Benický, Szentiványi, Justh, Máčay” Zechenter-Laskomerský, G.: Pät’desiat rokov i. m. 53.

¹²⁰ *František Hrušovský: Memorandum slovenského národa z r. 1861 a jeho osud.* In: *Osudy memoranda. 1861–1941.* Martin, 1941. 41. A 19. századi szlovák politikai gondolkodók politikai tapasztaltságáról/tapasztalatlanságáról lásd *Pichler T.: Fundančný akt i. m. 48–49.*

¹²¹ Z prameňov i. m. 103–175.

műen a szlovák nemzet tagjának vallotta (sőt, használta „a mi szlovák nemzetünk” kifejezést is): „Meggyőződésem, hogy Magyarország alkotmánya nekünk, szlovákoknak is biztosítja a nemzetiségünket. [...] Az életemmel állok jót azért, hogy a szlovák nemzetnek a nemzetisége Magyarországon biztosítva lesz.” Justh tehát nem egyszerűen szlovák nyelvi kötődéseit „ismerte be”, hanem egy nyilvános politikai beszédben „nemzetnek” nevezte a szlovákságot, ami alighanem egyedülálló esemény a 19. századi magyar politikai main stream diskurzusának történetében. Hiszen még a legtoleránsabb magyar politikusok sem voltak hajlandók elismerni nemzetként a szlovákságot, ugyanis azzal — saját értelmezésükben — politikai közösségként ismerték volna el, amely akár önálló politikai-igazgatási egység megszerzésére is jogosultnak érezhetné magát – veszélybe sodorva ezzel a magyar állam integritását.

Justh beszédében hitet tett az 1848-as törvények mellett, ugyanakkor megállapította, hogy azok szerinte lehetővé teszik a szlovák nemzet alkotmányos képviselőtét (gondolva itt feltehetőleg a népképviselői választásokra és a törvényhatóságok átalakítására). Azt is kiemelte, hogy a magyar politikai elitnek érdekében áll a régió gazdasági fejlesztése, míg a Bach-adminisztráció például a vasútvonalak tervezésekor is „elfeledkezett” a területről. Végül a következőkkel zárta a beszédet: „Az anyagi szükségleteken túl persze szükség van a költséztetűre is, amely egy cél íránt lelkesítheti a nemzeteket. Én teljességgel meg vagyok győződve, hogy Deák és barátai azon dolgoznak szorgalmasan, hogy a nemzeti egyenjogúság Magyarországon megvalósuljon és tudom, hogy az országgyűlés az 1848-as törvények revíziójakor a ma itt dicsőségesen összegyűlt szlovák nemzet kérelmeit kielégíti”¹²²

Ahogy említettűk, Justh politikai rutinjával egyértelműen kiemelkedett a felszólalók közűl, ráadásul a jegyzőkönyvből úgy tűnik, vállalta is azt a feladatot, hogy minduntalan kiigazítsa a memorandum eredetileg pontatlan, vagy a politika fogalmi rendszerében nehezen értelmezhető szöveghelyeit. Justh ezen pontosító javaslatai nem felesleges szőrszálhasogatások voltak, általuk sikerűlt egyértelműsítení a gyűlés politikai céljait, amit az is bizonyít, hogy Justh módosító indítványainak döntő többségét a jelenlévők lelkesen megéljeneztek és a gyűlés azonnal elfogadta azokat.

Ennél azonban fontosabb javaslatainak tartalmi részét megvizsgálni. Az első kérdés, hogy mit gondolt Justh az önálló szlovák közigazgatási egységről? Nem meglepő, hogy a kerűlet ellenzők táborához csatlakozott. Kijelentette, hogy semmilyen törvényes alapot nem lehet e kerűlet mögé állítani, de aláátmasztotta Nemessányi egyik érvét is, miszerint az ország feldarabolását a magyar nemesség soha nem fogja támogatni, pedig szerinte „a szlovák nemzetnek egyáltalán nem mindegy, hogy az arisztokrácia tud-e vele menni vagy sem”. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a kerűlet kérdését elméletben támogathatónak ítélte: „Nem azt mondom, hogy ezt az ideát teljesen vessűk el. Az ideák érnek és lehet, hogy a jövőben ez is beérí; de addig azt tanácsolom, hogy a „distriktet” ne kérűk”.¹²³ Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy a magyar

¹²² Z prameňov i. m. 105.

¹²³ Z prameňov i. m. 135.

politikai elit tagjaként Justh József nem zárkózott el kategorikusan az ország későbbi nemzeti alapú föderálásától.

Ez a megengedő álláspont abban is tükröződik, hogy a kerület-ellenes tábor leszavazása után Justh nem kihúzódtott a vitából, hanem ekkor lett a legaktívabb, sőt, a kerülettel kapcsolatos kérések végső formájának jelentős részét ő fogalmazta meg. A memorandum-tervezet azon passzusánál például, amely a szlovák kerület hivatalos nyelvéről szólt, ő kiállt a szlovák kizárólagos használata mellett, ami egyúttal a magyar hivatalos nyelv mellőzését is magában foglalta.¹²⁴ Felmerült ugyanis az, hogy ne határozzák meg előre a kerület kizárólagos hivatalos nyelvét, azért, hogy később a nem szlovák anyanyelvűek érdekeit is figyelembe lehessen venni. Am Justh arra hivatkozva, hogy minden kérést pontosan és precízen kell megfogalmazniuk, ellenezte a javaslatot, s épp e felszólalás hatására maradt az eredeti formájában a szöveg:¹²⁵ „A mi nyelvünk legyen egyedüli hivatalos nyelv, úgy a polgári, mint az egyházi nyilvános élet terén, s egyedüli tanítási nyelv az iskolákban”.¹²⁶

A szlovák kerülettel kapcsolatos negyedik pont teljes egészében Justh megfogalmazása: az eredeti szövegben csak a törvénytervezetek szlovák fordítását kérvényezte Daxner, ezzel szemben Justh azt javasolta, hogy az országgyűlés a kész és hitelesített törvényeket azonnal adja ki nemzetiségi nyelven is, felvetése pedig ebben a formában bekerült a memorandum szövegébe: „Kívánjuk továbbá az országgyűlésen nyelvünkön elkészítendő hiteles törvényt szöveget”¹²⁷

Hasonlóan fontos szerepe volt Justhnak a felsőházzal szembeni pont megfogalmazásában, amely végleges formájában a következőket tartalmazta: „Kívánjuk, hogy a felsőtáblának várt újjászervezése alkalmával, hogy ha az az érdekek alapján szerveztetnék, egyéb érdekek mellett a nemzetiség, nevezetesen pedig a mi szláv nemzetiségünk érdeke is tekintetbe vétessék és aránylag képviseltesék.”¹²⁸ Az eredeti tervezetben ez a pont még egyáltalán nem szerepelt: József Miloslav Hurban vetette fel, hogy kérvényezzék a szlovák képviselőket a felsőtáblán, ám a felvetést a felsőtábla mindkét jelenlévő tagja, Révay és Szentiványi is határozottan ellenezte, és még Daxner sem tartotta időszerűnek. Az akkori felsőtábla ugyanis még az 1848 előtti alapon állt össze, s nem lehetett tudni, hogy miként szervezik újjá, vagy újjászervezik-e egyáltalán. Justh József megalapozott jogi érveléssel támasztotta alá Daxner és a főispánok véleményét, rámutatva, hogy Hurban kérésének sem alkotmányos, sem törvényi alapja nem lehet, ugyanakkor egy olyan kompromisszumos megoldást javasolt, amelyet

¹²⁴ Amikor Daxner felolvasta a szóban forgó részt, Révay főispán és Rakovszky alispán is szót kért, ám érdekes módon még ők sem tiltakozásukat fejezték ki, csupán felvetették, hogy a szlovák nyelv kizárólagossá tételével a megye kilencezres németisége hátrányos helyzetbe kerülne, illetve Révay rákérdezett, hogy a javaslat szerint a megyeházán sem lehetne szlovákon kívül más nyelvet használni?

¹²⁵ Z prameňov i. m. 148.

¹²⁶ Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2006. 428.

¹²⁷ Magyarország története i. m. 429. Z prameňov i. m. 150.

¹²⁸ Magyarország története i. m. 430.

Hurban, visszalépve saját felvetésétől, elfogadott, és amely végül, a fent olvasható formában bekerült a memorandum szövegébe.¹²⁹

A memorandum végleges szövegében olvasható következő pont, amely a nem magyar nemzetiségek egymással való szolidaritását deklarálja, és utal a „nem magyar nemzetek elnyomására”,¹³⁰ szintén Hurban javaslatára került a szövegbe. Ezt Justh természetesen szintén nem támogatta, de érdemes számba vennünk az argumentumait, sőt, az érvelés módját is. „Hurban úr ezen véleménye az elkeseredettség érzéséből ered, azt tudom, és elismerem okait elmúlt életünk eseményei alapján.” – kezdi Justh, s ez figyelemreméltó kijelentés, hiszen mint a magyar politikai elit tagja itt nem csupán elfogadta Hurban múltértelmezését, amely alapján a lelkész szlovák sérelemként tekintett az 1848 előtti magyarosítási törekvésekre, de állítása szerint megértette okait is. Sőt, kifejezetten empátiás módon javasolta a szöveg megváltoztatását: „De kérem, hogy ha a törvényhozáshoz beszélünk, akkor olyan kifejezéseket kell használnunk, amelyek ezen érzéseket nem jelenítik meg. Bár gyakran nehéz ilyen érzéseket magunkba rejteni, de a hűvös elme feletti uralmat, mint általában mindig, úgy főként most is meg kell őrizni.” A legfontosabbak azonban a következő mondatai: „Ami engem illet, kijelentem, hogy alkotmányos hazámból soha ki nem vándorolnék. Ha egy törvény nemzetiségem ellen irányul, szorgalmasan fogok dolgozni azon, hogy nemzetem természetes joga sérthetetlenül megmaradjon.” Ennek szellemében javasolta megváltoztatni a szöveget: „Ha ez a politika továbbra is a szlovák nemzet elnyomására irányul, akkor azon kormányt, amely ezen elnyomást előidéz, ezen politika minden következményéért felelőssé tesszük.”¹³¹

Egyértelmű tehát, hogy Justh nem a magyar politikai elit által küldött külső megfigyelő, netán ellenőr vagy kém volt.¹³² Saját magát a szlovák nemzet tagjaként definiálta, az általa használt beszédmód megegyezett a többi szónokéval. A memorandum szövegével a kerület-kijelölés és magyar elnyomást hangsúlyozó mondatokon kívül nem csak azonosulni tudott, hanem tevékeny részt vállalt kialakításában is, hiszen számos fontos pont az ő megfogalmazásában került a szövegbe. Az tehát, hogy elvállalta a küldöttség tagságát, nem megfontolatlan, ad hoc reakció, és nem is kétszínűség, politikai taktika volt, hanem nyílt, elvi kiállás a szlovák érdekek mellett.

7. A szlovák önállósodás drámája

Ha megpróbáljuk feltárni azokat az okokat, amelyek Justhékat látványos kiállása mögött húzódnak, több tényezőt is figyelembe kell vennünk.¹³³ Az első

¹²⁹ Z prameňov i. m. 150–154.

¹³⁰ Magyarország története i. m. 430.

¹³¹ Z prameňov i. m. 154–155.

¹³² Többen felvetették a helyszínen, hogy a magyar országgyűlés küldhette Justhékat, ám ezt mindhárman következetesen cáfolták. Z prameňov i. m. 129–135.

¹³³ Minác elméletét, miszerint maguknak akarták a szlovák kerület feletti hatalmat, bizonyosan elvethetjük.

és talán legfontosabb, hogy a magyar politikusok korabeli megnyilvánulásából, a korabeli közélet kivételesen toleráns légköréből Justhék arra következtethettek, hogy politikustársaik semmi kivetnivalót nem találnak majd szereplésükben: biztosak voltak benne, hogy ezt magyar politikusként megtehetik, s politikai pályájukra nem lesz negatív hatással, ha identitásuk szlovák rétegeit nyíltan felvállalják. A másik ok 1848–1849 tapasztalata: Hurbanék csapatait 1849 januárjában kifejezetten lelkesen fogadta Turóc megye lakossága és a nemesség egy része is, az ekkori események pedig feltehetően azt a meggyőződést erősítették meg Justhékban, hogy a szlovák nemzeti mozgalom legalább Turócban olyan komoly erőt jelentő tényező, amellyel még akkor is számolniuk kell, ha esetleg nem is értenek egyet velük egy sor lényeges kérdésben. A harmadik ok pedig az lehetett, hogy Justhék saját jelenlétüket, szereplésüket, sőt, aktív részvételüket feltehetően úgy értelmezték, mint egyfajta közvetítést a szlovák nemzeti mozgalom és a magyar politikai elit között – mindazonáltal az 1950-es, 1960-as években népszerű, de hamis eszme, a „népek barátsága”¹³⁴ (arról beszéljünk, ami összeköt, s arról ne, ami elválaszt) aligha alkalmas Justhék tevékenységének leírására. Hasznosnak bizonyulhat viszont Victor Turner immár közel negyven éves,¹³⁵ de ma is gyakran alkalmazott¹³⁶ társadalmi dráma elméletét felhasználni. Turner egy afrikai törzs megfigyelése közben jött rá, hogy minden, egy egységes társadalmon belüli konfliktus ugyanazon forgatókönyv szerint, jól meghatározható csomópontok egymásutániságában zajlik le. A Turner-féle modell első szakaszában a normák által szabályozott társadalmi renddel szakít az adott társadalmi egység egy csoportja, a másodikban a szakítás krízise és kiterjedése következik be, míg a harmadikban beindulnak a konfliktuskezelő mechanizmusok: az adott társadalom vezetői megkísérlik helyrehozni a szakadást és reintegrálni az elszakadó csoportot. A negyedik szakaszban derül ki, hogy ez a konszolidáló akció sikeres volt-e, és a konfliktus kezdeményezői visszaépülnek a társadalomba, vagy végleg elszakadnak attól. Persze, mint minden modellnek, úgy a társadalmi drámának is megvannak az alkalmazhatósági korlátai, ez esetben azonban megfeleltethető a szlovák nemzeti mozgalom 19. századi történetének. A normákkal való szakítás állomása nagy vonalakban az 1848 előtti szlovák emancipációs törekvéseknek, a krízis kiterjedése 1848–1849-nek, a problémamegoldó szakasz 1861-nek és a memorandum-tárgyalásnak feleltethető meg, míg a negyedik szakasz 1874–1875-ben, a szlovák kulturális intézményrendszer ellehetetlenítésekor zárult le.

¹³⁴ Jól mutatja ezen eszme korlátait, hogy míg a magyar filológusok lelkiismeretesen tartva magukat a népek barátságának elvéhez, igyekeztek dekanonizálni a 19. századi magyar irodalom szlovákellenes megnyilvánulásait, addig a szlovák oldalon hasonló öncenzúrát nem regisztrálhunk. (Erről lásd: *Szörényi László*: Delfinárium. Filológiai groteszkek. Miskolc. 2000. 20–21.

¹³⁵ *Victor Turner*: Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society. Ithaca and London, 1974.

¹³⁶ Legutóbb Kövér György alkalmazta a tiszaezlári vérvád kapcsán egy már most, megjelenése után alig két évvel a magyar társadalomtörténet-írás klasszikus alapművének, mérőöldkőnek nevezhető könyvben. *Kövér György*: A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.

A harmadik, konfliktusmegoldó szakasz kulcsa tehát, hogy az adott társadalom vezetői (ez esetben tehát a politikai elit tagjainak tekinthető Justh, Szentiványi és Révay) leülnek tárgyalni az elszakadó csoport képviselőivel. Egyértelműnek tűnik, hogy Justhék 1861-ben valahogy így értelmezték saját fellépésüket: nem pusztán békítésről, közvetítésről volt szó, hanem arról, hogy sikerül-e reintegrálniuk Magyarország társadalmába egy nemzeti szempontrendszer mentén már-már elszakadni látszó csoportot. Révay Simon egy, a memorandumgyűlés után másfél héttel elmondott felsőházi beszédében is így értelmezte a memorandum-tárgyalásokat: nem két egyenrangú nemzet összebékítéséről beszélt, hanem egy szeparatista, de ésszerű engedményekkel megnyerhető csoportról: „Legközelebb tapasztaltam — kezdi Révay — hogy a 12 év előtt felső Magyarországon keletkezett párt, mely szláv párt alatt ismeretes volt, és mely az ármány ámtitgatásainak, engedett, nem létezik többé, ezen tót ajkú Magyarhon fiai, kívánalmaik teljesülését nem várják többé máshonnan, de egyedül — a mi hazánk jövőjére jelentékeny, — egész bizalommal fordulnak az itt összegyűlt honatyákhoz, — és meggyőződése az, a mennyiben méltányosak, és igazságosak, azokat ezen országgyűlés elismerni fogja, s azok teljesezésbe is jövendnek. Ezen teljesezés által, annál inkább fog nálunk erősödni azon meggyőződés, hogy ami eddig elmulasztott, cél-szerű közlekedési eszközök által, a természet által mostohán mért jobblétök emelkedni fog, — miáltal nemcsak anyagi érdekek, de hazánk teljes politikájának azon szükséglete is el lesz érve, hogy Magyarország fölvidéke, Magyarország szívéhez még jobban csatolva lesz.”¹³⁷ Justh is azt írta bő egy évtizeddel később egy, az ő hazafiságát (épp a szlovák nemzeti mozgalommal való állítólagos szoros kapcsolata miatt) megkérdőjelező kritikusanak: „Most konfesszióm: adja isten, hogy az úgynevezett pánszlávok vagy tótok, vagy akárhogy tetszik őket nevezni, velem egyesüljenek — és velem őszintén osztozzanak hazánk rendületlen szeretetében — s akkor az országnak olyan hősökre, mint ön, szüksége nem lesz.”¹³⁸

Ahhoz, hogy a szlovák résztvevők ne pusztán „magyar kémekként” vagy „a magyar politikai elit kiküldött megfigyelőiként”, esetleg „szlovák árulóként” tekintsenek rájuk, ahhoz, hogy ezt az integratív szerepet ténylegesen betölthessék, fontos gesztusokra és aktív részvételre volt szükség, és ezt Justhék saját társadalmi és politikai pozíciójuk tudatában magukra is vállaltak. Ezzel magyarázható, hogy — a szlovák nemességet reprezentálva — soha nem látott határozottsággal, szlovák nyelven vallották magukat szlováknak, hogy a memorandum szövegével olyan szinten azonosultak, hogy annak formálásában, alakításában is aktívan részt vettek, hogy, bár a memorandum legfontosabb pontjától, az önálló szlovák kerülettől nyíltan elhatárolódtak, mégis készek voltak képviselni ezt is (paradox módon épp az ország integritásának a megőrzése érdekében) a magyar országgyűlés előtt.

¹³⁷ Főrendiházi napló, 1861. 1. kötet VIII. ülés 1861. június 20-án, 125.

¹³⁸ Reform, 1874. június 16. 164. sz.

8. *Petíciók és borogatások*

Justh a gyűlés eredményéről kifejezetten lelkesen, még a második tárgyalási nap, június 7-e délutánján értesítette Deák Ferencet. A levél írnokának fiai egykori nevelőjét, a gyűlés jegyzői tisztjét viselő Pavol Mudroňt kérte fel (feltehetően nem csupán kényelmi okokból, hanem azért, hogy „jelentése” így a szlovák mozgalom számára is transzparens legyen és ne adhasson okot bizalmatlanságra). Mudroň írta: „A gyűlés bevégezése után Justh József engem rögtön a megyeházára hívott magával és azonnal hírt adott Deáknak arról, hogy mint végződött a gyűlés és mik a főbb határozatai [...] Az egész [levél] örvendezett a gyűlés története és eredményei felett.”¹³⁹ Ám Justh József néhány nappal a memorandum-tárgyalás után — állítása szerint — olyan fejfájást kapott, hogy azt csak jeges borogatás tudta csillapítani.¹⁴⁰ Lehetséges persze, hogy valóban így történt,¹⁴¹ de az sem lehetetlen, hogy ez csupán kifogás, a magyar politikai elit memorandummal kapcsolatos reakciójára adott válasz volt. Révaynak és Justhnak ugyanis nem sikerült elfogadtatni saját memorandum-értelmezésüket a magyar politikai elittel. Mudroň állítása szerint Deák azt válaszolta Justhnak, hogy „Az ember, amikor kell halnia, hát meghal. A szlovákok kérése a mi halálunk. Ameddig nem kell, e kérésnek nem engedünk”¹⁴² Hogy valóban ezt írta volna a Felirati Párt vezére, azt nem tudjuk más forrással alátámasztani, az azonban bizonyos, hogy a magyar politikai elit egésze valóban valahogy így értelmezte a kérdést. A szlovák kerület igénye — ahogy Somogyi Éva írta — „sokkhatásként” érte őket, hiszen míg Erdély, illetve a Szerb Vajdaság különállása évszázados hagyományra tekintett vissza, a magyar politikusok tudatában a szlovák lakta területek sosem jelentettek az ország egészétől különálló tényezőt. A kerület így egy belülről jövő, az ott lakók által követelt megosztás (rém)képét vetítette eléjük. Podmaniczky Frigyes emlékirataiból tudjuk, hogy az egykor Teleki által vezetett, és az országgyűlésben többségben lévő Határozati Párt vezetői épp a nemzetiségi kongresszusok követelése, és feltehetően elsősorban a szlovák memorandum miatt döntöttek a saját maguk leszavaztatása mellett.¹⁴³

A memorandumra egy spontánnak tűnő, ám nyilvánvalóan központilag (feltehetően az országgyűlési képviselők pesti kaszinójában)¹⁴⁴ megszervezett petíciós mozgalom volt a válasz. Az informális központi döntés nyomán a felső-magyarországi vármegyék hivatalnoki kara nekilátott petíciókat és kiáltványokat gyártani, amelyekben az adott megyék, törvényhatóságok sokszor szlo-

¹³⁹ Mudroň, P.: *Životopis* i. m. 152.

¹⁴⁰ Národné noviny, 1872. május 23. 60. sz.

¹⁴¹ Tegyük hozzá, még ez sem elképzelhetetlen. Látni fogjuk a következő fejezetben, hogy hasonló, feloldhatatlan közéleti dilemmára máskor is neurotikus panaszokkal reagált. Justh régi barátja, Hurban mindenesetre elfogadta ezt a magyarázkodást. Egy feleségéhez szóló levelében meg lehetőszen neutrálisan közli, hogy „*Révay nem jön velünk, Justh beteg és Szentiványi nincs itt*”. Idézi Tomáš Winkler: *Perom a mečom*. Biografia J. M. Hurbana. Bratislava, 1982. 211.

¹⁴² Mudroň, P.: *Životopis* i. m. 152.

¹⁴³ Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Magyar Historia, Bp. 1981. 153–154.

¹⁴⁴ Daxner, Š. M.: *V službe* i. m. 174–175.

vák anyanyelvű tagjai élesen elhatárolódtak a turócszentmártoni memorandumtól. Az alispánok és a szolgabírók szorgalmasan dolgoztak, a memorandum elleni petíciók, határozatok, nyilatkozatok napokon belül özönlenni kezdtek a képviselőházhoz és a fővárosi lapokhoz, és még előbb értek Pestre, mint maga a memorandum-delegáció.

A tiltakozások célkeresztjében egyértelműen a szlovák közigazgatási egység követelése állt, míg különös módon Justhék szerepét többnyire elhallgatták, nem jellemezték őket árulókként, és az, hogy jelen voltak Turócszentmártonban, általában szóba sem került.¹⁴⁵ Ez arra utalhat, hogy Justhék egy, a magyar politikai elit irányából érkező, erőteljes de informális nyomás¹⁴⁶ után elég gyorsan és határozottan léptek vissza a memorandum képviselőletétől, és ezzel elkerülték a nyilvános megbélyegzést. Nem sokkal később Révay és Justh visszavonta az általuk egy évvel korábban Turóc megyében bevezetett szlovák nyelvű jegyzőkönyv-vezetést. Mindez ugyancsak arra utal, hogy Révay és Justh nem „hídszerepbe” helyezték magukat, nem a nemzetek kibékítésének az igénye vezette őket Turócszentmártonba, hanem a szlovák nemzeti mozgalomnak a magyar társadalomba való reintegrációja: amint a magyar politikai elit kifejezésre jutatta azon véleményét, hogy ezt a reintegrációs kísérletet tévesnek tartja, villámgyorsan igazodtak ehhez az állásponthoz.

A memorandum története, Justhék reintegrációs kísérletének a kudarca arra világít rá, hogy 1861-ben a két nemzeti elit még a legideálisabb körülmények között sem volt képes az együttműködés „közös minimumát” meghatározni: a két nemzeti közösség szellemi-politikai vezetőinek a saját csoportjuk múltjával és jövőjével kapcsolatos elképzeléseik ekkor már összeegyeztethetetlenek voltak.

¹⁴⁵ A Pesti Napló által közölt tiltakozásokban például utalás sincs az ott jelenlévő magyar politikusokra Pesti Napló, 1861. július 4. 151. sz. Pesti Napló, 1861. június 27. 146. sz.

¹⁴⁶ Nem csak Deákék reakciója volt elutasító: Hont megye első alispánja például még a gyűlés előtt, június 3-án meglehetősen határozottsággal kérdőre vonta a turóci első alispánt a tervezett tárgyalással kapcsolatban, már előre kifejezve aggodalmát, hogy „*alkotmányunk és törvényeink ellen újabb merénylet czéloztatik.*” Rajner Pál Turóc megye első alispánjának 1861. június 3-án. ŠAB, Turóc megye, alispáni iratok, 1860–1861. i. é. 2814–2815. 1038. doboz

PEACE BETWEEN NATIONALITIES, FRIENDSHIP OF NATIONS
OR THE REINTEGRATION OF A DISSIDENT GROUP?*The Hungarian Political Elite and the Slovak Political Thinkers in 1860–1861**by József Demmel**Summary*

The period which lasted from the autumn of 1860 to the summer of 1861 is frequently characterised by the scholarly literature as an idyllic moment, when the Hungarian-Slovak relationship came closest to a definitive agreement. József Justh can be regarded as one of the key figures of this period, for on the one hand he was a Hungarian nobleman and an outstanding member of the second rank of the Hungarian political elite, and on the other hand, as a Lutheran with the Slovak as his mother tongue he maintained a close and confidential relationship with the leaders of the Slovak national movement. Justh participated in June 1861 to the Slovak memorandum-assembly of Turócszentmárton, where the fundamental document of Slovak national politics was drafted. It appears from the present study that despite his career as a Hungarian politician Justh defined himself there as a member of the Slovak nation, and not only identified himself with the text of the memorandum but also took an active part in its elaboration. This attempt at mediation, however, was aimed not at establishing peace between the nationalities, but at the reintegration to Hungary of Slovak national society, then already on the road leading to separation. But, despite the mediation of Justh, the memorandum resulted in a sharper opposition than before, a clear indication that the intellectual-political leaders of the two national communities cherished ideas with regard to the past and future of their respective groups which were already incompatible.

A CSEH SZÖVETKEZETEK FEJLŐDÉSE (1867–1918)

A 19. század közepétől számítható gazdasági, szociális és társadalomszerkezeti, ugyanakkor életmód- és mentalitásbeli, valamint kulturális változások, maga a polgárosodás, a szövetkezeti életet is érintették. A monarchia nem egyirányú, területileg eltérő, aszinkron, ellentmondásoktól sem mentes, azonban nyilvánvaló tendenciaként jellemezhető gazdasági integrációja az egyes ország-részek szövetkezeti struktúráinak kialakulására, általában a szövetkezés tudatosságának elterjedésére is jótékony hatással volt.¹ A gazdaság-, illetve a közösségsszervezés terén hazai alapokra támaszkodva a nyugati minták adaptációjára került sor.

A cseh gazdaságtörténet a cseh hitelszervezet-alapítások esztörténetének német és osztrák gyökereivel, a szövetkezés gyakorlati formáinak adaptációjával, František Cyril Kampelík, Filip Stanislav Kodym és mások munkáiban nem foglalkozik, de annál nagyobb figyelmet kap a cseh etnikai gazdasági szervezetépítés információs háttere és a népszerűsítő személyek publikációs tevékenysége, melyek a történészek szerint egy irányba mutattak, a cseh gazdasági emancipáció felé.² A németországi szövetkezeti gondolatok és gyakorlati sémák

¹ A monarchia gazdasági integrációjára és a gazdaságpolitikára l. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. I. Die Wirtschaftliche Entwicklung. Szerk. Brusatti, Alois. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, 29–53. *Ránki György*: Gazdasági integráció az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: *Berend T. Iván – Ránki György*: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. Magvető, Bp. 100–113. A Lajtán túli, különösen a csehországi területek gazdasági fejlődésére l. *Petr Prokš*: Pozice českého kapitálu v Rakousko-Uhersku v rokoh 1890–1914. In: Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny. Szerk. Harna, Josef – Prokš, Peter. Historický ústav AV ČR, Praha 2001, 51–78.

² A szövetkezés terén maga Kampelík, 1859-ben született egyik gazdasági munkájában a százsz hitelegyleteket követendő mintának tekintette. *Jan Hájek*: Počátky a rozmach českého záloženského hnutí ve třetí čtvrtině 19. století. In: Hospodářské dějiny–Economic history, 12. Szerk. Purš, Jaroslav. Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1984. 273. A „nemzetépítő” kutatói stratégiákban a szövetkezetek az etnikai önkép- és ellenségképalkotás játékszereivé váltak. A cseh és a szlovák historiográfia a szövetkezeteket már a 19. század első felétől a nemzetpolitikai érdekérvényesítés és nemzeti emancipációért folytatott küzdelem fontos eszközeiként, tárgyaiként kezeli. A gazdasági tevékenységüket szinte kizárólag a nemzeti közösség formálásában játszott valós vagy vélt szerepük szerint ítélik meg és külön hangsúlyt fektetnek az etnikai sérelmek és elkülönülés kihangsúlyozására. Az állami (ausztriai, magyarországi) szövetkezetpolitikákban a „kisebbségellenes kurzus” bemutatására fektetik a hangsúlyt. A szövetkezeti típusok és különbségeik elemzését is figyelmen kívül hagyják. Az interpretációk közös jegye, hogy a szövetkezeteket egy nyertes-vesztes dichotómiába helyezik. A cseh történelemkonstruálás terén az 1847-től működő Prager Viktualien und Spaarvereint tekintik „elsőnek”. Az alapítók, František Cyril Kampelík és más „nemzetébresztők” a későbbiekben szinte külön kultuszt kaptak. A helyi társadalmak szociális és kulturális hátterének árnyalása vagy

átvételének osztrák állami vagy éppen alsó-ausztriai közvetítése, és a cseh tartományi gyűléseken való megjelenésük szintén elkerülte a kutatók figyelmét.³

A Habsburg Birodalom ciszlajtán területeinek gazdasági súlypontja, nem utolsósorban a jelentős nyersanyagtartalmakkal rendelkező cseh koronaterületek, az 1880-as évek folyamán helyeződött át. Az 1880-as adatok szerint ezek a területek adták Ciszlajtánia ipari termelésének 63,8%-át, és a 19. század végére Csehországban a munkaerő 38,5%-a már, ha szorosan is, de meghaladta az agráriumban dolgozók arányát (38,3%). A cseh, morva és sziléziai területeken az ipar, főleg a gép- és üvegyártás, textilipar, a mezőgazdaság és mezőgazdasági ipar (cukorgyártás, szeszfőzés, sörgyártás), a közlekedés és az üzletágak szerint szakosodott bankügy intenzív fejlődése, koncentrációja és a kartellizálódás jegyei tapasztalhatók.⁴

A cseh tartományokkal határos birodalmi német gazdasági központokkal, így Szászország és Felső-Sziléziával kialakult gazdasági kapcsolatok szintén pozitív hatást gyakoroltak, bár ezzel a német konkurencia is megnövekedett. Egyébként ennek a konkurenciának a negatív következményeit a cseh gazdaságtörténeti irodalom külön kihangsúlyozza, mert a cseh gazdasági emancipációt és autonómiatörekvéseket akadályozó jelenséggént kezeli, pedig ebben a helyzetben, például a német kémiai és elektrotechnikai iparral szembeni cseh versenyképtelenségről volt szó. Ezt az esetet más szempontból is értelmezhetjük. A német vállalatok a csehországi gazdasági növekedést segítették elő az információk, szakértők, technológiai tudás és vállalkozási formák közvetítésével.⁵

éppen az etnikumközötti (-feletti) gazdasági együttműködés nem képezik kutatások tárgyát. A cseh gazdasági nacionalizmus mítoszteremtésével, a parasztság túlhangsúlyozott szerepével és a cseh vállalkozói réteg helyzetével foglalkozik, összességében új meglátásokat közvetít *František Dudek*: Iluze a mýty spojované s hospodářskou emancipací českého národa. *Acta Oeconomica Pragensia* 15. (2007: 7. sz.) 72–79.

³ Az alsó-ausztriai tartomány szakmai küldöttsége 1886-ban, a kormányé rá egy évre tett németországi látogatást a Raiffeisen-szövetkezetek tanulmányozása végett. A hitelszövetkezetek támogatására 1888-ban hoztak létre külön alapot. Az adó- és egyéb kedvezményeket tartalmazó törvény 1889-ben született meg. *Ivo Plecháček*: Zdroje zemědělského úvěru v českých zemích ve druhé polovině 19. století. In: *Hospodářské dějiny–Economic history*, 12. Szerk. Purš, Jaroslav. Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1984. 360. Érdekes, hogy Plecháček megállapításai a csehországi német Raiffeisen-szövetkezetek indulásáról nem tükröződnek vissza a cseh történeti szakirodalomban.

⁴ *Dudek, F.*: Vztahy mezi průmyslem a zemědělství v českých zemích v 19. století. In: *Hospodářské dějiny–Economic history*, 16. Szerk. Purš, Jaroslav. Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1989. 29. *Vlastislav Lacina*: Hospodářství českých zemí 1880–1914. Historický ústav ČSAV, Praha 1990. 19–28. *Berend T. Iván – Ránki György*: Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején. In: *Berend T. Iván–Ránki György*: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. Magvető, Bp. 1974, 17–18. A cseh agrárválság fázisaira és lefolyására lásd *Leoš Jeleček*: Hlavný rys vývoje kapitalismu v zemědělství v Čechách 1848–1910. In: *Hospodářské dějiny–Economic history*, 16. Szerk. Purš, Jaroslav. Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1989, 63–67.

⁵ Vö. *Lacina, V.*: Hospodářství i. m. 9, 84. *L. Pierenkemper, Toni*: Wirtschaftsgeschichte. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2005, 105–114. *Geißler, Reiner*: Die Sozialstruktur Deutschlands. Zur Gesellschaftlichen Entwicklung mit einer Bilanz zur Vereinigung. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2006, 22–26, 35.

A 19. század 80-as éveit a cseh agrártársadalom rendi-politikai öntudatosodásának az évei is. A mezőgazdasági termelés modernizációjának és a nemzetközi piac újraformálódásának eredményeképpen jelentkező agrárválságra megszületett a cseh gazdasági nacionalizmus válasza is: sorra jöttek létre a szakmai, gazdasági és politikai egyesületek, valamint a cseh parasztságot mobilizálni hivatott politikai pártok (ifjúcsehek, agrárok) és azok holdudvarába tartozó szervezetek.⁶ A két irányzat közös jellemzője volt, hogy az államjogi és nemzeti-ségi (nyelvi) jellegű kérdésekre összpontosítottak, ellenben a mezőgazdasági programadásuk, a földművespolitika víziója késett. Az ifjúcsehek és az agrárok politikai programjainak megújítására és szervezeti változásokra, nem utolsósorban a tömegpártként szerveződő szociáldemokraták befolyásának erősödése miatt a 19. és 20. század fordulóján került sor.⁷

Az agrárprogramokról folytatott, folyamatosan változó és számos belső el-
lentéteket generáló viták, az állami szerepvállalás módjairól, általában az állam gazdasági szerepéről, a mezőgazdaság pénzügyi támogatásának kombinációjáról és a hatékony önszegély lehetőségeiről szóltak. Az utóbbi esetében, a saját erőre való támaszkodás alatt a gazdálkodás minőségének fejlesztését és az érdekvédelmet értették. Az ifjúcseh nemzetgazdászok a szociális reformokat, decentralizációt és az állami intervencionalizmust a parasztság felülről történő gazdasági megszervezésével javasolták összekapcsolni. Ehhez még a mezőgazdasági szervezetekbe való kötelező belépést is járható útnak tartották, azzal az érveléssel, hogy a cseh gazdasági egyesületek a parasztságnak csak töredékét voltak képesek megszervezni. Ebben az összefüggésben a konkrét gazdasági céloknak politikai és társadalomszervező vetületei is voltak: az akkor még inkább apolitikus népi tömegek meggyőzése és megnyerése, a földbirtokállomány cseh kezekbe való juttatása, a paraszti és mezőgazdasági munkásrétegek szociális helyzetének javítása, műveltségük emelése és nemzeti öntudatuk megszilárdítása.⁸

Az ifjúcsehekkel történt szakítás után 1899-ben alakult agrárpárt, amely a cseh földművesek egyesületének szervezeti kereteire támaszkodott, választói felé radikálisabb üzenetet fogalmazott meg. Az agrártársadalom új felépítésének, egyfajta rendi-nemzeti újjászületésének és az agrárdemokrácia beteljesedésének mitizált elemekkel is tarkított univerzumát kínálta. A földműves szerveződések potenciálját és az agrárideológia szervező erejét kívánták felhasználni a politikában, gazdaságban, szociális életben, művelődésben.⁹

⁶ *Eduard Kubů*: Wirtschaftsnationalismus in Parteiprogrammen der böhmischen Länder und der ersten Tschechoslowakischen Republik. In: *Pogány Ágnes – Eduard Kubů – Jan Kofman*: Für eine nationale Wirtschaft. Ungarn, die Tschechoslowakei und Polen vom Ausgang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin 2006, 73–105.

⁷ *Vladimír Dostál*: Agrárna strana. Její rozmach a zánik. Atlantis, Brno 1998, 9–36.

⁸ *Luboš Velek*: Liberalismus, svépomoc a státní intervence mladočechů na přelomu 19. a 20. století. In: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. Studie Slovákckého múzea. Szerk. Rašticová, Blanka. 7. (2002) 57–66.

⁹ *Velek, L.*: Sdružení českých zemědělců a Národní strana svobodomyseľná 1896–1899. In: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století*. Studie Slovákckého múzea. Szerk. Rašticová, Blanka. 5. (2000) 123–134. *Josef Harna*: Agrární stana v Republice československé a přístupy k realizaci jejího stavovského programu. Uo. 37–38, 45. (10. jegyzet). *Jaroslav Čmejrek*: Agrární osvěta

Ezek a politikai pártok hogyan viszonyultak a szövetkezetekhez? Milyen víziót fogalmaztak meg velük kapcsolatban?

Az agráriusok szerint a szövetkezeteknek kétféle szerepük lehetett. Először is a szövetkezet megfelelő gátját alkothatta az előrehaladó városiasodásnak, mely a vélekedések szerint a hagyományos cseh falusi értékrendet és életfelfogást alapjaiban megváltoztatta és bomlasztotta, ugyanakkor a vidéki társadalmak kohéziójának a megőrzésében segíthetett. Másodsorban a mezőgazdasági szövetkezeteknek az önsegély elvén alapuló egyedi gazdálkodási formája ellensúlyát képezhette a kapitalizmus egyoldalúan piac- és nyereségorientált versenyének, illetve a kapitalista gazdaság „anarchiájának”. A szövetkezeti teoretikusok szerint pedig ez az eszmével az emberek „kellő” áldozatkészségével és morális tartásával párosulva a társadalomfejlődés új irányát is megszabhatta.¹⁰

Ezt az agrárpárti álláspontot a korabeli valóság írta felül: az iparosodó csehországi területeken a mezőgazdaságban dolgozók száma csökkenő tendenciát mutatott és a vidékiek városba költözése a munkaerőmigráció folyamatában nőtt. A szövetkezetekbe való belépések indítékai sokrétűek voltak. Nem kizárólag a nemzettudat határozta meg a jelentkezők magatartását, a gazdasági-szociális okok számos esetben erősebbek voltak. A drága bankhitel ugyanis a hitelszövetkezetek felé irányította a gazdákat. A helyi gazdasági pozícióik megőrzésének kényszere pedig teljesen természetes módon egy-egy termelési ágazatra szakosodott szövetkezetet hívott életre.¹¹

A vázlatos társadalom- és gazdaságtörténeti „háttérfestés” után térjünk vissza a szövetkezetekhez. A csehországi szövetkezetek fejlődésére a csehek és a Cseh Királyságbeli német társadalom nacionalizálódása, a konfliktusforrások növekedése, a politikai eliteknek „a nemzetet” mozgósító lépései is rányomták a bélyeget.¹² Emellett a helyi források ezt a merevnek látszó, és a gazdasági nacionalizmus számos példájával illusztrált képet olykor árnyalják, átrajzolják és a tónusokat is élesebbé teszik.

a rozvoj demokracie. In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta jako předpoklad hospodářského rozvoje venkova v 19. a 20. století. Studie Slováckého muzea. Szerk. Rašticová, Blanka. 9. (2004) 281–283. L. Roman Holc: Agrardemokratie als Versuch eines Dritten Weges mitteleuropäischer Transformation. In: Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960. Szerk. Schultz, Helga – Harre, Angela. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, 41–54.

¹⁰ Lubomír Slezák: Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví. In: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Studie Slováckého muzea. Szerk. Rašticová, Blanka. 7 (2002) 14–15.

¹¹ A helyi vállalkozóval, a község bírájával szemben, „ellenzéki alapon” létrehozott mészköfjéttéssel foglalkozó észak-morvaországi szövetkezetre (Družstvo k vyrábění vápna v Černotíně) l. Ladislav Valenta: K vývoji zemědělského družstevnictví na Hranicku před rokem 1948. Sborník Státního okresního archivu Píseň. 8. Szerk. Lapáček, Jiří. Píseň 2000, 237–238.

¹² A témával részletesen foglalkozik Catherine Albrecht: Rural banks and Czech Nationalism in Bohemia, 1848–1914. Agricultural History, 78. (2004: 3. sz.) 317–345. Uő Nationalism in the Cooperative Movement in Bohemia before 1914. In: Nationalism and Cooperation in East Central Europe. Szerk. Torsten, Lorenz – Schulz, Helga. Frankfurt 2006, 215–227. A cseh nacionalizmussal foglalkozó legújabb kötetre l. Kristina Kaiserová – Jiří Rak: Nacionalizace společnosti v Čechách 1848–1914. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 2008.

Például František Teplý (1867–1945), katolikus hradeci plébános, levéltáros és helytörténész visszaemlékezése, mely a csehszlovák szövetkezeti eszme megkonstruálásának szánt, Kampelík nevét viselő könyvsorozatban jelent meg, ebbe a csoportba sorolható.¹³ A Dél-Csehszországban hitelszövetkezeteket kezdeményező, gazdálkodó-iparos és családi mintájával rendelkező plébános írásában érdekes módon nem a nemzeti jelleg kihangsúlyozása, hanem a lokális világok és közösségépítés kapnak meghatározó szerepet. Ebben a keretben jelenik meg az 1850-es években gazdaságilag „alvó” cseh vidéken, a šumava kapujának nevezett Volyně (németül Wolin) zálogegyletének 1863-as alapítása, melyet első formájában takarékpénztárként terveztek létrehozni. Az alapszabályzat elfogadtatása hosszú ideig tartott és költséges volt, ezért az alapítók a zálogház (záložna) mellett döntöttek, mert ennek hatósági jóváhagyását könnyebben elérhették. Látásmódjának bizonyos elemeiben mintha a nacionalizmusok előtti Cseh Királyság tovatűnő ideája villanna fel. A volyni csehek és németek közötti éles konfrontáció nem jelenik meg, a helyi zsidó kereskedő, akit nemeslelkűnek nevez, pedig a cseh gazdák jótevője, hitelezője. A modern nemzetté válás újabb, 19. század végi lépcsőinél, mintha a nacionalizmusok előtti, a csehszlovák egy (vagy közös), de sokarcú, cseh-német-zsidó kultúra világa, az egykori Corona Bohemia-Böhmen emlékképe villanna fel Teplýnél.

Természetesen a cseh történetírásnak is megvannak a maga „szövetkezeti apostolai” és „lángoszlopai”.¹⁴ Köztük a legelső, vagy pontosabban a legjobban kiemelt, František Cyril Kampelík (1805–1872), szlavofil nyelvész, orvos, tanár, a cseh-szlovák nyelvrokonság és a cseh modernizációs eszmék hirdetője, aki az ausztrioszlávizmus programját is képviselte, és akit pályafutása során meg nem értés övezett. Gazdasági és szociálpolitikai kérdésekkel a Bach-korszakban kezdett foglalkozni. Legjelentősebb nemzetgazdasági munkáiban az önszegély és az együttműködés szükségességére mutatott rá. Ipari vállalkozások, gazdasági egyesületek, takarékpénztárak, segélyegyletek, biztosítóintézet alapítását sürgette, és a tengerentúlra irányuló kivándorlás megakadályozására a lakatlan, de termékeny monarchiabeli területekre szláv telepítési akciókat javasolt. Kampelík is, a cseh gazdasági talpraállítás és a földműveshitel kérdéseivel foglalkozó kortársaihoz hasonlóan, a német szövetkezeti eszmékben látott követendő példát.¹⁵

¹³ František Teplý: Vzpomínky na počátky kampelické. Nákladem Kampelíkova fondu. 8. Praha 1937. Petr Příhoda: A cseh kór. Kalligram, Pozsony 1993, 20–27, 31–34, 175. A cseh-német együttélést történeti távlatban vizsgálja Ferdinand Seibt: Deutschland und die Tschechen. Geschichte einer Nachbarschaft in Mitte Europas. List Verlag, München 1974. Az első világháború előtti csehnémet kiegyezés lehetőségének dokumentumaira l. Promarnéná šanca. Edice dokumentů k česko-německému vyrovnání před první světovou válkou. Korespondence a protokoly 1911–1912. I–II., Szerk. Drašarová, Eva. Národní archiv, Praha 2008.

¹⁴ František Cyril Kampelík mellett František Ladislav Chleborad (1839–1911), a munkás foglalkozási és termelőszövetkezetek „atyja”, aki alig egy évig állt egy önszegélyező egyesület élén, majd pályafutása során biztosítótársaság igazgatója, földbirtokos és oroszországi letelepedése után ruszofil és pánszláv tervek „megálmodója” is volt. Jan Rudolf Demel (1833–1905) sajtótevékenységével segítette elő a morvaországi szövetkezetek alakulását. Chleboradra l. Dvacet let Ústředního svazu Československých družstev 1908–1928. Ústřední svaz Československých družstev, Praha 1928, 27–38.

¹⁵ Jan Novotný: František Cyril Kampelík. Melantrich, Praha 1975, 177–185, 190–198, 201–209. www.econlib.cz, 2010. október 18. A német szövetkezeti gondolatok és kezdeményezések, me-

Halálának évében, 1872-ben gyakorlatilag még nem beszélhetünk kialakult cseh szövetkezeti hálózatról. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezeken a területeken nem léteztek más keretek között működő, a hitelezés eltérő gyakorlatát művelő, és eredményességükben, a részvénytársasági bankok mellett a 19. század végi cseh gazdasági talpraállást megalapozó egyéb hitelintézetek. Ezek voltak az 1820-as évektől a filantróp eszméket képviselő takarékpénztárak (spořitelna) és az 1850-es évek végétől a kölcsönös segély- vagy zálogegyletek (svépomocné záložne), melyek a 18. század végi uradalmi gabonaraktárakra és a belőlük kialakult pénzalapokra (Contributions-Getreidefonds) vezethetők vissza.¹⁶ Az utóbbiak lehetővé tették a rossz termést hozó időszakokban a parasztok élelmiszersegélyezését vagy különböző természeti csapások (tűz, árvíz, szárazság) esetén a kártalanítást. Ezeket a kis tőkeerejű szervezeteket, melyek a mezőgazdasági hitel biztosítására alkalmatlanok voltak, az 1863-as törvényi szabályozás után kontribučné vagy hospodářske záložne névvel illették, Helyi kezdeményezések útján néhány helyen ezeket a pénzalapokat összekapcsolták és kölcsönös segélypénztárakat (vypomocné pokladnice) alakítottak ki.¹⁷

A takarékpénztárak a tartományi szervek felügyelete alá tartoztak. Az 1844-es osztrák regulatívum alapján jöhettek létre és 1855-ben egységesített alapszabályokat kaptak. A zálogegyletek esetében az 1852-es egyesületi törvény inkább működési akadályt jelentett és a jogbizonytalanságot növelte. Ezt a gondot az 1873. évi 70. számú egyesülési törvény szabályozta, amelynek intenciói szerint korlátolt vagy korlátlan felelősségű társaságokká alakultak át.¹⁸

Ezek az intézmények a paraszti és kisvállalkozói betétek gyűjtésére, de nem spekulációs üzletekre szakosodtak és a takarékoság eszméjét hirdették. Ez a passzív üzleti felfogás végül a század közepétől fokozatosan átalakult. Az új üzletfilozófia az aktív gazdasági részvétel lett, mellyel a lakosság szociális helyzetének javítását látták elérhető célnak. A zálogegyleteknél is, melyek hálózata gyakorlatilag 1867-re kialakult, a hitelközvetítő szerep jelent meg, mikor idegen tőkéket kezdtek kezelni és a tartaléktőkék emelésével a pénzügyi biztonságot érték el. Az 1870-es évek kezdetén, a felhalmozott pénzfölöslegek azt az illúziót váltották ki, hogy ezek a szervezetek a bankoknak is képesek konku-

lyek többek között Viktor Aimé Huber, Adolf Kolping nevéhez fűződnek már Raiffeisen és Schultze-Delitzsch előtt megjelentek. *Eckhard Wandel: Banken und Versicherungen im 19. und 20. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Band 45, Oldenbourg Verlag, München 1998. 4.* A két irányadó szövetkezeti minta fejlődésére uo. 13–15.

¹⁶ A régebbi cseh szövetkezeti irodalomban és a cseh történetírásban a záložna (záložní spolok) fogalma alatt különféle, valamilyen formában hitelező gyakorlatot folytató egyület és szövetkezetet értik. A 19–20. század fordulóján a cseh gazdasági népszerűsítő munkákban egyenrangúan használják a kampelička és a Raiffeisen-szövetkezet kifejezéseket.

¹⁷ *Plecháček, I.: Zdroje i. m. 329, 335, 340, 341–342.*

¹⁸ Jan Hájek ugyan kiemelte a takarékpénztárak szociális jellegét és természetesen nemzetiségi megoszlását, azonban mintha az eredendően a csehek és németek között folyó gazdasági verseny része lett volna. Hájek szemléletének változására l. 1999-ben közölt tanulmányát, melyben már az „első”, 1825-ben alakult csehországi takarékpénztárról (Česká spořitelňa, Böhmisches Sparkasse) cégnevről úgy értekezik, hogy az a territorialitásra utal és nem nemzetiségi irányultságra. vö. *Hájek, J.: Úvěrová soustava českých zemí do r. 1914. In: Od úvěrních družstev k bankovním koncernům. Szerk. Hájek, Jan – Lacina, Vlastislav. Historický ústav AV ČR, Praha 1999. 13.*

rálni és vállalapításokban is részt vehetnek. Mindenesetre néhányuk, főképpen a prágaiak, tőkeerős intézetekké váltak. Általában pedig elmondható, hogy a zálogegyletek súlypontja vidékről a városokba helyeződött át.¹⁹

A gazdakölcsönök biztosítása szempontjából az áttörést az 1882. március 22-én elfogadott 26. számú törvény jelentette, amely azonban csak Csehországban volt hatályos. Ennek eredményeképpen hozták létre a járási gazdasági zálogintézeteket (okresní hospodářské záložny). Ezek tevékenysége a későbbiekben a betétfogadás limitált határaiba ütközött. A morvaországi kontribúciós egyletek eltérő pénzügyi helyzetben voltak. A nagyobb tőkeerővel rendelkező intézetek érdekei egy nyereségorientált üzletvezetés irányába mutattak. Morvaországban a járási zálogintézetek a monarchia fennállásának végéig nem jöttek létre.²⁰

Kampelík nem alapított szövetkezetet, nevét és gazdasági eszméit utólag „használták fel” a cseh agráriusok, akik — Jiří Novotný és Jiří Šouša szerint — a Raiffeisen-féle szövetkezeti típus cseh megnevezésével (kampelička) a szövetkezeti forma német jellegét kívánták semlegesíteni.²¹ Ez is lehetséges magyarázat lehet, azonban van rá példa, hogy a cseh szövetkezeti vezetők számára, még a két világháború között is, a Raiffeisen-féle minta említése, megjegyzése és jelentőségének kiemelése nem okozott különösebb „nemzetiségi gondot”. A szövetkezetek működését népszerűsítő egyik brosúrában ez világosan megjelenik, ahol a régebbi típusú hitelintézetek, a zálogintézetek (záložna) felépítését, jogi helyzetét és üzleti gyakorlatát hasonlították össze a Raiffeisen típusúakkal.

Természetesen az éremnek mindig van másik oldala: a németországi szövetkezeti körök úgy vélték, hogy Raiffeisen érdemeit a csehek, Kampelík egyoldalú kiemelésével, tagadják.²²

¹⁹ *Hájek, J.*: Počátky a rozmach českého záloženského hnutí ve třetí čtvrtině 19. století. In: Hospodářské dějiny–Economic history, 12. Szerk. Purš, Jaroslav. Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1984, 266–269, 281, 284, 296. A „melyik az első cseh zálogintézet” és „melyik kezdett előbb működni” kérdésekre adott történelmi gondolatfűzére uo. 280. *Úč* Záložna a spořitelny – pilíře českého peněžnictví. In: Od úvěrních družstev k bankovním koncernům. Szerk. Hájek, Jan–Lacina, Vlastislav. Historický ústav AV ČR, Praha 1999, 121–158. Ezen intézetek konkrét hitelezési gyakorlatainak vizsgálatával, tehát hogy kiknek, milyen feltételek mellett nyújtottak hitelt, egyáltalán a vállalkozói hitelezés folyamatának bemutatásával a cseh gazdaságtörténet még adós. Ezt a gondolatot két évtizeddel ezelőtt Jan Hájek fogalmazta meg. Lehetséges, hogy azóta pozitív változások történtek. *Hájek, J.*: K některým otázkám podnikatelského úvěru v českých zemích ve druhé polovině 19. století. In: Hospodářské dějiny–Economic history, 16. Szerk. Purš, Jaroslav. Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1989, 225–226. Csehországban 1866-ban 42 takarékpénztár, Morvaországban 9 és Sziléziában 4 működött. Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr 1866. Herausgegeben von der K. k. Statistischen Central-Commission, Wien 1868, 241–242.

²⁰ *Plecháček, I.*: Zdroje i. m. 348–355.

²¹ *Jiří Novotný – Jiří Šouša*: K úloze úvěrních družstev na venkově v českých zemích do 2. světové války. In: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Studie Slovákého múzea. Szerk. Rašticová, Blanka. 7. (2002) 100.

²² Lásd *Josef Schreyer*: Katechismus záloženský aneb co vědět má každý člen a každý vkladatel záložny. Nakladatel Jos. R. Vilímek, Praha [1895] 3–5, 67–71. *Jaroslav Vágner*: Úvěr a záložny Raiffeisenovy. Sborník lidových přednášek. Ústřední spolek jednot učitelských v království českém, Praha 1901. František Teplý éppen a raiffeiseni alapelvekkel zárja munkáját. *Teplý, F.* i. m. 55–58. vö. még Třicet let české zemědělské družstevní práce. Ústředná jednota hospodářských družstev, Praha 1928. 69, 129. Ebben a jubileumi kötetben Kampelík és Raiffeisen arcképe egymás mellett szerepel.

A cseh szövetkezeti adaptációról érdekesen írt Albín Bráf (1851–1912), a cseh gazdasági programalkotás egyik vezéralakja, mellesleg 1909–1911 között osztrák földművelésügyi miniszter, akinek gondolatmenetében nem az etnikai szembenállás volt a meghatározó elem (ez 1884-ben mintha nála hiányzott is volna!), hanem a közép-európai régió másik meghatározó szövetkezeti típusának, a Schulze-Delitzsch-féle ipari hitelszövetkezeteknek a fejlődése. Dolgozatában Schulze munkásságának és szociálpolitikai programjának állított emléket, miközben publisztikáját is részletesen áttekintette. Bráf a német gondolatok cseh adaptációjáról értekezett, de nem a vak másolásról, hanem az alkalmazás és a fejlesztés cseh útjairól.

A szövetkezetépítés három lépcsőjét különböztette meg. A sikeres együttműködés gyakorlati példáival való megismerkedést, majd a megfelelő vállalkozási forma és jogi háttér kialakítását. Végül a szövetkezetek sikerei, számuk és gazdasági jelentőségük növekedése „kiváltotta” a magasabb szervezeti formák (szövetségek, központok) létrejöttét.²³ Ebből a nézőpontból vizsgálva a csehországi cseh és német szövetkezeti mozgalom párhuzamos utakon járt, és a magyarországi sem volt megkésettnek tekinthető.

A korlátlan felelősség elvén alakult kampeličák területileg behatárolt keretek között működtek és a tagok teljes vagyonukkal feleltek kezességet. A szövetkezetek hatásköre egy-egy község vagy plébánia körzetére vonatkozott. A tisztviselők ingyen végezték munkájukat, csupán a könyvelő és a pénztáros kaphatott fizetést. Az alacsony kamatláb mindegyik tagot megillette. A nyereséget a tartaléktőke bővítésére és az erkölcsi tevékenység szem előtt tartásával közhasznú célokra fordították.²⁴ A cseh nemzetgazdászok a Raiffeisen-szövetkezetekben és a kampeličákban a vidéki agrártársadalom anyagi és erkölcsi talpraállításának az eszközét látták, amelyek a falusi gazdák és földművesek szerint „rákfénének” tekintett uzsorások és kapitalisták ellen védelmet nyújtanak. Az elvások szerint a kollektivitáson és szolidaritáson alapuló, személyes hiteleket szolgáltató szervezetekként pedig a bankok és takarékpénztárak „leliismeretlen” hitelgyakorlata ellen is védgátként szolgáltak.²⁵

Egyébként az első, Raiffeisen-jellegű, német alapítású hitelszövetkezet Észak-Morvaországban jelent meg, Klein Petersdorf (Horní Vražné) községben 1886-ban.²⁶ A következőt 1887-ben Běltenben (Bělotín) alapították.²⁷ Rtně u Úpiceban (1889) és Německé Rybnéban (1890) cseh alapítású szövetkezetek születtek.²⁸ Morvaországban 1892-ben 14 német és 2 cseh Raiffeisen szövetke-

²³ Albín Bráf: H. Schulze-Delitzsch a záložny české. Nákladem knihkupectví Aloise Hynka, Praha 1884, 10–12, 21–24.

²⁴ Lidmila Němcová – Václav Průcha: K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu. Studie z hospodářských dějin, 13. Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářská, Praha 1999. 37.

²⁵ Vágner, J. Úvěr a záložny i. m. 3–5.

²⁶ Novotný, J. – Šouša, J.: K úloze úvěrních družstev i. m. 100.

²⁷ Plecháček, I.: Zdroje i. m. 361.

²⁸ Lubomír Slezák: Zemědělské družstevnictví jako historický problém. In: Harna, Josef-Prokš, Peter (szerk.): Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny. Historický ústav AV ČR, Praha 2001. 227. A rtně-i szövetkezet dokumentációját l. Národní kni-

zet működött. Az első szövetkezeti központot, Zentral-Verband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Mährens und Schlesiens néven is a németek hozták létre 1893-ban.²⁹

A német mintával szemben táplált politikai bizalmatlanságot „legyőzve”, és az olcsó hitelforrás előnyeit felismerve a kampeličkák nagyobb számú alapítása tehát 1890-től kezdődött. A számok beszédesek. A cislajtán területeken 1893-ban korlátolt felelősséggel működő hitelszövetkezetek 53%-át a cseh tartományokban találhatjuk. A korlátlan felelősség alapján működőknek pedig 41%-át. A cseh hitelszövetkezetek központja (Ústřední jednota českých hospodářských spoločenstev), prágai székhellyel 1897-ban alakult meg. A csehországi szövetkezeti bumm tágabban a cislajtán területeken zajló hitelszövetkezeti alapítási hullámba ágyazódott, melynek eredményeképpen a 20. század első éveire ezek a szervezetek a takarékpénztárak komoly versenytársaivá nőttek ki magukat.³⁰

A cseh országrészekben az iparosok, kis- és középvállalkozók, kisebb részben a parasztok és munkások gazdasági egyesülésének, szolidaritásának a gyümölcsei, a Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek bírtak nagy jelentőséggel.³¹ Ezt a szövetkezeti típust is a közösségsszolgálat és a tagfelvétel terén megnyilvánuló nyitottság jellemezte. Vagy a háziipar, vagy a saját kisipari műhely (kisüzem) előnyösebb működését és a fogyasztási eszközök, szerszámok vásárlását biztosították. Sokféle típusuk alakult: hitelező-, fogyasztási-, gépvásárló-, betegsegélyező-, termelő- vagy éppen raktárszövetkezet. A termelőszövetkezeteket Schulze-Delitzsch a legmagasabb szintűeknek és legkésőbbieknek tekintette, amelynek fenntartása és működtetése számos kockázattal járt (tőkeigény, irányítási készségek). A tőkét a tagok folyamatos betétbeadása biztosította, akik a nyereségből is részesedtek. A kistőkék gyűjtésével a kisiparosok versenyképességének növelését kívánták elérni a nagyiparral szemben, egyben az állami hitelnyújtástól is függetlenedni próbáltak. A tagok korlátlan felelősséggel bírtak.³²

hovna, Ústřední jednota hospodářských družstev, 147. doboz, Kampelička Rtný v Podkrkonoší. A Německé Rybné-i kampeličkát uo. Rybná Orlická név alatt. A mezőgazdasági termelés egy-egy területére szakosodott szövetkezetek (tej-, gép-, felvásárlószövetkezetek) az 1880-as évek végétől jöttek létre. Třicet let české zemědělské družstevní práce. Ústřední jednota hospodářských družstev, Praha 1928. 130, 379.

²⁹ Plecháček, I.: Zdroje i. m. 361.

³⁰ Jan štemberk: K vývoji peněžnictví na Brandýsku v období 1850–1918. In: Hospodářské dějiny–Economic history, 23. Szerk. Hájek, Jan. Historický ústav AV ČR, Praha 2004. 80. Die Habsburgermonarchie i. m. 350, 364. Třicet let české zemědělské družstevní práce. Ústřední jednota hospodářských družstev, Praha 1928. 199. Vlastislav Lacina eltérően látja a szövetkezetek helyzetét. A takarékpénztárak mellett, az 1880–1890-es években zajló tőkekoncentráció fontos részét alkották, sőt a hitelközvetítés terén jelentősebb szerepet játszottak, mint a részvénytársasági bankok, azonban a tőkeakkumuláció, klientúra terén mégis a takarékpénztárak bírtak nagyobb szereppel. Lacina, V.: Hospodářství i. m. 75–76. Az adatokat lásd Statistische Monatschrift. Herausgegeben von der K. K. Statistischen Central-Comission. XX. Jahrgang, Wien 1894. 463.

³¹ Az első ilyen jellegű cseh alapítású szövetkezet Vlašimban alakult 1858-ban, majd Přerovban 1861-ben. Ivo Plecháček kutatási eredményei szerint a Schulze-Delitzsch-féle szövetkezetek fontos szerepet játszottak a kisebb vagyonnal rendelkező, város lakó földművesek hitelezésében, azonban ezek száma mégis kevés volt. Plecháček, I.: Zdroje i. m. 327–329.

³² Bráf, A.: H. Schulze-Delitzsch i. m. 10–12, 21–24.

A 19. század végére a cseh tartományok hitelintézeti struktúrája, nem utolsósorban a gyorsan kiépülő hitelszövetkezeteknek köszönhetően jelentősen differenciálódott. Az ún. popular banking³³ csehországi hálózatát különféle jogállású, szervezeti felépítésű, hitelközvetítő és gazdasági irányultságú intézetek alkották. Ezek két meghatározó csoportba sorolhatók: a szövetkezetibe és a közhasznú jellegűbe (věřejnoprávne peněžné ústavy). Az első csoportban találhatjuk a vidéki hitelszövetkezeteket (Raiffeisen-féle, kampelička), a kereskedőknek és kisiparosoknak hiteleket nyújtó szövetkezeteket (Schulze-Delitzsch-féle, občanské záložny). A másik csoportot specifikus, a cseh koronartartományok közigazgatási szerveihez kapcsolódó intézmények alkották, a takarékpénztárak (spořitelna) és a járási gazdasági zálogintézetek (okresní zálohy hospodářské). Ezeket a hitelszervezeteket községek és közigazgatási egységek szervei (járások, tartomány) hozhatták létre.³⁴

A csehországi szövetkezetek fejlődésének új szakasza a szövetkezeti központok kiépüléséhez köthető. Ezek a szervezetek etnikai alapon szerveződtek. 1893 és 1909 között a cseh tartományokban összesen nyolc jött létre, az ügyviteli nyelv szerint három német és öt cseh. Adminisztratív, pénzügyi, szövetkezet- és szociálpolitikai feladatokat teljesítettek és hathatósan generálták az új szövetkezetalapításokat. Az új szövetkezetek indulását szakmai tanácsadással támogatták, a könyvelést és az ügyvitelt hivatalnokaikkal ellenőriztették, hogy a tagszövetkezetek likviditása és életképessége ne forogjon veszélyben. Fontos szereppel bírt a központok pénzügyi és hitelezői szerepköre. A szövetkezetek a pénzfeleslegeiket a központnál helyezték el és szükség esetén a központtól anyagi segítséget is kaptak. A kötelező revíziót Ausztriában 1903-ban vezették be, azonban a szövetkezetek számára a kötelező tagságot nem írták elő.³⁵ Csehországban a központok nemzeti-elkülönülése mellett, melyet az osztrák jogrend lehetővé tett és tolerált, az ideológiai-politikai szempontú „osztódás” is megjelent. A cseh szövetkezeti központok, a 20. század elején a cseh politikai palettán egymásnak konkuráló agrárpárti (Ústřední jednota hospodářských družstev), néppárti katolikus (Svaz hospodářských družstev)³⁶ és szociáldemokrata (Ústřední svaz českých hospodářských spoločenstev) befolyás alá kerültek.³⁷

³³ Cseh megfelelője lidové peněžnictví, szlovák kifejezése ľudové peněžníctvo.

³⁴ Ubiria, M. – Kadlec, V. – Matas, J. : Peněžní a úvěrová soustava ČSR za kapitalizmu. Státní nakladatelství politické literatury, Praha 1958, 54–58.

³⁵ Az 1903-as ausztriai szabályozás (1903. június 13. 133. számú törvény és az 1903. június 24. 134. számú végrehajtó rendelet), mely a szövetkezetek számára előírta a kötelező, legalább minden második évben megejtett revíziót, nem tartalmazta a kötelező tagság elvét. A központokba nem szervezett szövetkezetek számára a kereskedelmi bíróság jelölte ki az ellenőrt. Ladislav Feierabend, a két világháború közötti cseh szövetkezeti élet egyik legbefolyásosabb alakja szerint, az államfordulat előtti szövetkezeti központoknak a hírnevükre vigyázniuk kellett, hogy a vidéki szövetkezetek támogatását (és tőkéiket) elnyerjék és megtartsák. Ladislav Feierabend: Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952. Stehlík, Volary 2007, 34, 35–36. Eredetileg angolul jelent meg. *Ůč Agricultural Cooperatives in Czechoslovakia*. Mid-European Studies Center, New York 1952.

³⁶ Bohumil Stašek: Československá strana lidová ve své práci a úkolech. Nákladem Ústředního sekretariátu Československé strany lidové v Čechách, Praha 1937. 119.

³⁷ Miloš Trápl: Družstevnictví československé strany lidové. In: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Studie Slovákého múzea. Szerk. Rašticová, Blanka. 7. (2002) 73. Ivan Jakubec:

A 20. század első évtizedére a csehországi szövetkezetek pótolhatatlan társadalmi, gazdasági és szociális szerepeket töltöttek be. A falusi-kisvárosi közösségek megszervezése tevékenységük ugyan egyik, ellenben nagyon fontos részét alkotta. A helyi elit — papok-lelkészek, tanítók, gazdák, kisiparos vállalkozók — népszolgálat a vidéki társadalom modernizációját segítette.

Az államfordulat után létrejött Csehszlovákiában a szövetkezeti központok és hálózataik az egyik legszervezettebb társadalmi erőként léptek fel. A nemzetállami keret által nyújtott lehetőségek a cseh szövetkezeti mozgalom fejlődésének új minőségű állomását jelentették. Az első Csehszlovák Köztársaság szövetkezeti rendszerének vizsgálatánál, a csehországi és szlovákiai, illetve kárpátaljai szövetkezeti hálózatok, köztük a magyar ügyviteli nyelvű szövetkezetek bemutatásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni az impériumváltás előtti, méltán nevezhetjük, hogy meghatározó jelentőségű, a 20. századi modernizációt megalapozó osztrák birodalmi időszakot és a magyarországi előzményeket.

MELLÉKLET

A CSEHORSZÁGI HITELSZÖVETKEZETEK FEJLŐDÉSE³⁸

	1898	1912
A hitelszövetkezetek száma	821	1912
A tagok száma	58 333	373 624
Betétek (millió koronában)	28	381
Kölcsönök (millió koronában)	27	362

A CSEHORSZÁGI MEZŐGAZDASÁGI SZÖVETKEZETEK
FEJLŐDÉSE³⁹

Szövetkezetfajta	1905	1912
Tejszövetkezet	188	263
Raktár-, felvásárló- és értékesítőszövetkezet	108	168
Szeszfőző-, keményítő-, gyümölcs- és zöldségfeldolgozó szövetkezet	54	81
Lenfeldolgozó szövetkezet	28	36
Cikóriadolgozó szövetkezet	14	32
Állattenyésztő szövetkezet	184	174
Villamosipari szövetkezet	1	24
Konsum- és lakásszövetkezet	93	113
Egyéb szövetkezet	42	71
Összesen	757	1198

A CSEHORSZÁGI SZÖVETKEZETI KÖZPONTOK MEGOSZTLÁSA
ÉS MÉRLEGÜK NÉHÁNY MUTATÓJA
(1918. NOVEMBER 1., KORONÁBAN)⁴⁰

Cseh szövetkezeti központok						
A központ megnevezése és székhelye	Az alapítás éve	Tagszövetkezetek száma	Tagok száma	Üzletrészek	Tartaléktőkék	Betétek
Ústřední jednota hospodářských družstev (Pága)	1896	1656	141 934	1 651 000	3 512 000	333 927 000

Economy Of The Central Union Of Economic Cooperatives [Ústřední jednota hospodářských družstev] In The First Quarter Of Its Existence (1896–1918). Acta Oeconomica Pragensia, 15. (2007. 7. sz.) 176–193.

³⁸ Lacina, V.: Hospodářství i. m. 141.

³⁹ Uo. 140.

⁴⁰ Statistická příručka Republiky Československé I. Státní úřad statistický, Praha 1920, 78–79. A betétek kategóriában a takaré- és folyószámlabetétek együtt szerepelnek.

Cseh szövetségi központok						
A központ megnevezése és székhelye	Az alapítás éve	Tagszövetségek száma	Tagok száma	Üzlet-részek	Tartaléktőke	Betétek
Ústřední jednota českých hospodářských společenstev úvěrníh pro Moravu a Slezsko (Brünn)	1897	592	86 663	986 000	3 117 000	164 609 000
Ústřední svaz českých hospodářských společenstev na Moravě (Brünn)	1899	29	3986	84 000	254 000	9 407 000
Jednota českých hospodářských společenstev ve Slezsku (Opava)	1901	72	7740	95 000	259 000	19 014 000
Zemský svaz českých hospodářských společenstev a družstev (Prága)	1909	249	24 465	130 000	146 000	26 306 000
Német szövetségi központok						
Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Mährens, Schlesiens (Brünn)	1893	296	33 850	622 000	2 450 000	119 046 000
Verband landwirtschaftlicher Genossenschaften in Schlesien (Opava)	1894	137	18 701	307 000	882 000	59 215 000
Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Böhmens (Prága)	1896	674	82 984	2 059 000	3 614 000	296 994 000

THE DEVELOPMENT OF CZECH ASSOCIATIONS IN THE MIRROR OF THE SYSTEM OF ORGANISED CREDIT (1867–1918)

by István Gaucsík
Summary

The present study deals with one of the most successful models of social and economic organisation in Central Europe, namely the Czech system of associations.

The author examines the Czech network of associations in the economic context of those parts of the Habsburg Monarchy which are commonly referred to as Cisleithanien. He also pays attention to the associational policies and nation-building strategies of the Czech political parties, and to the efforts at economic emancipation made by the Czech political elite. The study examines the formation of the structure of Czech associations, their different types, the characteristics of their differentiation and their triumph at the end of the 19th century in the economic and credit life in their interaction with the German associations in Bohemia. It pays special attention to the Czech adaptation of German ideas of association by Raiffeisen and Schulze-Delitzsch, and of the basic principles of economic self-help and associational organisation. It locates the developmental phases of the Czech associations within the institutional credit structure of the crown provinces.

According to the author's conclusion, no analysis of the Czech system of associations in the interwar period can neglect the Austrian and Hungarian precedents.

Papp Júlia

RÉGISÉG- ÉS RITKASÁGGYŰJTÉS A 18. SZÁZADI ERDÉLYBEN

*Laurentius Weidenfelder szász evangélikus lelkész
gyűjtői kapcsolati hálója¹*

A nemzetközi kutatásban újabban előtérbe került az elmúlt évszázadok intézményesített és informális tudásközvetítésének — az egyetemi oktatásnak, az akadémiáknak, a tudóstársaságoknak, a tudóslevelezéseknek — a vizsgálata.² A kutatás részét képezik a műgyűjtők, régiségbúvárok, műkereskedők között folyó levelezések, melyekben műtárgyak és régészeti leletek adás-vételére, cseréjére, értelmezésére, ikonográfiai és formai sajátosságai vizsgálatára vonatkozó adatokat találunk. Tanulmányom egy 18. századi erdélyi szász evangélikus lelkész, Laurentius (Lorenz)³ Weidenfelder hazai és külföldi műgyűjtői kapcsolatrendszerének feltárásával ezekhez a kutatásokhoz szolgáltató adalékokat.

Erdély, melynek egy része az ókorban Dácia néven a római birodalomhoz tartozott, a 11. század elejétől — a király helytartójának, a vajdának az irányításával — a magyar királyság része volt, a 16. század második felében pedig török fennhatóság alatt önálló fejedelemséggé vált. Az egykori magyar királyság nagy részének a török megszállás alól való felszabadítása után 1691-ben I. Lipót császár (1658–1705) kiadta az ún. Diploma Leopoldinumot, mely Erdélyt a meglévő szabadságjogok — köztük az Európában egyedülálló vallásszabadság — és kiváltságok nagy részének megtartásával önálló tartományként a Habsburg Birodalomhoz csatolta. 1694-ben létrejött az új tartomány ügyeivel foglalkozó bécsi Erdélyi kancellária, a fejedelmi tisztséget pedig az udvart képviselő kormányzó váltotta fel. Bár 1704-ben a Habsburg-ellenes szabadságharc vezetőjét, II. Rákóczi Ferencet (1676–1735) az erdélyi országgyűlés fejedelemmé vá-

¹ A tanulmány angol nyelvű változata 2013-ban a *Journal of the History of Collections* című folyóiratban jelent meg.

² Szelestei 2006; Török 2008, 115.; Zs. B. Török, 'The ethnicity of knowledge: statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania' in G. Abbattista (ed.), *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture* (Trieste, 2011), 147–162. <http://hdl.handle.net/10077/4299>; G. Klaniczay, M. Werner and O. Gecser (eds.), *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures* (Frankfurt–New York, 2011); Jakó 2012.

³ Bár a modern szakirodalom gyakran a német Lorenz változatot használja, mivel az erdélyi szász Mökesch család később ismertetője, valószínűleg az eredeti anyakönyvi iratok alapján összeállított családfájában a Laurentius keresztnév szerepel, tanulmányomban ezt használom.

lasztotta, a szabadságharc leverése (1711) után a Habsburg uralom állandósult a tartományban.

Az erdélyi ókori emlékek kutatása

Az ókor tárgyi emlékeinek összegyűjtése, lerajzolása a 14–15. századi itáliai humanista tudósok és költők — például a Rómában tudós régészeti és epigráfiai vizsgálatokat folytató Francesco Petrarca (1304–1374) és barátai — körében indult meg. Az antik épületek maradványai vagy a kútként használt ókori szarkofágok már korábban is a mindennapi élet részei voltak, s most megkezdődött az emlékek kiásása és a domborművek, feliratos kövek beépítése a paloták és polgárházak falaiba.

Magyarországon az antik feliratos kövek gyűjtésének hagyománya a 15. századig nyúlik vissza.⁴ Az antikvitás tárgyi emlékeivel és irodalmi, szellemi örökségével való foglalkozást részben az itáliai tanulmányok után hazatérő magyar ifjak, részben a 15. század második felében Magyarországra érkező itáliai humanista tudósok, követek honosították meg. Hunyadi Mátyás király (1458–1490), aki a nápolyi király leányát, Aragóniai Beatrixet (1457–1508) vette feleségül, Erdélyből ókori feliratos köveket hozatott Budára, melyek az uralkodó dinasztikus dicsőítését szolgálva „beépültek a királyi reprezentációba”.⁵ Mátyás király unokaöccse, a humanista Geréb László (1452–1502) erdélyi püspökként a környéken talált ókori feliratos köveket építtetett be a gyulafehérvári székesegyház falába.⁶

A 15. század második felében indult meg a pannóniai és a daciai feliratos kövekkel való tudományos foglalkozás is.⁷ Az antik feliratos kövek első jelentős összeírójának, az itáliai Ciriaco d’Ancona-nak (Ciriaco Pizzecolli) (1391–1452 ?) a szellemi örökségét folytatták azok a feliratgyűjtők, akik Hunyadi Mátyás uralkodása alatt eljutottak Magyarországra. Az első pannóniai feliratgyűjteményt jelenlegi ismereteink szerint Francesco Giustiniani készítette, aki a Velecei Köztársaság követeként 1464-ben Mátyás királlyá koronázása alkalmából érkezett Budára. Feltehetően a pápai legátus, Giovanni d’Aragona (1456–1485) kardinális kíséretében érkezett 1479-ben Magyarországra a veronai Felice Feliciano (1433–1479 k.) betűmetsző, költő, alkímista és régiségbűvár, akinek elveszett feliratgyűjteményét az újabb kutatás Michael Fabricius Ferrarinus fő forrásainak tekinti. A Ferrarinus egyik kéziratában található pannóniai kövek feliratát Feliciano nagy valószínűséggel autopszia alapján jegyezte fel, a hat dá-

⁴ P Kulcsár, 'Egy budai humanista feliratgyűjtemény' *Archeológiai Értesítő* 95 (1968) Nr. 2. 257–261.; Á. Ritoók-Szalay, 'Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn Zeit der Renaissance' in A. Buck, T. Klaniczay and S. K. Németh (eds.) *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance* (Budapest, 1989), 65–75.; Ritoókné 1994.; Á. Mikó and K. Sinkó (szerk.), *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon* (Budapest, 2000), 231–75, 482–526.

⁵ Ritoókné 1994, 323.; Bodor 1995, 56.

⁶ J. Balogh, *Az erdélyi renaissance*, vol. I. (Kolozsvár, 1943), 51–52.; Bodor 1995, 56–57.

⁷ Ackner 1865, III–XXIII.; CHL III, 153–161.; Ritoókné 1994, 318–325.; Wollmann 1994; Bodor 1995.

ciai emlékét viszont másodkézből kapta meg.⁸ Hunyadi Mátyás udvari történetírója, Antonio Bonfini (1434 k.–1503) a magyarok történelmét bemutató, 1489 körül írt, de nyomtatásban csak a 16. század közepén megjelent munkájában ismertette több Erdélyben talált antik feliratos kő szövegét.⁹

Az ókori feliratok hazai kutatása a 16. században Gyulafehérvár, az ókori Apulum helyén épült püspöki székhely, az erdélyi reneszánsz és humanizmus központja környékén indult meg. Megyericsei János (Johann von Meseritsch, Mezerzius) (1470 k.–1517) költő, az első magyar származású feliratgyűjtő azonosította a római Colonia Ulpia Traiana¹⁰ helyeként Sarmizegetusa (korábban Gradište, magyarul Várhely) környékét. Megyericseitől kapott antik feliratokat ismertetett 1519-ben Bécsben kinyomtatott *Stauromachia...* című verses eposzában Stephan Stieröchsel (Taurinus) (1485–1519) gyulafehérvári kanonok, történetíró, s gyűjtésének adatait *Descriptio Transsylvaniae* című munkájában felhasználta Wolfgang Lazius (Latz) (1514–1565) osztrák humanista tudós és térképész, illetve a Habsburg birodalomban letelepedett flamand származású botanikus és régiséggyűjtő Charles de l'Écluse (Carolus Clusius) (1526–1609) is. Sok erdélyi feliratot másolt le Verancsics Antal (1504–1573) történetíró, aki házát is ókori szobrokkal, feliratos kövekkel díszítette.

Autopszia alapján — elsősorban a gyulafehérvári köz- és magánépületekbe befalazott feliratos kövek tanulmányozásával — készítette el a kiváló magyar humanista történetíró, Szamosközy István (Stephanus Zamosius) (1570 k.–1612) erdélyi római feliratokat ismertető önálló munkáját.¹¹ Az antik feliratos kövek iránti érdeklődés korabeli egyetemességét, s az adatok hatékony európai körforgását jelzi, hogy a feliratok többsége különböző utakon eljutott Jan Gruter (Gruytere) (Janus Gruterus) (1560–1627) holland humanista tudóshoz, aki közölte azokat kétkötetes nagyszabású epigráfiai munkájában.¹²

Az erdélyi epigráfiai kutatások — a 17. századi, a háborús viszonyokra visszavezethető visszaesés után — a 18. században indultak meg újra. Georgias Schochter (Soterius) (1673–1728) szász lelkész 1706-ban *De antiquis Transylvaniae rebus* című, kétkötetes kéziratos munkájában több mint száz római feliratos kő szövegét gyűjtötte össze. Kutatásaihoz jól működő nemzetközi kapcsolatrendszert alakított ki a Nagyszebenben letelepedett Köleséri Sámuel (1663–1732) orvos, aki az ókori Dacia történelmét is ismertető bányászati munkájában kiemelt figyelmet szentelt az Erdélyben található antik emlékeknek.¹³ Számos erdélyi epigráfiai adatot gyűjtött

⁸ Ritoókné 1994; Á. Ritoók–Szalay, „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből (Budapest, 2002), 96.

⁹ A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades tres, nunc demum industria Martini Brenneri Bistriciensis Transylvani in lucem aeditae, antehac nunquam excusae* (Basileae, 1543), 5.

¹⁰ A Marcus Ulpus Trajanus római császárról (98–117) elnevezett település a dákok egykori fővárosa, Sarmizegetusa mellett épült fel.

¹¹ *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum* (Padova, 1593).

¹² *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* (Heidelberg, 1603).

¹³ Köleséri 1717.Vö.: Seivert 1785, 238.

össze Franz Fasching,¹⁴ Timon Sámuel (1675–1736) jezsuita tanár,¹⁵ Huszti András (XVII. század vége–1765) református tanár¹⁶ és Fridvaldszky János (1730–1784) jezsuita professzor.¹⁷ A legjelentősebb 18. századi epigráfiai teljesítmény Johann Seivert (1735–1785) szász tudós 1773-ban Bécsben megjelent munkája, mely közel 300 ókori feliratot közölt.¹⁸ Mivel Seivert feltűntette azoknak a szerzőknek a nevét, akik korábban említést tettek az emlékekről, a katalógus képet ad az erdélyi feliratos kövek 16–18. századi hazai és külföldi kutatásának történetéről.

Az erdélyi antik emlékek felkutatása a tartománynak a Habsburg birodalomba történt integrálásával egy új értelmezést is kapott. Számos római emlék került elő a 18. század elején a gyulafehérvári vár átépítéskor. A VI. Károly császár (1711–1740) szolgálatában álló Giuseppe Ariosti olasz katonatiszt pontosan lemásolta és lerajzolta az antik feliratokat, s a kéziratot elküldte Veronába, Francesco Scipione Maffei (1675–1755) írónak és ókortudósának.¹⁹ Ariosti a császár kívánságára 1723-ban erdélyi antik feliratos kövekkel megrakott hajókat küldött Bécsbe. Az egyik hajó Szegednél elsüllyedt — roncsait sok keresés ellenére máig sem találták meg — a Bécsbe érkezett antik köveket pedig a császári könyvtár, a Hofbibliothek lépcsőházába építették be, ahol a mai napig is láthatóak.²⁰ Ariosti kézírata tartalmazza az elsüllyedt kövek leírását is. Az ókori emlékek megmentése és az udvari reprezentációba való „beépítése” nemcsak a kor divatjával volt összhangban, hanem a birodalom erdélyi politikai és kulturális legitimációját is erősítette: a Habsburg uralkodók új életre keltették az egykori Dacia kultúráját.

A toposz korabeli népszerűségét jelzi, hogy Köleséri Sámuel bányászati munkáját²¹ egy olyan emlékérem rézmetszete díszítette, melynek egyik oldalán az OPTIMO PRINCIPI RESTITVTORI DACIAE MDCCXVII felirat, illetve a trónon ülő uralkodót megkoszorúzó Victoria látható.²² Az antik feliratos kövek előkerülése az Alba Iulia-i vár erősítési munkálataikor „Károly császárnak, a

¹⁴ F. Fasching, *Vetus Dacia, ex probatis scriptoribus depromta* (Claudiopoli, 1725); F. Fasching, *Nova Dacia, ex probatis scriptoribus depromta* (Claudiopoli, 1743).

¹⁵ S. Timon, *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus res gestas gentis hunnicæ* (Cassovia, 1733).

¹⁶ A *Dacia Mediterranea id est Transilvania vetus...* című kézirat magyar fordítása 1791-ben jelent meg: S. Dienes, *Ó- és újj Dácia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való História...* (Bécs, 1791).

¹⁷ J. Fridvaldszky, *Inscriptiones romano transylvanicae...* (Claudiopoli, 1767). <http://mek.oszk.hu/09200/09244/09244.pdf>, Fridvaldszky 2012.

¹⁸ J. Seivert, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea* (Viennae, 1773).

¹⁹ A kézirat egyik példányát a veronai Biblioteca Capitolareban őrzik, melynek hasonló kiadása nemrég látott napvilágot: G. P. Marchi, J. Pal (eds.), *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei* (Verona–Szeged, 2010).

²⁰ G. Winkler, 'Die römischen Inschriftsteine der Österreichischen Nationalbibliothek', *Biblos* 20 (1971), 203–208.; R. Noll, 'Wiener Antikensammlungen im 18. Jahrhundert', in H. Beck, P. C. Bol, W. Prinz and H. v. Sreuben (eds.): *Antikensammlungen im 18. Jahrhundert* (Berlin, 1981), 231–236.

²¹ Köleséri 1717.

²² K. J. Hoffmann: III. Károly erdélyi emlékérmé. Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, Budapest.

rómaiak méltó utódjának köszönhető.” – írta 1721-ben Köleséri a német Johann Burkhard Mencke (Mencken) (1674–1732) tudósnak is.²³

Mária Terézia (1740–1780) parancsára és költségén jelentette meg Sylvester Joseph Freiherr von Hohenhausen und Hochhaus (1735–1814) holland származású osztrák katonatiszt az erdélyi ókori emlékeket bemutató munkáját, mely számos antik feliratos követ is ismertetett.²⁴ A kiadvány első oldalain koherens szöveges és képi utalásrendszert találunk a „Habsburg uralkodók a római császárok örökösei” toposzra. A bevezető sorok párhuzamba állítják a 2. század elején Dáciát elfoglaló Trajanus császárt és az Erdély lakóit a despotizmus rabszolgaságából — vagyis a török uralom alól — felszabadító Lipót császárt. A kiadvány Trajanias címet viselő antikizáló rézmetszete az 1765-ben német-római császárrá koronázott II. Józsefet (1780–1790), illetve Trajanust profilban, domborműszerű medallionban ábrázolja, az ez után olvasható Traianiade! című szövegrész pedig az 1773-ban erdélyi szemleúton járt fiatal császárt (Mária Terézia társuralkodóját) második Trajanusként említi, aki az első után 1670 évvel lépett Dacia földjére. Mária Teréziát a könyv szerzője ennek megfelelően a második Trajanus dicsőséges anyjaként üdvözli, fátyollal fedett fejével és vállal, koszorúba font hajjal, római matrónaként ábrázoltatja.²⁵

*Laurentius Weidenfelder levelei erdélyi régiségekről és ritkaságokról*²⁶

Az Erdélyben élő népcsoportok erősödő nemzeti művelődési törekvéseivel összhangban Aranka György (1737–1817) erdélyi magyar író az 1780-as évek végén kidolgozta az Erdélyi Magyar Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság programját. Aranka a társaság létrehozásának tervét a nem sokkal korábban meginduló magyar nyelvű sajtóban is megjelentette, hogy megszerezze a szélesebb nyilvánosság támogatását. Arra kérte a honfiakat és a honleányokat, hogy pénz- és könyvadományokkal segítsék az egyesület működését. A társaság létrehozását az 1791. évi erdélyi országgyűlés is támogatta. Bár az erdélyi kormányzó pártfogása alatt és elnökletével megalakult társaság tevékenysége az 1800-as évek elejére — jórészt a résztvevők és a támogatók közötti belső nézeteltérések miatt — elsorvadt, néhány ránk maradt kiadványa képet ad működéséről.²⁷

²³ Jakó 2012, nr. 16., 45–46.

²⁴ S. J. Freiherr von Hohenhausen und Hochhaus, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Aus den Zeiten, als dieses schöne Land die Römer regierten* (Wien, 1775). Vö.: Wollmann 1994, 233.; Bodor 1995, 71.; Schäfer 2007.

²⁵ Vö.: Papp Júlia, *OPTIMO PRINCIPI RESTITUTORI DACIAE*. Adatok egy 18. századi politikai toposz képi ábrázolásához. (Megjelenés alatt az *Ars Hungaricában*.)

²⁶ Vö.: Papp Júlia, Weidenfelder Lőrinc két levele erdélyi régiségekről 1754-ből. In: Magyar Könyvszemle (116) 2000/2. 204–210.

²⁷ E. Jakab, 'Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság', *Figyelő* 16 (1884), no. 1. 161–175, 256–277, 341–368.; E. Jancsó, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* (Bukarest, 1955); P. Pándi (szerk.), *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig* (Budapest, 1965), 85–87.; S. Enyedi (szerk.), *Aranka György erdélyi társaságai* (Budapest, 1988); Bodor 1995, 73.; Török 2009, 205–207.

A társaság a ritka, régi könyvek összegyűjtése, illetve az addig kiadatlan erdélyi emlékiratok és történeti munkák kéziratának közzététele mellett figyelmet fordított az ókori és középkori régiségekre, régi pénzekre is. Az egyesület tevékenységét bemutató 1796-os kiadványnak a „Hazaismeretet illető cikkelyei”-ben erdélyi ókori, illetve „Magyarok idejébeli” régiségekről, építészeti és művészeti emlékekről is olvashatunk.²⁸ Aranka közreadta Laurentius Weidenfelder (1693. január 13.–1755. augusztus 28.) szász evangélikus lelkész²⁹ két latin nyelvű levelének magyar fordítását is, melyekben a levélíró régiségekről és természeti ritkaságokról ejt szót.³⁰

Laurentius Weidenfelder Kisdisznódon született, apja szintén lelkész volt. Előtanulmányait 1712-től Nagyszebenben végezte, majd 1716. október 20-tól a wittenbergi, 1718. július 3-tól pedig a hallei egyetemen teológiát tanult, utóbbiban — mint az egyetem matrikulájának megjegyzés rovatában olvasható — gratis, vagyis tandíjmentesen.³¹ 1718 nyarától egyetemi tanulmányai mellett a neves német pietista pedagógus, August Hermann Francke (1663–1727) hallei tanintézetében dolgozott nevelőként. 1718. június 24-én kelt levelében arra kérte Franckét, hogy biztosítson számára állást a Pädagogiumban. Abból, hogy két héttel későbbi levelében a második apjaként említett Franckénak az ún. Waisenhaus latin iskolájában kapott tanári állást köszönte meg, arra következtethetünk, hogy végül nem a jómódú polgári és nemesifjak számára alapított iskolában sikerült elhelyezkednie, hanem az eredetileg árvaházként működő, de később tehetősebb szülők gyermekeit is nevelő intézményben. Weidenfelder házitanítóságot is vállalt, Johann Philipp Gottschalck ugyanis 1719. március 28-án írt levelében javaslatot tett Franckének, hogy ki legyen Weidenfelder utódjaként a Waisenhausban tanuló két fia házitanítója.³² Bár egy 1935-ös tanulmány szerzője Weidenfelder Lórántról ír, minden bizonnyal Laurentius Weidenfelderrel kapcsolatos az a forrásmegjelölés nélkül megjelent adat, mely szerint erdélyi fiatal lelkészként felzúdulást keltett a pietisták által hangoztatott „újászületetek” megkülönböztetésével és a nem a pietista jámborság elvei szerint élő papság megtagadásával.³³

Erdélybe visszatérve Weidenfelder Szászsebesen diakónus, majd iskolaigazgató lett. Itt nemcsak a polgárházak és az evangélikus templom falába beépített antik kövek feliratai keltették fel érdeklődését, hanem a templomban

²⁸ Aranka 1796, 126–157, 267–272.

²⁹ Seivert 1785, 481–485.; CIL III, 158.; C. W. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, vol. 53, (Wien, 1886), 254–255.; Trausch, vol. III, 480–484.; Trausch, vol. IV, 492.; Bodor 1995, 70.; Jakó 2012, 130.

³⁰ Aranka 1796, 134–136.

³¹ M. Szabó and L. Szögi, Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849 (Marosvásárhely, 1998), 500.; A. Tar, Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789 (Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen 1694–1789) (Budapest, 2004), 132, 305.

³² Franckesche Stiftungen zu Halle. Studienzentrum August Hermann Francke – Archiv und Bibliothek. Datenbank zu den Einzelhandschriften in den historischen Archivabteilungen. http://www.francke-halle.de/main/index2.php?cf=3_1_3. Stab/F 27/4 : 31; Stab/F 27/4 : 32; AFSt/H C 39 : 10. Vö.: Zs. Font, Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában (Szeged, 2001), 196.

³³ B. Szent-Iványi, 'A pietizmus Magyarországon', Századok 59 (1935) no. 9–10. 423.

őrzött, a város történetéhez kapcsolódó oklevelek és régi nyomtatványok is. Helytelenítette, hogy közülük néhányat egyes lelkészek könnyelműen elajándékoztak vagy figyelmetlenségből pusztulni hagytak.³⁴ 1725 és 1734 között Monorán szolgált lelkipásztorként, ahol részben érdeklődésből, részben megélhetési forrásként római emlékek keresésével, kiásásával is foglalkozott. 1734 és 1739 között Nagyekemező, 1739-től pedig szülőfaluja, Kisdisznód parókiájára került. 1753-ban a hazai történelemre vonatkozó kutatásaiért kinevezték a nagyszebeni evangélikus káptalan historiográfusává.³⁵

Az erdélyi szász Möckesch család családfája szerint Laurentius Weidenfelder Anna Maria nevű lánya (1732–1759) 1749. május 11-én házasságot kötött Martin Möckesch (1725 k.–1762) szabómesterrel, s házasságukból 1753-ban egy Martin nevű fiú született. Laurentius Weidenfelder és lánya neve szerepel Ilse Melitta Möckesch-nek a náci Németországban kiállított Ahnenpaß-ában is.³⁶

Weidenfelder tudományos tevékenységéről az első részletes beszámolót Johann Seivert életrajzgyűjteményében találjuk.³⁷ Weidenfelder kéziratos hagyatékában — írja Seivert — régi oklevelek, államiratok és levelek másolatait, nyomtatott és kéziratos könyvekből készített kivonatokat, más írók teljes, alkalmanként Weidenfelder megjegyzéseivel kiegészített műveit, illetve saját írásait találjuk. Tíz kéziratot sorol fel, melyek között — az ókori és helytörténeti vonatkozású írások mellett — egy epitáfiumszöveg is van.³⁸ Seivert nem találta nyomát annak, hogy Weidenfelder írásaiból életében valami nyomtatásban megjelent volna, s egy német, illetve egy francia tudóshoz írt levelein kívül³⁹ Aranka 1796-os adatközléséig én sem bukkantam publikált írására. Szétszóródott egykori gyűjteménye és könyvtára is, utóbbiból néhány kötet a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárba került.⁴⁰

Laurentius Weidenfelder tudományos tevékenysége

1. epigráfiai kutatásai

Johann Albert Fabricius (1668–1736) német klasszika filológus és bibliográfus Hermann Samuel Reimarus (1694–1768) hamburgi professzor által kiadott életrajzában található egy Fabriciusnak küldött levél, melyben Weidenfelder 12 antik feliratos kő szövegét közölte.⁴¹ A feliratokat a levél szerint 1715-ben Gyulafehérváron másolta le „R. P. Regai” tudós jezsuita,⁴² s Weidenfelder juttatta el Fabriciusához. A magyar nemzetiségű, pozsonyi születésű

³⁴ Wollmann 2009, 227.

³⁵ Wollmann 2009, 227.

³⁶ Katalog des Genealogischen Archivs (KGA) des Siebenbürgen-Instituts von Karl Bertleff und Christian Reinerth. Stand: April 2012. <http://siebenbuergen-institut.de/bibliothek-und-archiv/archiv/nachlassarchiv/katalog-des-genealogischen-archivs/>

³⁷ Seivert 1785, 481–485.

³⁸ A hagyaték jelenleg a nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában található.

³⁹ Reimarus 1737, 346–351.; Uhlius 1742, 346–347.

⁴⁰ Zs. Jakó, Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez (Bukarest, 1976), 248.

⁴¹ Reimarus 1737, 346–351.

⁴² Reimarus 1737, 346.

Reigai György (1678–1748) a nagyszombati jezsuitáknál töltötte novíciusi éveit. Teológiai tanulmányait a nagyszombati, illetve a grazi egyetemen folytatta, s több magyarországi és erdélyi település jezsuita rendjénél szolgált. Életrajzi adatai szerint 1716 és 1724 között Gyulafehérvárott hitszónokként, illetve a Mária-kongregáció prézeseként tevékenykedett, s ő vezette a rendház historia domusát is.⁴³ Reimarus feltehetően Weidenfelder leveléből vette át a téves adatot, hogy ti. Reigai 1715-ben jegyezte le a gyulafehérvári ókori feliratos kövek szövegét, hiszen – mint láttuk, csak 1716-ban érkezett a városba. Reimarus néhány feliratnál lábjegyzetben közli Weidenfelder Reigaiétól eltérő olvasatát. A levelet Weidenfelder 1719 és 1725 között írhatta, Reimarus ugyanis szászsebesi lelkészként („Diaconus Müllenbacensis”) említi.

A 12. kő felirata:

DEO
HERCVLI
IVLIA MAXIMA
VOTI SVI
COMPOS.

szerepel abban a levélben is, melyet Weidenfelder 1722. július 22-én Szászsebesről Maturinus Veyssiére La Croze (1661–1739) francia származású benedekrendi történészhez és orientalistához írt, aki áttérve a protestáns hitre, porosz királyi könyvtáros lett.⁴⁴ Az emlék azok közé tartozik, melyeket Ariosti 1723-ban Bécsbe vitetett. La Croze-hoz írt levelében Weidenfelder részletesen ismertet egy, a jobb kezét magasba emelő Jupitert és a sast ábrázoló gyulafehérvári ókori feliratos emléket, melynek felépítéséről egy vázlatot mellékel.⁴⁵ Megígéri, hogy amennyiben La Croze-t érdekli, elküldi neki azoknak a feliratos köveknek a szövegét, melyeket évekkor korábban barátja, Reigai gyulafehérvári jezsuita másolt le.

Johann Seivert tudóséletrajz-gyűjteményében említi Weidenfelder 1744-ből származó, *Problema Historico-Criticum in Daciae veteris...* című kéziratát, mely véleménye szerint alapvetően Köleséri Sámuelnek az erdélyi aranybányákat ismertető munkája epigráfiai gyűjtésére, az ókori pénzekkel foglalkozó része pedig Andreas Teutsch (1669–1730) szász orvos kéziratára épül.⁴⁶ Weidenfelder a kéziratot 1744-ben publikálásra kiküldte Halléba Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752) erdélyi szász pedagógus, orvos, régiségbúvárhoz, aki a hallei egyetem pénzgyűjteményének első katalogizálói között volt,⁴⁷ a dolgozat azonban nem került kinyomtatásra.⁴⁸ Elképzelhető, hogy a kéziratnak ez a pél-

⁴³ S. I. Lukács, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773.) Pars III. R–Z. Romae, 1988. 1354–1355. Reigairól ezt olvashatjuk: hungarus, „Posoniensis”.*

⁴⁴ Uhlius 1742, 346.; CIL III, nr. 1024.

⁴⁵ CIL III, nr. 1068.

⁴⁶ Teutsch *Specimen Numismatum in Transylvania repertorum* című művében a saját, illetve más erdélyi gyűjtők tulajdonában lévő pénzeket ismertetett. Seivert 1785, 432.

⁴⁷ M. G. Agnethler, *Numophylacium Schulzianum pars prior. Accedunt selectiores clarorum vivorum ad beatum Schulzium epistolae* (Leipzig und Halle, 1746); M. G. Agnethler, *Beschreibung des Schulzischen Münzkabinet, vols. 1–4, (Halle, 1750–1752).*

⁴⁸ Trausch, vol. III, 481.

dánya Agnethlertől Martin Schmeizel (1679–1747) tudóshoz került, a fólió nagyságú kézirat ugyanis szerepel Schmeizel könyvtárának Agnethler által készített nyomtatott katalógusában.⁴⁹ A kézirat egy példánya a 18–19. század fordulóján a bécsi Landstraßen lévő ágostonrendi kolostor könyvtárában volt, Kovachich Márton György (1744–1821) magyar történész, levéltáros ugyanis kézirat bibliográfiájában egy itt élt szerzetes hagyatékának részeként röviden ismerteti a tartalmát.⁵⁰

A Seivert által felsorolt, ókori vonatkozású kiadatlan kéziratokat a modern kutatás egy újabbal egészítette ki. A brassói Fekete templom könyvtárában őrzött, *Observationes Historicae* című munkájában Weidenfelder Johann Conrad von Weiss osztrák mérnökkari alezredes kéziratában található római feliratokhoz fűzött kritikai magyarázatokat. Az 1729-ben Erdélybe helyezett Weiss a latin feliratokat 1734-ben másolta le a szamosújvári kastélyban, Kolozsvárott, a tordai templomban, Ulpia Traiana Sarmizegetusa-ban, illetve kisebb falvakban található antik emlékekről.⁵¹

Weidenfelder adatközléseit, magyarázatait a hazai és a külföldi epigráfiai szakirodalom is számon tartotta. Johann Seivert feliratgyűjteményében több helyen utal Weidenfelder adataira, katalógusa LX. tételénél⁵² például megemlíti, hogy a szászsebesi lelkész a felirat szövegét 1715-ben elküldte Lipcsébe. A feliratokat valójában — mint láttuk — egy gyulafehérvári jezsuita jegyezte le, Weidenfelder csak később továbbította azokat Fabriciusnak. A tévedést a Seivertre hivatkozó Michael Ackner (1782–1862) erdélyi szász tudós is átveszi.⁵³ Több mint harminc feliratos kőnél hivatkozik Weidenfelder adataira Theodor Mommsen (1817–1903),⁵⁴ említést téve a szász tudós Fabriciusához és La Croze-hoz írott leveleiről. Alkalmanként összeveti Weidenfeldernek a feliratokra vonatkozó olvasatait más tudósokéval. Weidenfelder leírását említi egy olyan kőnél is, mely az 1723-as Bécsbe szállítás közben elveszett.⁵⁵ Weidenfelder nevét néhány antik emléknél az újabb romániai epigráfiai kutatás is megemlíti.⁵⁶

2. középkori és újkori forrásokra vonatkozó kutatásai

A 18. században Erdélyben a rossz közlekedési viszonyok, illetve a magángyűjtemények elzártsága miatt általános volt, hogy ha a téma iránt csak vala-

⁴⁹ M. G. Agnethler, *Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae...* Martin Schmeizel... (Halaе, 1751), nr. 31., 31.

⁵⁰ M. G. Kovachich, *Scriptorum Rerum Hungaricarum Anecdotorum Inventarium*. [Manuscript] Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Lat. 3769. nr. 3436. [126r].

⁵¹ Wollmann 1994, 234.

⁵² SOLI INVICTO. / AEDEM. RESTITVIT. / C. CAERELLIVS. / SABINVS. / LEG. AVG. / LEG. XIII. GEM. / Seivert 1773, 48. Ld. még: nr. CXX., CLX., CXC VII., CCXXIV.

⁵³ Ackner 1865, XIII.

⁵⁴ CIL III, nr. 860, 881, 882, 905, 1013, 1018, 1019, 1020, 1024, 1062, 1068, 1082, 1083, 1111, 1118, 1162, 1171, 1238, 1253, 1258, 1298, 1359, 1371, 1431, 1446, 1453, 1470, 1478, 1483, 1492, 1505, 1515, 1527, 1627.

⁵⁵ CIL III, nr. 1083.

⁵⁶ J. I. Russu, *Inscriptiones Daciae Romanae*, vol. III, Dacia Superior, 2. (Bucuresti, 1980), nr. 77, 394, 453, 460.; J. I. Russu, *Inscriptiones Daciae Romanae*, vol. III, Dacia Superior, 3. (Bucuresti, 1984), nr. 51, 117.

mennyire is érdeklődő személy kezébe került egy történeti forrás, oklevél, le-másolta azt. Az így keletkezett másolatgyűjtemények jelentőségét nemcsak abban kell keresnünk, hogy az adatok levelezésekben való továbbítása fontos része volt a kor tudástranszferének, hanem abban is, hogy számos, azóta elveszett eredeti kézirat, oklevél szövegét megőrizték. Weidenfelder Magyarország és Erdély történetére vonatkozó középkori oklevelek másolatait gyűjtötte össze, közöttük például IV. (Kun) László magyar király (1272–1290) 1283-ban kelt oklevelét a tokaji vár építéséről. Őt – 1329 és 1589 között keletkezett oklevél a Nagyszebentől 48 km-re található, a 13. század elején épült kerci egykori cisztercita apátságához kapcsolódik.⁵⁷ Az okleveleket Weidenfelder elküldte Martin Schmeizelhez, aki fel is használta azokat *Anecdote ad Hungariae & Transylvaniae...* című kéziratában.⁵⁸ Weidenfelder öt másik — tehát a Seivert által említettek között nem szereplő — oklevélmásolata⁵⁹ közül kettő szintén a kerci kolostor történetéhez kapcsolódik.

Weidenfelder 1745-ben másolatot készített egy kéziratról, mely az 1594. évi erdélyi eseményekről tudósít.⁶⁰ Az eredeti szöveg szerzője — mint a történeti-filológiai kutatás a 20. század elején rámutatott⁶¹ — valójában nem a Weidenfelder által adott címben szereplő Bőjthi Veres Gáspár (1590 k.–1640 után), hanem az antik emlékek iránt is érdeklődő történetíró, Szamosközy István volt. Weidenfelder másolatát 1767-ben — mint a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratban olvasható — újból lemásolták, s ismerjük a szövegnek még egy 18. századi, nem teljes másolatát.⁶²

3. helytörténeti, várostörténeti kutatásai

Weidenfelder kéziratai közül kettő Szászsebeshez kapcsolódik. Az egyik bemutatta azokat az iskolai reformokat, melyek az ő igazgatósága alatt mentek végbe (*Imago Scholae Novae Müllenbachianae*), a másikban pedig jegyzeteket írt Georg Soteriusnak Szászsebes történetével foglalkozó kéziratához. Ezek közé tartozik például a Raupenkirche elnevezés magyarázata, mely szerint a minden évben Pünkösöd előtt két héttel tartott, hernyók elleni szentmiséhez kapcsolódik,⁶³ s számos, néha kritikai megjegyzést fűzött a városban és környékén talált régészeti-epigráfiai leletekkel foglalkozó szövegekhez is. Írt például

⁵⁷ Seivert 1785, 484–485.

⁵⁸ Seivert 1785, 373.

⁵⁹ Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen. Gefördert vom Beauftragten der Bundesregierung für Kultur und Medien auf Grund eines Beschlusses des Deutschen Bundestages. http://germa229.uni-trier.de:3000/search_history/homehelp1_text. Urkunde Nr. 38 aus Band I.; Urkunde Nr. 514 aus Band I.; Urkunde Nr. 1591 aus Band III.; Urkunde Nr. 2687 aus Band V.; Urkunde Nr. 3010 aus Band V.

⁶⁰ *Historica narratio quorundam gestorum Sigismundi Bathori fatalis olim Transsylvaniae principis auctore Boithino...*

⁶¹ Gy. Szekfű, 'Szamosközy műve az 1594 év eseményeiről', *Századok* 42 (1908) nr. III. 217–244.

⁶² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Quart. Lat. 492.; Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár. Történelem, 4-r. 117. 44r–107r.

⁶³ Seivert 1785, 484.

az ókori Apulum felé vezető, kikövezett egykori római útról, melynek nyomai akkor még láthatóak voltak. Adalékokkal szolgált az evangélikus templom, illetve az oltárkép történetéhez, s megemlítette a freskó készítésének 1524, illetve megújításának 1696. évi dátumát. Soteriusnak a Szászsebes nevezetes lakóit bemutató fejezetéhez írt megjegyzéseiben alkalmanként közreadja az illető sír- emlékének feliratát, s részletesen tudósít egyes történelmi eseményekről – a város 1438. évi török ostromától kezdve a Rákóczi-féle Habsburg-ellenes felkelés alatti (1704) kifosztásáig. A latin nyelvű kéziratot, melyet Weidenfelder 1746-ban az erdélyi tudomány és Soterius dicsőségére nyomtatásban is meg akart jelentetni, a 19. században — Weidenfelder megjegyzéseivel együtt — David Krasser (1821–1898) lelkész németre fordította.⁶⁴

Weidenfeldernek Aranka György kiadványában közzétett levelei nemcsak a gyűjtéstörténeti kutatásokhoz szolgáltatnak adalékokat, hanem fényt vetnek arra a 18. századi, külföldi kapcsolatokkal rendelkező erdélyi „társasági” életre is, melyben a régiségekkel és természeti ritkaságokkal foglalkozó régiségbúvárok és gyűjtők vettek részt.

„Egy mihályfalvi⁶⁵ tudós evangélikus pap, Weidenfelder Lőrinc írt 1754-ben, a szebeni Roth Keresztélynek⁶⁶ két levelet latinul, melyek tudtommal még nincsenek kiadva. Ezekben is emlékezetét találom némely szép régiségeknek: „Találtam — írja első levelében — ez előtt mint egy 28 esztendővel a monorai határban, a nagy Küküllő folyó mellett boronálván, régi különféle nagyságú hamvedreket hamuval és szénnel megtöltve; egy arany fülbevalót; egy ritka, és csuda munkájú rézkulcsot; és egy néhány jó féle gyöngyöt, de ezeket a nedvesség megette és megemésztette. — Alig ássa be az ember a földet térdig, százanként találja a vedrek darabocskáit. Egy igen kicsi asztali pohár formájában, találtam egy szajkó vagy Páva csontocskáját, a Páva Junónak szenteltetett lévén. Találtam szintén a monorai határban kiásott özönvízi dolgokat. Négy hosszú fog volt, nem óriásoké, amint gondoltam, hanem bizonyos tengeri csodáé; melyek közül a nagyobbbat néhai Köleséri úrnak ajándékoztam. A csoda nagyságú feje az állatnak a tudatlan parasztoktól csak nem összetöretett, a fogakat, melyek közül mindegyik mint egy fél fontos, de a közönséges fogaktól különböző volt, barátaimnak elosztottam. — Hasonlók láttatnak sok helyeken a hazában, kivált Újvárosban, Nagysink székben,⁶⁷ ahol a prédikálószek mellett függ egy három fontosnál nagyobb. — Ezekhez tartozik az a szárcsont is, mely Szebenben a nagy Templom Ajtajánál fel van függesztve, mely bizonyítja, hogy hazánkban hajdan vagy óriások voltak, vagy [a csontok] az özönvíz idején kerültek ide. — Ilyen lehet az az iszonyú nagy fog is, mely a Lutsch Háznál⁶⁸ van, és

⁶⁴ Wollmann 2009, 228. Vö.: A. Calin, 'Surse istorice din secolele XVI–XVIII privind oraşul Sebeş' ['Historical Sources about Sebeş Town from the 16th–18th Centuries'], *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* 11 (2007), nr 1, 303–311.; Wollmann 2009.

⁶⁵ Talán Aranka tévedése, a szakirodalomban ugyanis nem találtam nyomát annak, hogy Weidenfelder Mihályfalván lelkészként tevékenykedett volna.

⁶⁶ Christian Roth, evangélikus lelkész és dékán.

⁶⁷ Egykori szász közigazgatási egység.

⁶⁸ Régi erdélyi szász patrícius család, tagjai közül legtöbbre a tübingemi egyetemen tanult Johann Lutsch (1607–1661) vitte, aki nagyszebeni királybíró, a szászok grófja, várkapitány és polgár-

amint vélem legalább hat fontnyi. – Amelyek még csodálatra méltóbbak, a kisebb Küküllőnek magas szakadékos partjaiban taláztatnak, amint szavahihető emberektől hallottam, szörnyű nagy szarvak, 12 font súlyúak, mind magasan fennállók, csavartak, és csodálatosan hornyosok; melyeket a Királyok és Fejedelmek is ritkaságtartó házaikban örömmel néznének.”

Az elsőbb Levele Weidenfeldernek kelt januárban, februárban ugyan azon évben ismét így ír: „Taláztatott régen a kisselyki határban egy régi római réz sas, a légiók címere, melyet a régiség rozsdája tiszteletre méltóvá tett, melyet ez előtt mint egy nyolc évvel Beckers bécsi udvari tanácsos úrnak adtam el; ismét boronálás közben egy ökörnek csudálatos rézsobra, talán az egyiptomi Isist jelenti; ez is ahhoz az úrhoz ment. De taláztatnak a monorai határban a pretoriánus Cohorsoknak zászló jeleik is rézből, mégpedig annak nem alávaló darabjai, a légiós sasok formájára készítve. Utánuk adván magamat, többeket is kaptam. Azok között volt egy réz bajvivó, melyet Szendrei úrnak⁶⁹ adtam; ismét egy római Equest (lovas) márvány táblán, melynek széle egy-egy arasz volt; a szíjak mint kétfelől lefüggtek a lóról a régi római szokás szerint azért, hogy a lóra akár melyik oldalról könnyen felülhessenek és leszállhassanak róla. – Kaptam Szászsebesről egy igen szép metszésű római követ is, mely egy régi falban taláztatott. A kő, amelyben volt, kétségkívül Appulumból vagy Ulpia Trajanából vitetett oda. Adtam Köleséri úrnak. Hogy az úgy nevezett csonka Meromiumról⁷⁰ semmit ne szóljak, mely iszonyú nagyságú, s melyet a szászsebesi régi tanácsházánál lehet látni, s mely eddig a tudós világ előtt, minden hazánk régiségeit szerető tudósok előtt ismeretlen; kik ebből az álló képből nem tudom mit formáltak. Nem hallgatom el azt a koporsó írást sem, mely Szászsebesen a Konrád Ház⁷¹ aljában egy régi római koporsón vagy vedren látszik, melyet sem Gruterus, sem mások, kik ezekről írtak, nem ismertek.”⁷²

Az ókor iránt megelégnélő érdeklődéssel párhuzamosan a reneszánsz időszakától számos európai országban fellendült az antik pénzek, feliratos kövek, szobrok és töredékek leírása és gyűjtése. Az antikvitás iránti erőteljes, a 16–18. századi kultúra számos területét átható vonzódás egy sajátos szellemi klímát hozott létre Európában.⁷³ Kialakult egy mind származása, mind foglalkozása szerint heterogén, nemzetközi társaság, amelynek tagjai között az antik

mester volt. Trausch, vol. II, pp. 376–377. Samuel Lutsch 1716-ban Weidenfelderrel egy időben tanult a wittenbergi egyetemen.

⁶⁹ Azonosítatlan személy.

⁷⁰ Az emléknek a 19. század második felében már nem volt nyoma, s a városban lakók sem tudtak róla. Trausch, vol. III, 483.

⁷¹ A 16. században épült ún. Heitz–Konrad ház ma is áll Szászsebesen.

⁷² Aranka 1796, 134–136.

⁷³ E.g.: E Haskell and N. Penny, *Taste and the Antique. The Lure of Classical Sculpture, 1500–1900* (New Haven, 1981); F. Haskell, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past* (New York, 1993); V. Heenes, *Antike in Bildern. Illustrationen in antiquarischen Werken des 16. und 17. Jahrhunderts* [Stendaler Winckelmann-Forschungen. Band 1] (Stendal, 2003); D. Graepler and J. Migl (eds.), *Das Studium des schönen Altertums. Christian Gottlob Heyne und die Entstehung der klassischen Archäologie. Ausstellung in der Paulinerkirche Göttingen* (Göttingen, 2007); P. A. Miller and F. Louis (eds.), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China, 1500 – 1800* (Michigan, 2012).

kultúra iránt szenvedélyesen vonzó tudósokat és műkedvelő régiségbúvárokat, gazdag műgyűjtőket, műkereskedőket, utazókat, diplomatákat, művelt katonatiszteket egyaránt találunk.⁷⁴ Az elsősorban levelezéseken alapuló tudástranszfer egyetemességét az biztosította, hogy a római birodalom egykori területén előkerült emlékek és feliratok jellege, funkciója hasonló volt: egy Erdélyben talált ókori sírkő feliratát egy veronai vagy egy római tudós éppoly könnyen (vagy nehezen) tudta értelmezni, mint egy angol vagy egy erdélyi szász epigráfus.

A 18. századi Erdélyben virágzó „antikváriusi” társasági életre is — mint Weidenfelder levelei rávilágítanak — a származási, a felekezeti és az etnikai heterogenitás volt jellemző. Bár a korábbi évszázadokhoz hasonlóan ennek az időszaknak a legjelentősebb hazai műgyűjtői is a főnemesek és a főpapok közül kerültek ki, a régészeti és művészeti emlékek gyűjtése a tudósok, az orvosok (Köleséri Sámuel), a művelt hivatalnokok (Beckers bécsi udvari tanácsos), a városi patríciusok (Lutsch és Konrad család) és az alsópapság (Weidenfelder, Christian Roth) körében is egyre népszerűbbé vált. A régiségekkel foglalkozó személyek közötti felekezeti „átjárásra” utal, hogy Weidenfelder jó viszonyban volt az antik feliratos kövek iránt érdeklődő gyulafehérvári jezsuitával, s hogy a református Köleséri Auraria-jának 1780. évi újabb kiadásához⁷⁵ a szintén jezsuita magyar történész, Pray György (1723–1801) írt előszót. Az etnikai nyitottságot jelzi, hogy barátja, Reigai György mellett a Weidenfelder által többször említett Köleséri Sámuel bölcséleti, teológiai és orvosdoktor, az erdélyi főkormánysház tanácsosa is magyar származású volt, s neve alapján magyar volt a második levélben említett Szendrei úr is.⁷⁶

A régiségek iránt érdeklődők ismerték, számon tartották egymást. Weidenfelder két levelében a címmel együtt hét olyan személyről, illetve patrícius családról olvashatunk, akik valamilyen módon foglalkoztak vagy kapcsolatba kerültek régiségekkel. Weidenfelder a felsoroltak közül háromnak ajándékozott, illetve adott el régiségeket, s ő maga is többektől kapott leleteket. Leveleiből arra is következtethetünk, hogy ebben a körben már nemcsak az emlékek gyűjtése, hanem tudományos igényű vizsgálatuk, kutatásuk is kezdett gyakorlattá válni. Szükségesnek tartja, hogy a „tudós világ”, a „Hazánk régiségeit szerető Tudósok” minél több hazai emléket ismerjenek meg, s tudományos véleményyt formáljanak róluk.

⁷⁴ A. Boutier, B. Marin and A. Romano (eds.), Naples, Roma, Florence. Une histoire comparée des milieux intellectuels italiens (XVIIe–XVIIIe siècles) (Rome, 2005); Török 2008, 115.

⁷⁵ Köleséri 1780.

⁷⁶ Fridvaldszky János magyar jezsuita történész erdélyi epigráfiai gyűjteményét román származású tanítványa, Gheorghe Șincai (1754–1816) történész, nyelvész, fordító felhasználta *Rerum spectantium* című, kéziratban maradt munkájában. Azáltal, hogy Șincai Fridvaldszky feliratgyűjteményének kéziratát (*Inscriptiones Romano Daciae praecipuae*) római tanulmányai alatt pártfogójának, Stefano Borgia bíborosnak (1731–1804) ajándékozta, az adatok bekerültek az európai tudományos vérkeringésbe. Fridvaldszky 2012, 386. Ld.: M. Buonocore, *Tra i codici epigrafici della Biblioteca Apostolica Vaticana* (Faenze, 2004), 137, 281–290. Șincai kiváló kapcsolatot alakított ki a szintén magyar származású Hadik Andrással (1710–1790), az erdélyi főkormánysház elnökével, aki kutatási célból a román tudós rendelkezésére bocsátotta számos antik emléket is tartalmazó gyűjteményét. A korszak felekezeti nyitottságát jelzi, hogy Șincai tanulmányait Erdélyben az unitáriusoknál, a reformátusoknál, a jezsuitáknál és a piaristáknál végezte.

Mint Köleséri Sámuelnek 1719 és 1724 között Weidenfelderhez írt levelei⁷⁷ mutatják, a régiségek cseréje mellett ők is foglalkoztak tudományos problémákkal. Köleséri 1722. március 4-i keltezésű levelében megköszöni a neki küldött, római lovast ábrázoló domborművet, s reményét fejezi ki, hogy a jövőben is értesíti, ha talál valami régiséget. A levélhez Weidenfelder utólag a lovas-ábrázolással kapcsolatos megjegyzést fűzött.⁷⁸ 1723. március 13-án Köleséri részletesen kitért egy feltehetően Hekatéhez kapcsolódó feliratra: „Nagyon örült tudós sorainak, amellyel régi vágyának tett eleget, illetve a gyulafehérvári kő alapos leírásának is, amelyet ő ugyan már megkapott és megvizsgált, ám nem haszontalan, ha többen is leírják ugyanazt, hogy így javíthassák egymás tévedését. Egy eltérő olvasatot javasol. Ha Steinville tábornok gyűjteményének minden darabja ilyen jól fel lenne dolgozva, nem kellene Hecatenájával annyit vesződni.”⁷⁹ Ebben a levélben is kérte Weidenfeldert, hogy ha bármi információja lenne régiségekről, írja meg neki.⁸⁰ 1724. október 16-án kelt levelében szintén hangsúlyozza, hogy hasznosnak tartja Weidenfelder kutatásait, s nagyon örülne, ha találna bármilyen ábrázolást vagy feliratot, mely a pogány dákok szokásaival és kultuszával kapcsolatos.⁸¹

Az Aranka György által közölt két Weidenfelder-levélben utalásokat találunk a társaság nemzetközi jellegére is. Weidenfelder egyik rendszeres „vásárlója” Beckers bécsi udvari tanácsos volt,⁸² s a társasághoz tartozó egyes személyek életében, tevékenységében is szerteágazó külföldi kapcsolatrendszerre bukkanunk. Külföldi tudósokkal levelezett — mint láttuk — Weidenfelder, s számottevő nemzetközi tudományos kapcsolatai voltak a Weidenfelder által több ókori tárggyal megajándékozott Köleséri Sámuelnek. Köleséri levelei közül az egyik címzettje az a Peter Burmann (1668–1741) leydeni professzor volt, aki Amszterdamban 1704-ben újból kiadta a Weidenfelder által szintén említett Jan Gruterus 1601–1603 között Heidelbergben megjelent *Corpus inscriptionum antiquae totius orbis Romanorum* című, a modern epigráfia alapmunkájának számító fõmûvét.⁸³ Köleséri 1721. január 21-én kelt levelében örömet fejezi ki, hogy Burmannak tetszett a megküldött *Auraria Romano-Dacica* című munkája,⁸⁴ melyet csak bevezetésnek szánt a dáciai római régiségekrõl tervezett nagyobb mûvéhez. Szívesen foglalkozik a földbõl előkerült feliratokkal és pénzekkel, s részletesen kitér arra az újabban Gyulafehérvárott előkerült, figurális ábrázolásokkal díszített feliratos kőre, amelyet a megfelelő segédkönyvek hiányában nehezen tud értelmezni. Közli két Hekatéval kapcsolatos fel-

⁷⁷ Jakó 2012, 13.

⁷⁸ Jakó 2012, App. 5. 217.

⁷⁹ Jakó 2012, App. 7. 218.

⁸⁰ Jakó 2012, App. 7. 218.

⁸¹ Jakó 2012, nr. 59., 129–130.

⁸² Azonosítatlan személy.

⁸³ Gruterus azokat az adatokat is felvette munkájába, melyeket Pierre Lescalopier francia jogász 1574-es, Báthory István erdélyi fejedelem udvarába tett követi útja során jegyzett fel. K. Benda and L. Tardy, *Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574)* (Budapest, 1982), 112.

⁸⁴ Köleséri 1717.

irat szövegét, s kéri róluk Burmann véleményét, mivel meglévő Gruterus-kötete⁸⁵ és könyvtárának egyéb régészeti vonatkozású művei nem elegendők a Hekaté-probléma megoldásához.⁸⁶

Köleséri 1717-ben megjelent Auraria-ja egyébként is ismert volt külföldön, hiszen 1718-ban abban a lipcsei Acta eruditorumban⁸⁷ közöltek róla recenziót, melynek szerkesztője ebben az időben a folyóiratban antik pénzekről, emlékekről publikáló Johann Burckhard Mencke, Köleséri egy másik levelének címzettje volt. Köleséri 1721. április 3-án írt Mencke-nek a gyulafehérvári vár építése során előkerült régiségekről, melyekre — az egykor itt lévő római kolónia bizonyítékaiként — a vár erősítési és árkolási munkálatai közben bukkantak. Megemlíti, hogy a feliratos kövek mellett domborművek, fémből készült érmek, szobrok, vízvezetékek, fürdők, sírok, templommaradványok is felszínre kerültek. A Hekaté-problémát Mencke-nek is felvázolta: a feltárt leletek között található Hekaté két fekvő, női és férfialakkal kiegészített, görög feliratos alabástromszobra, illetve egy másik, latin feliratú kő. A téma kapcsán külföldi szerzők nyomán a kétnemű istenségekről értekezik, s a dáciai Jupiter-tiszteletre vonatkozó feliratszövegeket is közöl.⁸⁸ Johann Seivert említést tesz Köleséri Hekatéval foglalkozó kéziratáról, melyet azonban csak elbeszélésekből ismert, a kézirat véleménye szerint megsemmisült.⁸⁹

A londoni British Library őrzi a peregrinációja során 1683 körül Angliába is eljutott Köleséri Sámuel 1725. június 20-án Sir Hans Sloane (1660–1753) orvoshoz és műgyűjtőhöz írt levelét. Ebben Köleséri Johann Jacob Scheuchzer (1672–1733) zürichi orvos, költő és természettudós biztatására⁹⁰ a román nép és nyelv eredetével kapcsolatos kutatásaihoz a walesi nyelvről kér felvilágosítást, s kéri a walesi nyelvre lefordított Új testamentum egy példányát.⁹¹ Sloane válaszelevelének fennmaradt, dátumozatlan tervezetében nyelvészeti kérdésekről értekezik.⁹² Sloane hagyatékában megtalálható Köleséri 1729. május 20-án Bécsben kelt levele is, melyben — mint írja, betegsége miatti jókora késéssel — megköszöni, hogy Sloane elküldte neki a kért walesi bibliát, s gratulál a tudósnak a Royal Society elnöki tisztségéhez, melyet 1727-ben a korábbi elnök, Isaac Newton (1643–1727) halála után kapott meg. Köleséri köszönete jeleként egy erdélyi bányából származó kisméretű aranyrögöt küldött Sloane-nak, melyet az 1729 júniusában be is mutatott a tudós társaság tagjainak, s javasolta Köleséri felvételét. A királyi társaság 1729 októberében az erdélyi tudóst — a magyarok közül elsőként — felvette tagjai közé.⁹³

⁸⁵ J. Gruterus, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani ex recensione et annotationibus Johannis Georgii Graevii*. (Amstelodami, 1707) című kötete megvolt Köleséri könyvtárában. L. Bertók, 'Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka', *KLTA Könyvtárának Évkönyve* 3 (1955), 183–184.

⁸⁶ Jakó 2012, nr. 15., 43–44.

⁸⁷ Acta eruditorum 18 (1718) 845. Vö.: Trausch, vol. II, 287.

⁸⁸ Trausch, vol. II, 294–296.; Jakó 2012, nr. 16., 45–46.

⁸⁹ Hecathene, seu descriptio & explicatio critica omnium lapidum Dacicorum... Seivert 1785, 244–245.

⁹⁰ Zs. Font, 'Köleséri Sámuel és a német tudósvilág', in Szelestei 2006, 28.

⁹¹ Gömöri 1989, 284.; Jakó 2012, nr. 76., 158–161.

⁹² Gömöri 1989, 285.

⁹³ Gömöri 1989, 285.; Jakó 2012, App. 12., 223–225.

A magyarországi szakirodalomban Johann Seivert életrajzgyűjteménye alapján meggyökeresedett az a téves adat, hogy a fent említett levelet Köleséri John Woodward (1665–1728) londoni orvoshoz és geológushoz írta.⁹⁴ Nem zárható ki ugyanakkor, hogy Köleséri Woodward-dal is levelezett, a londoni orvos ásványtani gyűjteményének⁹⁵ (Woodwardian collection, Sedgwick Museum, University of Cambridge) két darabja ugyanis közvetlenül Köleséritől származik.⁹⁶

Köleséri 1720 és 1726 között levelezett a macedóniai görög származású, a padovai egyetemen tanult kalandos életű tudós orvossal, Michael Schendo van der Bech vagy Vanderbeck-kel (1680-as évek vége–1736), aki Erdélyen kívül a havasalföldi vajda bukaresti udvarában, illetve Szentpétervárott is dolgozott orvosként.⁹⁷ Schendo Kölesérihez írt levelei jelentős része Weidenfelder 1748–1749-ben készített másolataiban maradt fenn.⁹⁸ Barátságuk alapja a közös természettudományi, numizmatikai és régészeti érdeklődés volt, Schendo 1720. június 30-án kelt levelében például beszámolt Kölesérinek az olténiai útján látott régiségekről.⁹⁹

Weidenfelder leveleiből az is kiderül, hogy a régiségekkel való foglalkozás szintjei és irányai nem különültek még el élesen. A kéziratközlő Aranka György által tudósként aposztrofált Weidenfelder például, aki nemcsak az antik emlékek eredetére és funkciójára, hanem a külföldi irodalomra vonatkozóan is rendelkezett ismeretekkel, többször említi, hogy műkincsek értékesítésével is foglalkozott. Erre nyomorúságos anyagi viszonyai között gyakran rá is volt kényszerülve. S nemcsak közvetítette, hanem maga is kereste a földben rejtőző ókori emlékeket, illetve felvásárolta azokat, amelyek véletlen — többnyire mezőgazdasági munka során történt — előkerüléséről tudomást szerzett.¹⁰⁰ Az, hogy a külföldi egyetemen tanult fiatal lelkész maga is végzett mezőgazdasági munkát, mely közben szintén talált ókori tárgyakat, azt is jelzi, hogy a korban nem alakult még ki egységes értelmiségi életforma.

Bár a modern kutatás — a reneszánsz óta vizsgált és gyűjtött antik feliratos köveken és az érmeken kívül — az ókori tárgyi emlékek erdélyi gyűjtésének kezdetét a 18. század végére helyezi,¹⁰¹ Weidenfelder leveleiből arra következtethetünk, hogy az érdeklődés az antik művészet és tárgykultúra iránt (római hamvvedrek, légiós jelvény, fegyver, márványrelief, rézszoborcscsa) már a 18.

⁹⁴ Seivert 1785, 253–265.; Trausch, vol. II, 299–300.

⁹⁵ D. Price, 'John Woodward and a surviving British geological collection from the early eighteenth century', *Journal of the History of Collections* 1 (1989), 79–95.

⁹⁶ Jakó 2012, 161. Vö.: M. Kázmér, 'Carpathian minerals in the eighteenth-century Woodwardian Collection at Cambridge', *Journal of the History of Collections* 10 (1998), nr. 2, 159–168.

⁹⁷ Magyar 2011.

⁹⁸ Magyar 2011, 164.; Jakó 2012, 10, 130.

⁹⁹ Jakó 2012, nr. 11., 38.

¹⁰⁰ Wollmann 2009, 227.

¹⁰¹ Wollmann 1994, 238. Érem-, könyv-, kézirat-, kép-, metszet- és ásványgyűjtemény mellett egy több mint 700 darabból álló archeológiai részt — köztük számos Erdélyben talált ókori emléket (feliratos köveket, szobrokat, domborműveket) — is tartalmazott Samuel von Brukenthal (1721–1803) erdélyi protestáns szász politikus (1777 és 1787 között Erdély kormányzója) hatalmas gyűjteménye, mely jelenleg a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban található.

század első évtizedeiben megindult. Ezen a területen tehát még számíthatunk új adatok felbukkanására, s jelentős tudományos haszonnal kecsegtet egy olyan adatbázis létrehozása, mely a 18. századi erdélyi és magyarországi gyűjteményekben őrzött antik tárgyakat rendszerezi. Weidenfelder levelei ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a régiségek iránt érdeklődők figyelme a 18. század első felében még megközelítően egyenlő arányban oszlott meg a művészeti, a mesterségi (különleges megmunkálású rézkulcs) és a természeti (egykori hatalmas állatok fogai, csontjai, óriási szarvak) ritkaságok között.

Közismert, hogy az európai művészeti- és raritásgyűjtemények, a Kunst- und Wunderkammerek sokáig nemcsak régészeti és művészeti emlékeket, hanem természeti ritkaságokat és különlegességeket, illetve bravúros kézügyességről tanúszkodó technikai, mechanikai kuriozitásokat is tartalmaztak.¹⁰² Ezeknek a tárgyaknak az egybegyűjtése nemcsak a gyűjtemények exkluzivitását növelte, hanem az isten alkotta világ fantasztikus gazdagságát, változatosságát is szimbolizálta. A különlegességek iránti korabeli vonzódást Weidenfelder szóhasználata is jelzi: a tárgyak leírásakor „csodálatos munkájú”, „csoda nagyságú”, „iszonyú nagy” és „szörnyű nagy” kifejezéseket használ.

A tárgygyűjtés korabeli módszereire, illetve széles spektrumára Benkő Ferenc (1745–1816) református lelkésznek az egykori Ulpia Traianaban 1790 körül tett látogatásáról szóló beszámolója is rávilágít. Mivel a területet már sokszor átkutatták a régiséggyűjtők, Benkő csupán néhány faragott kő- és márványtöredéket talált, illetve egy 12 arasz nagyságú oszlopot egy helyi román lakosnál. Sikerült ugyanakkor megszereznie néhány római pénzt, kisebb s nagyobb méretű téglákat, egy kürtőforma cserépdarabot, egy márványból készült lábfejet és egy rézkulcsot. Egy helyi romántól meg akart vásárolni egy zafirköves aranygyűrűt is, de mivel a tárgy tulajdonosa annál magasabbra tartotta az árat, minél többet kínált érte Benkő, végül kénytelen volt elállni az üzlettől.¹⁰³

A 18. századi gyűjtésirányok sokféleségére vet fényt Benkő Ferencnek a nagyenyedi református kollégium gyűjteményét bemutató részletes leírása is. Az iskolai gyűjtemények természetesen funkciójuk miatt általában is sokszínűbbek voltak a magángyűjteményeknél, hiszen a diákok számára szemléletes-sé kellett tenni az iskolában tanított ismereteket. A kollégiumi gyűjteményben a Wunderkammerek hagyományát követve szerepeltek ún. ritkaságok — Attila pipája, Lót feleségének nyelve, régi fakanalak és fegyverek, egy vak lánytól kötött koszorú, egy szép pókháló fátyol — illetve „úgy nevezett óriások, vagy inkább nagy állatok csontjai”,¹⁰⁴ de volt görög, zsidó, római, magyar és más euró-

¹⁰² J. von Schlosser, *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance* (Leipzig, 1908); E. Scheicher, *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger* (Wien – München – Zürich, 1979); A. MacGregor, *The Origins of Museums* (Oxford, 1986); A. MacGregor, *Curiosity and Enlightenment. Collectors and Collections from the Sixteenth to Nineteenth Century* (London, 2008).

¹⁰³ Benkő 1794, 20. Benkő erdélyi utazása során számos helyen feljegyezte az eléje kerülő római kövek feliratát. A malomvízi ortodox templom padlójában egy olyan feliratos kő töredékei találhatók, melyek az egykori Sarmizegetusából származnak, s nehezményezi, hogy egy környékbeli grófné nem tudta azokat kiszedetni a padlóból, hogy megmenthesse őket. Benkő 1794, 18–19. Vö.: Seivert 1773, Nr. XXVI. 22.

¹⁰⁴ Benkő 1796, 49.

pai pénzekből álló éremgyűjtemény is. A kollégium rendelkezett egy antik emlékekről készített gipszmásolat-gyűjteménnyel,¹⁰⁵ illetve eredeti, elsősorban a környéken talált és a kollégiumnak ajándékozott ókori tárgyakkal – pecséttel, katonai címerrel, szobrokkal, mozaiktöredékekkel, fegyverekkel.¹⁰⁶ A kollégiumi gyűjteményt gondozó Benkő kiadványában beszámol saját gyűjteményéről is,¹⁰⁷ mely minden rendű és nemű látogató előtt nyitva áll. Benkő gyűjteménye elsősorban természettudományos jellegű volt, de szerepeltek benne régi pénzek, illetve ókori művészeti emlékek és használati tárgyak is.¹⁰⁸

*

A 18. századi gyűjteményekben gyakran találkozunk fosszilis állatmaradványokkal, csontokkal. Ezek gyűjtése és tudományos rendszerezése a meginduló paleontológiai kutatások fontos részét képezte. Weidenfelder leveléből ugyanakkor az is kiderül, hogy a nagyméretű csontokhoz és fogakhoz ekkor még sajátos mágikus képzetek, babonák is kapcsolódtak. Az a megjegyzés, hogy a „tudatlan parasztok” szét akarták törni a „tengeri csoda” fejét, arra utal, hogy az egyszerű emberek bajhozó képességet tulajdonítottak neki. A hatalmas csontoknak a templomok belsejében, illetve közelében történő elhelyezése — melyre Weidenfelder is több példát hoz — részben ezekkel a képzetekkel függött össze. A megszentelt falak között, a szakrális környezetben az emberi léptékek alig mérhető nagyságú szörnyek, sárkányok, csodalények maradványainak vélt csontok elvesztik ártó hatásukat.¹⁰⁹

A természeti ritkaságok templomokban történt elhelyezésének okát emellett abban is kereshetjük, hogy a szellemi élet központját jelentő középkori templomok nem csupán kincseket és ereklyéket, hanem a közösség történeti emlékezetének tárgyait is őrizték. A nagyméretű csontokat, fogakat — őslények, mamutok, vagy tengeri állatok maradványait — a korábbi időkben a közösségi tudat — mese- és mondavilág — elemeiként (óriások csontjai)¹¹⁰ vagy a bibliához (Góliát), illetve a szentek legendáihoz kapcsolódó vallásos hagyományok (Szent György és a sárkány) relikviáiként értelmezték.

¹⁰⁵ Benkő 1796, 43. A 16–19. századi másolatgyűjtemények iránt az utóbbi évtizedekben megélénkült érdeklődéshez vö.: <http://www.plastercastcollection.org/en/index.php>.

¹⁰⁶ Benkő 1796, 47. Kiadványa toldalékában Benkő ismerteti az 1798. évi gyarapodásokat: a főleg minerológiai érdekű vásárlások mellett megemlíti a kapott római régiségeket (Domitianus császár által adományozott privilégiumok másolatait tartalmazó két réztábla, bronz Jupiter szobor, bronz Apolló szobor), illetve öt ókori szobrot – egyiken a trónuson ülő Jupiter és a sas látható. Benkő 1796, 95–97.

¹⁰⁷ Benkő 1796, 63–86.

¹⁰⁸ Benkő 1796, 84–85.

¹⁰⁹ A fosszilis leleteknek ugyanakkor — a megkövesedett kagylóknak, csigáknak, a „sárkánycsontoknak”, „sárkányfogaknak” — a néphit gyakran gyógyító hatást tulajdonított. Vö.: Hála 1987.

¹¹⁰ A hagyomány szerint például a bécsi Stephansdom Riesentorja egy óriás maradványának vélt mamutcsontról kapta a nevét, melyet 1443-ban az alapok ásása közben találtak, s a templom kapuján belül függesztettek fel.

Sárkánycsontoknak vélte megtalálója azokat a csontokat, melyeket 1671-ben Hain János eperjesi orvosnak adott. Hain a megvizsgált csontokat elküldte Philipp Jakob Sachs (1627–1672) német természettudóshoz, aki 1672-ben illusztrációkkal kiegészítve egy orvosi-természettudományos szakfolyóiratban két cikkben is ismertette azokat. Egy évvel később ugyanitt *De draconibus Carpathicis et Transylvanicis* címmel egy másik szerző is közzé tett egy cikket Hain jegyzetei és rajzai alapján.¹¹¹ A környékbeli barlangok híre elterjedt Európában, s számtalan külföldi utazó és tudós kereste fel később a helyeket.¹¹² A környéken talált „sárkánycsontokat” (ossa draconis) küldött 1720-ban Ifj. Buchholtz György (1688–1737) felvidéki iskolamester és evangélikus lelkész Johann Philipp Breyné (1680–1764) német botanikusnak és paleontológusnak, aki válaszlevelében említette Hain fél évszázaddal korábbi cikkeit. Buchholtz 1719-ben a szlovák-magyar származású neves evangélikus tudósnak, Bél Mátyásnak (1684–1749) is írt a környékbeli barlangokban található, a nép által sárkánycsontoknak tartott maradványokról.¹¹³

A pozsonyi *Ungrisches Magazin* című újság 1781-ben közzétette Buchholz öccsének, Jakab tőkészítő mesternek a Kárpátokban tett utazásai leírását, melyben említi a Buchholz György által 1719-ben egy barlangban talált sárkánycsontokat is. Közülük egyet a bátyja — olvashatjuk — Drezdába küldött a királynak, s ki is állították azt a *Grünes Gewölbében*.¹¹⁴ A kortársak a csontokat számár, ökor vagy ló csontjaiként határozták meg, Robert Townson magyarországi útleírásában barlangi medve csontjainak vélte.¹¹⁵

A 18. századi Európában — elsősorban a Köleséri Sámuellel is levelezésben álló Johann Jakob Scheuchzer írásai, versei révén — elterjedt az a Tertullianusra visszavezethető elmélet, hogy az ősmaradványok az özönvíz idejéből származnak. Köleséri John Woodward orvossal, illetve Isaac Newtonnal együtt azok között volt, akiknek Scheuchzer *Herbarium Diluvianum* című ősnövényteni munkájának 1723-ban megjelent második kiadását ajánlotta.¹¹⁶

A teória hazai népszerűségére utal, hogy az előkerült csontokat és fogakat Weidenfelder is inkább a bibliai özönvíz idejéből származóknak, mint óriások maradványainak véli. Aranka György is — bár abban nem foglal egyértelműen állást, hogy létezhetek-e óriások — így ír az ilyen leletekről: „Azt magam tapasztalása után bizonyosan írhatom, hogy a harasztosi¹¹⁷ csontok nem óriás csontok, hanem Elefánté...”¹¹⁸

*

¹¹¹ Hála 1987, 215.

¹¹² Hála 1987, 215.; Bogár 2006, 13.

¹¹³ Bogár 2006, 13–15.; Bogár 2009, 110–118. Buchholznak egy sárkánycsontvázról készített rajzát közli: M. Lalkovič and K. Komorová, Juraj Buchholtz a počiatty jaskynného mapovania na Slovensku. (Martin, 1991), 157. és Bogár 2009, 117.

¹¹⁴ Bogár 2006, 20.; Bogár 2009, 118.

¹¹⁵ R. Townson, *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793* (London, 1797), 403.

¹¹⁶ M. Kázmér, 'Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében', *Magyar Könyvszemle* 113 (1993) nr. 3, 319–320.

¹¹⁷ Arankának a falu régiségkedvelő birtokosnője javasolta, hogy tekintse meg a közelben talált nagy csontokat, mert tudta, hogy az író érdeklődik az ilyen leletek iránt. Aranka 1796, 127.

¹¹⁸ Aranka 1796, 130.

Annak következtében, hogy Erdély a nagy birodalmak határán — pufferzónájában — helyezkedett el, illetve a kulturális, etnikai és felekezeti sokszínűség miatt ezt a területet egyszerre jellemezte a megosztottság és a kapcsolatépítésre való törekvés, vagyis egyfajta hídverő szerep.¹¹⁹ Figyelemreméltó ugyanakkor az a sajátosság is, hogy Erdély egyrészt több centrumnak — Bécsnek és a török portának — volt a perifériája, másrészt viszont néhány környező terület — pl. a románok lakta Havasalföld és Moldva — számára maga is kereskedelmi és kulturális centrumnak számított. S alkalmanként változott a centrumokhoz való kapcsolódás intenzitása is: a 16. századtól szoros, függő viszonyban volt a török Portával, de folyamatos kapcsolatban volt a Habsburg birodalommal is, melynek erősödése vagy gyengülése a különböző családból származó fejedelmek politikai orientációjától függött.

A tanulmányomban vizsgált információ- és tudáscsere¹²⁰ szempontjából is sokkal árnyaltabb a kép, mint egy hagyományos centrum-periféria viszonyban, hiszen nemcsak az erdélyi magyar és szász protestáns ifjak tanultak a külföldi — főleg német — egyetemeken, hanem számos Nyugat-Európából vallási nézetei miatt elűzött tudós, pedagógus is letelepedett itt rövidebb-hosszabb ideig, hozzájárulva ezzel az erdélyi kultúra sokszínűségéhez. Némely erdélyi tudós egész Európát behálózó levelezéséből a tudástranszfer kölcsönössége látszik kibontakozni: a nyugat-európai tudósokat éppúgy érdekelték az erdélyi ókori emlékek, ásványok, barlangok, fossilis leletek, nyelvi sajátosságok, mint az erdélyiek a nyugat-európai orvoslás, nyelvészet, könyvkiadás, stb. újdonságai.

A 18. század végéig az erdélyi tudományos élet elsősorban a különböző nemzetiségű, társadalmi állású és felekezeti tudósok és kultúraközvetítők személyes kapcsolataira, levelezésére, kéziratok, rajzok, metszetek, könyvek, műtárgyak cseréjére épült.¹²¹ A 19. században az Aranka György-féle magyar nyelv művelő társasághoz hasonlóan létrejöttek a szász és a román honismereti (Landeskunde) egyesületek, melyek fő céljuknak a sajátosan nemzeti történelem és kultúra (irodalom, népköltészet, képzőművészet) emlékeinek összegyűjtését, a nyelv megújítását, a művelődés új, polgári és nemzeti intézményrendszere kereteinek megteremtését tekintették. Az erősödő nemzeti törekvések fontos része a nemzeti nyelvű könyvkiadás megerősödése, irodalmi folyóiratok indítása, az új terjesztési struktúrák (könyvesbolt- és olvasókabinet-hálózat) kialakítása.

A 19. századi egyesületi életre azonban a nacionalizmus megerősödése miatt már egyre kevésbé volt jellemző az a korábban tapasztalható etnikai „átjárás”, melynek szellemében a szász Weidenfelder lemásolta a magyar Szamosközy Istvánnak szász vonatkozást szinte egyáltalán nem tartalmazó munkáját, vagy amely a 18. század végén még magától értetődőnek tartotta Weidenfelder leveleinek közlését a magyar nyelv művelő társaság kiadványában. A nacionalizmus, s ezzel együtt az etnikai konfrontációk 19. századi erősödésével elmé-

¹¹⁹ Schäfer 2007, 131.

¹²⁰ Török 2008; Török 2009.

¹²¹ Szelestei 2006, Jakó 2012.

lyülő kulturális elkülönülést szemléletesen mutatja az erdélyi szászok és a magyarok külön-külön szerveződő, civil kezdeményezésű honismereti mozgalmainak a története. Bár a szász kulturális egyesület, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde 1840-ben tartott alakuló gyűlésére az erdélyi művelődés minden nemzetiségű és rangú barátját meghívták, a felhívás a szászok körein kívül nem keltett visszhangot.¹²² A nemzeti alapú elkülönülést jelzi a magyarok által kezdeményezett erdélyi múzeum létrehozásának kezdeti kudarca is. Az 1841–1843. évi erdélyi országgyűlés gróf Mikó Imre (1805–1876) — az Erdélyi Múzeum Egyesület (1859) későbbi első elnöke — által vezetett albizottsága kidolgozott egy javaslatot a múzeum létrehozására. Mivel azonban a szászok nem járultak hozzá a költségek előteremtéséhez szükséges országos adókvetéshez, az országgyűlést 1843 februárjában úgy zárták be, hogy a múzeum kérdésében nem született döntés.¹²³

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK:

- Ackner 1865 = M. J. Ackner and Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien* (Wien, 1865).
- Aranka 1796 = (Gy. Aranka), *A' Magyar Nyelv-mívelő Társaság' Munkáinak Első Darabja* (Nagyszében, 1796).
- Benkő 1794 = F. Benkő, *Parnassusi időtöltés. 1794. Hatodik darab* (Kolozsvár, 1800).
- Benkő 1796 = F. Benkő. *Parnassusi időtöltés. 1796. Hetedik darab* (Kolozsvár, 1800).
- Bodor 1995 = A. Bodor, 'Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig', *Erdélyi Múzeum* 57 (1995), nr. 3–4, 56–81. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00010/pdf/056-081.pdf>.
- Bogár 2006 = J. Bogár, '„Draconum ossa” Ifj. Buchholtz György és a deményfalvi barlang', in *Szelestei 2006*, 11–26.
- Bogár 2009 = J. Bogár, *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében*. Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737) [Doktori (PhD) értekezés] (Piliscsaba, 2009), <http://mek.oszk.hu/08200/08277/08277.pdf>.
- CIL III = Th. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum... Voluminis Tertii Pars prior. Inscriptiones Provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae...* vol. 1, (Berlin, 1873).
- Frivaldszky 2012 = J. Frivaldszky, 'Az első, Kolozsvárt kiadott római feliratgyűjtemény', *Magyar Könyvszemle* 128 (2012), nr. 3., 385–398.

¹²² Török 2008, 119, 201. Vö.: Török 2010; Zs. B. Török, 'The ethnicity of knowledge. Statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania', G. Abbattista (ed.), *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture* (Trieste, 2011), 147–162. <http://hdl.handle.net/10077/4299>.

¹²³ L. Kelemen, 'Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története', in P. Erdélyi (szerk.), *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859–1909* (Kolozsvár, 1942), 16.

- Gömöri 1989 = Gy. Gömöri, 'Ifj. Köleséri Sámuel levelei Sir Hans Sloane-hoz' Magyar Könyvszemle 105 (1989), 283–287.
- Hála 1987 = J. Hála, 'Fossils in the popular traditions in Hungary', in J. Hála (ed.), Rocks, Fossils and History. Italian-Hungarian Relations in the Field of Geology [Annals of the History of Hungarian Geology, Special Issue] (Budapest, 1987), 205–230.
- Jakó 2012 = Zs. Jakó, Köleséri Sámuel tudományos levelezése 1709–1732 (Kölozsvár, 2012).
- Köleséri 1717 = S. Köleseri, Auraria Romano-Dacica (Cibinii, 1717).
- Köleséri 1780 = S. Köleseri, Avraria Romano-Dacica (Posonii, & Cassoviae, 1780).
- Magyar 2011 = L. A. Magyar, 'Michael Schendo levele Köleséri Sámuelhez az orosz tudomány helyzetéről 1727-ből', in J. Forrai et al. (eds.), Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára (Budapest, 2011), 163–169.
- Reimarus 1737 = H. S. Reimari P. P. de Vita et Scriptis Joannis Alberti Fabricii Commentarius (Hamburg, 1737).
- Ritoókné 1994 = Á. Ritoókné Szalay, 'A római föliratok gyűjtői Pannóniában', in I. Takács and Á. Mikó (szerk.), Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541 (Budapest, 1994), 318–329.
- Schäfer 2007 = A. Schäfer, 'Die Alterthümer Daciens in einer Landesbeschreibung des 18. Jahrhunderts. Geschichtskonstruktionen unter Österreichischer Herrschaft', in K. Schade, D. Rößler and A. Schäfer (eds.), Zentren und Wirkungsräume der Antikerezeption. Zur Bedeutung von Raum und Kommunikation für die neuzeitliche Transformation der griechisch-römischen Antike. (Münster, 2007), 131–137.
- Seivert 1785 = Johann Seivert, Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften (Preßburg, 1785).
- Szelestei 2006 = L. N. Szelestei, Magyarországi tudósok levelezése a 18. században (Budapest, 2006).
- Trausch = J. Trausch, Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen, vols. I–III. (Kronstadt, 1868–1871), Fr. Schuller, Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, vol. IV. (Ergänzungsband zu J. Trausch...) (Hermannstadt, 1902).
- Torma 1880 = K. Torma, Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam (Budapest, 1880).
- Török 2008 = Zs. B. Török, 'The Ethnic Design of Scholarship. Learned Societies and State Intervention in 19th Century Transylvania', in V. Karady and Zs. B. Török (eds.), Cultural dimensions of elite formation in Transylvania (1770–1950) (Cluj-Napoca, 2008), 115–137. www.edrc.ro/docs/docs/elitform/Intregul-volum.pdf
- Török 2009 = Zs. B. Török, 'Learned Societies and Academic Sociability in Nineteenth-Century Transsylvania', East Central Europe 36 (2009) nr. 2, 200–224.

- Török 2010 = Zs. B. Török, 'Patriotic Scholarship: The Adaptation of State Sciences in late 18th Century Transylvania', in B. Trencsényi (ed.), *Whose Love of which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* [Studies in the history of political thought 3] (Leiden, 2010), 663–688.
- Uhlius 1742 = L. Uhlius, *Thesauri Epistolici Lacroziani Tomus I. Ex Bibliotheca Iordaniana* (Lipsiae, 1742).
- Wollmann 1994 = V. Wollmann, 'Die Erforschung der Römer- und Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts', in W. Schuller (ed.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* [Siebenbürgisches Archiv Band 29.] (Weimar –Wien, 1994), 225–270.
- Wollmann 2009 = V. Wollmann, 'Adnotațiunile cronicarului Laurentius Weidenfelder pe marginea manuscrisului lui Georgius Soterius despre istoria orașului Sebeș, intitulat „Particola historica in urbem Sabesum’ [Die Anmerkungen des Chronisten Laurentius Weidenfelder zur Handschrift „Particola historica in urbem Sabesum“ von Georg Soterius], *Acta Musei Sabesiensis. Terra Sebus* 1 (2009), 217–231. <http://cclbsebes.ro/muzeul-municipal-ioan-raica/terra-sebus-nr1.html>

THE COLLECTION OF ANTIQUITIES AND CURIOSITIES IN 18th-CENTURY TRANSYLVANIA.

The Antiquarian Relationship Network of Laurentius Weidenfelder, Saxon Lutheran Pastor

by Júlia Papp
Summary

The two letters of Laurentius (Lorenz) Weidenfelder, Saxon Lutheran pastor in Transylvania, which are examined in the present study, shed light of the antiquarian habits in the middle of the 18th century. Before analysing the letters, the study describes those efforts which were directed in the 16th to 18th centuries in both Hungary and Transylvania at the exploration and systematisation of archaeological finds, before all ancient inscripted stones, and also the activities of Weidenfelder as a historiograph. The letters testify that the erudite priest not only collected ancient objects but also searched for them and acted as a mediator, offering them for money or as a gift. His activity as collector extended, in accordance with the universal interest of the period, from archaeological and artistic objects to paleontological finds and objects and curiosities remarkable for the technique they were made with. The letters make it possible to identify an informal network of international relationships, which had been established among collectioners, traders and antiquarian scholars. It is an indication of the multicultural character of 18th-century Transylvania that this network included Transylvanian members of different national and confessional identities.

Farkas Katalin

VIDATS JÁNOS TRAGÉDIÁJA

*A szélsőbaloldali politizálás színterei és korlátai
a kiegyezést követő években*

„Egy megdöbbenő hír futotta át ma reggel a várost [...]”. Így kezdődött a Magyar Ujság 1873. november 10-re keltezett írása az újság másnapi számának gyászkeretes címlapján.¹ A lap ebben a tudósításban számolt be arról, hogy Vidats János a belvárosi Rottenbiller-féle ház² negyedik emeletének udvari folyosójáról leugorva öngyilkosságot követett el. A tragikus hír nemcsak a várost futotta át, de szinte azonnal bejárta a sajtót is.³ Vidats, az 1848-as márciusi ifjak egyike, a kiegyezés utáni közéletnek is ismert alakja volt: az apja által alapított gépgyár elnöke, országgyűlési képviselő, Pest város közgyűlésének, valamint a honvédegyletek országos választmányának tagja.⁴

Vidats öngyilkosságát a lapok jellemzően az általa alapított és vezetett Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár csődjével magyarázták. A szélsőbaloldali sajtóban ugyanakkor felbukkant a történeteknek egy másik értelmezése is, amely szerint Vidats, aki közismerten Kossuth tántoríthatatlan híve és a kiegyezési rendszer kérlelhetetlen ellensége volt, politikai hajsza áldozata lett. A kortársak a két olvasat bármelyikéhez találhattak hasonló személyes tragédiákat a közeli múltban, ami megkönnyítette számukra, hogy politikai ízlésüktől függően elhiggyék egyik vagy másik magyarázatot. A kibontakozó piacgazdaság a látványos sikerek mellett látványos bukásokat is magával hozott, és különösen a bécsi, majd a pesti tőzsdének 1873 májusában bekövetkezett összeomlása után került válságba számos vállalkozás, sokszor elviselhetetlen helyzetbe sodorva az érintetteket.⁵ Valós és vélt példák mutatták azt is, hogy a kormány kí-

¹ Magyar Ujság, 1873/259. (november 11.)

² A Kigyó utca és a régi Városház utca (a mai Váci utca egy szakasza) sarkán álló házban voltak az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár helyiségei. (Reform 1873/309. /november 10., esti kiadás/)

³ Pl. A Hon 1873/258. (november 10., esti kiadás), Pesti Napló 1873/258. (november 10., esti kiadás), Reform 1873/309. (november 10., esti kiadás), Magyar Ujság, 1873/259. (november 11.), A Szabadság mint a Nép Zászlója, 1873/46. (november 15.), Vasárnapi Ujság 1873/46. (november 16.).

⁴ Ezúton is köszönöm Pajkossy Gábornak és Cieger Andrásnak a tanulmány kéziratához fűzött észrevételeiket és tanácsaikat.

⁵ A Vasárnapi Ujság Vidatsról közölt nekrológiájában felidézte Nyáry Pál két évvel korábbi, szintén nagy visszhangot kiváltott öngyilkosságát. Noha ez természetesen nem hozható összefüggésbe a tőzsde összeomlásával, a kortársak közt elterjedt vélemény szerint ő is anyagi okokból, eladósodása miatt vetett véget életének. A párhuzamot erősítette, hogy Nyáryt is 1848–49-es szereplése tette országosan ismert politikussá, és ő is egy pesti ház negyedik emeletéről leugorva lett öngyilkos. (A

méletlenül elbánt ellenfeleivel, ha érdekei azt kívánták.⁶ Vidats tragédiája tehát bármelyik sorba beilleszthető volt.

Az okok a valóságban mégis jóval összetettebbek lehettek a fenti leegyszerűsítő és egymást amúgy sem kizáró magyarázatoknál. Az utókor történésze természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a maguk teljességében feltárja az öngyilkossághoz vezető lelki folyamatokat, arra azonban igen, hogy számba vegye és értékelje azokat az előzményeket, amelyek összefüggésbe hozhatóak a tragikus elhatározással. A pénzügyi összeomlás ténye nem vitatható, az igazán érdekes kérdés éppen ezért az, hogy fellelhetőek-e a tragédia, illetve kifejezetten a takarékpénztári csőd háttérében politikai támadások.

A válasz megtalálásához elengedhetetlennek mutatkozott Vidats kiegyezés utáni közéleti működésének feltérképezése. Mivel a korabeli politikai, gazdasági és egyleti élet egy rendkívül tevékeny szereplőjéről van szó, személyes sorsának bemutatása egyúttal a kiegyezést követő évek radikális ellenzéki politizálásának mélyebb megismeréséhez is adalékokkal szolgál. Megmutatja, milyen színtereken igyekeztek a parlamenti ülőhelyük alapján szélsőbaloldalinak nevezett politikusok kiépíteni az általuk képviselt függetlenségi és demokratikus eszmék társadalmi bázisát, és azt is, hogyan szorították tevékenységüket korlátok közé a kormányzat ellenlépései.

Elvek és eszközök

Vidats János 1826-ban született a Torontál megyei Komlóson (a későbbi Bánát-Komlóson), Vidats István lakatosmester fiaként.⁷ Tanulmányait számos helyen, Titelben, Temesvárott, Szegeden, Pécsen, Esztergomban, Kassán és Budán végezte, mivel apja minden évben új iskolát jelölt ki számára. A család 1842-ben Pestre költözött, ahol Vidats István főként ékeket előállító gépműhelyt nyitott. Az apa 1845-ben megkapta a pesti polgárjogot, és a politika iránti érdeklődését mutatja, hogy 1847-ben belépett az Ellenzéki Körbe. Az ekkor a pesti egyetemen jogot hallgató legidősebb fia, János pedig tagja lett annak a radikális fiatalokból álló csoportnak, amelynek a Pilvax Kávéház volt a törzshelye.

Az 1848. március 15-én kezdetét vette Vidats János nyilvános politikai szereplése. Felszólalt az Ellenzéki Kör gyűlésén, egyes szemtanúk szerint ő foglalta le Landerer Lajos nyomdájának vezetésére vált nyomdagépét, és beszédet mondott az egyetem előtti piacon. Másnap tagja lett a Közcsendi Bizott-

négymeletes házak voltak ekkor a legmagasabbak a fővárosban.) Hasonló módon követett el öngyilkosságot 1867-ben Ganz Ábrahám is, bár az ő esetében nem anyagi gondok álltak a tragédia mögött.

⁶ Böszörményi László sajtóperéről és Beniczky Lajos meggyilkolásáról — a valós és a vélt példáról — a későbbiekben szó lesz.

⁷ Vidats életrajzi adataihoz: Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (a továbbiakban: HL) IV. 25. (Igazságügyi szervek, iratok. Rendőri nyilvántartási lapok a Bach-korszakban politikai szempontból rendőri megfigyelés alatt állt személyekről); Vasárnapi Ujság 1873/46. (november 16., nekrológ); Ki az a Vidats János? Irta egy honvéd- és fogolytársa. Pest, 1873. – v. ö. *Szakács Margit*: Vidacs János politikai pályafutása. *Folia Historica* I. (1972) 95–131.; A márciusi ifjak nemzedéke. Szerk. Körmöczy Katalin. Bp. 2000. 331–344. (A fejezet szerzője: Kiss Erika); *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I-II. Bp. 2008–2009 II. 529.;

mánynak, és ő volt a vezérszónoka az április 2-án tartott egyetemista tüntetésnek. Jókai Mór a század végén így emlékezett vissza az akkori Vidatsra: „Milyen igazi magyar fiú volt 1848 márciusában, mikor az Egyetem téren összelátkoztunk. Emelvényünk volt a lelkesült fiatalság válla. Karcsú, izmos természetű ifjú, fekete göndör hajjal, tüzes szemekkel, harsogó szavára mozgásba jött a tenger: a néptenger. S ő szerette ezt a tengert hullámba verni, partot ostromolni vele. Értett hozzá.”⁸

Vidats 1848 augusztusában belépett a pesti Földváry-féle önkéntes zászlóaljba, és főhadnagyként részt vett a délvidéki harcokban. Később a feldunai hadtestben szolgált, 1849 májusa és júliusa között pedig Görgei Ármán őrnagy felső-magyarországi különítményében. Utóbbiban tábori vészbíróági ülnökként működött. A világosi fegyverletétel után évekig bujkált, előbb Magyarországon, majd horvát területen, később pedig Itáliában. 1851-ben, amikor Svájcba akart költözni, az osztrák rendőrség elfogta. Vészbíróági működéséért 1852-ben kötél általi halálra ítélték, de ezt várfogságra enyhítették. 1853-ban kegyellemmel szabadult a csehországi Josephstadtból.

Szabadulása után apja Abony mellett bérelt, több száz holdas mintagazdaságát vezette. Valószínűleg itt ismerte meg a helyi birtokos nemesi családból származó Csernyus Jozefát, akit az 1850-es évek közepén vett feleségül.⁹ Úgy tűnik, Vidats a gazdálkodás mellett valamiféle titkos szervezkedésbe kezdett, legalábbis erre utal, hogy 1856-ban felségárulás vádjával Salzburgba internálták. Innen néhány hónap után szabadon engedték. 1858-ban átvette apja gépgyárrá fejlesztett műhelyének irányítását, amely ekkor már négy éve a ferencvárosi Kétnyúl utcában (a mai Lónyay utcában) működött.¹⁰ Az apjának köszönhető anyagi gyarapodás és a virágzó gépgyár további fejlesztésében rejlő üzleti lehetőségek azonban nem gyengítették politikai elkötelezettségét. Az újabb szabadságharc kirobbantásának reményében időről időre konspirációkba bonyolódott, ezért a titkosrendőrség folyamatosan figyelte őt.¹¹

1862-ben a londoni vilákiállítás ürügyén hosszabb európai körutat tett, Kossuth Lajost is meglátogatta, akivel ekkor ismerkedett meg személyesen. 1863-ban, a lengyel felkelés kirobbanása után felajánlotta Kossuthnak, hogy titkos szervezkedésbe kezd. A volt kormányzó elfogadta az ajánlatot, és útmutatással látta el Vidatsot a szervezkedés gyakorlati megvalósítását illetően. A konspirációt a rendőrség hamarosan leleplezte, és Vidats ekkor rövid időre ismét börtönbe került.¹²

Az 1866-os osztrák–porosz–olasz háború idején Itáliába utazott, hogy újra felvegye a kapcsolatot Kossuthal, de mire megérkezett, a hadműveletek már befejeződtek. A volt kormányzó ezután titkos küldöncök útján rendszeres kap-

⁸ Jókai Mór: Írói arcképek. Bp. 1955. 220–221.

⁹ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye. Bp. 1910. I. 28.

¹⁰ A gyárról: Szakács Margit: A Vidacs-gépgyár története. Folia Archaeologica XIII. (1961) 299–315.

¹¹ HL IV. 25.

¹² Farkas Katalin: Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866. Bp. 2011. 59–63.

csolatot épített ki a Magyarországra visszatért Vidatscsal, akinek kulcsszerepet szánt a kiegyezés-ellenes propagandában. Ennek következtében Vidats irányította a Kossuth felügyelete alatt és közreműködésével készülő, és az 1867 első hónapjaiban a hazába becsempészett „Negyvenkilencz” című lap terjesztését.¹³

A titkos szervezkedésekkel párhuzamosan az 1860-as években Vidats a törvényes politikai életnek is újra szereplőjévé vált. 1861-ben és 1865-ben szülőhelye, Komlós választókerületének országgyűlési képviselője lett, és a törvényhozásban a Határozati (majd Balközép) Párt radikális, szélsőbaloldalinak nevezett csoportjához csatlakozott. Ugyancsak 1861-ben tagja lett Pest város közgyűlésének. Itteni tevékenységéről források hiányában keveset tudunk, ám az ismert, hogy 1867-ben jelöltette magát a polgármesteri tisztségre. A szavazatok harmadát megszerezve alulmaradt a kormánypárti Szentkirályi Móriccál szemben, de a város közgyűlésébe ismét beválasztották.¹⁴

1861-ben az akkor megalakuló pesti honvédegylet pénztárnoka lett. A honvédegylet hivatalos célja a szabadságharcban rokkanttá vált honvédek, illetve az elhunytak özvegyeinek és árváinak segélyezése volt. Ugyanakkor titokban megkezdték a még hadra fogható honvédek összeírását is. Az egyletet a hatóságok 1861 augusztusában, az országgyűlés felfüggesztésével egy időben feloszlatták, az adakozásokból addig befolyt pénzt azonban sikerült megmenteni. A pénz a Vidats-gyár számlájára került, és a későbbiekben valószínűleg a már említett titkos szervezkedések anyagi szükségleteinek biztosítására szolgált.¹⁵

Vidats önkényuralom alatti magatartása nyilvánvalóvá teszi, hogy a forradalom és szabadságharc eseményei pályafutásának meghatározó élményeivé váltak. Ő maga is emlegette, hogy 1848–49 volt életének legboldogabb időszaka.¹⁶ Az ekkor kivívott függetlenség és szabadságjogok iránti elkötelezettséget „a börtönodúk penésze” sem tudta kioltni belőle, ahogyan Jókai fogalmazott.¹⁷ Álláspontján a kiegyezés sem változtatott, 1867 után is megmaradt a '49-es értelemben vett függetlenség hívének, és továbbra is bízott a szabadságharc újrakezdésében. Mindezt elsősorban Kossuthhoz írott leveleiből tudjuk, amelyekben hangot adott annak a reményének, hogy a kiegyezési rendszerrel szembeni általános elégedetlenség hamarosan lehetővé teszi a volt kormányzó hazatérését.¹⁸

Kossuthhoz, akivel haláláig rendszeresen levelezett, bizalmas viszony fűzte. Vidats a feltétel nélküli tisztelet hangján fordult hozzá leveleiben, amelyek tárgyai mindig konkrét ügyek, gyakorlati kérdések, tehát nem általános politikai eszmecserék voltak. Leveleinek visszatérő fordulata, a „van szerencsém

¹³ *Farkas Katalin*: „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története. Századok 142. (2008) 697–726.

¹⁴ Budapest története IV. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1978. 255. (A fejezet szerzője: Vörös Károly.)

¹⁵ *Farkas K.*: Függetlenségi törekvések i. m. 20–23.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MNL OL) R 90 (1526 utáni gyűjtemény. Kossuth-gyűjtemény) 5203. Vidats–Kossuth, 1869. október 12.; A Honvéd, 1870/24. (június 16.)

¹⁷ *Jókai M.*: Arcképek i. m. 220–221.

¹⁸ MNL OL R 90 5203. Vidats–Kossuth, 1869. október 12., uo. 5249. Vidats–Kossuth, 1870. január 26.

kormányzó úrnak jelenteni” megfogalmazás, jól mutatja Vidats szerepfelfogását: a kiegyezés után is Kossuth magyarországi megbízottjának tekintette magát. Többször is figyelmeztette a volt kormányzót, ha olyan ember igyekezett annak közelébe férkőzni, akit ő biztos, vagy biztosnak vélt értesülések alapján erre méltatlannak, illetve megbízhatatlannak ítélt. Rendszeresen továbbított Turinba a hazából Kossuthnak küldött írásokat, ajándékokat.¹⁹

A volt kormányzó nagyra becsülte, ha pedig tehette, tekintélyével támogatta és tanácsaival segítette Vidats tevékenységét. Kapcsolatukat azonban ugyanaz az egyoldalúság jellemezte, ami általánosságban is meghatározta Kossuthnak a magyarországi politikához való viszonyát. Mindig Vidats ajánlotta fel szolgálatait, Kossuth elfogadta azt, irányt mutatott, de sohasem kezdeményezett.

Kossuth és az őt vezérének tekintő magyarországi párt programjában fontos helyet kapott a demokratikus eszmék képviselője. Vidats közéleti működésében ezekkel összefüggésben igen hangsúlyosan jelent meg a szociális gondoskodás gondolata is. Felelősséget érzett gyárának munkásai, a ferencvárosi kisiparosok és kiskereskedők, a szerencsétlen sorsú volt honvédtársai iránt, akiknek szellemi és anyagi felemelése fontos célja volt tevékenységének. A politika iránti érdeklődésük felkeltésével ugyanakkor a függetlenségi eszme támogatóinak táborát is növelni igyekezett.

Vidats elveit főként tettei mutatták meg. Nem tartozott a programalkotó, elméleti vitákat folytató politikusok közé. Tekintélyét elsősorban szilárd elvhűséggel párosuló, fáradhatatlan és sokoldalú szervező tevékenysége alapozta meg. Ehhez a tevékenységhez teremtett új kereteket 1867-ben az alkotmányosság visszaállítása.

A titkos szervezkedések időszakát teljes egészében a törvényes politizálás váltotta fel a kiegyezés után Vidats életében. Ez azonban távolról sem jelentette azt, hogy szabadon képviselhette elveit. Ezúttal viszont már nem az abszolutista bécsi birodalmi kormányzat, hanem a parlamentáris alapokon működő magyar kormány igyekezett útját állni törekvéseinek. Az új helyzet új eszközöket igényelt, de az a legkevésbé sem volt nyilvánvaló, hogy milyeneket. Hiányoztak az alapvető szabadságjogok gyakorlásával kapcsolatos törvények, és nem lehetett tudni, milyen taktikát alkalmaz majd a kormány, hogy visszaverje a kiegyezéssel rendszer ellen indított támadásokat.²⁰ A szélsőbaloldali politizálás lehetőségei, vagy inkább korlátai éppen azoknak a kormányzattal való összecsapásoknak a során körvonalazódtak, amelyeknek Vidats is részese volt a kiegyezést követő hat évben.

Egyleti politizálás

1867 tavaszán buda-pesti honvédegylet néven újjáalakult az 1861-es pesti honvédegylet, melynek Vidats János ismét választmányi tagja lett. A következő hónapokban országszerte nagyjából 50-60 honvédegylet alakult meg vagy kezd-

¹⁹ MNL OL R 90 5178. Vidats-Ihász, 1869. április 13.

²⁰ A kormányzati politika ellentmondásairól, a rendszer bizonytalan legitimációjáról: Cieger András: „Királyi demokrácia”. Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. Aetas 24. (2009) 3. 55–82.

te újra működését, és ezek összesen több tízezer tagot számláltak. Az egyletek, amelyek legfontosabb feladataiknak a volt honvédek segélyezésének előmozdítását és a szabadságharc emlékének ápolását tekintették, önállóságuk megtartása mellett az egymással való együttműködésre törekedtek. Ennek köszönhetően 1867. július 7-én Pesten sor került az első országos honvédeggyűlésre, amelyen ideiglenesen a fővárosi egyletet bízták meg az országos mozgalom irányításával.²¹

Szélsőbaloldali politikusok már a mozgalom kezdetén igyekeztek politikai céljaikra felhasználni az egyleteket. Az említett országos gyűlés végén a résztvevők, Madarász József szélsőbaloldali országgyűlési képviselő kezdeményezésére, de az elnöki tisztséget betöltő Beniczky Lajos alezredes határozott utasítása ellenére, Kossuth Lajos zajos éljenzésében törtek ki.²² A honvédegyleti mozgalom kiváló terepnek bizonyult a szélsőbaloldal számára. A volt honvédek körében Kossuth tekintélye kikezdehetetlen volt. A szabadságharc emlékének felidézése pedig újra és újra megkérdőjelezte a kiegyezési rendszer legitimitását, mert annak a történelmi örökségnek az erejével szembesítette a kormányzatot, amit az nem tudott, illetve nem akart felvállalni.

Aligha kétséges, hogy a buda-pesti honvédegylet szélsőbaloldali érzelmű választmányi tagjai kezdeményezték azt is, hogy az országos vezetés megválasztását lebonyolító honvédeggyűlést 1867. október 6-ra Aradra hívják össze. A szabadságharc mártírjaira való emlékezés nyilvánvaló támadás volt Ferenc József személye, és rajta keresztül a rendszer ellen.

Az Andrássy-kormány tagjai a szeptember 13–14-i minisztertanácsi ülésen egyhangúlag a gyűlés betiltása mellett foglaltak állást.²³ A döntés értelmében Wenckheim Béla báró belügyminiszter szeptember 14-i keltezéssel körrendeletet intézett a köztörvényhatóságokhoz.²⁴ A indoklás jogi része szerint a honvédegyletek nem terjesztették fel az alapszabályaikat a belügyminiszterhez, ezért működésük pontos célja ismeretlen volt a kormány számára. Mivel azonban sem a gyülekezési, sem az egyesülési jogot nem szabályozta törvény, a rendelet nélkülözötte a konkrét jogszabályi hivatkozást.²⁵

Valószínűleg éppen a törvényes alap hiánya miatt hozott fel a rendelet a fentiek mellett egy politikai érvet is. E szerint a gyűlés a helyszín és az időpont miatt „a régi sebeket újra feltéphetné”, és ezt a kormány nem engedheti. Ez az érvelés rímelt Deák azon gondolatára, hogy „fátylat vetünk” „a múlt szenvedéseire”.²⁶ Az először

²¹ *Farkas Katalin*: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868). *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 532–536.

²² *Magyar Ujság*, 1867/80. (július 9.)

²³ MNL OL K 27 (Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944) 1867. szeptember 13–14. (3.)

²⁴ Deák Ferenc beszédei. V. S. a. r. Kónyi Manó. Bp. 1903. 230–231.

²⁵ 1852-ben uralkodói pátenst írt elő az egyleti alapszabályok Belügyminisztériumhoz való felterjesztésének kötelezettségét, ez azonban a kiegyezés után természetesen nem lehetett érvényes jogalap. (*Pajkossy Gábor*: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk*, 1993/4. 103–109.)

²⁶ A kormánypárt múlthoz való viszonyáról: *Cieger András*: Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége. In: *Identitásaink és elhallgatásaink. Korrajz (A XXI. Század Intézet évkönyve)* Szerk. Fricz Tamás – Láncki András. Bp. 2011. 27–42.

az 1861-es felirati beszédben elhangzott deáki szavak fontos előfeltételét jelentették az udvarral való kiegyezésnek, a kormány azonban az erre történő hivatkozással az emlékezésnek és a kegyelet lerovásának lehetőségétől próbálta meg elzárni az érintetteket, és végső soron az egész magyar társadalmat.

A buda-pesti honvédegylet, amelynek élére két héttel a belügyminiszteri körrendelet kiadása előtt az emigrációból hazatért Perczel Mór tábornok került, tudomásul vette a tiltást. Az országos gyűlést végül október 28–29-én Pesten tartották meg, 56 egyesület küldötteinek részvételével. Vidatsot itt a 30 főből álló országos központi választmány tagjává választották.²⁷

A források alapján sejthető, hogy a honvédegyleti vezetők megválasztását politikai csatározások kísérték, amelyek során a kormányhoz híu emberek megpróbálták háttérbe szorítani az ellenzéki érzelmű tagokat. Törekvésük csak részleges sikerrel járt, a központi választmány tagjainak többsége ugyanis a kiegyezés támadói vagy legalábbis bírálói közé tartozott.

Országos elnökké viszont Perczel Mórt választották, aki az országgyűlésben nem sokkal korábban a Deák-párthoz csatlakozott. Perczelnek nem titkolt célja volt, hogy a honvédek közt megtörje az általa gyűlölt riválisnak tekintett Kossuth kultuszát. A buda-pesti egyesület új, Perczel megüresedő helyére megválasztott elnöke, Klapka György, szintén kormánypárti országgyűlési képviselő volt.²⁸ Andrassy Gyula életrajzírója, Wertheimer Ede szerint Klapka tábornok felajánlotta a miniszterelnöknek, hogy a fővárosi egyesület elnökeként megbénítja „a forradalmi elemektől ellepett” központi választmány működését, és ezzel megszünteti „a honvédek kettős szervezetét”, vagyis az országos vezetést.²⁹ Wertheimer értesülésének forrása nem ismert, valóságtartalma pedig közvetlenül nem igazolható. A honvédegyleti mozgalom vezetésében később történtek mégis alátámasztani látszanak a leírtakat.³⁰

Az említetteken kívül figyelmet érdemel az országos főjegyzővé választott Mikár Zsigmond személye is. Mikán néven született Arad megyei, görög katolikus vallású családban. A szabadságharcban a feldunai hadtestben szolgált, főhadnagyi rangot ért el.³¹ Az 1861-es pesti honvédegylet választmányi tagjainak névsorában nem szerepelt a neve, 1867-ben azonban kezdeményező szerepet játszott a fővárosi egyesület újjászervezésében, amelynek ő lett az első jegyzője.³² Vidats egy Kossuthnak írt levelében azt állította, hogy ő biztatta leginkább

²⁷ Farkas K.: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 536–537.

²⁸ Farkas K.: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 544–545.

²⁹ Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora I–III. Bp. 1910–1913. I. 397–403.

³⁰ Klapka a következő hónapokban aktívan részt vett a honvédegyleti mozgalomban. Nemcsak a fővárosi egyesületet vezette, de az általa 1868. január 1-én indított „Századok” című lapban is foglalkozott a honvédegyleti mozgalom ügyeivel. Írásai egyértelműen tükrözték kormánypárti elkötelezettségét. Klapka baráti viszonyban állt Andrassyval, 1872-től titkos politikai megbízatásokat kapott az akkor már külügyminiszteri tisztséget betöltő politikustól. (Ress Imre: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1873. In: Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából /1785–2011/. Főszerk. Csóka Ferenc. Bp. 2012. 111–112.)

³¹ Bona Gábor: Hadnagysok és főhadnagysok az 1848/49. évi szabadságharcban I–III. Bp. 1998. II. 491.

³² Farkas K.: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 532–533.

Perczelt a volt kormányzó elleni fellépésre, és honvédegyleti tevékenységét a kormány egy rendőrségi állással jutalmazta.³³ Utóbbi valószínűleg azt jelentette, hogy Mikárt a Thaisz Elek vezette pesti városkapitányságnál alkalmazták. Azt azonban nem tudjuk, mikortól.

Mikár kormánypárti elkötelezettsége 1867 őszén már közismert lehetett, szélsőbaloldali érzelmű honvédegyleti tagok ugyanis megpróbálták megakadályozni főjegyzővé választását. Mikár ezt követően vizsgálódni kezdett Vidats pénzügyeit illetően az Első Pesti Takarékpénztárnál. Valószínűleg abban reménykedett, hogy rá tudja bizonyítani Vidatsra az 1861-es pesti honvédegylet-höz érkezett adományok elsikkasztását. Vidatsot még 1867 júliusában kötelezte az egylet az általa 1861-ben kezelt honvédegyleti pénzekkel való elszámolásra. Ő ezt akkor megtette, és beszámolóját a választmány elfogadta, noha a valószínűleg titkos szervezkedésekre fordított pénzek elköltéséről aligha rendelkezett hivatalos számlákkal.

Mikár vizsgálódása nem járt az általa remélt eredménnyel. Később mégis terjeszteni kezdett Vidatsról egy kompromittáló értesülést, amit ő is csak hallo másból tudott. E szerint Vidats az 1866-os háború idején pénzt kapott a porosz kormánytól, és azt saját céljaira költötte. A híresztelés teljes egészében alaptalan volt. Vidats amellet, hogy a sajtóhoz eljuttatott közleményben visszautasította a vádat, a honvédegyleti választmány ülésén is felhozta az ügyet. Perczel azonban azt javasolta az érintetteknek, hogy intézzék el „lovagias úton” a véleménye szerint magánjellegű vitát. Mikár, Perczel javaslatának megfelelően párbajra hívta ki az őt hazugság terjesztésével vádoló Vidatsot. Vidats ezt nem fogadta el, és továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a honvédegyleti választmány nyilvánossága előtt tárgyalják meg az ellene felhozott vádakát.

Beniczky Lajos, a központi választmány első alelnöke 1868. február 10-re, a véderő törvényről Bécsben tárgyaló Perczel távollétében összehívta a választmány ülését, és szabad utat adott az ügy tárgyalásának. A választmány többsége végül elmarasztalta Mikárt, és 1868. február 27-én felmentette őt főjegyzői tisztségéből. Vidats és a szélsőbaloldali választmányi tagok megnyertek tehát egy fontos csatát. Mikár ugyanakkor kétségbeesett levelekben kérte Perczel közbelépését, és aligha lehetett kérdéses, hogy közeleg a tábornok és a vele ellentétes politikai nézeteket valló választmányi többség hónapok óta érlelődő összeccsapása.³⁴

Megfelelő források hiányában csak kérdéseket, illetve feltételezéseket tudunk megfogalmazni Mikár Vidatscsal szembeni magatartásának pontos indítékairól. Nem tudjuk, hogy a főjegyző valamilyen konkrét személyes összeütközés következtében vádolta-e meg Vidatsot, vagy általában a szélsőbaloldali választmányi tagoktól elszenvedett sérelmeit akarta rajta megbosszulni. Nincs egyértelmű ismeretünk arra nézve sem, Mikár tetteinek indítékai közt a személyes ellenszenv vagy a hideg politikai számítás játszott-e nagyobb szerepet. Számba kell vennünk azt a lehetőséget is, hogy valaki Mikár bosszúvágyát fel-

³³ MNL OL R 90. 5397. Vidats-Kossuth, 1872. május 21.

³⁴ A Vidats-Mikár ügyről: *Farkas K.: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása* i. m. 544–551.

használva politikai céllal sugalmazta neki a poroszországi pénzek elsikkasztásának vádját.³⁵ Ez utóbbi gyanút főként a sikkasztási vád időzítése veti fel. Mikár ugyanis valószínűleg 1867 decemberének utolsó vagy 1868 januárjának első napjaiban kezdte el terjesztetni a kompromittáló állításokat,³⁶ vagyis nem sokkal azután, hogy Vidatsot a Pesten megalakult demokrata kör elnökévé választották.

A demokrata kör szervezése 1867 őszén kezdődött. Novemberben és decemberben vasárnap délutánonként hétről hétre több száz fős tömeg gyűlt össze a józsefvárosi Beleznay-kert nagytermében,³⁷ hogy megvitassa a megalakítandó egyesület pontos céljait, alapszabályait és a működéssel kapcsolatos egyéb kérdéseket. A szervezésben kezdettől fogva vezető szerepet töltöttek be a szélsőbaloldali országgyűlési képviselői, illetve az ehhez az irányzathoz kötődő más személyek.³⁸

A szélsőbaloldali képviselők az országgyűléseken formálisan a Balközép Párt tagjaiként vettek részt, de pártértekezleteiket ekkor már a kiegyezés mérsekeltebb ellenzékétől elkülönülten tartották, és saját indítványokat nyújtottak be az országgyűlésben.³⁹ A demokrata kör szervezése tulajdonképpen az önálló szélsőbaloldali párt megalakítását készítette elő. Erre nemcsak a személyek és a politikai célok közti egybeesések utalnak, hanem Kossuth egyik későbbi levele is. A volt kormányzó ebben azt írta, hogy amikor 1867 nyarán szélsőbaloldali politikusok iránymutatást kértek tőle, ő azt javasolta nekik, hogy úgy szervezzenek pártot, ahogyan ők (vagyis a reformellenzék vezetői) tették 1846-ban, és elmagyarázta ennek „praktikumát”.⁴⁰ Mindez arra enged következtetni, hogy a demokrata kör — legalábbis az eredeti szándékok szerint —, az 1847 januárjában alapított Ellenzéki Kör mintájára jött létre.

³⁵ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a porosz kormány 1866-ban valóban adott pénzt (másfél millió frankot) udvarellenes magyarországi szervezkedésre, de nem Vidatsnak, hanem a Csáky Tivadar és Komáromy György vezette „forradalmi bizottmánynak”. Erről a tényről 1867/68 fordulóján még kevesen tudtak, de köztük volt két Mikárral minden bizonnyal kapcsolatban álló személy: Thaisz Elek és Klapka György. Thaisz személye azért is érdemel figyelmet, mert ő volt az említett „forradalmi bizottmány” pénztárnoka. A másfél millió frank kisebb részét a Klapka-légióra költötték, nagyobb részét viszont Csákyék Magyarországra küldték. A Magyarországra küldött pénz sorsa a rendelkezésre álló források alapján nem tisztázható. (Farkas K.: Függelenségi törekvések i. m. 126–163.)

³⁶ Vidats a Magyar Ujság 1868 január 5-i számában cáfolta a vádakát. (Magyar Ujság, 1868/4.)

³⁷ A korabeli Kerepesi út és Ötpacsirta utca sarkához közel (a mai Rákóczi út 7. és 9. számú házai helyén) álló kastély ekkoriban nyilvános szórakozóhelyként működött, egy beltéri és egy szabadtéri színpaddal is rendelkezett.

³⁸ Magyar Ujság, 1867/191. (november 19.), 1867/195. (november 23.), 1867/200. (november 29.), 1867/203. (december 2.). Az első gyűléseket Rákóczy János ideiglenes elnök vezette, az ő távollétében december 2-án Halász Boldizsár elnökölt, a kör alelnöke Henszlmann Imre, titkára Mátyus Uzor lett, az első felolvasást Madarász József tartotta. Ők valamennyien, Vidatsot is beleértve, szélsőbaloldali országgyűlési képviselők voltak, vagy lettek a következő országgyűlésen. (A neves művészettörténész, Henszlmann Imre 1869 és 1872 között volt a mohácsi választókerület képviselője a '48-as Párt tagjaként. Toth, Adalbert: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München, 1973. 255.)

³⁹ Szabó Csilla: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a '48-as párt megalakulása. Századok 133. (1999) 519–543.

⁴⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.), Levelestár, Kossuth-Szilágyi Virgil, 1868. július 2.

A demokrata kör tisztségviselőit 1867. december 26-án választották meg, és itt került sor az alapszabályok elfogadására is. Az alapszabályok 3. paragrafusa a következőképpen írta körül az egyesület céljait: „A Demokrata-kör célja a szabadság, egyenlőség és testvériség nagy elveinek, melyek egyedül képezhetik a valódi alkotmányos élet alapfeltételeit, társulati eszme útján való fejlesztése, s mivel ehhez csak az 1848-ki teljes alkotmány mellett lehet remény, ezen alkotmánynak törvényes és alkotmányos működés általi visszaszerzése, korunk haladásával lépést tartva, a gyakorlati életben alkalmazása és elveinek tovább fejlesztése.” Mivel a '48-as alkotmány nem rendelkezett Ausztriával közösen kezelendő ügyekről, a demokrata kör tulajdonképpen az 1867-es kiegyezésnek a közös ügyekre vonatkozó pontjai ellen indított mozgalmat.

Az idézett paragrafusból mégis úgy tűnik, a kör alapítói tudatosan törekedtek a kormányzattal való összeütközés lehetőségének minimalizálására, és ebben talán a honvédegyleti mozgalommal kapcsolatos tapasztalatok is szerepet játszottak. Az egyesület, neve ellenére nem konkrét demokratikus követeléseket tűzött ki célul, hanem a jóval tágabban értelmezhető és ezért nehezebben támadható „szabadság, egyenlőség, testvériség” elvét hangoztatta. Nem az állami függetlenség hiányát hozta fel, hanem azt a '48-as alkotmányt helyezte középpontba, amelyet a kormánypárti politikusok is a rendszer alapjaként emlegettek, még ha egészen másképpen is viszonyultak hozzá. A konfliktuskerülő magatartás jele a „törvényes és alkotmányos működés” hangsúlyozása, és az is, hogy az alapszabályokat Pest város tanácsának közreműködésével felterjesztették a Belügyminisztériumhoz, noha ezt jogszabály nem írta elő.

Az egyesületi alapszabályok szerint a demokrata kör tagja lehetett bármely „feddhetetlen jellemű önálló egyén”. Az egyesület tagdíjából és adományokból tartotta fenn magát, székhelye a Redout szomszédságában volt, ahol vasárnaponként neves baloldali személyiségek tartottak felolvasásokat. Rendes közgyűlést minden év októberében terveztek tartani, a választmány ülését pedig havonta legalább egyszer kellett összehívni. Hivatalos közlönyül a Magyar Ujságot és az 1868 elején induló függetlenségi néplapot, A Nép Zászlóját választották, amelyek rendszeresen be is számoltak az egyesületi hírekről.⁴¹

Több jel is arra utal, hogy az alapítók eredetileg az egész országra ki akarták terjeszteni a kör működését. Az alapszabályokban kikötötték, hogy a 90 választmányi tag harmadának vidékinek kell lennie, és a vidéki tagok számára alacsonyabb tagdíjat határoztak meg, hiszen ők kevésbé tudtak részt venni a mindennapi egyesületi életben. A pesti demokrata kör megalapításának híre azonban olyan erős visszhangra talált az ország többi részében, hogy 1868 januárja és márciusa között több tucat demokrata kör alakult meg vidéken. Ezek átvették a pesti egyesület alapszabályát, vagyis demokrata körök országos mozgalma bontakozott ki.⁴²

⁴¹ Magyar Ujság, 1867/223. (december 28.), 1868/2. (január 3.).

⁴² A Magyar Ujságban és a Nép Zászlójában ebben az időszakban szinte mindennaposak voltak a demokrata körökről szóló hírek.

A hirtelen jött siker a pesti alapítókat annak ellenére is elégedettséggel töltötte el, hogy egyes vidéki, főként alföldi egyletek a fővárosi anyaegylet célja-inál jóval radikálisabb társadalmi követeléseket fogalmaztak meg. A kecskeméti demokrata kör tisztválasztó ülésén például a helyiek meghívására Vidatscsal az élen jelentős létszámú pesti küldöttség jelent meg.⁴³

Vidats, kecskeméti fellépésével szinte egy időben, 1868 februárjának végén egy másik ügy miatt is szerepelt a sajtóban. Ő volt az, aki megjelent a pesti kerületi esküdtszék tárgyalásán, hogy átadja a vádlottnak, a súlyosan beteg Böszörményi Lászlónak a tárgyalás elhalasztását kérő levelét.⁴⁴ Böszörményit, aki szélsőbaloldali országgyűlési képviselő és a Magyar Ujság szerkesztője volt, Kossuth váci választókhoz írt nyílt levelének közlése miatt, felségárulás vádjával fogták perbe 1867 októberében. A minisztertanács október 18-án tartott ülésén úgy döntött, hogy sürgeti az ítélet meghozatalát, továbbá az esküdteket magánúton „teljes és kimerítő tájékoztatásban” részesíti „a tényállás felől”.⁴⁵ A kormány tehát tevékenyen fellépett Böszörményi gyors elítélése érdekében.

Az 1867 júliusa és 1868 márciusa közt eltelt időszakban a szélsőbaloldal, elsősorban az egyletek és a sajtó révén, jelentős energiákat fordított arra, hogy társadalmi támogatottságát növelje. A szélsőbaloldali országgyűlési képviselők a honvédegyletek, a demokrata körök, a Magyar Ujság és A Nép Zászlója révén folyamatos támadás alatt tartották a nemrég született rendszert. Mindez szorosan összefüggött az önálló párt megalakításának előkészítésével. A támadásokhoz pedig különösen jó alkalmat szolgáltatott a dualista Monarchia történetének első delegációs ülésszaka, amelyet 1868 januárja és márciusa között tartottak Bécsben. Az országgyűlés által választott 60 fős magyar delegáció ugyanis a szélsőbal által teljes egészében elutasított közös ügyekről tárgyalt az osztrák fél küldötteivel.

A kormány komoly aggodalommal tekintett a szélsőbal aktivitására, amit jól mutat, hogy az 1867 szeptembere és 1868 márciusa közt tartott minisztertanácsi ülések visszatérő napirendi pontja volt e téma.⁴⁶ A delegációs tárgyalások végének közeledtével, 1868 márciusában ösztűz zúdult a szélsőbaloldalra a kormányzat irányából. A belügyminiszter a pesti demokrata kör felterjesztett alapszabályainak visszautasításával megtiltotta a demokrata körök működését, a pesti kerületi esküdtszék egy év fogságra és 2000 forint pénzbírságra ítélte Böszörményi Lászlót, Perczel Mór pedig feloszlatta a honvédegyletek országos választmányát.

A pesti demokrata kör betiltásáról a február 23-án tartott minisztertanácsi ülés döntött.⁴⁷ A döntést hivatalos formába öntő rendelet megalkotásának

⁴³ Magyar Ujság, 1868/41. (február 19.), 1868/48. (február 27.); Az Alföldön kibontakozó mozgalomról: *Pölöskei Ferenc*: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Századok 90. (1956) 617–656.

⁴⁴ Magyar Ujság, 1868/49. (február 28.)

⁴⁵ MNL OL K 27. 1867. október 18. (1.)

⁴⁶ MNL OL K 27. 1867. szeptember 13–14., szeptember 28., október 18., 1868. február 23.

⁴⁷ MNL OL K 27. 1868. február 23. (3.) (A hivatalos jegyzőkönyv szerint a kormány csak elvi döntést hozott arról, hogy betiltják azokat a demokrata köröket, amelyek alapszabályai ellentétesek a fennálló törvényekkel. A jegyzőkönyvből azonban az is kiténik, hogy a miniszterek fontosnak tartották a mozgalom „elharapódzásának” megakadályozását, Wenckheim pedig a kormány döntésére hivatkozott Deák előtt a tiltó rendelet szövegezésakor.

körülményeiről Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter emlékiratai tudósítanak. E szerint Wenckheim belügyminiszter a rendelethez Deák jóváhagyását akarta kérni, aki azonban indulatosan tiltakozott a demokrata kör törvényi alap nélküli betiltása ellen. A két miniszter állítólag mégis meggyőzte Deákot, hogy a szélsőbaloldali politikusok által elindított országos mozgalom komolyan veszélyezteti a kiegyezés művét, így ő végül segített nekik a rendelet megszövegezésében.⁴⁸

A március 4-én kelt rendelet azzal indokolta az alapszabályok engedélyezésének visszautasítását, hogy annak 3. paragrafusa „a hatályos alkotmánytól [...] megtagadja azon képességet, hogy uralma alatt az említett elvek [a szabadság, egyenlőség és testvériség elvei] tovább fejleszthessenek, és a tervezett kör működési alapját oly téren keresi, mely a hatályban lévő törvények, a létező alkotmány határvonalán kívül esik”. A demokrata kör megfogalmazott céljai tehát támadást jelentnek a fennálló alkotmány ellen, amit a kormány nem tűrhet. Ugyancsak március 4-én kelt, a köztörvényhatóságoknak szóló körrendeletében a belügyminiszter minden olyan egylet működését megtiltotta, amelyik a pesti demokrata kör alapszabályait vette át.⁴⁹

A pesti demokrata körre vonatkozó rendelet fent idézett része lényegében azt állapította meg, hogy a teljes '48-as alkotmány visszaállításának követelése összeegyeztethetetlen az 1867-es alkotmánnyal. Ez érthető, hiszen a teljes '48-as alkotmány életbe léptetésével eltörölni kívánt közös ügyek a kiegyezés alapját jelentették. A kormány a kiegyezéssel rendszer legitimitását ugyanakkor azal igyekezett megteremteni, hogy a '48-as alkotmány visszaállítóinak nevezte magát, elhallgatva az 1848-as és az 1867-es rendszert egymástól elválasztó alapvető közjogi különbséget.

A kormány korábbi nyilatkozatai és a belügyminiszteri rendeletben szereplő indoklás ellentmondásaira hívta fel a figyelmet a pesti demokrata körnek a rendeletre reagáló felirata. A feliratot a kör elnökeként Vidats írta alá. A kör tagjai ebben kijelentették, hogy ragaszkodva szabad véleménynyilvánítási és társulási jogukhoz, az alapszabályokat nem módosítják, és csak „a hatalom nyílt erejének” engednek.⁵⁰ Válaszul a belügyminiszter április 8-án arra utasította Pest városának vezetését, hogy ha a demokrata kör a tiltás ellenére továbbra is gyűlést tart, azt karhatalommal oszlassák fel.⁵¹

A kör utolsó választmányi ülésére április 16-án került sor. Ezen megjelent Polgár Károly pesti főkapitány, szuronyos katonák kíséretében, és az egybegyűlteket távozásra szólította fel. Vidats ezért bejelentette, hogy a továbbiakban az országgyűlésen próbálnak érvényt szerezni jogaiknak, és a kör addig is feloszlik.⁵²

⁴⁸ Deák Ferenc beszédei i. m. V. 347–351.

⁴⁹ MNL OL K 148. (Belügyminisztérium, Elnöki iratok) IV. E. t. 13. cs. A belügyminiszter Pest városa közönségének, 1868. március 3.; uo. A belügyminiszter körrendelete, 1868. március 4.

⁵⁰ Magyar Ujság, 1868/68. (március 21.)

⁵¹ Magyar Ujság, 1868/86. (április 12.) A belügyminiszter Pest városa közönségének, 1868. április 8. (szó szerinti közlés).

⁵² Magyar Ujság, 1868/90. (április 18.)

Vidats éppen a főkapitány érkezése előtti percekben közölte az egybegyűttekkel, hogy a demokrata köröknek 1960 forintot sikerült összegyűjteniük Bőszörményi pénzbírságára. Bőszörményinek az elsőfokú ítéletet helyben hagyó másodfokú ítélet kihirdetése után, 1868 nyarán börtönbe kellett vonulnia.

1868 tavaszán jutott el végkifejletéhez a honvédegyletek mozgalmának országos vezetésében kirobbant politikai harc, amelynek Vidats szintén fontos szerepelője volt. A Bécsből hazatérő Perczel sérelmezte a választmánynak az ő távollétében tett lépéseit, és megpróbálta visszavonadni Mikár felmentését a főjegyzői tisztségről. A választmány többsége azonban ellenállt, és a kis híján tettelegességgig fajuló vita után Perczel többé nem volt hajlandó összehívni a központi választmány ülését. Ehelyett a hozzá és a kormányhoz lojális, Klapka által vezetett buda-pesti egylet ülésén jelentette be, hogy felosztatja a központi választmányt, és annak hatáskörét a fővárosi egyletnek adja át. Beszédében Perczel világossá tette, hogy a központi választmány többsége és a közte kirobbant vita politikai természetű. Ebből kiindulva rágalomakkal teli kirohanást intézett Kossuth, illetve a demokrata körök ellen.

A központi választmány azonban, Beniczky alelnök vezetésével szinte azonnal ellentámadásba lendült. Nem ismerték el Perczel felosztató döntését, és összehívták a honvédegyletek rendkívüli országos gyűlését.⁵³ Ezzel egy időben a végnapjait élő pesti demokrata kör nyilatkozatot tett közzé, amelyben visszautasította Perczel Kossuthtal kapcsolatos állításait, és méltatta a volt kormányzó érdemeit.⁵⁴ A pesti demokrata kör és a honvédegyletek ügyeinek egymásba kapcsolódása a két mozgalom azonos politikai kötődéseinek és személyi összefonódásainak ismeretében nem meglepő.

A honvédegyletek május 4-én tartott országos gyűlésén 53 egylet küldöttei jelentek meg, és túlnyomó többségük elítélte Perczel magatartását. Az augusztusra tervezett rendes gyűlésig ideiglenesen Beniczkyt bízták meg az elnöki teendők ellátásával.⁵⁵ Ezzel Perczel kiszorult a mozgalom irányításából, és a kormányhoz lojális buda-pesti egylet sem tudta átvenni a vezetést.

A pesti demokrata kör felosztatásával a kormány megakadályozta, hogy a szélsőbaloldal 1868 áprilisában megalakított pártja mögé erős tömegmozgalmat szervezzen. Bőszörményi elítélésével pedig nyilvánvalóan korlátozta a szélsőbaloldali sajtó mozgásterét. A honvédegyleti mozgalmat azonban egyelőre nem tudta ellenőrzése alá vonni, ezen a fronton tehát csatát veszített a kiegyezési rendszer radikális ellenzőivel szemben.

Pedig a kormány tagjai már az 1867. szeptember 28-án tartott minisztertanácsi ülésen úgy határoztak, hogy a honvédegyletek „csak mint jótékony segélyezési egyletek jöhetnek tekintetbe”, és a belügyminiszternek felterjesztendő alapszabályaikat ennek megfelelően kell megalkotniuk.⁵⁶ Megkísérelték tehát eltiltani a honvédegyleteket a politizálástól. A honvédegyletek központi választmánya ennek ellenére határozott véleményt nyilvánított országos politikai

⁵³ *Farkas K.*: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 551–553.

⁵⁴ *Magyar Ujság*, 1868/82. (április 8.)

⁵⁵ *Farkas K.*: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 557.

⁵⁶ MNL OL K 27. 1867. szeptember 28. (3.)

kérdésekben. Sürgette az országgyűlést, hogy alkosson olyan törvényt, amely rendszeres ellátást biztosít az egykori honvédek, illetve özvegyeik és árváik számára. Továbbá kiállt az önálló magyar honvédsereg létrehozása mellett.⁵⁷

A kormány ellenük mégsem lépett fel olyan keményen, mint a demokrata körök vagy a Magyar Ujság ellen, noha a bécsi udvar és egyes kormánypárti személyiségek ezt elvárták volna. Utóbbiak a miniszterelnök engedékeny természetével magyarázták a határozott ellenintézkedések elmaradását.⁵⁸ A szabadságharcban honvéd ezredesi rangot elért Andrássy személyisége és múltja minden bizonnyal befolyásolták döntéseit, de más érvek is szóltak az „engedékenység” mellett. Szinte az egész országra kiterjedő, sok tízezres tömegmozgalmról volt szó, amely a közvélemény óriási érdeklődésére tartott számot. A nyilvánosság előtt vállalt céljai, a segélyezés és a szabadságharc emlékének ápolása komoly tekintélyt kölcsönöztek neki. Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy Andrássy zsarolásra alkalmas eszközként is tekintett a honvédegyleti mozgalomra, amelyet az önálló magyar honvédsereg megalakításától idegenkedő osztrák tárgyalópartnereivel szemben kívánt felhasználni. A delegációs tárgyalásokkal nagyjából egy időben tartotta ugyanis üléseit az az osztrák–magyar tábornoki bizottság, amelyik a közös hadügyminiszter elnöklete alatt kidolgozta az önálló magyar honvédseregről is rendelkező véderőtörvény javaslatát.⁵⁹

A formális, jogi úton történő támadás helyett a kormány informális úton, személyi kapcsolatai révén igyekezett megakadályozni a szélsőbal tevékenységét a honvédegyleti mozgalomban. Ennek a taktikának a kudarcát alapvetően két okra, két személy magatartására vezethetjük vissza. Egyikük, Beniczky Lajos valószínűleg nem annyira politikai meggyőződése, mint inkább személyes ambíciói miatt állt a központi választmány szélsőbaloldali tagjainak élére, és segítette törekvéseiket. Másikuk, Perczel Mór személyes sérelmeitől vezetve intézett kirohanást Kossuth ellen, visszatetszést keltve ezzel számos, az országos politikai kérdésekkel egyébként nem foglalkozó egyesület körében.

A honvédek ügyének szószólója

Az 1868 augusztusában megtartott országos honvédgyűlés nyomasztó hangulatban zajlott: Beniczky, ideiglenes elnök egy hónappal korábban eltűnt.⁶⁰ Rögtön eltűnése után elterjedt az a szóbeszéd, hogy az alezredes politikai gyilkosság áldozata lett, és sokan a kormány bosszúját sejtették a háttérben.⁶¹ A gyilkosság ténye a holttest szeptemberi megtalálása után beigazolódott, a tettes személyére és az indítékra azonban soha nem derült fény. A kormányt ter-

⁵⁷ Farkas K.: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 538–544.

⁵⁸ Kecskeméthy Aurél naplója. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 237–240. Kecskeméthy közel állt Lónyayhoz, aki naplójában lényegében ugyanezt a véleményt fogalmazta meg. (Deák Ferenc beszédei i. m. V. 230–231.) – v. ö.: Wertheimer E.: Andrássy Gyula i. m. I. 397–399.

⁵⁹ Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 1996. 128–134.

⁶⁰ Beniczky eltűnésének körülményeiről és holttestének megtalálásáról részletesen tudósított a korabeli sajtó. Pl.: A Honvéd, 1868/31. (augusztus 3.), 1868/40. (október 5.), 1868/41. (október 12.).

⁶¹ Várady Gábor: Hulló levelek. Máramarossziget, 1894–1895. III. 60–61.

helő gyanú mindenestre valószínűleg erősítette a szélsőbal helyzetét a mozgalmon belül.

Az országos honvédgyűlésen újra fellángoltak a politikai harcok. Ezúttal a balközép párti Ivánka Imre igyekezett a kormány számára kedvező javaslatokkal fellépni. Kezdeményezte például annak kimondását, hogy a mozgalom hatásköre ezentúl kizárólag a segélyezésre korlátozódjék. A kibontakozó vitában egyik fő ellenfele Vidats volt, aki éppen ezért komoly szerepet játszott abban, hogy a küldöttek többsége végül leszavazta Ivánka javaslatát. A tisztújítás során az addigi első alelnököt, Horváth János ezredest választották elnökké. Az ő politikai kötődését nem ismerjük, azt viszont tudjuk, hogy már az 1861-es egyletnek is tagja volt. Az első alelnök Ivánka, a második alelnök Vidats lett, a választmányba pedig újra jelentős számban kerültek szélsőbaloldali tagok.⁶²

Az egy évvel később, 1869 augusztusában tartott országos honvédgyűlésen a leköszönt Horváth helyett Ivánkát választották elnökké. Vidats ezúttal nem lett alelnök, de a választmány tagja maradt. Mivel mindkét új alelnök — Clementis Gábor és Földváry Albert — a szélsőbalhoz kötődött, feltételezhető, hogy Vidats nem jelöltette magát a tisztségre. A honvédegyleti mozgalomnak ugyanakkor a legtevékenyebb és igen népszerű tagja volt: az országos gyűléseken rendre felszólalt, kezdeményezésekkel állt elő, bizottsági tagságokat vállalt. Legjelentősebb kezdeményezését, a rokkant honvédtisztek számára építendő Honvéd Menház felállításának tervét éppen az 1869-es országos gyűlésen tárta honvédtársai elé.⁶³

Vidats a Menház felállításának szükségességét azzal indokolta, hogy a kormánypárti többség két országgyűlésen sem tett eleget annak az 1848-as törvényhozás által vállalt kötelezettségnek, amely szerint az államnak kellett volna gondoskodnia a rászoruló volt honvédekről és családjaikról. A kormány ugyan a királyi pár által a koronázás alkalmával a volt honvédek számára felajánlott 100 ezer aranyból és az azt követően befolyt adományokból létrehozta a Honvéd Segélyalapot, de az csak egyszeri támogatást nyújtott. A szélsőbaloldallal még 1867 májusában benyújtott az országgyűlésnek egy törvényjavaslatot, amelynek értelmében a kormány köteles lett volna költségvetési forrásból biztosítani a rokkanttá vált honvédeknek, valamint az elesettek özvegyeinek és árvaiknak rendszeres segélyét, de ennek napirendre vételét a többség leszavazta. Ezt követően a honvédegyletek is az élethosszig tartó rendszeres ellátást szorgalmazták az összegyűlt adományok kamatainak felhasználásával, céljukat azonban ők sem érték el.⁶⁴

Vidats a Menház létrehozásával a leginkább rászoruló rokkant honvédtisztek lakhatását és ellátását akarta életük végéig biztosítani. Állítása szerint „biztos reménye” volt arra, hogy Pest városa ingyen ad telket. Bízott abban is, hogy az épület „buzgó hazafiak” pénzbeli adományaiból, ingyen felajánlott épí-

⁶² A Honvéd, 1868/34. (augusztus 24.), 1868/35. (augusztus 31.), 1868/40. (október 5.).

⁶³ A Honvéd, 1869/39. (szeptember 30.) Vidats azért csak a tisztek számára kívánta létrehozni a Menházat, mert úgy vélte, hogy a közkatonák könnyebben találhatnak lakóhelyükön pártfogókra. (MNL OL R 90 5246. Vidats–Kossuth, 1870. január 8.)

⁶⁴ Farkas K.: A honvédegyleti mozgalom kibontakozása i. m. 538–539.

tőanyagokból és munkavégzésből felépíthető. Egyik Kossuthhoz írt levele is megerősíti, hogy elsősorban iparosok és kereskedők támogatására számított. A honvédegyletek országos gyűlése örömmel fogadta a kezdeményezést, és Vidats javaslatára bizottságot hozott létre a Menház ügyében. A bizottság elnöke Vidats lett, tagjai pedig a már említett Clementis és Földváry, valamint a szintén szélsőbaloldali választmányi tag, Kűhnel Ignác, továbbá a neves író és bal-közép párti országgyűlési képviselő, Jókai Mór.⁶⁵

A Menház felépítésére indult adakozás hamarosan országos méreteket öltött. Nagy számban adakoztak magánszemélyek, egyletek, takarékpénztárak, és egyes települések is jelentős összegeket ajánlottak fel. Az adománygyűjtésben jelentékeny szerepet játszott gróf Odeschalchi Gyuláné, özvegy Damjanich Jánosné és Jókai Mór is. Utóbbi az általa szerkesztett A Hon című lapban rendszeresen népszerűsítette a Menház ügyét. Természetesen a Magyar Ujság is gyakorta foglalkozott ezzel a témával.⁶⁶

Vidatsnak a Menház felépítését célzó kezdeményezése politikai értelemben kitűnő húzásnak bizonyult. A tömegeket megmozgató ügynek nyíltan kormányellenes éle volt, amit csak kis mértékben tompított, hogy a Deák-párti Pesti Napló szerkesztőségébe is érkeztek adományok.⁶⁷ Ahogyan Vidats egy nyilvánosságnak szánt levelében fogalmazott, a Menház felépítése „óvás” volt „a magyar nép részéről” a kormányzat felé, mert az nem váltotta be „a nemzet adott becsületszavát”.⁶⁸

Hazafias és emberbaráti céljai miatt a kormány nyíltan nem emelhetett szót a Menház építése ellen. A színpalak mögött ugyanakkor mindent megtett azért, hogy zátonyra futtassa a tervet. Pest közgyűlésének kormánypárti többsége hosszasan elhúzta a telekadományozásról folyó tárgyalásokat, majd végül csak pénzért adott egy tízhektáros területet a város határában, a Soroksári út mentén.⁶⁹ Thaisz Elek, pesti városkapitány lefoglaltatta Kossuth levelének terjesztésre szánt másolatait, amelyben a volt kormányzó támogatásáról biztosította a Menház ügyét és adakozásra buzdított. Amikor Kossuth felvetette, hogy Andrásstól is segítséget lehetne kérni a Menház megépítéséhez, Vidats a következőket írta a miniszterelnökről: „megölne egy kanál vízbe mindnyájunkat”.⁷⁰

Az építkezés megkezdésére végül közel két évet kellett várni, ami csak részben magyarázható a telek megszerzése körüli nehézségekkel. Bár sokan adakoztak, az adományokból befolyó összeg mégsem növekedett olyan gyorsan, ahogyan azt kezdetben Vidats remélte. Ebben szerepet játszott az 1869 utolsó hónapjaiban kibontakozó pénzügyi válság, amely éppen a Vidats által fő szövet-

⁶⁵ MNL OL R 90 5209. Vidats–Kossuth, 1869. november 21.; A Honvéd, 1869/34. (augusztus 24.), 1869/39. (szeptember 30.); Vasárnapi Ujság, 1871/23. (június 4.).

⁶⁶ MNL OL R 90 5249. Vidats–Kossuth, 1870. január 26.

⁶⁷ Pesti Napló, 1870/53. (március 6., reggeli kiadás)

⁶⁸ OSZK Kny. B 1.395. Vidacs János levele, melyet mint a honvéd-menház bizottságnak elnöke Gubody Gedeon Nagy-Kőrös városa polgármesteréhez intézett, 1870. december 10.

⁶⁹ Vasárnapi Ujság, 1871/23. (június 4.) Az országos honvédegylet 1870 júniusában hatalmazta fel Vidatsot a telekvásárlásra. (Magyar Ujság, 1870/130. /június 9./)

⁷⁰ MNL OL R 90 5246. Vidats–Kossuth, 1870. január 8.

ségesnek tekintett iparos és kereskedő réteg anyagi forrásait apasztotta el.⁷¹ Az épület terveit Vidats 1871 májusában mutatta be a honvédek országos gyűlésének, amely ezután határozatot hozott az építkezés megkezdéséről. A Menház átadására végül 1872. október 6-án került sor.⁷²

A Menházban 80 személy számára alakítottak ki férőhelyeket, ám az építkezés felemésztette az addig befolyt adományokat. Éppen ezért újabb gyűjtést indítottak annak érdekében, hogy minél több rászoruló egykori honvédtiszt költözhessen be a Menházba.⁷³

A Menház létrehozásáért folytatott küzdelem mellett Vidats ebben az időszakban egy másik olyan ügyet is felkarolt, amely szintén a szabadságharchoz és a szabadságharcban részt vevőkhöz kötődött. 1870-ben, halottak napján ő mondott beszédet a Kerepesi temetőben a „Kilencek” néven emlegetett vértanúk síremlékének felavatásakor.⁷⁴ Öt hónappal korábban, ugyanebben a temetőben került sor Batthyány Lajos néhai miniszterelnök nagy tömegeket mozgató újratemetésére, amelyen a szándékosan ekkorra időzített országos honvédgyűlés résztvevői is képviseltették magukat.

A „Kilencek” közül hatan — Csernyus Emmánuel (Manó) pénzügyminiszteri tanácsos, Szacsvey Imre a debreceni országgyűlés jegyzője, Karol d'Abancourt francia eredetű galíciai családból származó százados, Peter Giron rajnai német származású alezredes, Streith Miklós vérteshoglári plébános és Kolosy György százados, a Lamberg altábornagy elleni népitélet egyik végrehajtója — a szabadságharc mártírjai voltak, 1849 októberében, illetve 1850 márciusában végezték ki őket. A másik három személyt — Noszlopy Gáspárt, Jubál Károlyt és Sárközy Somát — egy forradalmi szervezkedés miatt végezték ki az önkényuralom idején, 1853-ban.⁷⁵ Kivégzésük után mindegyiküket a józsefvárosi temetőbe, jeltelen sírokba temették el. 1868-ban Damjanich Jánosné és Vidats Jánosné átvitették a kivégzettek földi maradványait a felszámolás alatt álló józsefvárosi temetőből a Kerepesi temetőbe, és az ő kezdeményezésük nyomán indult adománygyűjtésnek köszönhetően készülhetett el 1870-re síremlékük.⁷⁶

Elképzelhető, hogy Vidats Jánosné Csernyus Jozefa rokona volt Csernyus Emmánuelnek, de erre vonatkozóan nincs adatunk. Az viszont biztos, hogy a néhai pénzügyminiszteri tanácsos Andor nevű fia Vidatshoz hasonlóan főhadnagyként szolgált a Földváry-féle önkéntes zászlóaljban.⁷⁷ Tehát a Vidats-házaspár számára talán személyes vonatkozásai is voltak a kegyelet kinyilvánításának, amely ugyanakkor ismét alkalmat adott a rendszer legitimitásának

⁷¹ Juhász Lajos: Az 1869-i „pénzválság” és a bankkérdés. Századok 73. (1939) 33–75.

⁷² MNL OL R 90 5397. Vidats-Kossuth, 1872. május 21.; Magyar Ujság, 1871/106. (május 9.), 1871/114. (május 18.), 1872/112. (május 17.); A Honvéd, 1872/41. (október 11.)

⁷³ Vasárnapi Ujság, 1871/23. (június 4.); Magyar Ujság, 1872/112. (május 17.).

⁷⁴ Magyar Ujság, 1870/252. (november 3.). – v. ő.: M. Lovas Krisztina: Batthyány Lajos gróf és a Kilencek újratemetése 1870-ben. Honismeret, 2007/6. 26–33.

⁷⁵ Életrajzi adataik: Vértanúk könyve. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2007. 219–222., 240–245., 250–264., 293–305. (Az életrajzok szerzői: Dézsdő, Fleisz János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Kovács István, Zakar Péter.)

⁷⁶ A Honvéd, 1868/44. (november 2.)

⁷⁷ Bona G.: Hadnagys i. m. I. 274.

megkérdőjelezésére. Vidats megemlékezésen részt vevő jelentős tömeg előtt elmondott beszédében ezekkel a szavakkal támadta a kormányt: „a nem független kormányok tudnak modern alakú kín- és vérpadokat egyes törhetetlen keblű honfiak, s a nép számára kitalálni, és tudnak jutalmakat osztogatni a hazaárulóknak, de tisztelni, megemlékezni fénypontjairól nemzetünk múltjának, azokat összekötni a jelennel, miszerint lehessen biztos alapja egy jobb és szebb jövőnek, ezt nem tudják, azaz, hogy tudni nem is akarják.”⁷⁸

A márciusi ifjúként ismertté vált, majd gyárosként is köztisztvisletnek örvendő Vidats János neve a kiegyezést követő években tehát elválaszthatatlanul összefonódott a volt honvédek ügyével. Tevékenysége nagyban hozzájárult a szabadságharcos emlékek heroizálásához és Kossuth kultuszának megerősödéséhez.

Üzlet és társadalmi szerepvállalás

A mezőgazdasági gépgyárat Vidats 1858-tól az 1860-as évek közepéig az Angliát is megjárt és komoly szakmai tudással rendelkező Jankó Vincével együtt irányította. Jankó távozása után Vidats egyik öccse, a bécsi Mérnöki Akadémián végzett ifjabb Vidats István kapcsolódott be igazgatóként a vezetésbe. Vidats másik, József nevű öccse apjukkal együtt a havasalföldi Craiovában alapított egy fiókküzemet 1863 körül, mivel a román fejedelemségekben jelentős kereslet mutatkozott a gyár termékei iránt.

Vidats 1859-ben megpróbálta részvénytársasággá átalakítani a vállalkozást, négyezer darab száz forintos részvény kibocsájtásával. A kísérlet azonban kudarcba fulladt, feltehetően a korban jellemző általános tőkehiány miatt. Vidats elnökségének első évtizedében mégis virágzott a gyár, amely évente több ezer mezőgazdasági gépet állított elő. Sikerrel szerepelt az 1862-es londoni és az 1867-es párizsi világkiállításon, és a román fejedelemségek mellett Törökországból, valamint Oroszországból is kapott megrendeléseket.

Amint azt a részvénytársaság alapítására irányuló törekvés is jelezte, a gyárnak tőkére lett volna szüksége a fejlesztésekhez. A tőkehiány a kiegyezés után még nyomasztóbbá vált, mert a vállalkozás egyre kevésbé tudta felvenni a versenyt az újonnan alapított, részben külföldi tulajdonú gyárakkal, továbbá az elsősorban Angliából behozott gépekkel. Ennek ellenére még az 1870-es évek első felében is működött a három Kétnyúl utcai üzemrészleg, a vasöntőde, a gépgyár és az ekeműhely, amelyek akkor összesen nagyjából száz munkást foglalkoztattak.⁷⁹

A Kétnyúl utcában, a gyártelepen épült házban lakott Vidats feleségével, és nagyjából 1858 és 1870 között született hat gyermekével.⁸⁰ Emellett sok más

⁷⁸ Magyar Ujság, 1870/252. (november 3.) A „hazaárulóknak osztogatott jutalom” valószínűleg célzás arra, hogy a kiegyezés után a magyar kormány elismerte az önkényuralom korában állami hivatalt viselt személyek nyugdíj jogosultságát.

⁷⁹ Szakács M.: A Vidacs-gépgyár i. m. 299–303., 308–315.

⁸⁰ A gyermekek nevei: Dezső, Elemér, János, Margit, Lajos, Sándor. 1868-ban született Lajos nevű fiuk keresztapjának Vidatsné Kossuth Lajost kérte fel. Vidats halálakor a legidősebb gyermek 15 éves volt. (MNL OL R 90 5157. Vidats Jánosné–Kossuth, k. n. [1868]; a Hon, 1873/258. /november 10./, 1873/261. /november 13./).

módos fővárosi polgárhoz hasonlóan tulajdonosa volt egy nyári lakként szolgáló svábhegyi villának is, továbbá földjei voltak a Pest akkori határaitól délre elterülő Gubacsipusztán, és egy gőzmalma Nagykőrösön.⁸¹

Vidats neve szerepel az 1873 nyarán összeállított, Pest-Buda 2890 legnagyobb adózóját felsoroló előzetes névjegyzékben, vagyis az egyesülésre készülő városok lakosságának leggazdagabb tíz százalékához tartozott. Az 1872-ben szerzett jövedelmei után 517 forint, 76 krajcár adót fizetett, a korabeli adózási szabályok szerint ez a tizede volt jövedelmének. A névjegyzékben szereplők között voltak — különösen iparos mesterek, orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek, tanárok —, akik fele- vagy harmad ekkora jövedelemre tettek csak szert, a leggazdagabb nagyvállalkozók ugyanakkor nyolcszorosát-tízszeresét keresték Vidats jövedelmének.⁸²

Vidatsot a források puritán emberként emlegetik, aki nem vetette meg a kétkezi munkát sem. Gyárának munkásaival és a zömmel kisiparosok, kiskereskedők által lakott külváros, a Ferencváros számos polgárával személyes kapcsolatban állt. Úgy tűnik tehát, nem vesztette el a kapcsolatot azzal a világgal, ahonnan gyermekkorában elindult, ahonnan apja tehetsége és kitartása emelte fel a családot.⁸³

Közeleti tevékenysége során legalább annyira foglalkoztatta a kisiparos, kiskereskedő réteg felemelésének kérdése, anyagi és szellemi tőkéhez juttatása, mint a honvédek ügye. Ez egyfelől demokratikus elveivel és a függetlenségi tábor megerősítését célzó törekvéseivel függött össze. Másfelől összhangban állt azzal a gondolattal, hogy Magyarország közjogi függetlenségének alapfeltétele az erős ipar, ami lényegében Kossuth reformkori gazdasági programjának továbbvitelét jelentette.

Minden bizonnyal ezek a gondolatok vezérelték, amikor részt vett az első buda-pesti munkásegylet megalapításában, szinte egy időben a demokrata körök mozgalmának kibontakozásával. A munkásegyletet 1867 és 1868 fordulóján kezdték el megszervezni, és 1868. február 17-én történt hivatalos megalakulásakor hírlapi tudósítások szerint körülbelül 700–1000 tagot számlált. Március elsejétől az egylet „Munkások Ujsága” címmel hetilapot adott ki, néhány nappal később pedig az alapszabályok megalkotására, valamint a vezetőség megválasztására is sor került.

A megválasztott igazgatósági tagok és képviselők többsége iparos mester volt, és feltehetőleg az egyleti tagok legnagyobb része is ebből a rétegből került ki. A vezetők közé ugyanakkor gyárosok, kereskedők és szabadfoglalkozású értelmiségiek is bekerültek. Az alapítók három fő célt tűztek ki maguk elé: egy fogyasztási egylet, egy önszegélyező bank és egy művelődési kör létrehozását. A fogyasztási egylet célja az volt, hogy olcsó élelemmel és ruhával lássa el a tagokat. Az önszegélyező bank takarékoskodásra kívánta ösztönözni őket, és a betétekből kis összegű hiteleket tervezett nyújtani. A művelődési kört szakmai és általá-

⁸¹ Reform, 1873/255. (szeptember 16.).

⁸² BFL IV. 1303. j. 2. d. Névjegyzéke a budapesti 1200 legtöbb adófizetőnek, 1873. július 8. (A lista valójában 2890 nevet tartalmaz.)

⁸³ Magyar Ujság, 1872/140. (június 21.); Szabadság mint a Nép Zászlója, 1873/46. (november 15.)

nos ismereteket terjesztő előadások, könyvtár, dalárda és multságok színhe-lyéül szánták.⁸⁴

Az egyesület mintájául a Hermann Schulze által a poroszországi Delitzsch községben 1850-ben alapított egyesület szolgált. A Schulze által megfogalmazott alapelv az volt, hogy a munkásoknak nem az államtól kell várni a segítséget, hanem a helyi szintű összefogással önszerveződésre kell törekedniük. Az 1850-es és az 1860-as években a Szászföld németajkú városaiban sorra alakultak meg a delitzschihez hasonló önszerveződő egyesületek.⁸⁵

A buda-pesti munkás egyesület elnöke a fiatal közgazdasági újságíró, Mudrony Soma lett. Vidats Jánost képviselővé, ifjabb Vidats Istvánt pedig igazgatósági taggá választották. A képviselők közt ott találjuk Jókai Mórt is, aki a Hon című lapjának esti kiadásában rendszeresen beszámolt a munkás egyesület megalakulásáról, céljairól és működéséről.⁸⁶ A felsorolt személyek azt sejtetik, hogy az egyesület politikailag a kiegyezés ellenzékéhez kötődött. A szélsőbaloldali néplap, A Nép Zászlója hangot is adott annak a reményének, hogy a buda-pesti egyesület a nem sokkal korábban megalakult bécsihez hasonlóan bátran ki fog állni a demokratikus eszmék mellett.⁸⁷

Nincs azonban tudomásunk arról, hogy az egyesület bármiféle konkrét politikai célt megfogalmazott volna. A tervezett intézmények közül egyébként is csak az önszerveződő bank alakult meg. Miután azonban ezt nem sikerült pénzügyileg fenntarthatóvá tenni, a kezdeményezés kudarcba fulladt, és az egyesület 1868 végén megszűnt.

A munkás egyesület kudarcának valószínűleg szerepe volt abban, hogy a Vidats a következő évben takarékpénztár alapítására vállalkozott. A Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár a pesti külvárosok iparosai számára kívánta biztosítani a takarékbetétek elhelyezésének lehetőségét, és emellett természetesen hiteket is nyújtott. Feltételezhető, hogy Vidatsot saját gyárának a tőkehiány miatti nehéz helyzete is ösztönözte erre a lépésre.

A vállalkozást négyezer darab százforintos részvény kibocsátásával tervezte beindítani, csakúgy, mint a Vidats-gyár tíz évvel korábban végül kudarcba fulladt részvénytársasággá alakítását. Az indulás ezúttal reménykeltőbb volt: a 37, zömében a helybeli vállalkozók közül kikerült alapító tag összesen háromezer-ötszáz darab részvényt jegyzett, és csak ötszáz részvényt terveztek nyilvános aláírásra bocsátani. Ezekkel a feltételekkel kértek engedélyt az alapításra 1869 márciusában a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumtól.⁸⁸

⁸⁴ Magyar Ujság, 1868/37. (február 14.), 1868/40. (február 18.), 1868/58. (március 10.); A Hon 1868/12. (január 16., esti kiadás), 1868/21. (január 27., esti kiadás), 1868/39. (február 17., esti kiadás), 1868/43–45. (február 21., 22., 24., esti kiadások), 1868/50. (február 29., esti kiadás).

⁸⁵ Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 326–342.

⁸⁶ A Hon, 1868/53. (március 4., esti kiadás)

⁸⁷ A Nép Zászlója, 1868/1. (január 4.)

⁸⁸ MNL OL K 231 (Kereskedelemügyi Minisztérium, Ipari és Belkereskedelmi Osztály) 1899–10–48954. Vidats–FIK, 1869. márc. 11. (A Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár iratait 1899-ben újra elővették, és az akkori Kereskedelemügyi Minisztérium levéltárához csatolták. Ezúton köszönöm Oross András főlevéltárnosnak az iratok felkutatásában nyújtott segítségét.)

A takarékpénztárak száma és alaptőkéjük az 1867-es kiegyezéstől az 1873-ban bekövetkezett tőzsdekrachig évről évre dinamikusán nőtt. A statisztikus Vargha Gyula szerint 1869-ben országszerte 133 ilyen intézmény létezett, amelyek közül 48-at ebben az évben alapítottak.⁸⁹ Ismert, hogy a reformkorban alapított első takarékpénztárak, legalábbis kezdetben, jótékonyági egyesületek voltak, amelyeknek alapító tagjai a jótállási biztosítékként felajánlott pénzüik után nem kaptak osztalékot.⁹⁰ A dualizmus korára a takarékpénztári vállalkozások üzleti jellege erősödött, de működésük bizonyos elemei még fenntartották az eredeti szociális szerep hagyományát. Vargha Gyula 1896-ban azt írta a takarékpénztárakról, hogy „csak félig állnak a hitel szolgálatában, ugyanannyi joggal az emberbaráti intézmények közé is sorozhatók”.⁹¹

A takarékpénztárak közérdekű működésével kapcsolatos elvárás tükröződött vissza a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár alapítási kérelmére adott válaszában is. A Minisztérium ugyanis kifogásolta, hogy a részvények túl nagy hányadát jegyezték az alapítók, mert ebből a magánérdekek előtérbe kerülésére következett. Erre hivatkozva utasította az alapítókat, hogy a részvények 80 százalékát, vagyis az eredetileg tervezett 500 helyett 3200 darabot bocsássonak nyilvános jegyzésre.⁹² Azt, hogy a minisztériumi válasz mögött valós aggodalom állt-e, vagy a közérdekre való hivatkozás csupán ürügy volt a szélsőbaloldali politikus által kezdeményezett vállalkozás elgáncsolására, nem tudjuk.

A takarékpénztár elindítása mindenesetre a megnehezülő feltételek mellett is sikerült, így az intézmény a minisztériumi jóváhagyást követően 1869. augusztus elsején megtarthatta alakuló közgyűlését. A források közvetve azt mutatják, hogy a sikerben jelentős szerepe lehetett Jordán Károly ferencvárosi bőrgyárosnak, aki nagy számban jegyzett részvényeket.⁹³ A Jordán-gyár a Jordán Viktor (talán Károly apja) által 1815-ben alapított bőrfeldolgozó manufaktúrából nőtt ki. Az üzem kezdettől fogva a Kétnyúl utcában működött, közel ahhoz a helyhez, ahova a Vidats-gyár költözött 1854-ben.⁹⁴ Jordán Károly 1862-ben Vidatscsal együtt tagja volt annak a bizottmánynak, amely a londoni világkiállításon szereplő magyar áruk bírálatát, szállítását és elhelyezését bonyolította le.⁹⁵ Vidats és Jordán ismeretségének (esetleg barátságának) minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy az utóbbi jelentős tőkét fektetett az újon-

⁸⁹ Vargha Gyula: Magyarország pénzügyi intézményei: visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyi intézmények négy évtized alatti működésére. Bp. 1885. 123.

⁹⁰ Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. 106–111.

⁹¹ Vargha Gy.: A magyar hitelügy i. m. 82.

⁹² MNL OL K 231 1899–10–48954. FIK-Vidats, 1869. május.

⁹³ Jordán neve az alapítók közt nem szerepel, az igazgatótanácsnak ugyanakkor a megalakulástól tagja volt. A takarékpénztár csődjé után ő lett a részvényesek bizottságának elnöke. (MNL OL K 2311899–10–48954.)

⁹⁴ Ferencváros kétszáz éve. Szerk. Götz Eszter–Orbán György. Bp. 2010. 25.

⁹⁵ Vasárnapi Ujság, 1861/25. (június 23.) – v. ö. Farkas Zsuzsa: A kultúra tövébe fészkelte ország. A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése 1851–1878. Aetas 27. (2012) /1. 140–141.

nan induló takarékpénztárba. Jordán a takarékpénztár fennállása idején végig a legnagyobb részvényesek egyike, és 1872-ig az igazgatótanács tagja volt.

A kibocsátott részvények közül ötszáz darabot később a „Varga-féle konzorcium” vásárolt meg. A „Varga” álnév mögött Vidats János rejtőzött, a konzorcium tagjai pedig az igazgatótanács tagjai voltak. A konzorcium tagjai 1871. december 29-én kelt szerződésükben kimondták, hogy céljuk nem az egyéni haszonszerzés, hanem a takarékpénztár helyzetének erősítése, ezért 1873. április 2. előtt nem adják el részvényeiket. A takarékpénztártól függetlennek látszó, jelentős számú részvényt birtokló vállalkozás létrehozásával az esetleges tőzsdei támadásokat igyekeztek kivédeni, és a takarékpénztár iránti bizalmat növelni.

Tekintve, hogy ez a lépés az üzletfelek megtévesztését jelentette, a takarékpénztár ellen a csőd után indított perben az alperesek magyarázkodásra kényszerültek. A védőügyvéd, amellet, hogy a korban szokásosnak minősítette ezt az eljárást, egy további, figyelemre méltó érveléssel is előállt. Azt mondta, hogy mivel a takarékpénztár „baloldali emberek által inkább politikai célokból lőn alapítva, amúgy is ellenségeskedésnek volt kitéve.”⁹⁶

Az intézmény kötődése a baloldalhoz, és azon belül a szélsőbaloldalhoz egyértelműen igazolható. Azon túl, hogy az igazgatótanács elnöke Vidats volt, a közgyűlési jegyzőkönyvekben rendre felbukkannak, többnyire fontos, bizalmi tisztségekben szélsőbaloldali országgyűlési képviselőknek, illetve Vidats további politikai elvbarátainak a nevei.⁹⁷ A védőügyvéd által emlegetett politikai cél elsősorban feltehetőleg abban állt, hogy a takarékpénztár működtetésével egy olyan társadalmi csoport pénzügyi helyzetét igyekeztek megerősíteni, amelyik potenciálisan a függetlenségi és demokratikus eszmék támogatóinak táborát erősítette. Ennél közvetlenebb politikai célra tett utalást a takarékpénztár csődje kapcsán a kormánypárti Pesti Napló, amelyik lényegében kampányfinanszírozással vádolta meg az intézményt.⁹⁸ Ezt a súlyos vádat azonban nem támasztják alá más források.⁹⁹ Arra, hogy az ellenzéki kötődés és a politikai cé-

⁹⁶ *Stiller Mór*: Védbeszédek sajtó- és bűnügyekben: 1870–1880. Bp. 1881. 159–164.

⁹⁷ A hitelegyletnek Simonyi Antal országgyűlési képviselő volt az elnöke, az 1872. február 18-án kelt közgyűlési jegyzőkönyvet ő és Madarász József hitelesítették. Az 1873. február 23-án tartott közgyűlésen a szavazatszedő bizottság elnöke Kúhnel Ignác ügyvéd volt, akit az 1872-es országgyűlési választások előtt a fővárosi szélsőbaloldali választási bizottság tagjává választottak. (Magyar Ujság, 1872/20. /január 23./). Az igazgatótanácsnak tagja volt Rumbach József ügyvéd, akinek Soroksári úti házában Vidats az 1872-es választási kampány idején választási gyűlést tartott. (Magyar Ujság, 1872/88. /április 18./) A takarékpénztár jogi képviselője 1873-ban Krajtsik Ferenc volt, akit az 1872-es kampány idején az Irányi elnöklete alatt működő Pest belvárosi ellenzék jegyzőjévé választottak. (Magyar Ujság, 1872/75. /április 3./) A takarékpénztári közgyűlési jegyzőkönyvek egy részét Hollós László vezette, aki 1872-ben a ferencvárosi ellenzéki bizottság főjegyzője volt. (Magyar Ujság, 1872/92. /április 23./)

⁹⁸ „[...] a takarékpénztár bukásában volt is tán része a szélsőbaloldali korteskedésnek és párttekinteteknek.” (Pesti Napló, 1873/175. /július 31., reggeli kiadás/)

⁹⁹ Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a takarékpénztár 1872-ben módosított alapszabályai lehetőséget teremtettek arra, hogy a vezetők cégük nevében hitelt vegyenek fel a pénzügyintézetől. A Vidats-gyár élt ezzel a lehetőséggel, és a későbbi vád szerint igen kedvezményesen jutott hitelhez. (OSZK Kny. C 3.672. A Ferencz- és Józsefvárosi Takarékpénztár Alapszabályai, 1872.; *Stiller M.*: Védbeszédek i. m. 170–178. 142–144., 164–165.)

lok valóban maguk után vonták-e a kormánypárti támadásokat, a csőd tárgyalásakor még visszatérünk.

Az alapszabályok szerint a takarékpénztár négyféle üzletágban tevékenykedett. Takarékbetéteket gyűjtött, amelyekre a korban jellemző mértékű, 5, majd 6 százalékos kamatot fizetett. A legkisebb elhelyezhető összeg 50 krajcár volt, ami jelzi, hogy a kispénzű ügyfelekre is számítottak. Az „előlegzési üzlet” keretében a takarékpénztárnál zálogba elhelyezett értékpapírokra, továbbá arany- és ezüstpénzekre adtak kölcsönt legfeljebb értékük háromnegyedéig. A „kölcsön-üzlet” tulajdonképpen ingatlan alapú jelzálogkölcsönt jelentett volna, ennek tényleges gyakorlására utaló adatok azonban semelyik év üzleti jelentésében nem szerepelnek. A negyedik, és forgalmát tekintve a legjelentősebb üzletág a váltóleszámtólás volt.

A takarékpénztár szervezeti keretein belül működött egy hitelegylet is, amelynek célja az alapszabályok szerint az volt, hogy „a kevésbé vagyonost, különösen pedig az iparúzó osztály felsegélését előmozdítsa”. Az egyletnek bármely hitelképes budapesti lakos tagja lehetett, amennyiben hitelkérelmét a takarékpénztár vezetése elfogadta. Az egyleti tagok kötelesek voltak az általuk kért hitel 5 százalékát az egyleti pénztárba befizetni. Ezekből a befizetésekből egy „biztosítéki alapot” hoztak létre. A hiteltulajdonosok egyetemlegesen kezkeskedtek egymásért a takarékpénztár irányába. Amennyiben tehát a biztosítéki alap pénze valamely egyleti tag fizetőkép telensége miatt megfogyatkozott, a többi egyleti tag köteles volt azt hitelle arányában, de legfeljebb a hitelként felvett összeg mértékéig kipótolni.¹⁰⁰

A hitelegylet tulajdonképpen a munkásegyleti szervezés során létrehozott, majd csődbe jutott önségélyező bankot pótolta. Fontos különbség volt azonban, hogy a hitelegylet mögött ott állt egy jelentős tőkével rendelkező pénzüintézet. Az üzleti vállalkozás és a szociális feladatot felvállaló egylet közös működtetése, legalábbis eleinte, életképesebbnek bizonyult mint a rövid életű önségélyező bank.

A Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár forgalma és tiszta nyeresége 1869. augusztus elsején történt megalakulása és az 1873. február 23-án tartott utolsó rendes közgyűlése között folyamatosan nőtt. Az 1872-es év kiemelkedően sikeres volt az intézet történetében. A tiszta nyereség 1873 elejére az egy évvel korábbi összegnek több mint ötszörösére nőtt. 1872-ben hatezer darab százforintos részvény kibocsátásával egymillió forintba növelték a részvénytőkét.¹⁰¹ Ugyancsak 1873 elején fizették a legjelentősebb osztalékot a részvények után, ami 15 százalék volt. Ez azért is figyelemre méltó, mert az 1872-es év tiszta nyeresége a jelentősen megnövelt saját tőke arányában az első mérleg szerint nem érte el a 10 százalékot. Később egy újabb mérleget készítettek, amelyben ez az arány magasabbnak volt feltüntetve, elsősorban azért, mert a takarékpénztár székházának értéknövekedésére hivatkozva a korábbinál magasabb nyereséget könyveltek el.

¹⁰⁰ MNL OL K 231 1899–10–48954. Alapszabályok. Az évről évre kismértékben módosított alapszabályok 1872. évi változata megtalálható még: OSZK Kny. C 3.672

¹⁰¹ MNL OL K 231 1899–10–48954. Üzleti jelentések az 1869–70., 1871., 1872. évről.

A csőd után indított perben a védőügyvéd lényegében elismerte, hogy az 1872-re vonatkozó osztalékfizetés mértéke nem volt teljesen megalapozott, hiszen a székház magasabb értéken való beírása valójában nem jelentette a nyereség növekedését. Ugyanakkor azzal érvelt, hogy az akkori „kóros felfogású korban” minden pénzintézet igyekezett minél magasabb osztalékot fizetni részvényeseinek.¹⁰² A saját tőke és a tiszta nyereség arányát meghaladó osztalékfizetés valóban jellemző összetevője volt a tőzsdekrachot megelőző túlspekulációnak, mivel a pénzintézetek az indokolatlanul magas osztalékfizetéssel részvényeik árfolyamát próbálták a lehető legmagasabbra növelni.¹⁰³ A védőügyvéd védekezése tehát egyfelől helytálló volt, hiszen a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár nyilvánvalóan nem maradhatott ki a tőzsdei versengésből. Másfelől azonban ez a lépés minden bizonnyal hozzájárult az intézet pénzügyi helyzetének meggyengüléséhez.

A politizálás hagyományos színterei: a párt és az országgyűlés

A szélsőbaloldaliaknak nevezett képviselők már az 1861. évi országgyűlésen önálló csoportot alkottak a Határozati Párton belül. A következő, 1865-ben megnyitott országgyűlés ideje alatt külön tartott frakcióüléseik és saját indítványaik jelezték, hogy útjaik egyre inkább elválnak a kiegyezés mérsékelt, balközépnek nevezett ellenzékétől. A szervezeti különválásra végül 1868 áprilisában került sor. A szélsőbaloldaliak által alapított 1848-as Párt programját 1868. április 2-án fogadták el.¹⁰⁴

A párt az 1848-as alkotmány teljes visszaállítását tekintette fő céljának, vagyis véget akart vetni a közösügyi politikának. A pesti demokrata kör működését éppen emiatt tiltotta be a belügyminisztérium néhány héttel korábban. A korabeli politikai életre jellemző módon azonban a párt csak egy országgyűlési csoportot jelentett, amelyet a kormány nyilván kevésbé ítélt veszélyesnek, mint a gyorsan népszerűvé váló társadalmi mozgalmat. A szélsőbaloldali párt a '48-as alkotmány visszaállítása mellett sürgette a demokratikus elvek érvényesítését a közéletben, valamint a nemzetiségi jogok kiszélesítését.¹⁰⁵

A pártnak nem volt egyetlen vitathatatlan tekintéllyel rendelkező vezetője. A pártelnöki tisztség adminisztratív jellegű maradt, közéleti súlyt nem biztosított viselőjének. Ennek fontos oka volt, hogy a szélsőbaloldaliak Kossuthot tekintették vezérüknek.¹⁰⁶ A volt kormányzó elsősorban az emigrációból 1868-ban hazatért Irányi Dánielen keresztül rendszeres kapcsolatot tartott fenn a szélsőbaloldaliakkal, ugyanakkor következetesen elutasította, hogy a párt tevékenységével azonosuljon. Gyakorta ostromozta leveleiben a szélsőbaloldaliak színtere érélytelen és következetlen fellépéseit. Egy alkalommal például így írt Irá-

¹⁰² Stiller M.: Védbeszédek i. m. 170–178.

¹⁰³ Kövér György: 1873. Egy krach anatómiája. Bp. 1986. 42–43.

¹⁰⁴ Szabó Cs.: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása i. m. 519–543.

¹⁰⁵ Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogramok: 1867–1914. Bp. 1934. 188–189.

¹⁰⁶ Szabó Csilla: A függetlenségi eszme képviselője a '48-as pártban a kora dualizmus időszakában. (PhD-értekezés) Bp. 1997. 109–113.

nyinak: „nincs Önöknek compact pártjuk. [...] A mi kevés kis sereg van pedig, az maga közt veszekszik”.¹⁰⁷

Az 1865 és 1869 közt tartott országgyűlésen 18 taggal működő képviselő-csoport valóban igen megosztott volt. A legjelentősebb ellentétek két alapvető kérdésben, két egymást keresztező törésvonal mentén alakultak ki. Az egyik vitapont a közjogi kérdés volt, amelyben a tiszta perszonálunió és a teljes állami függetlenség nyilvánosan egyébként nem hangoztatható követelése állt szemben egymással. A másik nézeteltérésekre okot adó kérdést a balközép párti ellenzékhez való viszonyulás jelentette. Az 1868-as szervezeti szétválástól kezdve folyamatosan napirenden volt az egységes ellenzék megteremtésének a terve. A balközéppel való együttműködést taktikai okokból Kossuth is támogatta.¹⁰⁸

Vidats János mindvégig megmaradt a teljes függetlenség hívének, a balközéppel való együttműködést pedig — ebben a kérdésben Kossuthra sem hallgatva —, semmilyen formában sem tartotta elfogadhatónak.¹⁰⁹ Noha a párt egyik legismertebb alakja volt, sosem tartozott annak meghatározó tagjai közé. A párttervezleteket és az országgyűlés üléseit viszonylag ritkán látogatta. Amikor Irányi ezt a szemére vetette, más közéleti elfoglaltságait hozta fel mentségül.¹¹⁰

Vidats minden jel szerint éppen azért vett részt olyan tevékenyen az egyleti és a gazdasági élet szervezésében, mert az országgyűlés és a párt adta kereteket nem tartotta elégségesnek politikai céljai eléréséhez. Széles társadalmi támogatottságot akart szervezni a függetlenségi eszmék mögé, mert ez elengedhetetlen volt az általa remélt újabb szabadságharc sikeréhez. A képviselői mandátum megszerzését mégis közéleti szereplése fontos részének tekintette.

1869-ben, amikor a kiegyezés megkötése után először tartottak országgyűlési választásokat, Vidats már nem szülőhelyén, hanem lakóhelyén, a Ferencvárosban indult a képviselőségért. Kormánypárti ellenfele, Török Pál, a dunamelléki református egyházkerület püspöke ismert és köztiszteletben álló személyiség volt.

Vidatsot hivatalosan a február 7-én tartott ellenzéki választási gyűlésen kérték fel jelöltnak. Ő a felkérést elfogadva rögtön ismertette is programját, amelynek középpontjában az 1848-as teljes alkotmány törvényes úton történő visszaállítása állt. Pártjának hivatalos törekvését két általa, és minden bizonnyal sok ferencvárosi polgár által is fontosnak tekintett ponttal egészítette ki. Képviselőként küzdeni kívánt a magyar ipar és kereskedelem támogatásáért, valamint azért, hogy a honvédek legalább erkölcsi elismerést kapjanak az államtól. Utóbbi azt jelentette volna, hogy törvénybe foglalják a hazáért tett 1848–49-es hősiek helytállásukat.¹¹¹

¹⁰⁷ MNL OL R 75 (Irányi Dániel iratai) Kossuth–Irányi, 1869. február 24.

¹⁰⁸ Tóth Ede: A Függetlenségi Párt megalapítása. Századok 97. (1963) 985–990.; Szabó Cs.: A függetlenségi eszme képviselete i. m. 67–109.

¹⁰⁹ MNL OL R 90 5165. Szilágyi–Kossuth, 1869. február 14. Szilágyi Virgil beszámolt Kossuthnak a párton belül a balközéphez való viszony kapcsán folyó csatározásokról, megemlítve Vidatsot is. A volt kormányzó minden bizonnyal ennek a levélnek a hatására írta meg Irányinak február 24-én fentebb idézett véleményét a párt gyengeségéről.

¹¹⁰ MNL OL R 90 5398. Irányi–Kossuth, 1872. június 23.

¹¹¹ Magyar Ujság, 1872/32. (február 9.)

Vidats a választási kampánnyal egy időben kezdte meg a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár szervezését, ami feltehetőleg növelte népszerűségét a helybeli iparosok és kereskedők körében. Ugyancsak hozzájárulhatott támogatottságának erősödéséhez, hogy Böszörményi László sorsa éppen ekkoriban vett tragikus fordulatot. A Magyar Ujság szerkesztője előző évi bebörtönzésekor súlyos szívbetegségben szenvedett, és állapota a fogságban súlyosbodott. Noha kérhetett volna kegyelmet, nem élt ezzel a lehetőséggel.¹¹² 1869 elején már közismert tény volt, hogy haldoklik, miközben a korabeli börtönviszonyok sem az állapotának megfelelő körülmények kialakítását sem a megfelelő színvonalú ápolást nem tették lehetővé. Mindez jó alapot szolgáltatott az ellenzéknek a kormány támadására. Böszörményi végül március 24-én, a fővárosi szavazás másnapján halt meg.¹¹³

A korabeli törvénynek megfelelően nyílt szavazást tartottak, amelyen Vidats 522, Török Pál pedig 409 szavazatot kapott.¹¹⁴ Az 1869-es választások Vidats személyes sikere mellett győzelmet jelentettek pártja számára is, mivel az több mint kétszeresére, 41-re növelte mandátumainak számát.¹¹⁵ Az eredmények a kiegyezéssel szembeni jelentős elégedetlenséget tükrözték, a választási rendszer sajátosságainak következtében azonban a Deák-párt így is megőrizte többségét a törvényhozásban.

A képviselőházi nyomtatványok tanúsága szerint Vidats főként arra használta az üléseket, hogy kérvényeket nyújtson be különböző állampolgárok, mindenekelőtt egykori honvédek, illetve özvegyeik vagy árváik nevében. A segélyért vagy állami alkalmazásért folyamodók kérvényeit az illetékes bizottsághoz továbbították, mindeközben Vidats újra és újra szembesítette képviselőtársait a volt honvédek ügyének rendezetlenségével. Beszédet ebben a ciklusban mindössze kettőt mondott. Felszólalt a köztörvényhatóságokról szóló törvényjavaslat ellen, amelyet visszalépésnek tartott 1848-hoz képest. Emellett részt vett a kormány által 1871 novemberében benyújtott választójogi törvényjavaslat „agyonbeszélésében”.

A választójogi törvényjavaslat az adóhátralékosok kizárásával tovább szűkítette volna az amúgy sem túl széles választójogot, és háromról öt évre emelte volna a törvényhozási ciklus hosszát. Ugyanakkor fenntartotta volna a nyílt szavazást, valamint a választókerületek beosztásában mutatkozó aránytalanságokat, és nem rendelkezett a választási csalások megbüntetéséről, továbbá az összeférhetlenségről sem. Mindez a kormánypárt győzelmi esélyeit és hatalmát növelte volna. Az 1848-as Párt éppen ezért általános választójog, titkos szavazás, a népességgel arányos választókerületek és szigorú összeférhetlenségi szabályok bevezetését, valamint a választási csalások törvényi szankcioná-

¹¹² A temetésén beszédet mondó párttársa, Irányi Dániel is megjegyezte, hogy kegyelmi kérvénye minden bizonnyal kedvező elbírálásban részesült volna. A kormányzat tehát valószínűleg nem akarta mártírrá tenni Böszörményit, de annak hajthatatlansága keresztülhúzta számításait. (Magyar Ujság, 1869/71., március 28.)

¹¹³ Magyar Ujság, 1869/69. (március 25.), 1869/70. (március 27.), 1869/71. (március 28.).

¹¹⁴ Magyar Ujság, 1872/68. (március 24.)

¹¹⁵ Szabó Cs.: A függetlenségi eszme képviselője i. m. 105–109. A szélsőbaloldaliakhoz lazán kapcsolódott még további 10 nemzetiségi képviselő is.

lását sürgette. A kormánypárti javaslatról 1872 februárjában megkezdett általános vitát az ellenzéki képviselők hosszú felszólalásokkal nyújtották el, így az áprilisban lezáruló parlamenti ciklusban már nem kerülhetett sor az új törvény elfogadására.¹¹⁶

Ugyanebben a hónapban kezdetét vette a választási kampány. Vidats, aki ez alkalommal is a Ferencvárosban indult a képviselőségért, falragaszok útján, „pártkülönbségre való tekintet nélkül” hívta meg a kerületi lakosokat képviselői számadására. Beszédében, amelyet a Magyar Ujság kissé túlzónak tűnő beszámolója szerint nagyjából 1500-an hallgattak végig, az előző három év kormányzati politikáját ostromozta. Elsősorban a nemzeti önállóságról való teljes lemondást tette szóvá, példaként említve a honvédelem, az ipar és a kereskedelem területét.¹¹⁷ Bő egy hónappal később, május 27-én ugyanezekre a kérdésekre helyezte a hangsúlyt programbeszédében. A választói gyűlésen Vidats után a párt elnöke, Irányi Dániel is beszédet mondott.¹¹⁸

A kampány időszaka alatt több hír is megjelent Vidatsnak és családjának jótekonkodásáról, illetve jótekonysági kezdeményezéseiről. Vidats a honvédegyleti mozgalom nevében ekkor indított újabb gyűjtést a hamarosan felépülő Honvéd Menház leendő lakói számára. Ugyanekkor 50 forintot adományozott a Ferencz- és Józsefvárosi betegsegélyező egyesület javára. Felesége és sógornője pedig a Magyar Gazdasszonyegylet tagjaiként részt vettek az árvízkárosultak részére rendezett gyűjtésben.¹¹⁹ Mint láttuk, Vidattól máskor sem álltak távol a jótekonysággal összefüggő cselekedetek, de ezek időzítése és a Magyar Ujságban történő közlése nyilvánvalóan a kampány része volt. A Magyar Ujság egyébként a többi ellenzéki képviselőhöz viszonyítva is feltűnően gyakran foglalkozott — dicsérő hangnemben — Vidats tevékenységével. Ez valószínűleg főként azzal magyarázható, hogy a ferencvárosi szélsőbaloldali választási bizottsmány főjegyzője, Hollós László, a lap munkatársa volt.¹²⁰

A Magyar Ujság gyakran foglalkozott a kormánypárt által a fővárosban elkövetett állítólagos választási csalásokkal is, amelyekről a szélsőbaloldali újságíró, Tóvölgyi Titusz egy kisebb könyvecskét jelentetett meg.¹²¹ Az ellenzékiek által hangoztatott vádak közül a legsúlyosabb az volt, hogy a kizárólag kormánypárti tagokból álló összeíró bizottság olyan személyeket is felvett a választói névjegyzékbe, akik nem ferencvárosi lakosok voltak, vagy nem minősültek választóképesnek. Azt is szóvá tették, hogy ugyanakkor néhány köztudottan ellenzéki szavazónak viszont nem adta ki a bizottság a szavazójegyet.¹²²

¹¹⁶ Gerő András: Az elsőprő kisebbség. Bp. 1988. 30–55.

¹¹⁷ Magyar Ujság, 1872/88, 92. (április 18., április 23.); Vidats János követjelentési beszéde 1872 ápril 21-én Pest-Ferencvárosi választói előtt. Pest, 1872.

¹¹⁸ Magyar Ujság 1872/120. (május 28.) Vidats németül mondta el beszédét. Irányi először magyarul beszélt, de a hallgatóság kérésére németül is megismételte mondanivalóját.

¹¹⁹ Magyar Ujság, 1872/79., 106., 112. (április 7., május 9., május 17.).

¹²⁰ Magyar Ujság, 1872/92. (április 23.)

¹²¹ Tóvölgyi Titusz: A magyar ellenzék véres küzdelme vagyis: Gyász-napok a magyar nemzet életéből. 1872. Pest, 1872.

¹²² Magyar Ujság, 1872/112., 119., 121., 122. (május 17., május 27., május 29., május 31.); Tóvölgyi T.: A magyar ellenzék véres küzdelme i. m. 148–151.

A ferencvárosi ellenzék a vélelmezett visszaélések miatt egy küldöttséget mentesített a belügyminiszterhez, aki ígéretet tett az ügyek kivizsgálására. Miután a vizsgálat megtörtént, a bizottság visszavont 13, és kiadott 10 szavazójegyet.¹²³ Mindez azonban nem elégítette ki az összesen 200 szavazójegy kiadását reklamáló Vidats-pártot, amelyik a későbbiekben is visszaéléseket emlegetett.

Ugyanekkor a kormánypárti sajtó szintén csalással gyanúsította az ellenzékét. A kölcsönös vádaskodás jól jelzi, mennyire felfokozott hangulatban zajlottak az 1872-es választások. A kormánypárt, amint azt a választási törvény módosítására tett sikertelen kísérlete is mutatta, különösen fontosnak tekintette, hogy a korábbinál nagyobb arányú győzelemmel szilárdítsa meg a kiegyezés rendszerét. Ennek során kiemelt jelentőséggel bírhatott, hogy az ellenzék neves és tevékeny személyiségeit, például Vidatsot vagy a Terézváros képviselőjét, Jókait megbuktassák.¹²⁴

Ráadásul a miniszterelnök és pártelnök, Lónyay Menyhért, a kormánypárton belüli gyenge támogatottsága miatt arra törekedett, hogy minél több személyes hívét juttassa be a képviselőházba. Kormányzati körökben Deák és az ekkor már közös külügyminiszterként tevékenykedő Andrássy, Lónyaynál jóval nagyobb tekintéllyel bírt. A bukáshoz közel került miniszterelnök jelentős összegeket fordított a kampány során arra, hogy javítsa saját híveinek győzelmi esélyeit. Hívei közé tartozott Vidats ellenfele, a fiatal és a közéletben kevésbé ismert ügyvéd, Tavasz Endre is.¹²⁵

A szavazás a fővárosban június 19-én zajlott le. A ferencvárosi választókerületbe katonaságot is kirendeltek, és a két párt sorban álló híveit korláttal választották el egymástól. A nap folyamán végig Tavasz hívei vezettek. A kormánypárti jelölt végül 637 szavazatot szerzett, szemben a Vidatsra leadott 585 szavazattal.¹²⁶

A ferencvárosi választókerület összesen 1334 igazolt szavazója közül tehát 1222-en mentek el szavazni. Mindkét szám meglepően magasnak tűnik, ha figyelembe vesszük az előző három országgyűlési választás hasonló adatait. Ez, valamint az a tény, hogy a szavazás idejét a nagyszámú szavazóra való tekintettel két órával meg kellett hosszabbítani, megerősíteni látszik a választási csalással kapcsolatos gyanút. Mégsem jelenthető ki egyértelműen, hogy megtörténtek az említett visszaélések. Ferencváros lakosságának folyamatos és gyors növekedése miatt ugyan is az adatok összehasonlításából nem vonható le egyértelmű következtetés.¹²⁷

¹²³ Magyar Ujság, 1872/184., 185., 186. (június 14., június 15., június 16.).

¹²⁴ A fővárosi választókerületekben és Szentendrén lezajlott választásokról: Szabó Dániel: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk. Gyáni Gábor. Bp. 1998. 31–59.

¹²⁵ Cieger András: Lónyay Menyhért 1822–1884. Bp. 2008. 315–328.

¹²⁶ BFL IV. 1303. j. 2. d. Választási névjegyzékek. Választási jegyzőkönyv, Pest–Ferencváros, 1872. június 19.; Magyar Ujság, 1872/189. (június 20.)

¹²⁷ Ferencváros választásra jogosult lakóinak száma 1861-ben 709, 1865-ben 844 volt (Ruszoly József: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Szeged, 1999. 220., 224.). 1869-re pontos számot nem ismerünk, de mindenképpen 1000 körül lehetett. (Ekkor 929-en mentek el szavazni, és a hírlapi tudósítás szerint Vidats már délután 3-kor megszerezte az abszolút többséget. Vidats az este 5-ig tartó szavazáson összesen 522 voksot kapott. Magyar Ujság, 1872/68. /március 24./).

Mindenesetre Vidats ismeretlen életrajzírója 1873-ban a „Lónyay-féle machinatiókkal” magyarázta a választási vereséget.¹²⁸

Vidats számára súlyos csapást jelentett a ferencvárosi mandátum elvesztése, mégis maradt esélye arra, hogy továbbra is képviselő lehessen. Vidéken ugyanis valamivel később került sor a szavazásra, és Dunapataj ellenzéki választói felkérték Vidatsot jelöltjüknek. A hagyományosan szélsőbaloldali választókerületben eredetileg Kossuthot jelölték erre a tisztségre, de a fővárosi hírek hallatára változtattak elképzeléseiken.

Az 1848-as Párt elnöke, Irányi politikai okokból igen fontosnak tartotta, hogy minél több helyen válasszák képviselővé a volt kormányzót, hiszen ez a rendszer elleni tiltakozás egy szimbolikus formája volt. Éppen ezért nem örült Vidats jelölésének, annak pedig végképp nem, hogy az már Kossuth visszalépése előtt elfogadta a felkérést. Irányi ekkor vetette Vidats szemére az országgyűlésen és a pártban végzett munka hiányát.¹²⁹

A volt kormányzó végül visszalépett, Vidatsot pedig Dunapatajra nagy többséggel képviselővé választották. Vidats, Kossuthhoz írt köszönő levelében megemlítette, hogy Tavaszi hívei még Dunapatajra is kampányt folytattak megválasztása ellen.¹³⁰ Ez alapján úgy tűnik, hogy a cél Vidatsnak a politikai életből való eltávolítása volt, ami azonban ekkor, 1872-ben nem járt sikerrel.

Az összeomlás

1873 elején Vidats elkeseredett hangú levélben számolt be Kossuthnak arról, hogy üzleti és családi gondjai miatt a szívélyes meghívás ellenére nem tud elmenni az egri honvédegyelet báljára. Emiatt a volt kormányzót kérte meg a bál résztvevőinek levél útján történő köszöntésére. Az, hogy az „üzlet pang” megjegyzés a gyárra vagy a takarékpénztárra, esetleg mindkettőre vonatkozott-e, nem derül ki Vidats leveléből.¹³¹ Azt viszont tudjuk, hogy nem sokkal a levél megírása után Vidats magánkölcsonként felvette a Menház pénzének egy részét, 15 ezer forintot a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztárból. Az ilyen magánkölcsonok a korban jellemző pénzhiány miatt nem voltak sem szokatlanok, sem jogszerűtlenek, ez a lépés azonban később meglehetősen szerencsétlennek bizonyult.¹³²

A Kossuthnak írt levélben említett családi gond felesége súlyos betegsége volt. Bár egy bécsi orvos ekkor még gyógyíthatónak ítélte a betegséget, az asszony végül júniusban meghalt.¹³³ Csernyus Jozefa nemcsak hat gyermekük

¹²⁸ Ki az a Vidats János? Irta egy honvéd- és fogolytársa. Pest, 1873. 11.

¹²⁹ MNL OL R 90 5398. Irányi–Kossuth, 1872. június 23.

¹³⁰ MNL OL R 90 5399. Vidats–Kossuth, 1872. június 28.

¹³¹ MNL OL R 90 5299. Vidats–Kossuth, k. n.

¹³² MNL OL R 68. (Honvéd Menház) A Vidats és felesége által felvett összeg még évtizedekkel később is behajthatlan követelésként szerepelt a számadásokban.

¹³³ MNL OL R 90 5299. Vidats–Kossuth, k. n.; OSZK Kt. Levelestár, Kossuth–Vidats, 1873. január 17.; Vasárnapi Ujság, 1873/23. (június 8.) /Csernyus Jozefa halálhíre/. A keltezetlen levélben Vidats Kossuth 1873. január 17-i levelére válaszolt, az tehát nagy valószínűséggel 1873. január végére, esetleg február elejére datálható.

édesanyja volt, de közéleti törekvéseiben is tevékenyen támogatta férjét. Elvesztése minden bizonnyal sebezhetőbbé tette Vidatsot a következő hónapok csapásai közt.

A családi tragédia bekövetkeztekor a takarékpénztár már komoly pénzügyi gondokkal küzdött. A pesti tőzsde egy hónappal korábbi, május 9-i összeomlása után jelentősen nőtt a behajthatatlan tartozások összege, mivel számos vállalkozó csődbe ment.¹³⁴ Ezzel párhuzamosan a részvények árfolyama zuhanni kezdett,¹³⁵ a betétesek pedig megrohanták a takarékpénztárat, hogy kivegyék pénzüket.¹³⁶ A pénzügyi válság után lezajlott perben képviselő védőügyvéd a tőzsdekrach mellett az „üzleti concurrentia szülte bosszút” is megemlítette az egyre súlyosbodó pénzügyi gondok okaként. Azt állította, hogy Jordán Károly, miután kilépett az igazgatótanácsból, saját takarékpénztárat alapított, és ennek sikere érdekében rossz híreket terjesztett a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztárról az ügyfelek körében.¹³⁷

A takarékpénztár hivatalos irataiból megállapítható, hogy Jordán Károly 1872 februárja és 1873 februárja között hagyta ott az igazgatótanácsot.¹³⁸ Távozásának okát források hiányában nem ismerjük, de a később történetek fényében elképzelhetőnek tűnik, hogy haraggal vált el Vidatséktól. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy pusztán az új takarékpénztár alapítására vonatkozó üzleti tervei készítették erre a lépésre. A Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztárban birtokolt részvényeit mindenesetre megtartotta.

A legnagyobb fővárosi adófizetők 1873-as jegyzékéből kiderül, hogy Jordán jövedelme, amely majdnem kétszerese volt Vidats jövedelmének, ekkor már túlnyomórészt házbérleti díjakból származott.¹³⁹ Úgy tűnik, a bőrgyárat átadta idősebb fiának, Jordán Károlynak. Talán a bőrgyár átadásával egy időben költözött el a Ferencvárosból a Belvárosba, térben is eltávolodva ezzel attól a közegetől, amelyben Vidats élt.¹⁴⁰ Ennek ellenére fenntartásokkal kell kezelnünk a védőügyvéd azon állítását, amely szerint Jordánnak szerepe volt a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár csődjében, hiszen az egyik legnagyobb részvényesként aligha lehetett érdekelt abban.

A Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár várható csődjéről 1873 júniusában terjedtek el az első hírek. A pénzügyi válság vezetése ugyanis tárgyalásokat

¹³⁴ Stiller M.: Védbeszédek i. m. 142–143.

¹³⁵ Magyar Ujság, 1873/118–121. (május 26–29.)

¹³⁶ Stiller M.: Védbeszédek i. m. 135.

¹³⁷ Stiller M.: Védbeszédek i. m. 136–137., 190.

¹³⁸ MNL OL K 231 1899–10–48954. Üzleti jelentések az 1871., 1872. évről.

¹³⁹ BFL IV. 1303. j. 2. d. Választási névjegyzékek. Névjegyzéke a budapesti 1200 legtöbb adófizetőnek. Pest város, 1873. E szerint Jordán három ferencvárosi, továbbá két terézvárosi bérházat birtokolt, és 965 forint 73 krajcár adót fizetett.

¹⁴⁰ Az 1872. évi országgyűlési választásokról a Ferencvárosban készült jegyzőkönyvben az ifjabb Jordán Károly szerepel (Vidats szavazójaként), az idősebb viszont nem. (BFL IV. 1303. j. 2. d. Választási névjegyzékek. Választási jegyzőkönyv, Pest–Ferencváros, 1872. június 19.) Egy 1877-ben keletkezett közjegyzői okirat szerint az idősebb Jordán Károly akkor az V. kerületi Erzsébet téren lakott, az ifjabb pedig a ferencvárosi Kétnyúl utcában. (BFL VII. 169. 1148.) Az idősebb Jordán Károly özvegye, Planer Rozália 1910-ben a 41 ingatlanja után beszedett bérleti díjnak köszönhetően Budapest nyolcadik legnagyobb adófizetője volt. (Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Bp. 1979. 123.)

folytatott néhány nagyobb bankkal, feltehetőleg tartozásai átütemezéséről. A tárgyalások nem jártak sikerrel, így Vidats július 14-én, a legnagyobb hitelezők értekezletén bejelentette, hogy „békés liquidációra”, vagyis a takarékpénztár felszámolására kényszerülnek. Megígérte, hogy a betétesek hiánytalanul hozzá fognak jutni pénzükhöz, mert ahhoz a pénzüintézet elegendő vagyonnal rendelkezik. Ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a részvényesek a befektetett pénzükhöz legfeljebb töredékét fogják megkapni.¹⁴¹

Vidats számára minden bizonnyal lelkiismereti kérdés volt, hogy a többnyire helybeli iparosokból álló ügyfélkör ne érje veszteség, hiszen a takarékpénztár az ő érdekükben jött létre. Éppen ezért komoly csapást jelentett számára, hogy a takarékpénztárnak hitelező bankok végrehajtást kértek a kifizetetlen váltókra. A Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár vezetése a végrehajtás elől menekülve július 23-án csődöt jelentett. A csőd miatt kérdéssé vált, hogy a betétesek hozzájutnak-e valaha a pénzükhöz. Július 24-én tartott gyűlésükön ezért úgy döntöttek, hogy megkísérlik leállíttatni a csődeljárást és elérni a felszámolás folytatását. Törekvésük azonban nem járt sikerrel.¹⁴²

A csőd nemcsak lelkiismeretei okokból jelentett csapást Vidats számára. A takarékpénztár bukása fizetéseképtelenné tette a Vidats-gyárat, ami ezért szintén a csőd szélére került.¹⁴³ Emellett törölték Vidatsot a fővárosi választók névjegyzékéből, mivel a vonatkozó törvény értelmében az nem szavazhatott a helyhatósági választásokon, akinek vagyona csőd miatt zárolás alá került.¹⁴⁴ Vidats így nem indulhatott az egyesített Budapest 1873 őszére kiírt első helyhatósági választásán, vagyis vége szakadt több mint egy évtizede tartó fővárosi politikai pályafutásának.

Tóvölgyi Titusz, szélsőbaloldali újságíró, Vidats halálára írt nekrológiában alig burkoltan a kormányt vádolta a takarékpénztári csőd előidézésével. Így fogalmazott: „De ha sírodban nem találsz nyugalmat, ha fölver onnan árváid jaja, oh akkor menj el ama jobboldali pénzüintézetek vezetőihez is, és kopogtasd meg a Wertheim kasszáját, hadd hulljon hát a világ elé az is, ami ott van: a legtöbbször bizonnyal feltalálják a bukásnak magasabb kezek által elsímított fekete nyomait [...]”.¹⁴⁵

Nem ismerjük az összes olyan bank nevét, amelyek váltóvégrehajtást kértek a takarékpénztár ellen, de tudjuk, hogy köztük volt a Monarchia jegybankja, az Osztrák Nemzeti Bank.¹⁴⁶ Erre vonatkozóan nem tűnik alaptalannak Tó-

¹⁴¹ Pesti Napló, 1873/161. (július 15., esti kiadás); Magyar Ujság, 1873/164. (július 18.)

¹⁴² Magyar Ujság, 1873/170. (július 24.), uo. 1873/172. (július 27.); Pesti Napló, 1873/169. (július 24., esti kiadás).

¹⁴³ Pesti Napló, 1873/175. (július 31., reggeli kiadás)

¹⁴⁴ BFL IV. 1303. j. 2. d. Választási névjegyzékek. A csődbe jutottak névjegyzéke, 1873. április-szeptember. (A legtöbb adófizető névjegyzékében a csődbe jutottak nevei áthúzva szerepelnek.) – v. ö. 1872. évi XXXVI. Törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről.

¹⁴⁵ Szabadság mint a Nép Zászlója, 1873/46. (november 15.)

¹⁴⁶ Pesti Napló, 1873/169. (július 24., esti kiadás); Magyar Ujság, 1873/172. (július 27.). A Pesti Napló csak az Osztrák Nemzeti Bankot nevezi meg. A Magyar Ujság viszont példaként említi még a Magyar Általános Földhitel Részvénytársulatot is, ami azt sejteti, hogy más pénzüintézetek is benyújtották követelésüket.

völgyi azon utalása, hogy a csődöt a kormányhoz közel álló bankok döntései kényszerítették ki. Azt sem tudjuk, hogy a bankok vezetése politikai megfontolások alapján cselekedett-e, vagy egyszerűen csak az üzleti élet rideg törvényszerűségeit érvényesítette, amikor a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztárral folytatott tárgyalások során nem kötött kompromisszumot, hanem ragaszkodott kintlévőségeinek azonnali, teljes körű behajtásához. Másképpen így is megfogalmazhatnánk a kérdést: vajon a hitelező bankok akkor is a váltóvégrehajtás mellett döntöttek volna, ha nem egy közismerten ellenzéki kötődésű, szélsőbaloldali politikus által vezetett pénzügyintézettel álltak volna szemben? A kérdés források hiányában nem megválaszolható. Érdeemes megjegyezni, hogy a tőzsdekrach évében négy, az azt követő négy évben pedig további tíz takarékpénztár szűnt meg, de mivel időközben újak is alakultak, számuk összességében csökkent. Nem mondható el ugyanez a bankokról, amelyekből a krach után 1879-ig egyre kevesebb lett.¹⁴⁷

Vidats megpróbáltatásai nem értek véget a csődeljárás megindulásával. Szeptember 14-én a takarékpénztár részvényesei közgyűlést tartottak, amelyen egy bizottságot választottak érdekeik képviselőjévé. A bizottság elnöke Jordán Károly lett. A bizottság levélben kérte a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumot, hogy szüntesse be a csődeljárást és adja a takarékpénztár vagyonának kezelését a részvényesek kezébe. A részvényesek úgy kívánták a felszámolást megvalósítani, hogy elsődlegesen ők jussanak hozzá befektetett pénzükhöz. A minisztérium azonban nem tett eleget kérésüknek. Ugyancsak a szeptember 14-i közgyűlésen döntöttek a részvényesek arról, hogy pert indítanak a takarékpénztár vezetése ellen, „hamis bukással”, vagyis csőd bűntettel, továbbá „csalással” vagyis hűtlen kezeléssel vádolva azt.¹⁴⁸

Az említett vádak nyilvánvalóan még inkább megtépázták Vidats tekintélyét. Tóvölgyi ez esetben is politikai indítékot sejtett a háttérben, egy „bizonyos uraság” „szelindekeinek” nevezve a per megindítóit.¹⁴⁹ Tóvölgyi gyanúját azonban itt sem lehet forrásokkal alátámasztani.

A takarékpénztár csődje a honvédegyleti mozgalomban is kellemetlen helyzetbe hozta Vidatsot. A buda-pesti honvédegylet vezetői a csőd bejelentésének másnapján, július 24-én választmányi ülésükön aggodalmuknak adtak hangot a Honvéd Menház pénzügyeit illetően. Úgy döntöttek, levélben fordulnak a honvédegyletek országos központi választmányához, mert tudomásuk szerint a Vidats által vezetett menházi bizottság a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztárban tartotta a befolyt adományokat.¹⁵⁰ A pénzalap esetleges elvesztése miatti aggodalom érthető volt, a buda-pesti honvédegylet vezetésének

¹⁴⁷ Vargha Gy.: Magyarország pénzügyintézetei i. m. 122–123.; uő.: A magyar hitelügy i. m. 529–530.

¹⁴⁸ MNL OL K 231 1899–10–48954. (Jordán Károly által aláírt levelek a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak); Magyar Ujság, 1873/212. (szeptember 16.); Reform, 1873/255. (szeptember 16.). A Budapesti Kereskedelmi és Váltótörvényszék 1875-ben felmentette a vádak alól a takarékpénztár vezetését. (Stiller M.: Védbeszédék i. m. 197.)

¹⁴⁹ Szabadság mint a Nép Zászlója, 1873/46. (november 15.)

¹⁵⁰ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (a továbbiakban: HL) VI. 14. (Az 1848–49-es honvédegyletek országos egyesületének központi választmányára) 2. d. A buda-pesti honvédegylet választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1873. július 24.

további eljárása azonban már felveti a tudatosan felépített politikai támadás gyanúját.

A fővárosi egylet választmánya nem elégedett meg a Menház pénzügyeinek vizsgálatával. A július 24-i választmányi ülésen a tagok arról is döntést hoztak, hogy kiküldenek egy bizottságot a Menházban élők körülményeinek pontos feltérképezésére. A bizottság alapos munkát végzett. Július, augusztus és szeptember végén háromszor is meglátogatták a Menházat. Jelentéseikhez csatoltak egy részletes leltárt, továbbá a Menház hét rokkant lakójának panaszos levelét.

A buda-pesti honvédegylet iratai szomorú képet festenek az egy évvel korábban átadott Menházzal. Az elhanyagolt telken álló épületet eredetileg nyolcvan fő befogadására tervezték, ennek ellenére heten laktak ott, és közülük is csak hármat láttak el a menházi alap tőkéjének kamataiból. A bizottsági jelentés szerint a berendezés hiányos, illetve kényelmetlen volt, az élelmszer-ellátás akadozott. A lakókról a kapus és felesége gondoskodott, orvos nem látogatta őket.¹⁵¹

A Menház pénzügyeivel a honvédegyletek országos központi választmányának tagjai is foglalkoztak július 26-án tartott ülésükön, miután korábban — állításuk szerint a fővárosi egylet felvetéseitől függetlenül — vizsgálatot rendeltek el az ügyben. A vizsgálat megállapította, hogy a pénzalapot 18 ezer forint és néhány arany képezte. Ebből 15 ezer forint Vidats ingatlanjaira volt „kölcsonképpen bekebelezve”, a többit pedig a menházi bizottság készpénzben tartotta magánál. A vizsgálat eredményeiről Gáspár András tábornok, a központi választmány elnöke és Kúhnel Ignác főjegyző, Vidats politikai elvbarátja levélben értesítette a buda-pesti egyletet, továbbá beszámolót jelentett meg a sajtóban.¹⁵²

A fővárosi egylet vezetése nem elégedett meg a válasszal, és felháborodásának a sajtó útján is hangot adott. Érvelésük szerint az előző évi honvédgyűlés határozatot hozott arról, hogy a menházi alap 22 ezer forintját sértetlenül meg kell tartani, és annak évi hét százalékos kitevő kamataiból kell eltartani a menházi lakókat. Hiányolták tehát az előző évben még meglévő tőke egy részét, valamint az azóta befolyt adományokat is. Emellett elítélték a menházi bizottság tagjait, amiért az alap nagy részét magánkölcsonként kiadták Vidatsnak, ő ugyanis vagyona csőd alá kerülése után nem tudott kamatokat fizetni.¹⁵³

Az országos központi választmány válaszul pontosította és részletezte az elszámolást. Szerintük az előző évi országos honvédgyűlés elé került számvizsgálati jelentés szerint akkor 23 732 forint, 88 krajcár volt a Menház tőkéje. Ebből kifizettek az építésznek nyolcezer forintot, ugyanakkor hozzátettek az azóta összegyűlt adományoknak köszönhetően háromezret. Ezzel magyarálták meg tehát azt, hogy az alapban lévő összeg valamivel több mint 18 ezer forintra

¹⁵¹ HL VI. 14. 2. d. A buda-pesti honvédegylet választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1873. július 24., uo. A Menházbizottság jelentése, 1873. július 26., uo. A menházi lakók levele a buda-pesti honvédegylet menházi bizottságának, 1873. július 26., uo. Jelentés a választmányhoz, 1873. augusztus 27., uo. Jelentés a menházi látogatásról, 1873. szeptember 24.

¹⁵² HL VI. 14. 2. d. A buda-pesti honvédegylet választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1873. augusztus 27.; A Honvéd 1873/29. (augusztus 2.)

¹⁵³ HL VI. 14. 2. d. A buda-pesti honvédegylet választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1873. augusztus 27.; Reform 1873/247. (szeptember 7.)

apadt. Elismerték, hogy a Menházban tapasztalható körülmények hagynak kívánnivalót maguk után, de ezt a vártnál kevesebb adománnyal indokolták. Az ő adataik szerint ugyanakkor tíz volt honvéd lakott a Menházban, és ebből négy ellátásáról gondoskodott a menházi alap.¹⁵⁴

A buda-pesti egylet és a központi választmány adatai tehát eltérnek egymástól, ami megkérdőjelezi egyik vagy mindkét testület szavahihetőségét. Források hiányában nem eldönthető, pontosan mekkora összeggel rendelkezett a menházi alap 1872 őszén, illetve hányan laktak valójában a Menházban. Nem világos az sem, miért hozott (volna) határozatot az 1872-es országos gyűlés a tőke teljes összegének megőrzéséről, ha közben tartoztak az építésnek.¹⁵⁵

A központi választmány beszámolóiban nem esik szó arról, hogy Vidats vagyonának zárolása miatt a tőke neki kölcsönbe adott legnagyobb része nem kamatozott, vagyis veszélybe került a Menházban lakó honvédek ellátása. Ez valószínűleg az országos vezetés Vidatshoz való lojalitásával magyarázható. Mindenesetre Vidats július végén lemondott a menházi bizottmány vezetéséről. A központi választmány a novemberben tartandó országos gyűlésig ideiglenesen megbízta az ügyek továbbvitelével, de az adományokat a továbbiakban Gáspár András vette át.¹⁵⁶

A központi választmány a sajtó útján a nyilvánosság előtt is ígéretet tett arra, hogy a Menház helyzetéről tárgyalni fognak a honvédegyletek országos gyűlésén.¹⁵⁷ A buda-pesti egylet választmányának azonban ez sem volt elég, ezért szeptember 30-án újabb nyílt levélben adtak hangot felháborodásuknak és aggodalmuknak.¹⁵⁸ Valószínűleg az ő sugalmazásukra született a jász kerületi honvédegyletnek szintén a sajtóban megjelentetett levele, amelyben a vidéki egyletek nevében kifogásolták a Menház ügyeinek kezelését.¹⁵⁹

A buda-pesti honvédegylet vezetői, akik már 1868-ban szembekerültek a baloldali ellenzék befolyása alatt álló központi választmánnyal, 1873-ban is közismerten kormánypárti érzelmű emberek voltak. Klapka még 1868 nyarán lemondott választmányi elnöki tisztségéről, valószínűleg nem függetlenül a központi választmány elleni támadás kudarcától. Helyét az addigi első alelnök Gorove Antal őrnagy vette át, aki feltehetően a katonai feltörvényszék elnökévé történt kinevezése miatt távozott 1869-ben a honvédegylet éléről.¹⁶⁰ A választmány elnöke ekkor a kezdetben második, majd Klapka távozása után első alelnöki tisztséget betöltő Szekulits István ezredes lett.

¹⁵⁴ Magyar Ujság, 1873/201. (szeptember 2.)

¹⁵⁵ Az országos központi választmány, illetve az országos honvédgyűlés jegyzőkönyvei ebből az időszakból nem maradtak fenn. A HL VI. 14. fondja — címével ellentétben — jobbára csak a buda-pesti egylet iratait tartalmazza, A Honvéd című lap pedig ekkor már ritkán és rendszertelenül közölt beszámolókat a honvédegyleti eseményekről.

¹⁵⁶ A Honvéd, 1873/29. (augusztus 2.)

¹⁵⁷ Magyar Ujság, 1873/201. (szeptember 2.)

¹⁵⁸ HL VI. 14. 2. d. A buda-pesti honvédegylet választmányának levele a honvédekhez, 1873. szeptember 30.

¹⁵⁹ HL VI. 14. 2. d. A jász kerületi honvédegylet levele, 1873. augusztus 19.

¹⁶⁰ HL VI. 14. 1. d. A buda-pesti honvédegylet közgyűlésének jegyzőkönyve, 1868. augusztus 30.; A Honvéd, 1869/33. (augusztus 17.) – Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 2000. 358–359.

A határőrvidéki katonacsatladból származó Szekulitsot a szabadságharc leverése után előbb halálra, majd 18 év várfogságra ítélték, de végül 1850-ben szabadult.¹⁶¹ A honvédegyleti mozgalomhoz 1861-ben csatlakozott, és már akkor beválasztották a pesti egylet választmányába.¹⁶² Ennél is régebbi kapcsolat fűzte a titkosrendőrséghez, amelynek az 1850-es években lett besúgója. A források tanúsága szerint 1873-ban még tagja volt az akkor már a közös külügyminisztérium irányítása alatt működő besúgóhálózatnak. Azt viszont a vonatkozó iratok hiánya miatt nem tudjuk, pontosan milyen tevékenységet végzett.¹⁶³ Besúgói működése mindenestre a kormányzathoz való lojalitását valószínűsíti.

Szekulits mindemellett az Első Magyar Általános Biztosító hivatalnoka is volt. Az Első Magyar Általános Biztosító 1858-ban történt alapításában vállalkozók, konzervatív arisztokraták és a későbbi Deák-párt meghatározó politikusai — Deák Ferenc, Eötvös József, Lónyay Menyhért — vettek részt.¹⁶⁴ Első elnöke Lónyay lett, aki később lemondott tisztségéről, de a választmánynak tagja maradt. A választmány tagja volt Andrássy Gyula miniszterelnök is.¹⁶⁵

Ugyancsak az Első Magyar Általános Biztosító alkalmazottjaként, tehát Szekulits munkatársaként dolgozott Oszeczky Antal őrnagy, aki az 1873. július 24-i választmányi ülésen kezdeményezte a Menház ügyének vizsgálatát, amelyben azután tevékenyen részt is vett.¹⁶⁶

A buda-pesti egylet jegyzője az a Mikár Zsigmond volt, aki 1867–68-ban összetűzésbe keveredett Vidatscsal és a központi választmány szélsőbaloldali tagjaival. Vélhetőleg Mikár kérte meg a jáász kerületi egyletet a Menház ügyével kapcsolatos nyílt levél megírására. Noha a jáász kerületi egylet a többi vidéki egylet nevében lépett fel, semmilyen forrás nem támasztja alá azt, hogy ezzel valóban az ő véleményüket képviselte volna. Azt viszont elárulják a források, hogy a jáász kerületi egylet jegyzője Mikár barátja volt.¹⁶⁷

A sajtó rendszeresen hírt adott a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár bukásáról és a honvédegyleti mozgalom belső vitáiról. A legtöbb hírt e tárgyban a szélsőbaloldali Magyar Ujság közölte. Beszámolt a takarékpénztári részvényesek, valamint a buda-pesti honvédegylet Vidats elleni támadásáról is, de egyértelműen olvasói tudtára adta, hogy ezek nem megalapozottak.¹⁶⁸

¹⁶¹ Bona G.: Tábornokok i. m. 620–621.

¹⁶² Farkas K.: Függetlenségi törekvések i. m. 21.

¹⁶³ Deák Ágnes: Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában. Századok 142. (2008). 766. Szekulits 1867-ben a bécsi rendőrmisztérium bizalmas levelezőjeként havonta 80 forintot kapott. Besúgói iratainak lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Informationsburo, Annexe, Kt. 25. A kiegészés utáni iratok pénzügyi természetűek, illetve Szekulits egy levélben családi gondjait panaszolja. Az iratokkal kapcsolatos tájékoztatást köszönöm Deák Ágnesnek és Fazekas Istvánnak.

¹⁶⁴ Cieger A.: Lónyay i. m. 78–79.

¹⁶⁵ Pompéry

¹⁶⁶ Bona G.: Tábornokok i. m. 550–551. A menházi vizsgálattal kapcsolatos tevékenységéről: HL VI. 14. 2. d. A buda-pesti honvédegylet választmányi ülésének jegyzőkönyve. 1873. július 24., uo. Jelentés a választmányhoz, 1873. augusztus 27.

¹⁶⁷ HL VI. 14. 1. d. Úrhegyi Gyula Mikár Zsigmondhoz írt levelei.

¹⁶⁸ Magyar Ujság, 1873/164. (július 18.), 170. (július 24.), 172. (július 27.), 199. (augusztus 30.), 201. (szeptember 2.), 204. (szeptember 5.), 2212. (szeptember 16.).

A másik szélsőbaloldali lap, a Szabadság mint a Nép Zászlója (a Nép Zászlója utódja) meglehetősen ellentmondásos módon viszonyult Vidats személyéhez. A lap főszerkesztője, Tóvölgyi Titusz 1873 nyarán éppen börtönbüntetését töltötte „lázítás és a kormány rágalmozása” miatt.¹⁶⁹ Feladatát ez idő alatt Bényei István látta el. A Bényei irányítása alatt álló lap augusztusban az országgyűlési képviselői mandátumáról történő lemondásra szólította fel Vidatsot az őt ért támadások miatt.¹⁷⁰ Tóvölgyi, november eleji szabadulása után Vidats mellett kiálló harcias nekrológiával igyekezett feledtetni Bényei elenséges fellépését.¹⁷¹

Bényei magatartása mögött feltehetőleg a '48-as Párt belső vitái állhattak. 1873 tavaszán ismertté vált, hogy a nagyobb ellenzéki párt, a Balközép politikusainak többsége, korábbi programját feladva, a kormánnyal való együttműködést fontolgatja. A Balközép azon politikusai, akik nem értettek egyet a többségi állásponttal, titokban tárgyalásokat kezdtek a szélsőbal egyes képviselőivel egy új, egységes ellenzéki párt létrehozásának előkészítéséről.¹⁷² Azok a szélsőbaloldaliak — köztük Vidats —, akik nem akartak a balközéppel semmilyen formában együttműködni, válaszul tanácskozni kezdtek egy „valódi függetlenségi párt” létrehozásáról.¹⁷³ Vidats ezért válhatott ellenséggé azoknak a szélsőbaloldaliaknak a szemében, akik az ellenzéki együttműködés egyik meggátlóját látták benne.

A kormánypárt lapja, a Pesti Napló is rendszeresen közölt híreket a Ferenc- és Józsefvárosi takarékpénztár bukása körüli eseményekről, többnyire tárgyilagos beszámolók formájában. A tárgyilagosság alól az egyetlen, viszont igen kirívó kivételt az jelentette, amikor lényegében pártfinanszírozással vádolta meg a takarékpénztár vezetőit.¹⁷⁴ Feltűnő, hogy a lap ugyanakkor egyáltalán nem tájékoztatta olvasóit a Honvéd Menházzal kapcsolatos vitáról. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a honvédegyleti mozgalom ügyeit kerülendő témának tartották kormánykörökben.

Egy másik jobboldali lap, a Reform viszont valóságos lejáratozó hadjáratot indított Vidats ellen. A takarékpénztári csődről úgy számolt be, hogy legrészletesebben a részvényesek gyűlésén megfogalmazott vádakát tárgyalta. Már a csőd előtt elégedetten jegyezte meg, hogy a részvényesek is „mozognak végre”.¹⁷⁵ Később pedig, mintegy megelőlegezve a bírósági ítéletet, megállapította, hogy ha a vádpontoknak csak egy része igaz, már akkor „valóságos cause celebre fejlődhetik”.¹⁷⁶ A Menház körül kipattant botránnyal kapcsolatban ki-

¹⁶⁹A magyar sajtó története. II/2. 127. Szerk. Kosáry Domokos–Németh G. Béla. (A fejezet szerzői: Gergely András és Veliky János.)

¹⁷⁰ Magyar Ujság, 1873/194. (augusztus 24.). A Szabadság mint a Nép Zászlója című lap 1873 júliusa és szeptemberi közötti számai nem lelhetőek fel. A Vidats elleni támadásról a Magyar Ujság hírt adott, elítélve azt.

¹⁷¹ Szabadság mint a Nép Zászlója, 1873/46. (november 15.)

¹⁷² Tóth E.: A Függetlenségi i. m. 985–991.

¹⁷³ Madarász József: Emlékirataim 1831–1881. Bp. 1883. 427–428.

¹⁷⁴ Pesti Napló 1873/161. (július 15., esti kiadás), 164. (július 18., reggeli kiadás), 169. (július 24., esti kiadás), 175. (július 31., reggeli kiadás).

¹⁷⁵ Reform, 1873/197. (július 19., reggeli kiadás).

¹⁷⁶ Reform, 1873/255. (szeptember 16., esti kiadás).

zárólag a buda-pesti honvédegylet álláspontját közölte.¹⁷⁷ A fővárosi egylet választmányi üléseiről már korábban is beszámolt a lap, egy alkalommal például Mikárt méltatva.¹⁷⁸ A Vidatsot védelmébe vevő központi választmány ellenvéleményének a Reform nem adott helyt.

A Reform Vidatscsal kapcsolatos magatartása azért különösen érdekes, mert a korábban független napilap 1872 közepétől Lónyay Menyhért miniszterelnök védelmezőjeként lépett fel. Lónyay, 1872 végén történt bukása után is befolyása alatt tudta tartani az újságot, rendszeres utasításokkal látva el annak irányítóit.¹⁷⁹

Lónyay személye nem először sejlik fel a Vidatsot ért támadások mögött. Az ő híve volt Tavasz Endre, aki 1872-ben megpróbálta megakadályozni Vidats országgyűlési képviselővé választását. Vezetője volt annak a pénzügynek, amelyiknek alkalmazásában állt a Vidats ellen támadást indító buda-pesti honvédegylet elnöke és a menházi vizsgálatot kezdeményező választmányi tagja. Elképzelhető, hogy rá célzott Tótvölgyi Titusz, amikor Jordán Károlyt és részvényes társait „egy bizonyos úr” „szelindekeinek” nevezte. Egyértelmű bizonyíték egyik esetben sincs Lónyay szándékai és a Vidatsot ért támadások közti kapcsolatra, de Tavasz fellépése és a Reform Vidatscsal szembeni magatartása ügyében mindenképpen megalapozottnak tűnik a gyanú.

Amennyiben Lónyay valóban céljának tekintette Vidats eltávolítását a közéletből, felmerül a kérdés, miért viseltetett ilyen erős ellenszenvvel iránta. Kormánypárti és ellenzéki politikus közti általános nézetkülönbségek önmagukban nem adnak elégséges magyarázatot. Valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha figyelembe vesszük, hogy Vidats nem egyszerűen ellenezte a kormány tevékenységét, hanem fel akarta számolni a kiegyezési rendszert. Lónyay azon miniszterek egyike volt, akik 1867-ben keményebb fellépést vártak volna Andrásytól a rendszer legitimitását alapjaiban megkérdőjelező honvédegyleti mozgalommal szemben.¹⁸⁰ Márpedig ha Lónyay betiltotta volna a honvédegyleteket, akkor Vidats közéleti szereplését különösen károsnak és veszélyesnek tarthatta.

A Vidatsot a takarékpénztár csődje után több irányból ért támadások mögött emellett más személyek és más indítékok is feltételezhetőek. Jordán Károlyt például tetemes anyagi vesztesége és Vidatscsal a takarékpénztár vezetésével kapcsolatban kiobbant esetleges korábbi vitája is a per megindítására ösztönözhetette. A buda-pesti honvédegylet vezetőinek fellépése pedig egyfajta bosszúként is értelmezhető a honvédegyleti mozgalom irányításáért folytatott harcban, 1868-ban elszenvedett vereségük miatt.

A sajtóban a takarékpénztári csőd és a menházi ügyek körüli vihar 1873 októberében lecsendesülni látszott. Ettől azonban Vidats gondjai nem oldódtak

¹⁷⁷ Reform, 1873/247. (szeptember 7., reggeli kiadás), 259. (szeptember 20., reggeli kiadás).

¹⁷⁸ Reform, 1873/199. (július 19., esti kiadás).

¹⁷⁹ Cieger A.: Lónyay i. m. 369–371.

¹⁸⁰ „Általában el lehet mondani, hogy erélytelen a mi ministeriumunk.” – írta naplójába Lónyay a honvédegyletek ügyét tárgyaló kormányülés kapcsán. (Deák Ferenc beszédei i. m. V. 230–231.)

meg, ráadásul október végén és november elején több olyan fejleménnyel is szembesült, amelyek miatt kétségbeejtőnek érezhette helyzetét.

1873. október 25-én megalakult az egyesített Budapest első közgyűlése, amelyik november 4-én megválasztotta a főváros polgármesterét.¹⁸¹ Vidats, aki bő egy évtizeden át a fővárosi politizálás tevékeny résztvevője és az előző választások idején Pest polgármester-jelöltje volt, pénzügyi bukása miatt már csak külső szemlélője lehetett az ünnepélyes eseményeknek. November 7-én a Balközép Párt többsége határozatot fogadott el a kormánypárthoz való csatlakozásról, ami megnövelte az esélyét a balközép elvű kisebbsége és a szélsőbal — Vidats által ellenzett — egyesülésének.¹⁸²

Ennél valószínűleg még inkább lesújtották Vidatsot a személyes helyzetében ekkoriban bekövetkező változások. A gépgyár irányítását átvette a csődgondnok, vagyis Vidats elvesztette a családi örökség alapját jelentő vagyon feletti rendelkezés jogát. Ez még úgy is nehéz teher lehetett számára, hogy kiderült, a gyár jó eséllyel megmenthető.¹⁸³ Időközben a bíróság kitűzte a részvényesek által indított per kezdő napját november 11-re, és közelgett a honvédek november 16-ra összehívott országos gyűlése is.¹⁸⁴

A honvédek országos gyűlése előtt a központi választmányon belül egy bizottság alakult a Menház pénzügyeinek kivizsgálására. A bizottság elnöke a szélsőbaloldali érzelmű Földváry Albert lett. Egy, a tragédia után felröppent sajtóhír szerint Vidats 9 ezer forintot fizetett be a Földváry vezette bizottsagnak a halála előtti napon. A hírt a szélsőbaloldali Magyar Ujság nem közölte, a kormánypárti Pesti Napló pedig cáfolta,¹⁸⁵ de a számok tükrében mégis igaznak tűnik.

A Földváry-féle bizottságnak a honvédek országos gyűlése elé tárt jelentése alapján a Menház pénztára 27 329 forinttal rendelkezett. Vagyis ekkor nagyjából 9 ezer forinttal volt több az alapon mint bő két hónappal korábban. A Földváry-féle bizottság szerint azonban „rosszindulatról” nem volt szó, csak „figyelmetlenségről”, ráadásul Vidats pótolta a hiányt. A tragédia után egy héttel tartott honvédgyűlés a bizottsági jelentés alapján a Menház pénzügyeit rendben lévőnek találta és felmentette Vidatsot az őt ért vádak alól.

A jelentés megállapításaiban nyilvánvalóan inkább a központi bizottmány szélsőbaloldali kötődéseinek és a kegyeleti szempontoknak volt szerepe, mint a tényeknek. Az, hogy Vidats, aki rengeteg áldozatot hozott a Menház létrehozásáért, saját hasznára sikkasztott volna annak vagyonából, valóban elképzelhetetlen. Úgy tűnik azonban, hogy a menházi pénzek kezelése során mégis elkövetett olyasmit, ami okkal tette őt támadhatóvá.

A november 12-én lezajlott temetésen hatalmas tömeg kísérte Vidatsot utolsó útjára. Jelen voltak országgyűlési képviselők minden pártból, volt hon-

¹⁸¹ Budapest története IV. i. m. 314. (A fejezet szerzője: Vörös Károly.)

¹⁸² Tóth E.: A Függetlenségi Párt i. m. 985.

¹⁸³ A gyár valóban visszakerült a Vidats-családhoz, és az ifjabb Vidats István vezetése alatt 1882-ig működött. Szakács M.: A Vidacs-gyár i. m. 315.

¹⁸⁴ A Hon, 1873/259. (november 11., esti kiadás).

¹⁸⁵ Pesti Napló, 1873/259. (november 11., esti kiadás)

védek egyenruhában, a Vidats-gyár munkásai és iparosok is. Sírja körül ott állt a család vagyonát és hírnevét megalapozó idős édesapja, a gyárat vele együtt vezető idősebbik öccse és hat árván maradt gyermeke is. A temetőben szélsőbaloldali képviselőtársa, Csiky Sándor mondott búcsúbeszédet.¹⁸⁶

Az ismertetett tények tükrében úgy tűnik, a takarékpénztári csőd és a politikai hajszá egyaránt hozzájárult Vidats öngyilkosságához. A tőzsdekrach lavinát indított el Vidats pénzügyi helyzetében, amely maga alá temette a takarékpénztárat és súlyosan veszélyeztette a gépgyárat, valamint a Menházat. Vidats számára ez nem pusztán anyagi veszteséget jelentett, de társadalmi szerepvállalásának csődjét is. Kétségbeejtő helyzetét politikai ellenfelei kihasználták arra, hogy örökre ellehetetlenítsék a közéletbe való visszatérését. Az őt szinte egy időben, több irányból sújtó számos csapás egy olyan személyes tragédiához vezetett, amelynek sajátos színteréül szolgált a korabeli közélet.

THE TRAGEDY OF JÁNOS VIDATS

The Scenes and Limits of the Political Extreme Left in the Years following the Austro-Hungarian Compromise

*by Katalin Farkas
Summary*

The study explores the road which led to the suicide committed by János Vidats on 10 November 1873, and at the same time offers additions to the history of the political opposition which attacked the dualist regime from the extreme left.

Vidats came to fame during the revolution of 1848, and consequently took part in the war of independence. Later he took over the management of the agricultural machine factory which had been founded by his father. From 1861 until his death he was a member of the parliament and also sat in the city council of Pest. He remained throughout a committed supporter of complete political independence and of democratic ideas. He maintained a constant correspondence with Lajos Kosuth, and hoped that a new fight for freedom would soon break out in Hungary. He took an active part in the club movement which unfolded after 1867, and tried to use it for his political aims.

In 1873 he suffered several serious blows. His wife died, and the Savings Bank of József- and Ferencváros, which he had established four years earlier, succumbed together with the collapse of the Pest stock exchange. The bankruptcy of the Savings Bank brought the machine factory to the edge of collapse, and also endangered the functioning of the Military Asylum which Vidats had also founded for the invalid soldiers of the 1848-49 war of independence. Persons close to the governing party wanted to use these events to discredit Vidats, in order to block his way back to public life.

¹⁸⁶ Magyar Ujság, 1873/262. (november 14.); Vasárnapi Ujság, 1873/46. (november 16.)

Farkas Gábor Farkas

RÉGI KÖNYVEK, ÚJ CSILLAGOK

Balassi Könyvkiadó, Budapest, 2011. 284 o.

Az 1572 novemberében a Cassiopeia csillagképben feltűnt új csillag — ma szupernóvának nevezzük — komoly érdeklődést váltott ki mind a csillagászok, mind az égi jelenségek iránt fogékony nagyközönség soraiban. A nyomtatásnak köszönhetően a felmerült vélemények jelentős része fennmaradt az utókor számára, így elég alapos képet nyerhetünk arról, miket gondoltak a korabeli emberek e csillagról.

Azonnal felmerült több nyilvánvaló kérdés: hol van a csillag? A Hold alatti világban, ahol van létrejövés és elmúlás? Nem elég ugyanis, hogy a csillag váratlanul felbukkant, másfél év múlva el is tűnt. Ez nehézséget okozott az arisztotelészi világrétegben felnőtt megfigyelőknek és olvasóknak: a Hold felett, az éterben ugyanis semmi sem keletkezhetett, és semmi sem romolhatott el. A probléma ott jelentkezett, hogy Tycho Brahe és mások nem tudtak se napi, se éves parallaxiszt észlelni az új csillagnál, ami igen messzire, legalább a Szaturnuszon túlra helyezte az újonnan megjelent objektumot.

Ha el is fogadjuk azt, hogy a csillag valóban a többi (álló)csillag között található, akkor adódik a kérdés, hogy került oda? Ha valóban új, akkor kell egy mechanizmus, ami képes ezt a jelenséget létrehozni. Tycho Brahe is próbálkozott egy magyarázattal, úgy vélte, hogy látja is Tejút szélén azt a kis bemélyedést, ami korábban nem volt megfigyelhető, és ami véleménye szerint az új csillag anyagát szolgáltatta. Mások egyszerűen az isteni gondviselésnek tudták be a csillag megjelenését. Egyes elképzelések szerint a csillag nem is új, csak különféle okok miatt eddig nem láttuk. Például volt aki úgy gondolta, hogy az éter mélységeiből ereszkedett le, majd emelkedett vissza ugyanoda. Vagy esetleg megszűnt az a réteg, ami eddig eltakarta, és így vált láthatóvá. Ezeket az elképzeléseket általában nem volt nehéz már akkor sem megcáfolni, amit lelkesen meg is tettek.

Nemcsak csillagászati kérdések merültek fel a csillag megjelenése kapcsán. Meg kellett választani olyan kérdéseket is, hogy vajon mit jelent ez? Isten akar-e valamit üzeni a feltűnő égi jelenséggel az emberek számára? Esetleg Jézus második eljövételét jelentené (ld. mágusok csillaga)?

Noha sok nyomtatott forrás maradt fent, amelyekből korabeli válaszokat kaphatunk e kérdésekre, nem minden jelent meg akkoriban sem nyomtatásban. Egy ilyen, eddig ismeretlen kéziratot talált Farkas Gábor Farkas az Egyetemi Könyvtárban, egy kolligátum hátuljára bekötött üres lapokra írva. A kézirat szerzőjét nem ismerjük, feltehetően magyarországi vagy erdélyi, német származású, 1572-ben éppen Wittenbergben tanuló diák írhatta.

Farkas könyvének — *Régi könyvek, új csillagok* — ez az új csillag a kiindulópontja. Az első három fejezet foglalkozik közvetlenül az objektummal. Az első fejezetben először ismerteti a kolligátumot, mely a kéziratot tartalmazza. Utána felsorol néhány olyan égi eseményt, melyet az 1572. évi szupernóva feltűnése után főleg a klasszikus irodalomból vettek, és amelyek hasonló jelenségek lehettek. Néhányuk számunkra nyilvánvalóan nem lehetett az. Ilyen például a hiányzó Pleiád, melyet többek között Ovidius is megénekelt a *Fastiban*: „Számá ezeknek hat, bár hetet emlegetünk”, a hetedik lenne az, amelyik eltűnt.

A második fejezet az új csillag és az üstökösök kapcsolatát vizsgálja. Egy lehetséges elképzelés az volt, hogy a jelenség valójában nem csillag, hanem üstökös. Ez megoldotta a keletkezéssel és elmúlással kapcsolatos problémákat, ugyanis az üstökösöket a Hold alatti világban keletkezőnek, lényegében légköri jelenségnek tekintették. Itt azonban új nehézség jelentkezett, az üstökösök ugyanis könnyen megfigyelhetően mozogtak, míg az új csillag a másfél év alatt nem változtatta helyét. Farkas az ezzel kapcsolatos véleményeket is részletesen ismerteti. A terminológiai zűrzavar még a 18. században is megvolt, sokszor felcserélhetőnek találták az „új csillag” és „üstökös” kifejezéseket még abban az esetben is, amikor tisztában voltak a köztük levő lényeges különbségekkel.

A csillagászat magyarországi története iránt érdeklődők számára nagyon izgalmas a harmadik fejezet, ahol a Magyarországhoz kapcsolható megfigyelésekről olvashatunk. Sajnos közvet-

len, kortárs észlelésről nem tudunk, a kézirat az egyetlen korabeli említés, de ez nem megfigyelésen alapul. A szerzője három wittenbergi forrást használt, Caspar Peucer és Esrom Rüdinger előadásait és Friedrich Widebram prédikációját. A szöveg alapján nem feltétlenül értett meg mindent, vagy mire papírhoz jutott, a fejében már összekeveredtek a dolgok. Egy másik kortárs, aki említette az új csillagot, az ekkor már Boroszlóban élő Dudith András, aki több levelében is írt róla. A fejezet további része későbbi feljegyzéseket sorol fel: visszaemlékezéseket, históriákat, kalendáriumokat. Ilyen például az 1578-ban Kolozsvárott megjelent *Prognosticon*, melyet eredetileg egy évvel korábban Gdanskban jelentetett meg Wilhelm Misocacus. Ez lehet az új csillag első magyar nyelvű említése: „1572. Esztendőben Sigmond Lengyel Király halála vtán wy Czillag tetzéc meg nagy, Sz. András hauában...”. Igen érdekes a Bartha Lajos által talált, első ránézésre megdöbbentően korainak tűnő megfigyelések értelmezése. Szepesi Laczkó Máté krónikájában olvashatjuk, hogy: „1572. II. Rudolphus magyar királylyá koronáztatik 25. 7-bris Pozsonyban. Somlyai Báthori Zsigmond e tájban született. 28. 7-bris új csillag láttatik.”. Egy szeptemberi megfigyelés komoly problémákat okozna, mivel a szupernóvák megfigyelt fénygörbéjétől jelentősen eltérő fényváltozásra utal. Farkas azonban kimutatta, hogy az elméleti asztrofizika még sincs veszélyben, az új csillag együttes említése a koronázással és Báthori Zsigmond születésével — aki egyébként is tavasszal született — feltehetően a Carion-krónika táblázatának köszönhető, ahol ezek valóban egymáshoz közeli eseményeknek tűntek.

A negyedik és hatodik fejezet az égi jelenségek földi hasznosításáról hoz példákat. A klasszikus eset Julius Caesar csillaga, amit „természetesen” úgy kellett értelmezni, mint ami azt mutatja, hogy Caesar lelkét az istenek magukhoz veszik. Farkas idéz egy igen megdöbbentő esetet: a francia hugenotta Theodore Bèze egy epigrammát írt az új csillaghoz, melyben a néhány hónappal korábbi Sz. Bertalan éji mérszárláshoz kapcsolja azt. Ezt az epigrammát 1573-ban Londonban is kiadták, megváltoztatott utolsó sorral: „Es te véres Heródes, vigyázz!”, amit IX. Károly francia királyra értettek. És ezúttal a jóslat bevált, amikor eltűnt az új csillag, a király meghalt. A hatodik fejezet témája az 1595-ben megfigyelt új csillag értelmezése. Az európai és távol-keleti irodalom alapján szinte teljesen biztos, hogy se üstökös, se új csillagot nem láthattak Báthori Zsigmond 1595. őszi hadjárata során. Így tehát ebben az esetben bizonyos politikai s katonai célok elérése érdekében hivatkoztak egy olyan jelenségre, amelyről tudható volt, hogy nagy érdeklődést vált ki a csillagászok és asztrológusok között egyaránt.

Az ötödik fejezet a Magyarország egén megfigyelt (vagy megfigyelni vélt) jelenségekkel foglalkozik. Számos esetet felsorol, közöttük üstökös-megfigyeléseket – pl. Jakob Pribicer besztercebányai lektor könyvét az 1577. évi üstökösről, melyek meteorológiai jelenségek lehettek, pl. halo, amelyet több kilométer magasban lévő felhők jégkristályain megtörő fénysugarak hoznak létre.

A hetedik, utolsó fejezet a hazai csillagásztörténetben egyedülálló kutatást ír le. Kopernikusz *De revolutionibus* 1543-as és 1566-os kiadásának összes fellelhető példányát Owen Gingerich harvardi professzor évtizedek munkájával megvizsgálta, katalogizálta őket, feltárta a tulajdonosi bejegyzéseket és ahol lehetséges volt, ezek egymással való kapcsolatát. Hasonlóval próbálkozott Farkas is, a Kárpát-medencében említett példányok kapcsán. Ezek közül sok elpusztult, de így is sikerült olyan példányokat találnia, melyek még léteznek és melyekről Gingerich nem tudott.

A könyv végén találjuk a kézirat latin nyelvű szövegét és magyar fordítását (Barsi János és Farkas Gábor munkája). Utána öt igen hasznos táblázat következik. Az első háromban a Kárpát-medencében előforduló Kopernikusz-, Tycho- és Kepler-művek listáját találjuk. A negyedik táblázat a 16. században hazánkban megfigyelt üstökösöket sorolja fel, míg az ötödik táblázatban a bizonytalan, kétséges égi jelenségeket találjuk. Ezek lehetnek akár tényleges üstökösök, de meteorológiai jelenségek is, vagy csak egyszerűen téves megfigyelések. A táblázatok, főleg az utolsó kettő, nagyban megkönnyítik a korszakkal foglalkozó csillagásztörténész munkáját. A bibliográfia lenyűgöző, számtalan egykorú forrás mellett a legmodernebb szakirodalmat is tartalmazza.

A csillagásztörténetnek és a művelődéstörténetnek eddig kevés találkozási pontja volt Magyarországon. Farkas könyve új fejezetet nyithat: mindkét területet alaposan ismerve és felhasználva írta meg a könyvet. Komoly munkát fektetett abba, hogy a csillagászati fogalmakat helyesen használja, és ez az igyekezete teljes sikerrel járt. Csak remélhetjük, hogy folytatni fogja ilyen irányú kutatásait.

Zsoldos Endre

Gerhard Ammerer

DAS ENDE FÜR SCHWERT UND GALGEN?*Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787)*

Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 11. Wien 2010. 633 o.

NINCS TÖBBÉ BITÓFA ÉS PALLOS?*Törvényhozás és nyilvános diskurzus a halálbüntetés korlátozásáról rendes eljárásban II. József idején*

Gerhard Ammerer (szül. 1956) a Salzburgi Egyetem tanára, jogtörténész és az igazságszolgáltatás révén jól dokumentált bűnözők, szegények és a társadalom peremére szorult más csoportok kutatója. Jelen munkájával a Salzburgi Egyetem Jogtudományi Karán habilitált.

Franz de Paula von Zahlheim 33 éves hivatalnok házasságot ígért szeretőjének, Josefa Ambroknak, anyagi nehézségei miatt azonban meglepte őt, majd néhány nappal később meggyilkolta, és a holttestet egy ládában a padláson rejtette el. A rendes bírósági eljárásban halálos ítéletet mondtak ki Zahlheimre, aki még bízhatott II. József kegyelmében, hiszen a császár 1781-ben kiadott utasításában minden halálos ítélet végrehajtását felfüggesztette. Ebben az esetben azonban nem kegyelmezett: Zahlheimet 1786. március 10-én keréketörték, testét tüzes fogókkal csipkedték, kivégezték. A kegyelmet a hivatalnoki állás, a magasabb elvárásokkal társuló társadalmi státusz miatt tagadhatta meg tőle II. József, aki ezzel az esettel az állam szolgálva szembeni szigorának és különleges elvárásainak kívánt példát statuálni. Miközben a császár a hivatalnoknak nem kegyelmezett, addig például a hét és fél év alatt hat rablógylkosságot elkövető felső-stájerországi béres, Paul Reininger halálos ítéletét megváltoztatta: a vesztőhelyen jelet égettek testébe, három nap egymás után száz-száz botütést mértek rá, életfogytig börtönben leláncolva tartották, kenyéren és vizen, és negyedévente a többi rab előtt a gráci várbán fenyítették. (196–198.)

Zahlheim volt az egyetlen halálraítélt, akinek II. József egyeduralkodása idején, az 1780-as években nem adott kegyelmet, nem számítva az erdélyi román felkelés vezetőit, akiket Ammerer azonban nem említ meg, feltehetően mivel felettük nem rendes eljárásban bíróság, hanem gróf Jankovics Antal királyi biztos bizottsága ítélkezett. Hórát (Horea) és Kloskát (Cloșca) Gyulafehérváron 1785. február 28-án keréketörték és felnégylették, míg Krizsán (Crișan) a börtönben öngyilkos lett, így holttestén hajtották végre az ítéletet. Nem tudjuk, hogy a stájer béres, Reininger, meddig tengődött leláncolva kenyéren és vizen, és bánta-e, hogy kegyelmet kapott a császártól. John Howard, az "angol börtönreformok atyja" mindenesetre úgy vélekedett, hogy ilyen körülmények között a börtön elviselhetetlenül kemény büntetés, rosszabb a kivégzésnél. Howard 1778-ban és 1786-ban is több börtönt, dologházat és kórházat meglátogatott Bécsben és az örökös tartományokban, 1786 Karácsonyán két óra hosszat beszélgethetett II. Józseffel, akinek nyíltan, hízelkedés nélkül elmondhatta véleményét. (88–92.) A császárnak és tanácsadóinak azonban éppen az volt a célja, hogy a halálnál is elrettentőbb büntetéssel kísérlejenek gátat szabni a bűnözésnek.

A halálbüntetés eltörlését a Felvilágosodás sem valamiféle filantróp lelkesedésből javasolta, hanem éppen csökkenő elrettentő ereje miatt. A borzalmasabbnál borzalmasabb testi büntetések, kínzások inkább vásári látványossággá emelték a kivégzést, miközben a büntetés haszna, azaz visszatartó ereje egyre kisebbnek tűnt. Cesare Beccaria, a halálbüntetés eltörlésének leghatásosabb szószólója sajátos költség-haszon számítás alapján érvelt: a büntetésnek nagyobb haszna kell lennie, mint a bűnelkövetéssel megszerezhető haszon, illetve a társadalomnak okozott kár. A büntetés célja, hogy a társadalomban minél többek haszna és boldogsága érdekében a bűnözést csökkentse. A büntetésnek nem szabad a szükségesnél keményebbnek lennie; a büntetéssel azt kell elérni, hogy a tettet megakadályozza újabb büntetett elkövetésében, másokat pedig visszatartson a bűnelkövetéstől, tehát minél kisebb költséggel (büntetéssel), minél nagyobb hasznot (elrettentő hatást) eredményezzen. Bár emberbaráti szempontok is megjelennek a büntetés meghatározása során, például az emberi testet lehetőség szerint megkímélő büntetési módok választásában, maga Beccaria is elismerte, hogy a csak rendkívül kivételes esetekben alkalmazható halálbüntetés helyett javasolt életfogytig tartó kényszermunka valójában keményebb büntetés. A milánói gróf rövid, de annál hatásosabb munkája A bűnökről és a büntetésekről 1764-ben jelent meg olaszul, és néhány éven belül számos nyelvre lefordítva valóságos bestseller lett (magyar fordítása

1834-ben jelent meg először). A Habsburg monarchiában nem csak a távoli Lombardiában, hanem Bécsben udvari és udvar-közelben is megfogalmazódtak hasonló gondolatok, különösen Joseph von Sonnenfels lépett föl elhatározottan előadásában és írásaiban. (49–60.)

Uralkodók és államférfiak is programjukra vették a büntetőjog megújítását, a kínvallatás és a halálbüntetés eltörlését. I. Erzsébet orosz cárnő 1741-ben megkoronázása alkalmából ígéretet tett, hogy nem alkalmaz halálbüntetést, és ezt 1753-ban kiadott rendeleteivel is megerősítette. Utóda, II. Katalin 1767-ben megfogalmazott, de soha meg nem valósított törvényhozási programjában (Nakaz) a büntetőjog reformját jelentős részben Beccaria nézeteire alapozta, sőt őt magát is igyekezett Szentpétervárra csalogatni. Thomas Jefferson hosszú részeket másolt le Beccaria művéből, és a halálbüntetés határozott ellenzője lett, III. Gusztáv svéd király pedig 1772-ben megtiltotta a kínvallatást. A legnagyobb lépést azonban ezen az úton a büntetőtörvénykönyv megújításával II. József a Habsburg monarchiában és öccse, Péter Lipót (a későbbi II. Lipót) Toszkána nagyhercegeként tette meg.

II. József büntetőjogi reformja megfontolt és hosszadalmas egyeztetések során alakult ki, semmiképpen sem kapkodó és hirtelen elhatározásból született. Beccaria érveit követve a társuralkodó már 1775-ben felvetette a halálbüntetés korlátozásának lehetőségét, és erről édesanyját, Mária Teréziát is meggyőzte (66.). Már ez is jelentős lépés volt, hiszen Mária Terézia 1769 februárjában kiadott büntetőtörvénykönyve, a Constitutio Criminalis Theresiana 42 cikkelye helyezte kilátásba a halálbüntetést, például istenkáromlásért és más Isten elleni cselekedetekért (56–60. cikkely), állam elleni bűnökért, köztük például a bírók és hivatalnokok megvesztegetéséért (61–73. cikkely), legkülönbözőbb szexuális cselekményekért (74–82. cikkely), élet (83–92. cikkely) és tulajdon elleni bűncselekményekért (94–99. cikkely), végül pedig a becsület ellen irányuló cselekedetekért (101–102. cikkely) (41–42.). Egyeduralkodása kezdetén, 1781. február 2-án adott utasítást II. József a Legfelső Bíróságnak (Oberste Justizstelle), hogy vizsgálja meg a halálbüntetés helyettesítésének lehetőségeit, majd egy hónappal később titkos utasításban felfüggesztette a halálos ítéletek végrehajtását, és egy újabb hónappal később, 1781. április 13-án a polgári jog kodifikációs munkálataira korábban létrehozott udvari bizottságot (Kompilationshofkommission) utasította a büntetőtörvénykönyv felülvizsgálatára (81–82. oldal). Az udvari bizottságon belül három főből álló grémiumra bízta a részletes javaslatok kidolgozását: Josef Ferdinand Ritter von Holger (1706–1783), Karl Anton Freiherr von Martini (1726–1800) és Franz Georg Ritter von Keel (1747–1799) a korabeli Bécs legtekintélyesebb jogi és közigazgatási szakemberei közé tartoztak. Holger 1751-ben a bécsi egyetem rektora is volt, és dolgozott Mária Terézia büntetőtörvénykönyvéen is. Martini a bécsi egyetemen a természetjog professzora, Mária Terézia több gyermekének, köztük Lipótnak is tanára, számos jogi szakkönyv és tankönyv szerzője, 1759 óta a közigazgatásban is jelentősebb feladatokat kapott. Keel volt a legfiatalabb, Sonnenfels tanítványa, nagy munkabírási hivatalnok, 1777-ben a Magyar Udvari Kancellárián is dolgozott, majd Mária Terézia a Legfelső Bíróságra helyezte át. Keel minden esetben lehetségesnek látta a halálbüntetés eltörlését, míg Holger és Martini bizonyos különleges esetekre, például amennyiben a közbiztonság védelme másképpen nem biztosítható, javasolta korlátozni a halálbüntetést. A három részletes szakvélemény alapján az udvari bizottság 1781. december 1-jére készítette el a büntetőtörvénykönyv alapelveiről szóló felterjesztését, melyre II. József a reá jellemző módon részletekbe is menő döntésekkel válaszolt. Ammerer ezeket a dokumentumokat részletesen ismerteti, elemzi és függelékben közli is (112–180. és 437–561.). Annak ellenére, hogy az udvari bizottság az alapelvek kidolgozása mellett már 1781 nyarán-őszén megkezdte a büntetőtörvénykönyv megszövegezését, a munka lassan, több hónapos szünetekkel haladt elsősorban a bizottságon belül, illetve más díkasztériumokkal és a császárral folytatott körületekintő egyeztetéseknek köszönhetően. Érdekes kiemelni, hogy a szöveg végső formáját Sonnenfels alakította ki, aki azonban nem egyszer oly mértékben túllépett a stilszta szerepén, hogy II. József kénytelen volt őt figyelmeztetni (292. oldal). A bűnügyeket (184 §) és a „politikai” azaz rendészeti szabálysértéseket (82 §) elkülönítő törvénykönyv korrigált szövegét Sonnenfels 1786 Szilveszterén adta át a császárnak, aki még néhány apróbb módosítást eszközölt, majd az új büntetőtörvénykönyvet (Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung avagy Josephinisches Strafrechtsgesetzbuch, JStG) 1787. január 13-i dátummal hagyta jóvá, és 1787. április 2-i pátenssal hirdette ki. Ammerer ezt a több éves folyamatot részletesen bemutatja, és ezen belül egyes bűncselekmények, például a gyermekgyilkosság megítélésére külön is kitér (232–322.).

II. József öccse, Péter Lipót toszkánai nagyherceg hasonló tevékenységét Ammerer rövid alfejezetben mutatja be (323–332.). Lipót trónra lépésekor 1765-ben felfüggesztette a halálbünte-

tések végrehajtását, majd 1771-ben egy titkos utasítással el is törölte ezt a büntetésnemet. 1774-ben kezdte meg egy új büntetőtörvénykönyv kidolgozását, melyet személyesen irányított, és bécsi szakemberekkel, köztük egykori tanárával, Martinival is konzultált, illetve bátyját is folyamatosan tájékoztatta. Ammerer szerint Lipót személyes hatása lehetett, hogy II. József végül a rendes eljárásban a halálbüntetés eltörlése mellett döntött. Erre a döntésre ugyanis először egy olyan dokumentum utal, mely a császár 1783 decembere és 1784 márciusa között tett itáliai utazása után, 1784 áprilisában keletkezett (303.). Péter Lipót toszkánai büntetőtörvénykönyve (*Riforma della legislazione criminale toscana* avagy *La Leopoldina*) végül 1786. november 30-án jelent meg, így alig másfél hónappal előzte meg II. József törvénykönyvét. Bár a két jogi mű végeredményében hasonló, az indíttatás lényegesen eltérő. Lipót ugyanis nemcsak a Felvilágosodás gondolkodóinak, elsősorban az itáliai és francia szerzőknek a véleményét mérlegelve szabta meg a különböző bűnökre alkalmazandó büntetések formáját és mértékét, de a kor törvényhozói között egyedülálló módon empirikus adatok, az 1765 és 1782 között gyűjtött toszkánai bűnügyi, illetve bírósági statisztikák elemzésére is támaszkodott. A büntetés céljai között is nagyobb hangsúlyt kapott a nevelés, azaz annak a reménye, hogy a bűnöző a társadalomba megjavult és hasznos polgárként térhet vissza (*“la possibile speranza di veder tornare alla Società un Cittadino utile, e corretto”* 328.).

II. József büntetőtörvénykönyve a Habsburg monarchia minden országában és tartományában bevezetésre került, magyarországi alkalmazására a latin fordítást ívenként egy dukát fizetséggért Szekeres Athanáz győri származású orthodox majd katolikus pap (Ammerernél tévesen „Abbé Szetieres” 336.) készítette el, aki Bécsben főként magyar könyvek cenzoraként dolgozott. II. József már 1782. szeptember 23-án rendelkezett a büntetőtörvényszékek szervezetének átalakításáról és a büntetésvégrehajtás (börtönök) javításáról elsősorban Galícia vonatkozásában. Ez a munka 1787-ben felgyorsult, és elkészültek a részletes tervek is, azonban a magas költségek miatt a török háború kezdetével az uralkodó felfüggesztette a végrehajtást, majd pedig utóda, II. Lipót vissza is vonta (339–356.). Értékesek és érdekesek a cseh-osztrák örökös tartományok 1775–1784 közötti bűnügyi statisztikai adatai, melyeket a bírósági szervezet területi optimalizálásához használtak föl (342.). Több évi munka után elkészült ugyanakkor a büntetőügyek eljárásrendje (*Allgemeine Kriminal-Gerichtsordnung*, KGO), mely 1788. augusztus 1-jén lépett hatályba (356–360.).

A halálbüntetés korlátozásának, illetve eltörlésének szándéka természetesen felvetette az azt helyettesítő büntésnemek kérdését. A minták (84–111.) ismét Itáliából érkeztek, egyrészt Lipót Toszkánájából, másrészt a Habsburg monarchiához tartozó Lombardiából (Milánói és Mantovai Hercegségekből), melynek központi igazgatását Bécsben Kaunitz tartotta a kezében. Pisa városában alkalmazott büntetésnemekről, az úgy nevezett „pisi rendszerről” készült, a büntetőeszközöket, az elítéltek ruházatát, a nyilvános munkavégzés eszközeit, köztük a kordét, melyhez hozzáállcolva például téglát vagy tűzfát szállítottak, de még a börtönben való alvásakor a láncolás pontos módját leíró és ábrázoló színes, részletgazdag rajzokat már 1781 nyarán kézhez kapták a büntetőtörvénykönyv reformját megkezdő három fős grémium tagjai. Kaunitz révén ugyancsak példaként szolgált a Milánóban 1766-ban létrehozott új börtön, melynek rabjai napi tíz órán keresztül a város utcáit takarították a Bernben is alkalmazott, és Howard leírásában széles körben ismert módon. A halálbüntetés helyett korábban szokásos szigorú büntetésnemek (*poenae extraordinariae*) a 18. században háttérbe szorultak, alkalmazhatatlanná váltak a Habsburg monarchiában (45–48.). A véderőművek építése és fenntartása elsősorban Magyarországon a török háborúk elűtével már nem igényelt munkaerőt. A gályarabság lehetőségét 1671 után a Velencével megromló kapcsolat szüntette meg, bár Nápoly megszerzésével (1714) ismét nagyobb számban küldtek elítélteket a földközi-tengeri gályákra, míg végül Mária Terézia büntetőtörvénykönyve megszüntette ezt a büntetést. A kényszerbesorozást ugyanakkor mindvégig inkább enyhébb büntetésként, például csavargók esetében, sőt bizonyos esetekben kegyelemként alkalmazták.

A halálbüntetést helyettesítő büntetésnemek új infrastruktúrát igényeltek, ennek megteremtése pedig jelentős költséget jelentett. A Habsburg monarchiában 1671-ben létesült az első dologház a bécsi Lipótvárosban, azonban több mint száz évvel később sem álltak rendelkezésre elegendő férőhellyel és megfelelő felszereltséggel rendelkező ilyen intézmények, így Mária Terézia 1777-ben illetve 1778-ban többek között erre hivatkozva utasította el a halálbüntetés korlátozását (67–78.). Miután pedig erre mégis sor került, és az 1780-as években sem vállalta a kormányzat a fegyintézetek, börtönök és dologházak építésének, illetve bővítésének költségeit, a túlszűfoaltság elviselhetetlen méreteket öltött, és ezzel együtt a javító-nevelő cél megvalósíthatatlanná vált (379–382.). II. József felfogásában azonban nem is ez a cél, hanem az elrettentés volt az el-

sődleges. Ammerer joggal veti fel a kérdést, és ez indokolja a könyv címében a kérdőjelet is, hogy II. József büntető törvénykönyve valóban véget vetett-e a halálbüntetésnek, amikor a helyettesítő büntetésnek ténylegesen az elítéltek kikerülhetetlen fizikai és társadalmi megsemmisüléséhez vezettek. A császár magyarországi útja után, 1783. május 27-én adott utasítást arra, hogy elítélteket Magyarországon hajóvontatásra kell alkalmazni (383–392.). Az ötlet nem II. Józseftől származott, ezt büntetésnemet korábban Sonnenfels és Martini is javasolta. A Hajózási Hivatal (Schiffamt) ugyan kételkedett abban, hogy az elítéltek képesek lesznek szakszerű munkavégzésre, és azt javasolta, hogy inkább az erdélyi sóbányákba küldjék őket, melyet a Magyar-Erdélyi Udvari Kancellária és több államtanácsos is támogatott. II. József azonban ebben a kérdésben is hajthatatlan maradt, és elrendelte, hogy Zimony, Szeged, Bród és Sziszek valamint Gradisca mellett ötven-ötven elítéltnak biztonságos, földalatti szálláshelyet alakítsanak ki. A hajóvontatóknak természetesen lángra verve, télen-nyáron a szabadban kellett dolgozniuk és aludniuk is, olyan körülmények között, melyek rövid időn belül a biztos halált jelentették. Korabeli statisztikák szerint 1784 és 1786 között a hajóvontatásra ítélték több mint fele meghalt (510 fő közül 261). A Magyarországra szállítással azonban csökkent a büntetés elrettentő hatása, hiszen nem ott bűnhődtek, ahol korábban bűnöztek. Ezt a hatást pótlandó, a kormányzat rendeletben hozta nyilvánosságra, milyen büntetéseket, szenvedéseket kell a hajóvontatásra ítélteknek elviselniük. Érdekes párhuzamként hozzáfűzném: egy nappal e dekrétum kelte után, 1787. május 13-án futott ki az "Első Flotta" Portsmouth kikötőjéből, hogy 696 fegyencet, nőket és férfiakat, valamint az őket kísérő tengerészeket, katonákat és családtagjaikat telepesként Ausztráliába szállítsa. A halálbüntetést helyettesítő kemény börtönbüntetés (392–396.) során az elítéltet nyakán, kezén és lábain nehéz láncokkal a falhoz és a padlóhoz rögzítve ablaktalan helyiségben tartották, fekhelye egyszerű deszka, étele és itala csak kenyér és víz volt, és senkivel, még közvetlen hozzátartozóival sem beszélhetett. A szökését is megakadályozandó alkalmazták a megbélyegzést is, enyhébb esetben a bal vállon, illetve hátán, súlyosabb esetben (30 évnél hosszabb börtön esetén) az arcon. Az olajjal és festékkel bekenett izzó vashélyget mélyen a húsbá égették, majd a sebet puskaporral behintették. Aki ilyen jelet viselt magán, természetesen a társadalom kivetettje lett, a társadalomba való visszatérése teljes mértékben ellehetetlenült, ha egyáltalán túlélte a börtönbüntetést.

A józsefi büntetőtörvénykönyv a halálbüntetést rendes eljárásban törölte el, rögtönítelő bíróság azonban kiszabhatott halálós ítéletet (396–401.). Ilyen eljárásra a kerületi előljárónak (Kreishauptmann), Magyarországon és Erdélyben a kerületi biztosnak volt joga abban az esetben, ha felkelést vagy zavarogást fegyverrel kellett szétoszlatni. A felmentő vagy halálós ítéletet 24 órán belül kellett meghozni. Ha ez nem volt lehetséges, az ügyet rendes büntetőeljárásban kellett tárgyalni. Rögtönítelő bíróság alkalmazására került például sor 1787 júliusában a magyar-erdélyi határ mentén garázdálkodó rablóbandák felszámolása érdekében. Ammerer kiemeli, hogy II. József felfogása a rögtönítelő bíróságról alapvetően megváltozott: 1781-ben még a rögtönítelő bírások alkalmazásának korlátozásáról rendelkezett, azonban a 1788-ban hatályba lépett büntetőügyi eljárásrend (KGO 239. §) kiterjesztette a rögtönítelő bíraskodás alkalmazhatóságát elrettentésként rablás, gyilkosság és gyújtogatás esetére is ott, ahol az ilyen bűncselekmények nagyon megszorodtak, és ezért a területet válságövezetnek nyilvánították. Ezzel természetesen tágabba nyílt a kiskapu a halálbüntetés alkalmazhatósága előtt.

II. József egyeduralkodása köztudottan a közvélemény meglevenedésének időszaka. Ammerer külön figyelmet szentel a büntetőjog reformját, a büntetésvégrehajtást és különösen a halálbüntetés kérdését pro és kontra tagláló tudós és népszerű munkáknak, brosúráknak, pamfletnek és újságcikkeknek (181–229. és 361–372.). Egy új irodalmi műfaj is születik ebben a korban, mégpedig a bűnözők élettörténetét, sorsát ábrázoló történetek. A józsefi büntetőtörvénykönyv és még inkább a büntetés végrehajtás gyakorlata bőséggel kínált lehetőségeket a császár bírálataira, például Franz Xaver Huber parodisztikus regényeit, Schlendrian úr Tropos város főbírájának történeteit kifejezetten a büntetőügy kérdéseire hegyezte ki. Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy II. József kormánya is értett a közvélemény alakításához, és rendelt politikáját támogató vagy népszerűsítő munkákat.

Ammerer könyvének zárófejezetében áttekinti a büntetőügy alakulását II. József halála után (403–427). II. Lipót a Toszkánában megkezdett munkát folytatva a büntetőjog átvizsgálásába és módosításába kezdett (az illetékes bizottság élén Martini állt), és felszámolta a II. József-kori büntetőügy legembertelenebb módszereit: megszüntette a hajóvontatást, a megbélyegzést, a nyilvános korbácsolást és a leláncolást, emberségesebbé tette a börtönbüntetést, például elrendelte, hogy a rabok mindennap meleg ételt is kapjanak és szalmazsákon alhassanak. Lipót korai ha-

lála után II. (I.) Ferenc folytatta a büntetőjog reformját. A halálbüntetés kérdését azonban a francia forradalom, majd a jakobinus mozgalom új megvilágításba helyezte: az új büntetőtörvénykönyv 1793. januári tervezete már tartalmazza a halálbüntetés lehetőségét, az 1795. január 2-i rendelet pedig módosította a józsefi büntetőtörvénykönyvet, és a felségárulás esetére ismét bevezette a halálbüntetést. Ezek után fordulat (Ammerer megfogalmazásában „der reaktionäre Diskurs”) következett be a büntetőtörvénykönyv munkálataiban, 1796-ban betegség miatt Martini is átadta vezető szerepét, míg végül 1803. szeptember 3-án került kiadásra a Franciscana, II. (I.) Ferenc büntetőtörvénykönyve (Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Uebertretungen), mely 1804. január 1-jén lépett hatályba.

Ammerer munkájának szokásosnál terjedelmesebb ismertetését indokoltan vélem annak érdekében, hogy eredményei szélesebb hazai olvasóközönséghez is eljuthassanak. Félek, kevesen fognak ugyanis belevágni egy több mint hatszáz oldalas német nyelvű jogtörténeti munka olvasásába, feldolgozásába. Ugyanakkor Ammerer könyve fontos. A szerző a már rendelkezésre álló szakirodalom és alapos levéltári kutatások alapján részletesen rekonstruálta a büntetőügy józsefi reformját és a halálbüntetéssel kapcsolatos állásfoglalásokat. A halálbüntetés körüli vita ma is aktuális, ismét és ismét fellángol különösen egy-egy megdöbbentő bűnesetet követően. A 18. században megfogalmazott érvek, vélemények és tapasztalatok megkerülhetetlenek, megismerésük nélkülözhetetlen azok számára, akik állást akarnak foglalni ebben a kérdésben.

Szántay Antal

Csikány Tamás – Eötvös Péter – Németh Balázs

A SZABADSÁGHARC KÉZI LŐFEGYVEREI 1848–1849

(Kossuth Kiadó, Budapest, 2012. 123 o.)

Új, ám teljesen egyedi 48-as kötet jelent meg. *Csikány Tamás* hadtörténész, az 1848–49. évi szabadságharc történetének ismert kutatója és két szerzőtársa, *Eötvös Péter* és *Németh Balázs* a korabeli cs. kir. hadsereg, illetve a honvédsereg alapfegyverének számító gyutacsos kézi lőfegyverek történetét mutatja be. Ahogy maguk a szerzők is megjegyzik kötetük előszavában, a kémiai gyújtású lőfegyverek eme típusáról Magyarországon még nem jelent meg ilyen részletességű, levéltári alapkutatásokon és fegyverpróbákra alapuló összefoglaló munka, pedig a szabadságharc összecsapásait, harcászatait nem lehet teljesen megérteni a korabeli lőfegyverek hatásmechanizmusának, hatékonyságának pontos ismerete nélkül. Így ez a kötet mindenképpen hiánypótlónak számít.

Az első fejezetet, ami a gyutacsos fegyverek kialakulásának és rendszerbe állításának történetét mutatja be, *Eötvös Péter* jegyzi. A szerző először a 19. század elején alkalmazott kovás gyújtású fegyvereket és működésüket ismerteti, azok hiányosságaival és problémáival együtt. Ezeknek a problémáknak a kiküszöbölésére indított kísérletek (illetve a kémiai felfedezések) vezettek el a kémiai gyújtású fegyverek kialakításához, amelyek közül végül a lőkupakos (csappantyús) fegyverek terjedtek el a kontinensen, először a polgári lakosság körében; ám 1825–1840 között az európai hadseregek többsége is áttért az új rendszerre. A cs. kir. haderő azonban némileg más utat választott. Köszönhető volt ez egyrészt a katonai vezetés húzódozásának az új megoldásoktól, illetve a birodalom nehéz anyagi helyzetének, amely nem tette lehetővé több százezer lőfegyver teljes cseréjét. Ezért jött kapóra Giuseppe Console, milánói cs. kir. vámtiszt szabadalma, aki 1831-ben feltalálta a gyutacsot, amelyet először a lövegek elsütésénél alkalmaztak. 1833-ra azonban elkészült a kézi lőfegyverek kémiai gyújtását szolgáló gyutacsos lakattal is, amelynek csapatpróbái 1835-ben kezdődtek meg. Mivel a csapatpróbákra a gyutacsos lakattal ellátott lőfegyverek messze jobb teljesítményt nyújtottak a kovásoknál, és az új gyújtásra a kovás lakat némi módosítással átalakítható volt, ezért V. Ferdinánd császár 1836. január 9-én kelt rendeletében először a vadászcsapatok, majd a teljes gyalogság átfegyverzésére adott utasítást. Azonban a huzamosabb használat során kiderültek a Console-lakat és töltény hibái, hiányosságai a lőkupakos rendszerrel szemben. Ezért báró Vincenz Augustin cs. kir. altábornagy 1840-ben először jelentősen átalakította, majd 1842-ben teljesen megváltoztatta az eredeti lakatot és a töltényt. Mivel így már a gyutacsos gyújtás hatékonysága alig maradt el a lőkupakos mögött, ezért az 1842 M

gyutacsos perkussziós gyalogsági puská lett a cs. kir. gyalogság alaplőfegyvere. Az új gyűjtásra néhány éven belül a cs. kir. hadsereg összes lőfegyverét átszerelték.

A második fejezet az 1842 M mintájú sima csövű gyutacsos perkussziós gyalogsági puská báró Vincenz Augustin cs. kir. altábornagy általi leírását tartalmazza. Az 1841-ben a cs. kir. hadsereg állománya számára kiadott, minden részletre kiterjedő alapos füzetet *Eötvös Péter* szabatos, szakszerű fordításában olvashatjuk. A részletes, az alkatrészek pontos bemutatását szolgáló korabeli ábrákkal gazdagon illusztrált leírásból kiderül, hogy milyen bonyolult is volt az új lőfegyver. A katonáknak nemcsak az új működési elvet kellett ismerniük a megfelelő fegyverhasználatához, hanem az egyes alkatrészek pontos helyét is, hogy az altábornagy által előírt rendszeres karbantartáshoz fegyvermester nélkül is szét- és össze tudják szerelni puskájukat, hogy az a lehető leg-hosszabb ideig működőképes legyen.

A harmadik fejezet a 19. század közepén alkalmazott harcászatot mutatja be. *Csikány Tamás* a bevezetésben röviden meghatározza a „harcászat” szó korabeli jelentését, amely ekkor egy hadtest, illetve az annál kisebb kötelékek, valamint az egyes katonák harcának leírására szolgált. Előbb a gyalogság harcászataát mutatja be; kezdve az egyes katonák egyéni harcától egészen a nagyobb kötelékek küzdelméig bezárólag. Itt részletesen ismerteti a korabeli lőfegyverek hatékonyságát, illetve az erre alapuló harctevékenységet; az egyes katonák harcát gyalogosok és lovasok ellen. Ezután mutatja be a gyalogság alapvető harcászati egységének számító zászlóalját, annak előírt tisztikarával és belső felépítésével együtt; majd a zászlóalj nyílt és zárt harcrendjeinek ismertetése, alkalmazásuk mikéntjének leírása következik. A következő részben a lovasszázad, illetve az egyes lovas csapatnemek felépítését, felszerelését és alkalmazását mutatja be a szerző; sorba véve itt is a különböző harcrendeket. A fejezetet a fegyvernemek együttműködésének, azaz a dandárok, hadosztályok és hadtestek korabeli harcmódjának a leírása zárja.

A negyedik, egyben legnagyobb fejezet az 1848–49. évi szabadságharc tűzfegyvereiről és töltenyeiről szól. *Németh Balázs* elsőként a kézi lőfegyverek beszerzését és magyarországi gyártását ismerteti. Itt először a magyarországi hadiipar fejletlenségét mutatja be, ami arra kényszerítette az 1848 tavaszán megalakuló első magyar felelős kormányt, hogy a megszervezendő nemzetőrség fegyverzetét elsősorban beszerzésekből fedezze. A szerző sorra veszi a cs. kir. rakétákról, külföldről, a civil lakosságtól, valamint a hadizsákmányból szerzett fegyvereket, és megállapítja, hogy mindezekből csak a nemzetőrség, majd később a honvédség egy részét sikerült felszerelni, mielőtt 1848 őszén a fenti lehetőségek jórészt kimerültek. Ezt követi az 1848-ban alapított Állami Országos Fegyvergyár pesti, nagyvári, szegedi és aradi tevékenységének, illetve a kisebb puská- és lőszergyártó üzemek tevékenységének ismertetése, amelyek, ha megfelelő mennyiségű és minőségű puskát nem is tudtak gyártani, de kellő számú lőszerezéssel és gyutaccsal (illetve lőkupakkal) szinte a harc végéig ellátták a csapatokat. A következő rész a gyutacsos fegyverek töltenyeiről szól. Részletesen bemutatja azok felépítését, gyártását, a hozzájuk használt hadi lőporokkal, gyutacsokkal együtt, és ismerteti a korabeli lőkupakokat is. Ezt a részt a korabeli lövedékek (köztük a kevésbé ismert, 1847-ben bevezetett cilindro-konikális lövedék) leírása zárja. A következő szakasz a katonától és a fegyvertől elvárt pontosságról értekezik. A szerző itt bemutatja a korabeli simacsövű gyalogsági puskák hatékonyságát, a korabeli szabályzatok alapján részletesen ismerteti a fegyver megtöltését és a korabeli lőgyakorlatokat, illetve összefoglalja a szuronyharc elemeit.

A következő nagyobb egység a cs. kir. hadsereg és természetesen a magyar honvédség gyalogsága és lovassága, valamint összefoglalóan a cári orosz hadsereg által használt lőfegyvereket és töltenyeiket ismerteti. A szerző itt részletesen elemzi az 1842 M sima csövű gyalogsági puskát, az 1842 M és az 1849 M huzagolt csövű kamrás puskát, az 1842/48 M huzagolt csövű vadászkarabélyt (ennél a résznél röviden ismerteti a vadászok felszerelését és harcászataát is). Ezután az 1798 és 1798/28 M sima csövű kovás lovassági pisztolyt, az 1844 M sima csövű gyutacsos lovassági pisztolyt és az 1798 M és az 1807 M sima csövű kovás, valamint az 1851 M sima és huzagolt csövű kamrás gyutacsos lovassági karabélyokat mutatja be (ennél a résznél szintén van egy rövid ismertető a huzárók felszereléséről és harcászataáról is). Majd összefoglalóan szól a cs. kir. 1838/42 M kadétpuskáról, a honvédsereg töltenyeiről, a tisztításról és karbantartásról. Ezt követi a cári hadsereg kovás, illetve lőkupakos fegyvereinek leírása; különös tekintettel az 1845 M sima csövű lőkupakos gyalogsági puskára, valamint az 1843 M huzagolt csövű (liege-i) vadászkarabélyra. Ezt a részt honvédfegyverek fegyverletételt utáni sorsát ismertető betét zárja.

A fejezetet végén található a kötet egyik legérdekesebb része, amely a szabadságharc fegyvereivel végrehajtott lövészet eredményeit mutatja be. A szerző itt ismerteti a vizsgálat szem-

pontjait, módszereit, a felhasznált alapanyagokat és a távolságokat. Három fegyvert sikerült kipróbálni: az 1842 M sima csövű gyutacsos gyalogsági puskát, az 1849 M huzagolt csövű kamrás puskát és az 1844 M sima csövű gyutacsos lovassági pisztolyt. A 19. század korabeli szabályzatoknak megfelelő lövészetben sikerült igazolni az akkori eredményeket: a sima csövű gyalogsági puskából kilőtt lövedék kb. 600 méterig alkalmas emberélet kioltására (kérdéses, hogy vajon mégis miért terjedt el a mai szakirodalomban, hogy 250-260 méter után az ólomlövedék elveszti átütő erejét), illetve a huzagolt csövű kamrás puskából 112 méterre is jó eredménnyel lehet célzott lövést leadni.

A kötetet a régi mértékegységek átváltását tartalmazó táblázat, összefoglaló bibliográfia, a szerzők életrajza, valamint a képek forrásjegyzéke zárja. (A vonatkozó lábjegyzetek az egyes fejezetek után találhatók.)

A könyvben, mint munkában előfordulnak nyomdahibák, elírások és sajnos tárgyi tévedések is. A „császári és királyi” megnevezést inkább 1867 után szokás használni; itt helyesebb a „császári-királyi” (14. o.). 1835-ben még nem létezett „6. császári vadászezred”; valójában a cs. kir. 6. tábori vadászászlóaljról van szó (15–16. o.). Báró Vincenz Augustin 1835-ben (16. o.) és 1838-ban (18. o.) sem lehetett már tábornaszernagy, hiszen az általa 1841-ben megjelentetett fegyverleíró füzetben is még csak altábornagynak címezte magát (23. o.). A „HKR” rövidítés feloldására inkább az „Udvari Haditanács” és nem az „Udvari Katonai Tanács” kifejezés használatos (22. o.). A vértéseknek századonként 16 sima és nem huzagolt csövű karabélyuk volt, még a dragonyosoknál századonként 8 fő huzagolt csövű, míg a többi lovas sima csövű karabéllyal volt felszerelve (40. o.). Carl von Clausewitzre való hivatkozásnál elmaradt a vonatkozó mű címe (44. o.). A szerző (*Németh Balázs*) által a szövegben sugalltakkal ellentétben Széchenyi István sosem volt az első felelős magyar kormány hadügyminisztere (45–46. o.), és az itt szereplő „tíz zászlóaljnyi nemzetőrség” valójában az első tíz honvédszászlóaljat jelenti (46. o.). Sztankó Soma nem „igazi kalandor” volt (46. o.), hanem főhadnagyi rangban gróf Batthyány Lajos miniszterelnök nemzetőrségi titkára, aki illetlen minőségében hivatalos úton ment nyugatra fegyvert vásárolni. (Angliában és Belgiumban összesen 24355 darab lőpukasz fegyvert és 3812000 lőpukaszt vásárolt, amit a kormány teljesen ki is fizetett. Az utolsó kettő elkobzott szállítmány kivételével (kb. 6530 puskasz és 800000 lőpukasz) a többi szállítmány megérkezett Magyarországra.) Sztankó nem vásárolt 9000 kovás puskát Bécsből (46. o.); ezek valószínűleg Georg Marziani ezredes, a magyar hadügyminisztérium felfegyverzési osztálya vezetője által kötött szerződés keretében kerültek az országba. Ivánka Imre nem a 2. honvédszászlóalj hadnagya volt (46. o.), hanem századosa, és Sztankó kiküldetése után a miniszterelnök új nemzetőrségi titkára, majd őrnagyi rangban az önkéntes mozgó nemzetőrség váci táborának parancsnoka. Sztankó elkerülte azt a szomorú sorsot, amit a szerző szánt neki: a leírattal ellentétben 1848 végén nem fogták el a galíciai határon és nem tűnt el az ismeretlenség homályában (47. o.), hanem a lőpukagyártó gépekkel egyetemben megérkezett Pestre, majd Láhner György munkatársaként részt vett az üzem beindításában Pesten, majd Nagyváradon. 1849. január végén őrnaggyá léptették elő és a 49. honvédszászlóalj parancsnokaként harcolt a szabadságharcban. „Csányi László” helyesen „Csány László” (47. o.) és nem „a külföldi beszerzések koordinálásával megbízott kormánybiztos” (ilyen beosztás nem létezett), hanem a feldunai hadsereg kormánybiztosa volt a jelzett időszakban, és e minőségében (mint minden határszéli kormánybiztos) foglalkozott fegyverbeszerzéssel is. A 16. lábjegyzetnél (49. o.) a hivatkozott munka szerzője nem „Borus András”, hanem „Borus József” (116. o.). „Koronás Kossuth-címer” nem létezett (51. o.), a jelzett időszakban pedig Ulrich Ágoston már százados, és nem főhadnagy volt (53. o.). „Görgey Artúr” helyesen „Görgei Artúr” (58. o.). A Cornides-féle szepesi vadászcsapat aligha lehetett „9. vadászászlóalj” néven a reguláris hadsereg része (85. o.), mivel hivatalosan a reguláris honvédvadászokat ezredkebe, ezen belül kétszázados osztályokba szervezték és így is számozták, míg az önkéntes vadászokból alakuló csapatok/zászlóaljak nem számot, hanem parancsnokuk vagy illetőségük nevét viselték. A „lőpótlékező osztály” (94. o.) helyesen inkább „pótlóvadászi osztály”. Kérdéses, hogy három vagy négyféle méretű kadétpuska volt-e (96. o.)? 1849 elején a cs. kir. hadsereg mind létszámban (a nemzetiségi felkelők nélkül is), mind pedig felszerelésben és fegyverzetben fölényben volt a honvédsereggel szemben, és ez szabadságharc végéig így is maradt, ellentétben a szerző állításaival (98. o.); a döntő fölény azonban valóban a cári orosz hadsereg beavatkozásával alakult ki. „Paszkievics” helyesen „Paszkevics” (98. o.); a krími háború pedig 1853–1856 és nem 1855–1856 között tartott (99. o.). Az orosz vadászezredek a korban ugyanolyan sima csövű gyalogsági puskával harcoltak, mint a többi gyalogezred, nem huzagolt fegyverekkel (105. o.). (Viszont gyalogezredek minden zászlóaljában 26 fő, valamint a had-

test-közvetlen lövészászlóaljok huzagolt csövű vadászkarabéllyal voltak felszerelve.) Ami pedig általában a cári hadsereget illeti, az a szerző állításaival (105. o.) ellentétben nemcsak létszámban, hanem kiképzettségben, harci tapasztalatban, fegyverzetben, felszerelésben is fölünyben volt a csak egy éve létező honvédsereggel szemben; ezt a kortársak többnyire elismerték. Végezetül bár a fegyverletételek során számos fegyvert valóban megsemmisítettek a honvédek (106. o.), azért Pétervárad és Komárom kapitulációjánál így is több ezer került a cs. kir. csapatok kezére zsákmányként.

A fenti „szépséghibák” ellenére a recenszens valóban csak ajánlani tudja ezt az egyedülálló, korabeli ábrázolásokkal és számos fotóval szépen illusztrált, szép kivitelezésű kiadványt, amely az 1848–49. évi szabadságharc fegyvertörténetének eddigi hiányait pótolja, és amelyet tudományos és közérthető mivolta miatt szakmabeli és laikus egyaránt haszonnal forgathat.

Kemény Krisztián

Fehér György

DARÁNYI IGNÁC PÁLYÁJA (1849–1899)

Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 244 o.

Fehér György nagyon régóta foglalkozik Darányi Ignác életpályájával és munkásságával. Már 1999-ben megjelentetett egy forrásgyűjteményt részletes bevezető tanulmánnyal, és azóta is jó pár tanulmánya látott napvilágot Darányit és a dualizmuskori magyar mezőgazdaság kérdéseit illetően, illetve ő volt házigazdája, szervezője és egyik előadója a Darányi Ignác emlékkonferenciának, amelynek anyaga ugyancsak Fehér szerkesztésében 2000-ben könyv formájában is megjelent. Nem volt tehát meglepő, hogy az életpálya első felét összefoglaló könyvét 2012-ben megjelentette.

Ahogy a könyve előszavában leírja, eredetileg egy a teljes életpályát átfogó monográfiát szándékozott írni, amelyről természetesen nem tett le. Az ösztönzést a századfordulóig terjedő rész megjelentetéshez adta, hogy megjelent a Darányi Terv, és azt tapasztalta, hogy a névadóról bizony nagyon keveset tud az átlagolvasó. Azt írja, hogy „bármilyen hihetetlen” összekeverték apjával és unokaöccsével. (Számomra ez egyáltalán nem hihetetlen, mert a Tiszák kapcsán ugyanezt megéltem, nagyon sokan nem tudják, hogy két Tisza — Kálmán és István, apa és fia — miniszterelnöke volt Magyarországnak.) Fehér György kismonográfiája azért éppen 1899 elejéig követi az életpályát, mert ez volt Darányi Ignác első kormányzati ciklusának befejezése.

Darányi Ignác pályája átvált az első világháborún, még az 1920-as években is befolyásos politikus volt. 1945-ig nagy tisztelet övezte. Aztán teljesen elfelejtették, vagy ha mégsem, akkor nagyon negatívan értékelték az 1898-ban hozott „rabszolgatörvény”-nek titulált mezőgazdasági munkástörvény miatt. Voltak olyan kortársai is, akik már egykorúan kritikával illették a tevékenységét, mint például Szabó Ervin, aki ideológiai okból állt szemben a dualizmus korának politikájával és szakembereivel; és az országgyűlési ellenzék részéről is sok bírálat érte.

A könyv leírja Darányi Ignác életét. Szól arról, hogy nem nemesi értelmiségi családból származott, honorációr volt. A Darányi család kapcsolatban állt a Hóman és a Tisza családokkal. Darányi Ignác már gyerekkorában töltött szünidőt Tisza Kálmánéknál Geszten, ahol megismerkedett a nála fiatalabb Tisza Istvánnal is. Tisza Kálmán ügyfele volt Darányi Ignác ügyvéd édesapjának.

Darányi Ignác 1867-ben érettségizett és az egyetem jogi karán végzett. Mezőgazdasági szakismertekre nem felsőoktatási tanulmányok során, hanem autodidakta módon és a gyakorlatban, gazdálkodóként tett szert. Mégis földművelési miniszter lett, és a mezőgazdasági szakigazgatásban alkotott maradandót. (Ez egyébként a 19. században nem volt egyedi, a diplomát szerzettek nagyobb része jogász volt, ennek ellenére az élet legkülönbözőbb területein dolgoztak, mint például Széll Kálmán, aki tanult ugyan közgazdaságtant, de nem végzett közgazdasági egyetemet, mégis sikeres pénzügyminiszter volt a jogi diplomájával és pénzügyi szakértelmével.) Darányi a jogi egyetem elvégzése után ügyvédi irodát nyitott. A Tiszák mellett a Bethlen és a Teleki családok jogi ügyeit is az id. és ifj. Darányi Ignác képviselte. (Megjegyzem, hogy a Tisza család nagybirtokos volt, de nem voltak grófok. Tisza Kálmán öccse, Tisza Lajos a Szeged árvíz utáni újjáépítése terén végzett kormánybiztosi munkájáért kapta Ferenc Józseftől a grófi címet. Neki nem voltak gyerekei, az ő grófi címét örökölte Tisza Kálmán három fia. Így lett gróf Tisza István. Kálmán másik fiútestvére, László azonban szintén nem volt gróf, mert bár édesanyjuk Teleki Júlia grófnő volt, a grófi cím anyai ágon nem öröklődött. Vö. 36. o. 77. jegyzet.)

Darányi idővel a politikába is bekapcsolódott. Már 1875-ben indítani akarták az országgyűlési képviselőválasztásokon, de akkor még nem sikerült számára megszerezni a helyi párttámogatást. A könyv nem szól róla, hogy az 1878-as választáson miért nem indult, végül 1881-ben meg-

választották képviselőnek a Szabadelvű Párt színeiben, és attól kezdve évtizedeken át minden választáson újra megválasztották. Árnyalható az a megállapítás, hogy „Európa egyik legszűkebb választójogával” rendelkezett volna Magyarország, mert ez a dualizmus első évtizedeire még nem igaz. Darányi önkormányzati képviselő is volt Budapest II. kerületében.

1877-ben kezdett el dolgozni a Szolnok-Csongrád Tisza-balparti Ármentesítő Társulat jegyzőjeként, majd a következő évtől a Tiszavölgyi (ármentesítő) Társaság titkáráként is. Ez volt az első országos jelentőségű tisztsége. Az évtizedek során a közeleti tisztségeinek száma megszaporodott. Tisza Kálmán ajánlására a Dunántúli Református Egyházkerület központi ügyésze lett, 1887-ben kinevezést kapott a Fővárosi Közmunkák Tanácsába tagnak, 1890-től betöltötte a Magyar Vöröskereszt Egylet főgondnoki tisztségét is. Az 1890-es években további egyházi tisztségekre is felkérést kapott a református egyházban, és ezeket a felkéréseket is vállalta. 1893-ban a Szabadelvű Párt alelnökévé választották, 1895-ben pedig a képviselőház egyik alelnökévé. 1895 novemberében nevezték ki földművelési miniszternek.

Fehér György szentel egy fejezetet a könyvben a magánembernek és a gazdálkodó földbirтокosnak. Bemutatja, hogyan vált „főállású” politikussá, ahogy megnevezi, és milyen szerepet vitt a pártpolitika első vonalában. A könyv egy hosszabb fejezete foglalkozik az agrárius-merkantilista vitával. Miniszteri kinevezésének fogadtatását sajtóanyag alapján mutatja be, miniszteri tevékenységét pedig a sajtóanyag mellett a képviselőházi naplók és minisztertanácsai jegyzőkönyvek alapján. Nagy teret kap a szőlő-felújítási törvény, amely az ország szempontjából egyik kiemelten fontos momentuma volt Darányi tevékenységének, a Magyar Gazdaszövetség megalakulása, az agrárius követelések felerősödése. Károlyi Sándorral, a Gazdaszövetség elnökével vitába keveredett egy kijelentése miatt, hogy az állam segítse elő saját eszközeivel a munkát keresők munkaalkalomhoz jutását. Károlyi Sándor ezt helytelenítette, az állam részéről elfogadhatatlan beavatkozásnak minősítette. A vita elvi síkra terelődött: a liberális állam milyen mértékben avatkozhat be a gazdasági folyamatokba. Fehér kiemeli, hogy Tisza István azon az állásponton volt — és ezt a róla szóló irodalom nem hangsúlyozza —, hogy a munkáskérdést, mármint a földmunkások helyzetét, nem lehet földosztással, telepítési elméletekkel megoldani.

A könyv bemutatja, hogy Darányi milyen fontosnak tartotta a rutén akciót, amelynek keretében 1897-től az ország elmaradt térségei közül először Bereg vármegyében kívántak a ruszin lakosság életkörülményein és gazdasági viszonyain javítani. Az 1898: II. tc., amely a mezőgazdasági munkások munkaviszonyait szabályozta, és amelyet a kortársak „rabszolgatörvény”-nek hívtak, az 1897 nyarán kitört nagy aratósztrájkra adott kormányzati válasz volt. Az aratósztrájkokat, a földmunkás megmozdulásokat kezdetben rendőri kérdésnek tekintették, de aztán a kormány hozzáállása változott és Darányi először megpróbált tájékozódni, majd a mezőhegyesi méneshirtokra aratómunkásokat szállíttatott a felvidéki megyékből és létrehozta a „munkástartalék” intézményét. 1897. novemberére pedig elkészült a törvény „A munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról”. A korábbi történeti szakirodalomra jellemző volt, hogy kétségbe vonta a törvény és Darányi szociális érzékenységének az őszinteségét. (Ez így volt például a nyugdíjak kapcsán is, a második világháború utáni szerzők még az 1960-as években is — ha egyáltalán foglalkoztak ezzel a kérdéssel — kétségbe vonták, hogy a dualizmuskori és a két világháború közötti szociálpolitikuskok őszintén akartak volna javítani a munkások helyzetén.) Fehér nem kételkedik Darányi szándékainak őszinteségében, abban, amit Darányi maga mondott, hogy a törvényjavaslat „egyenlő jóakarattal” – amint a szerző kiemeli, kezel munkaadót és munkást. Fehér György ezt a jogszabályt az 1876: XIII. tc-hez képest kétségtelen előrelépésnek tekinti.

A könyv megállapítja, hogy Darányi befolyása erősödött a Bánffy-kormányban eltöltött évek alatt és minisztériumának a súlya is nőtt a kormányban. Pozitív Darányi képet rajzol, és az összegzésben le is írja, hogy Darányiról szólva „a változó helyzethez alkalmazkodó taktikus, koncepciózus réalpolitikusról beszélünk, akinek erényei egyszersmind jó emberismerettel és vezető tapasztalattal párosultak”.

A dualizmus kora sajátos volt abból a szempontból, hogy 2–3 generációban sok figyelmet érdemlő politikus és szakember dolgozott egymás mellett, akik közül alig ismerünk néhányat, mert az életrajzok közül csak néhány született meg eddig. Fehér György könyve Darányi Ignác pályájáról ebből a szempontból is rendkívül fontos, és reméljük, hogy rövidesen az egész életpályáról szóló munkája is megjelenik.

Kozári Monika

DER DEUTSCHE ZOLLVEREIN

Ökonomie und Nation im 19. Jahrhundert

Hahn, Hans-Werner – Kreutzmann, Marko (hg.)

Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 2012. 309 o.

A NÉMET VÁMSZÖVETSÉG

Ökómia és nemzet a 19. században

„A Német Vámszövetség magas rangú hivatalnokai. Egy új hivatali elit társadalmi profilja, karriermintái és politikai-kulturális önmeghatározása a kisállamiságtól a nemzetállamig 1834–1871” című kutatási projektet a jénai Friedrich Schiller Egyetem hirdette meg. E kutatási projekten alapuló konferencia megszervezésére 2010. január 15–16-án került sor „Ökómia és nemzet. A Német Vámszövetség mint a 19. századi „kulturális nemzetépítés” tényezője” címmel. Az alább ismertetendő kötet két szerkesztője Hans-Werner Hahn a jénai egyetem Történeti Intézete 19–20. századi Történelem Tanszékének professzora valamint Marko Kreutzmann a müncheni Bajor Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának tudományos munkatársa a konferencia-előadásokat négy témakör mentén ajánlja az olvasó figyelmébe. A Német Vámszövetség történetének legújabb interpretációit az alapítástörténet, a nemzeti diskurzusban történő megjelenítés és megjelénés, a parlamenti és bürokratikus elitnek a nacionalizmusa végül pedig a külföldi megítélés, egyéb alternatívák szempontjai mentén építkező tizenkettő tanulmány ismerteti.

A bevezető tanulmányban a szerkesztők egy historiográfiai áttekintés keretében összegzik a történetírás eddigi eredményeit valamint felhívják a figyelmet az új kutatási irányokra és a szabadkereskedelmi övezet létrehozó szövetség 19. századi német történelemben játszott szerepének új értékelési lehetőségeire. Az európai egyesítési folyamatok kontextusában a 20. század közepe óta intenzív érdeklődés övezte a Német Vámszövetség történetét. A tudományos érdeklődés csúcspontját alapításának 150. évfordulója jelentette 1984-ben, az erre a jubileumra kiadott egyik kötetet Mérei Gyula 1990-ben ismertetette a Századok hasábjain. A két szerkesztő véleménye szerint a téma aktualitását egyrészt a napjainkban is változatlanul megfigyelhető, államközi szinten zajló, gazdasági és politikai integrációs folyamatok, másrészt a történeti tudományokban megjelenő új elméleti és módszertani kezdeményezések indokolják.

A Német Vámszövetség történetének átfogó feldolgozását eddig ketten kísérelték meg, 1939-ben William O. Henderson (*The Zollverein, London*), valamint 1984-ben Hans-Werner Hahn (*Geschichte des Deutschen Zollvereins, Göttingen*). Egyöntetű a vélemény azzal kapcsolatban, hogy a gazdasági intézmények történetének modern megközelítései ma lehetővé teszik, hogy olyan e feldolgozásokban még nem érintett területek is feltárára kerüljenek mint a vámszövetség közös grémiumainak munkája, a szövetség államközi integrációhoz történő hozzájárulása, annak a szerepének a bemutatása, amely a federalizmus és parlamentarizmus, nacionalizmus és nemzetépítés történeti szempontjain keresztül is megragadható. A német parlamentarizmus és federalizmus története esetében különös jelentőséggel bír, hogy e korai vámpolitikai integráció szorosan összefügg az egyes német államok tartományi gyűlései alkotmányos kérdéseivel, megjeleníti az összállami parlamenti képviselői igényét (Zollparlament) és nem utolsósorban szervezeti struktúrája révén inkább a föderatív mint a centrális állami struktúráknak kedvezett – hangsúlyozzák mindketten.

Ami a Német Vámszövetség megalakításának történetét illeti, Thomas Stamm-Kuhlmann Poroszország motivációit (*Preussen und die Gründung des Deutschen Zollvereins: Handlungsmotive und Alternativen*), Oliver Werner a Közép-német Vámszövetség Német Vámszövetség létrehozásában játszott szerepét értékeli (*Konfrontation und Kooperation. Der Mitteldeutsche Handelsverein im Gründungsprozess des Deutschen Zollvereins 1828 bis 1834*), Angelika Schuster-Fox pedig a Bajor Királyság gazdaságpolitikai érdekei mentén elemzi a témát (*Bayern im Deutschen Zollverein. Wirtschaftspolitische Handlungsspielräume eines deutschen Mittelstaates zwischen 1850 und 1866*). Az első két előadás a címhez hűen a Német Vámszövetség előtörténetének 1815–1834 közötti historiográfiailag jól feldolgozott korszakán belül mozog, a harmadik kakukktójásnak tekinthető ebből a szempontból, hiszen leszámítva a korai német vámszövetségek eseménytörténeti bemutatását, az 1851–1853. és 1862–1864. évi vámszövetségi krízisek elemzésével a Bajor Királyság Német Vámszövetségben belüli gazdasági erőpozícióinak változásait kíséri végig munkájában.

Thomas Stamm-Kuhlmann három kérdésre kereste kutatásai során a választ: 1. kik voltak az alapításban meghatározó szereplők, 2. milyen értelemben rendelkeztek ők nemzeti identitás-

sal, 3. milyen funkcionális elemek ösztönözték a porosz alapítási és működési kezdeményezéseket? A szerző úgy véli, hogy a Német Vámszövetség létrehozása Poroszország részéről elsősorban önállóan ténykedő, erős motiváltsággal bíró és a későbbiek során miniszteri pozíciót betöltő, liberális szemléletű titkos tanácsosok műve volt. Friedrich von Motz, Karl Georg Maassen illetve sokan mások olyan a korra jellemző funkcionális bürokraták, akik semmilyen kapcsolattal nem rendelkeztek a korabeli német nemzeti mozgalomhoz. A Német Vámszövetség létrehozása mögött funkcionális magyarázat áll, mely egyaránt ered az 1810-től beindított pénzügyi reformból, valamint az 1818-ban életbe lépett porosz vámtörvényből. Elgondolkodtató a greifswaldi Ernst Moritz Arndt Egyetemen oktató történész válasza arra a kérdésre, hol ragadható meg a kapcsolat az egységes vámterület létrehozása és a nemzetépítés között az 1820–1830-as évek német államépítésében. Thomas Stamm-Kuhlmann úgy gondolja, hogy az 1818. évi vámtörvényből adódó liberális versenyszabályok működtetése új egységesítő tényezőt igényelt a rendi államberendezkedés felbomlását követő időszakban, ezt a liberális gazdaság számára maga a nemzetállam, mint zárt gazdasági tér testesítette meg (37.).

Az új német historiográfiai törekvések jegyében, szakítva a porosz centrikus megközelítésekkel *Oliver Werner* azt hangsúlyozza tanulmányában, hogy a föderatív német nemzetet alkotó közép- és kisállamok jelentősebb befolyással bírtak a Német Vámszövetség létrehozásában, mint azt korábban a történészek gondolták. A Dél-német majd az Észak-német Vámszövetség után 1828 nyarán harmadikként megalakított, rövid életű Közép-német Vámszövetség a Német Szövetség intézményeitől függetlenül jött létre tizenhét tagállam jóvoltából. Ez a vámszövetség mint politikai eszköz jelentős mértékben kiszélesítette a közép- és kisállamok érdekérvényesítésének lehetőségeit és diplomáciai mozgásterét. A jénai egyetem tudományos munkatársa a vámszövetségi diplomáciai kommunikáció kutatása után úgy látja, hogy a három vámszövetség közötti konfrontatív politika 1829-től fokozatosan elmozdul a kooperáció irányába, ami nagyban hozzájárul majd a Német Vámszövetség megalakításához.

Angelika Schuster-Fox tanulmánya a 19. századi német történelem sorsfordító évszámain alapuló kronológia kiegészítésével kísérletezik. Arra tesz javaslatot, hogy a közép-német államok szempontjából és így a legerősebb gazdasági befolyással bíró Bajor Királyság szempontjából is nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a Hahn professzor által „kereskedelem-politikai Königrätz”-ként értékelt, 1865-ben aláírt porosz-bajor vámszövetségi megállapodásnak. Ez a szerződés Bajorország önálló gazdaságpolitikájának végleges feladását, egyben a Poroszország vezetésével és a Dunai Monarchia kizárásával megvalósuló kisméretű egységfolyamat kezdetét fémjelzi. Az 1865. évi porosz-bajor vámszerződés a porosz követelések feltétel nélküli elfogadásának eredménye. A Bajor Nemzeti Múzeum munkatársa apró részletekbe menően írja le a két vámszövetségi krízis folyamán folytatott diplomáciai törekvéseket és azt a folyamatot, hogyan a Bajor Királyság lépésről-lépésre kénytelen feladni azon célkitűzését, hogy Ausztriát is bevonja a Német Vámszövetségbe.

A Német Vámszövetség 19. századi nemzeti diskurzusban történő megjelenésén keresztül arra próbálnak a történészek adekvát válaszokat nyújtani, hogy kimutatható-e a kereskedelem és általában a gazdaság nemzetegységesítő jellege. *Andreas Etges* egy metternichi idézetet a címbe emelve a Német Vámszövetség és a nemzeti mozgalom lehetséges kapcsolatait kívánja feltárni („Der erste Keim zu einem Bunde im Bunde”. *Der Deutsche Zollverein und die Nationalbewegung*). *Heinrich Best* marxi szóhasználatával élve a „gyapjúlovagok és vashősök” védővámok körüli konfliktusainak esetleges kihatásait elemzi elsősorban a szervezett gazdasági érdekcsoportok tevékenysége tükrében (*Der Kampf der Baumwollritter und Eisenhelden. Schutzzollkonflikte und nationale Integration im frühindustriellen Deutschland*). *Rudolf Boch* pedig a rajnai vagyonos polgárság publicisztikai megnyilvánulásain keresztül szándékozik bemutatni e regionális elit gazdasági és esetleges politikai érdekérvényesítő törekvéseit (*Der Deutsche Zollverein und das rheinische Wirtschaftsbürgertum im Vormärz*).

Andreas Etges tanulmánya gazdag kínálatot nyújt olyan kortárs irodalmi művekből, parlamenti és publicisztikai írásokból, diplomata jelentésekből és közgazdasági munkákból vett idézetekből, amelyek alapján az olvasó számára kétség sem férhet ahhoz, hogy a Német Vámszövetség kereskedelmi politikája élénk visszhangot váltott ki az 1830–40-es években. A Berlini Szabadegyetem *John F. Kennedy* Intézetének professzora ellentétben a marxista historiográfia által hangoztatott gazdasági primátussal úgy véli, hogy a korabeli gazdasági nacionalizmus képviselői nem a burzsoázia köréből kerültek ki, hanem sokkal inkább a liberális parlamenti elit, publicisták és hivatalnokok soraiból. A különböző írásokban megfogalmazott követelések között a nemzeti gazdaság megteremtésének igénye együtt szerepel a szabadság és a politikai egység biztosításának igényével.

Gazdaság és politika kapcsolatrendszerét *Heinrich Best* a társadalmi érdekképviselést el-
látó egyletek tevékenységén keresztül kutatja, és arra keresi a választ, hogy az egyletek által
megszervezett gazdasági érdekcsoportok mikor léptek be a politikai akaratképzésbe. A szerző
nemcsak új lehetséges kutatási irányokra világít rá, hanem korábban feltárt, de az utóbbi időben
elhanyagolt történeti felismerések létre is felhívja a figyelmet. Az 1930-as években folyt intenzív
List-kutatásokon túl figyelmet szentel a gazdasági bankettek intenzív tevékenységének, rámutat
a több ezer kereskedelempolitikai petíció forrásértékére és felhívja arra a figyelmet, hogy az
1819–1849 közötti időszakban számos egyesület alakult Németföldön. A jénai egyetem Társadalom-
tudományi Intézetének munkatársa ezzel vitatja Hans Ulrich Wehler azon korábbi tézisé, misze-
rint a gazdasági érdekek védelmét szolgáló egyletek csak az 1848-as forradalmak után jöttek lét-
re. Ezen érdekcsoportok már az 1840-es években intenzív tevékenységet folytattak, a két nagy ér-
dekképviselői csoport — a védővámokat szorgalmazó ipari és a szabadkereskedelmet követelő ke-
reskedői kör — a bal-jobb politikai szembenállását is leképezte. Ez a megosztottság akadálynak
bizonyult a német gazdasági egység létrehozásában és többek között az egyik oka volt a frankfur-
ti parlament által elképzelt politikai egység meghiúsulásának is.

Rudolf Boch tanulmánya inkább azt a benyomást erősíti az olvasóban, hogy gazdaság és politi-
ka talán nem is rendelkezik olyan szoros kapcsolattal, mint azt Best, az előző tanulmány készítője
más esetekben bizonyítottan véli. A rajnai vagyonos polgárság többek között a *Rheinisch-West-
phälischer Anzeiger* (1798–1847) sajtóorgánumán keresztül fogalmazta meg elképzeléseit, az ezeken
alapuló kutatások szerint és az itt megfogalmazott liberális panaszok alapján inkább teljes politikai
közönyre következtet a történész. Ezekben az iparfejlesztésről és vámpolitikáról folytatott viták so-
rán kevés szó esik politikai implikációról és nemzetépítéshez fűződő kapcsolódási pontokról. Az új-
ságok hasábjain megfogalmazott kritikák fő tárgya a berlini domináns gazdaságpolitika, a porosz ál-
lam vonakodása a vasútépítéssel kapcsolatban, a bányászat átalakítása, Poroszország régi szemléletű
pénz- és bankpolitikája. A chemnitzi Műszaki Egyetemen működő Európa Történeti Intézet Gazda-
sági és Társadalomtörténeti Tanszékének professzora szerint a rajnai liberális elképzelések erősen
ütköztek a porosz hivatalnokai abszolutizmus preferenciáival. A német liberálisok a siker kulcsát egy
német alkotmányos állam keretében, polgári jogok és sajtószabadság biztosításával együtt megvalósu-
ló gyorsított iparosításban látták.

A harmadik témacsoport a parlamenti elitek vizsgálatára, azok nemzetépítésben játszott sze-
repére összpontosít. Hans-Werner Hahn elsősorban a Zollparlament intézményén keresztül vizsgálja
azt, hogy a Német Vámszövetség hogyan hatott a nemzeti alkotmányos fejlődésre (*Der Deutsche
Zollverein und die nationale Verfassungsfrage*). Henning Kästner Sachsen-Weimar-Eisenach herceg-
ségének parlamenti vitáit tárja az olvasó elé (*Der Deutsche Zollverein in den parlamentarischen
Debatten am Beispiel Sachsen-Weimar-Eisenachs*). Végül harmadikként Marko Kreutzmann tanul-
mánya a vámigazgatás magas rangú hivatalnokai kapcsán keresi a kulturális nemzetépítés szem-
pontjából értékelhető tényezőket (*Die höheren Verwaltungsbeamten des Deutschen Zollvereins –
eine nationale Funktionselite?*).

Hans-Werner Hahn tanulmányának gerincét a Német Vámszövetség grémiumaként létre-
hozandó vámparlamentről folytatott nyilvános diskurzusok bemutatása képezi. A hosszú előtör-
ténét (1834–1867) részletes vitáinak ismertetését követően a szerző kiemeli, a nemzeti parlament
előképezésének tekintett, 1868 áprilisában létrehozott vámparlament fontos elem a gazdasági szerve-
zet „szövetségi állami struktúrájában”, melynek tagjait az általános férfi választójog alapján vá-
lasztották. Függetlenül attól, hogy a vámparlament politikai integrációs ereje nem teljesítette be
a hozzá fűzött reményeket, hiszen az egységes német állam megteremtése katonai és politikai
eszközökkel történt, a vámparlament előtörténete, léte és működése alkotmánypolitikai befolyás-
sal bírt – véli a történész.

Henning Kästner, a jénai egyetem doktorandusza kutatásaiban az eddig figyelmen kívül
hagyott, a történeti kutatások által negligált, a hatalom „másik oldalán” álló egyének és csoport-
ok parlamenti megnyilvánulásainak beszédaktus- és diskurzus-analízisére koncentrált. Számos
idézetet keresztül meggyőzően bizonyítja, hogy a Német Vámszövetség gyakran jelenik meg a né-
met nemzetépítés vágyott intézményi és kulturális kereteként a tagállamok parlamenti vitáiban.
Különösen nyilvánvalók az ilyen megnyilvánulások a minden tekintetben függő kisállamokban.
„A német egység és erő tartópilléreként” (Gustav Eudard Hagenbruch 1844. 193.) remélt váms-
szövetséghez mind a politikai, mind a gazdasági széttagoltság megszüntetésének tekintetében
nagy reményeket fűztek. Kästner szerint sok esetben bizonyítható az, hogy a tagállami tartomá-

nyi gyűlések a remélt gazdasági nyereség és előnyért cserébe jogi kompetenciákról (adómegajánlás és szerződésvéleményezési jog) is hajlandóak voltak lemondani.

Marko Kreutzmann kutatásaiban a Német Vámszövetség hivatali elitjét vizsgálja, kulturális nemzetépítésben játszott szerepére koncentrálna. Bemutatja a szigorúan föderatív elvek mentén szervezett vámszövetség bürokratikus rendszerét valamint ismerteti a vizsgált hivatali személyzet területi, hivatali idő, funkcionális szempontok szerinti megoszlásának jellemzőit. A történész annak a meggyőződésének ad hangot, miszerint a vámszövetség egy központi vámigazgatási szerv hiányában is hozzájárult egy államok feletti hivatali elit kialakulásához, az érdekképviselőben gyakran kimutatható a szövetségi érdekek előnyben részesítése a tagállamok érdekeivel szemben. A politikai cselekvésekben és megnyilvánulásokban rejlő nemzetpolitikai aspektusokat illetően a 19. század közepéig távolságtartás figyelhető meg a nemzetben gondolkodó elképzelésekkel szemben, az 1840-es évek közepétől változik a hozzáállás és különösen az 1848–1849 során az új nemzetállam vám- és adóalkotmányának kidolgozásakor válik nyilvánvalóvá, hogy a gazdasági és nemzetpolitikai elképzelések szoros összhangban vannak egymással. A nemzeti érvek érvényesítését még az 1850–1860-as évek hatalompolitikai krízisei is segítik.

Az utolsó, külföldi megítélést és versengő alternatívákat középpontba állító témakörben *Markus Mösslang* az 1816 és 1866 között készített brit diplomáciai táviratok alapján tesz kísérletet arra, hogy ismertesse a Német Vámszövetségről alkotott brit véleményeket („Side by Side with Sound Commercial Principles.” *Deutscher Zollverein und deutsche Nation in der Wahrnehmung britischer Diplomaten*). *Thomas J. Hagen* a Habsburg Monarchia nagynémet gazdaságpolitikai törekvései jegyében *Schwarzenberg* miniszterelnök és *Bruck* kereskedelmi miniszter egy közép-európai gazdasági övezet létrehozására irányuló tervzetét jeleníti meg alternatívaként (*Wirtschaftspolitische Bestrebungen Österreichs nach 1848: Alternative zum (Klein-) Deutschen Zollverein?*). Harmadikként pedig *Jürgen Müller* a Német Szövetség gazdaságpolitikai feladatokkal felruházott bizottságainak tevékenységén keresztül szándékozik rámutatni a politikai szervezet német gazdasági integrációban játszott szerepére (*Der Deutsche Bund und die ökonomische Nationsbildung. Die Ausschüsse und Kommissionen des Deutschen Bundes als Faktoren politischer Integration*).

Markus Mösslang azon kérdés megválaszolását tűzte ki célul tanulmányában, vajon a britek tulajdonítottak-e a német államok által legfontosabbnak tartott gazdasági tömörülésnek bármilyen nemzetéptítő és identitásformáló funkciót. A számos idézet felvonultató munka szerint a britek általában a szabad-kereskedelem elvei és saját gazdasági érdekeik mentén alkottak ítéleteket. A félelmekből és a lehetséges érdeksérülésekből táplálkozó elutasító vélemények 1839-ig jellemezték a brit diplomáciai levelezést. Ez megszűnt, miután kiderült, hogy az angol export nem csökkent az új német vámpolitika hatására. 1848 után az vált egyértelművé, hogy leginkább a kisméretű opció felelt meg a Német Vámszövetséghez fűzött angol gazdasági és realpolitikai érdekeknek. A londoni Német Történeti Intézet tudományos munkatársa végső soron arra a következtetésre jut, hogy a Német Vámszövetség politikai-kulturális integrációs erejének reflexiói elmenttben a német publicisztikában tapasztaltakkal nem mérvadók a nyolc német állomáshelyről küldött brit külügyi táviratokban.

Thomas J. Hagen alternatív javaslata a porosz, kisméretű történelmi szemlélet egyeduralmának megtörésére irányul. A *Heinrich von Sybel*, *Johann Gustav Droysen* és *Heinrich von Treitschke* munkássága által rögzült történeti toposzt, miszerint a poroszok által megvalósított nemzeti egyesítés kényszerű és alternatíva nélküli volt, meg kívánja haladni és *Schwarzenberg* miniszterelnök „Közép-európai Államszövetségét” valamint *Bruck* miniszter egy föderálisan strukturált gazdasági övezet létrehozására irányuló tervét versenyképes alternatívaként jeleníti meg. A tanulmány érvrendszere a nagynémet érdekeket is artikuláló sajtóorgánumok — *Austria*, *Journal des Oesterreichischen Lloyds*, *Oesterreichische Zeitung*, *Augsburger Allgemeine Zeitung* — alapján építkezik. A szerző a publicisztikai források alapján annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Bécs számos kezdeményezéssel teremtette meg egy egységes közép-európai gazdasági tér működésének feltételeit (*Wiener Münzvertrag*, német kereskedelmi törvénykönyv, Német-Osztrák Telegráfszövetség, Közép-európai Postaszövetség stb.). A megfogalmazott álláspontok bizonyítják azt, hogy ez a részben a Német Szövetségen belül folytatott politika az 1860-as évek elejéig valódi alternatívát képviselt a Német Vámszövetség politikájával szemben.

Jürgen Müller tanulmánya egy máig feltáratlan kérdéskört érint, bár *Fritz Fellner* már 1989-ben felvetette a Német Szövetség historiográfiai áttértekelésének vagyis a politikai szervezet gazdaságpolitikai szempontú feltárásának igényét. *Müller* olyan feltáratlan forrásokra hívja fel a figyelmet, mint a Német Szövetségen belül létrehozott gazdaságpolitikai projektekkel megbízott

képviselői és szakértői bizottságok protokolljai, melyek még Huber alkotmánytörténeti szintéziseiben sem kaptak eddig helyet. E szakértői bizottságok tagjai — egy részük a konkurenciaként számon tartott Vámshövetségben is folytatott tevékenységet — nemcsak gazdasági projekteket kezdeményeztek, hanem részletes törvényjavaslatokat is kidolgoztak. A frankfurti Johann Wolfgang Goethe Egyetem Történeti Intézetének professzora szerint a Német Shövetség jelentősen befolyásolta a gazdasági integráció jogi feltételrendszerét, legnagyobb sikere a német államok gazdaságjogi harmonizációjában rejlik.

E konferenciakötet tanulmányainak történeti adat- és gondolatgazdagsága messze felülmúlja azt, amit itt ezen ismertetés keretében a témába vágó német historiográfiai szemléletváltás mozzanatairól közvetíteni lehetett. Néhány összegző gondolat erejéig azonban még érdemes ki térni arra, hogy a Német Vámshövetség története a német föderalizmus kérdését is mélyen érinti. A föderalizmus témája iránt fogékony és nyitott olvasó figyelmét nem kerülhetik el az olyan fogalmi konstrukciók, mint föderatív német nemzet (Langewiesche, 262.), föderális viselkedésminták (Werner, 86.), föderálisan orientált vámshövetségi szerződés (Schuster-Fox 54.), föderatív struktúrában működő vám és adóigazgatás (Kreutzmann 212.) és föderálisan strukturált közép-európai gazdasági övezet terve (Hagen, 261.).

A hidegháborús európai szembenállást követő korban a föderalizmus-kutatások ismét reneszánszukat élik Nyugat-Európában. A gazdaságtörténet-írásban tapasztalt gazdasági intézmények története iránti intenzív érdeklődés jól érzékelhető a Német Vámshövetséggel kapcsolatos historiográfiában. A német föderális szemlélet gazdasági gyakorlatban történő sikeres alkalmazása a Német Vámshövetség 19. századi történetét leszámítva az EGK 1957-ben történt megalakulásáig nem vált gyakorlati tapasztalattá. Nem utolsó sorban a jelen európai egységfolyamatainak megértésében is kiváló történeti példát nyújt e német vám- és kereskedelmi shövetség 19. századi története. A Német Vámshövetség szerepét Jakob Venedey német demokrata politikus 1839-ben így értékelte: „A vámshövetség korunk legnagyobb újítása, szükségszerűen terjeszti majd a német egység eszméjét.” („Zollverein ist die grösste Neuerung unserer Zeit, nothwendig die Idee einer deutschen Einheit verbreiten hilft.”)

Gyarmati Enikő

CONTENTS

ON THE 200th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF JÓZSEF EÖTVÖS – *Gábor Gángó*: Baron József Eötvös and the County of Békés – *József G. Kovács*: “I Declare it in Advance that I am Still the Old Heretic” The Independence and Integration of the Centralists during the Preparations for the Parliament of 1847 – *Róbert Hermann*: Three Letters by József Eötvös – *Ágnes Deák*: „... Continuous Oscillation between Optimism and Pessimism” The Political Program of József Eötvös during the Schmerling Administration – STUDIES – *Aladár Urbán*: Towards a Critical Biography of Pál Vasvári. Sources and Studies on Pál Vasvári – *József Demmel*: Peace between Nationalities, Friendship of Nations or the Reintegration of a Dissident Group? The Hungarian Political Elite and the Slovak Political Thinkers in 1860–1861 – *István Gaucsik*: The Development of Czech Associations in the Mirror of the System of Organised Credit (1867–1918) – ATELIER – *Júlia Papp*: The Collection of Antiquities and Curiosities in 18th-Century Transylvania. The Antiquarian Relationship Network of Laurentius Weidenfeller, Saxon Lutheran Pastor – *Katalin Farkas*: The Tragedy of János Vidats. The Scenes and Limits of the Political Extreme Left in the Years following the Austro-Hungarian Compromise – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

**MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT,**

Következő számaink tartalmából

Feitl István: A magyar KGST reform sorsa 1967–1975

Fejérdy Gergely: A belga-magyar hivatalos kapcsolatok első évtizede

Ladányi Andor: A második zsidótörvény

Gábor Péter: A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949)

Glant Tibor: A Ford-kormány és a Szent Korona, 1974–77

Hamerli Petra: A magyar–olasz kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben

Miskolczi Ambrus: A Vaszgárda születése

E számunk munkatársai

Deák Ágnes PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, BTK Történeti Intézet) – *Demmel József* doktorandusz (Kistarcsa) – *Farkas Katalin* PhD, középiskolai tanár (Németh László Gimnázium, Budapest) – *Gábori Kovács József* doktorandusz, tudományos segédmunkatárs (Miskolci Egyetem, BTK, Irodalomtudományi Intézet) – *Gángó Gábor* az MTA doktora, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó (Miskolci Egyetem, BTK, Politikatudományi Intézet, MTA BTK Filozófiai Intézet, Budapest) – *Gaucsik István* doktorandusz (Historický ústav Slovenskej akadémie vied – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) – *Gyarmati Enikő* doktoranda (EKF Történelemtudományi Doktori Iskola) – *Hermann Róbert* az MTA doktora, a parancsnok tudományos helyettese (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – *Kemény Krisztián* levéltáros, (HM, HIM, Hadtörténelmi Levéltár) – *Kozári Mónika* PhD, szakreferens (MTA Doktori Tanácsa) – *Papp Júlia* PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Művészettörténeti Intézet) – *Szántay Antal* PhD, tudományos főmunkatárs (Budapesti Corvinus Egyetem) – *Urbán Aladár* az MTA doktora, professzor emeritus (Budapest) – *Zsoldos Endre* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

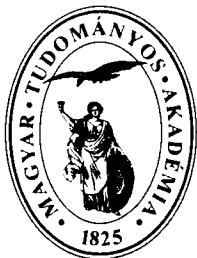
Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/E: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap